

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

ISSN 2788-6964

MAGİSTRANT
dövri-elmi jurnal

2024 №5(17)

BAKİ

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstəmov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BDU-Bakı Dövlət Universiteti

ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti

BMA-Bakı Musiqi Akademiyası

ADİU-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti

YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

Mahirə N.Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxaliev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru,
professor, (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:**Natəvan F.Həsənova**

(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
–(Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:

«MAGISTRANT» dövrü-elmi jurnalı 29.01.2021-
ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı
reyestrinə daxil edilmişdir.

Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZIYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

A.F.Məmmədov

JavaScript proqramlaşdırma dilinin istifadə sahələri və əhəmiyyəti.....5

E.E.Khairov

The impact of global information systems on economic growth and development.....12

N.Q.Eyyubov

Mobil tətbiqlərin təhlükəsizliyi: Təhlükəsiz mobil tətbiqlər üçün ən yaxşı strategiyalar.....20

V.E.Heydərli

Təşkilatlarda informasiya təhlükəsizliyinin tətbiq edilməsi.....26

A.R.Babayeva

Ali təhsil müəssisələrində ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkilində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının rolu.....31

Ə.F.Kərimova

Yeni nəsillə multiservisli kompüter şəbəkələrinin inkişaf mərhələləri.....37

L.N.Yusifova

Kompüter və onun texniki qurğularının satışını həyata keçirən şirkətin informasiya platformunun Oracle SQL sorğu dili vasitəsi ilə yaradılması və analizi.....45

İ.Ş.Məmmədova

Soft computing texnologiyalarının təhsildə rolu.....51

S.Ə.Ağabəyli

Süni intellektin qrafik dizaynda rolu.....57

S.E.Məmmədova

Məktəb informatika kursunda Pythonun tədris metodikası ilə proqramlaşdırmanın sevdirməsi.....64

S.Ş.Qəzənfərli

İbtidai siniflərdə riyazi oyunların təşkili və təsnifatı.....70

C.M.Muradlı

Riyaziyyat dərslərində əsas proqram vasitələri və onların xarakteristikaları haqqında.....75

TƏBİƏT ELMLƏRİ

N.Y.Səmədova

Torpaq orqanizmlərinin öyrənilməsi.....83

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Z.E.Sariyev

The role of internal audit in the process of enterprise management.....92

A.A.Paşayeva

Azərbaycan dövlət büdcəsində neft-qaz sektorunun rolunun tənzimlənməsi.....102

E.E.Cumayev

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi: Maliyyə qeyri-müəyyənliyini azaltmaq üçün strategiyalar.....107

S.R.Rustamzadə

Exploration of the characteristics of financial markets in Azerbaijan.....116

D.Ş.Məcnunzadə

Azıx daş dövrü abidəsinin arxeologiya elmində yeri və rolu.....128

X.F.Ölkəliyev

Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin təşkili.....133

Sh.A.Samandarov

Assessment of traditional and virtual exhibition approaches in museums.....138

L.Q.Həsənzadə

Dayanıqlı turizmin inkişafında qoruq-muzeylərin rolu.....151

R.R.Abdullayev

Sosial şəbəkələrin marketing üzərində təsirləri.....158

G.R.Mustafayeva

Nizami metrostansiyası monumental memarlıq abidəsinin tarixi və turizm yönümlü təbliği.....164

Ə.M.Səfərli

Orta ixtisas təhsil sisteminin xüsusiyyətləri.....171

L.Ş.Məmmədli

Ekstremal şəraitdə elektron təhsilin həyata keçirilməsi.....177

T.E.Məmmədov

Rəqəmsal marketingin elmi-nəzəri əsasları.....182

R.Q.Ələmzadə

İdarəetmə nəzəriyyələrinin günümüz təhsil sisteminə tətbiqi.....197

Z.Ə.Qasımova

Təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında məktəb rəhbərinin rolu.....205

A.Q.İmanzadə

Universitetlərdə əqli mülkiyyət hüququnun qorunmasına dair.....211

X.A.Zayıdov

Gənclərin işsizliklə bağlı sosial müdafiəsi.....217

Ə.N.Məmmədli

Gender bərabərliyinin təmin olunmasında sosial işin rolu.....222

C.E.Səmədzadə

PISA 2025-də qiymətləndiriləcək olan şagird bacarıqları və meyarlar.....229

S.Ş.Əliyeva

Təkrar ali təhsilin müasir konsepsiyaları və inkişaf tendensiyaları.....235

X.İ.Fətullayeva

Elektron təhsil: Vəzifələr və imkanlar.....240

N.R.Məhəmmədova	
Sinfin idarə olunmasında yeni yanaşmalar və yeni modellər.....	245
A.T.Ələkbərli	
Azərbaycanda və dünyada təhsilin marketinqinin təşkil olunması haqqında.....	252
S.E.İmranova	
Təhsilin standartlaşdırılması kontekstində universitet tələbələrinin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinin effektivliyi.....	258
A.Z.Cəfərova	
Mədəni fərqliliklər və liderlik.....	264

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR

M.Y.Abbasova, A.H.Gahramanova	
Investigation of code-switching in azerbaijani EFL classrooms.....	272
C.A.İsmayılova	
Ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması metodları.....	285
N.M.Bağırılı	
Ali təhsildə praktiki bacarıqların ölçülməsi üçün innovativ qiymətləndirmə metodları.....	290
F.N.Məmmədova	
Borrowing as a word formation process in the globalization era: The case of English to Azerbaijani.....	295
Ə.Ə.Əzimova	
Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında texnologiyanın rolu.....	305
B.S.Məmmədov	
Ədəbiyyat dərslərində ənənəvi təlimə məxsus metodlardan istifadə imkanları.....	312
F.Q.Mehdiyeva	
Yetkinlik yaşına çatmamış anaların sosial və psixoloji problemləri.....	317
X.B.Umudlu	
Valideyn-müəllim münasibətinin uşaqların təhsilinə təsiri.....	323
G.E.Məmmədova	
Orta ixtisas təhsili pilləsində təhsil alanların biliyinin qiymətləndirilməsi.....	328
F.R.Əmirəliyeva	
Gənclərimiz arasında özünəinam hissənin artırılmasına kömək edə biləcək elmi metodlar.....	334
A.K.Hüseynli	
Təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsində pedaqoji monitorinqin rolu.....	339
R.E.Xanlarov	
Səttar Bəhlulzadənin qrafika yaradıcılığında natürmort janrlı əsərlərin təhlili.....	347
Ş.B.Zeynalli	
“Məktəbəqədər təhsil proqramı”nda (2022) məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri.....	352
D.İ.Dəmirli	
Pedagoji testlər tədris prosesinin effektivliyinə nəzarət vasitəsi kimi.....	357

T.Ə.Xanatov

Qiymətləndirmədə rəqəmsal alətlərdən istifadə.....363

E.V.Həsənov

Pedaqoji prosesdə obyektivliyin və şəffaflığın təminində qiymətləndirmənin rolu.....369

A.F.Məmmədov
Odlar Yurdu Universiteti
agayarmemmedov1@gmail.com

JAVASCRIPT PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNİN İSTİFADƏ SAHƏLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

JavaScript müasir veb inkişafında mühüm rol oynayan çoxyönlü və geniş istifadə olunan proqramlaşdırma dilidir. Əvvəlcə veb sahifələrə interaktivlik əlavə etmək üçün nəzərdə tutulmuş JavaScript həm müştəri, həm də server tərəfində inkişaf üçün istifadə edilən güclü bir dilə çevrildi. Onun dinamik və interaktiv istifadəçi təcrübəsi yaratmaq qabiliyyəti, geniş kitabxana və çərçivə ekosistemi ilə birlikdə onu veb inkişafının təməl daşına çevirmişdir. JavaScript ilə tərtibatçılar sadə veb proqramlardan tutmuş mürəkkəb, real vaxt sistemlərinə qədər hər şeyi qura bilər ki, bu da onu istənilən veb tərtibatçının alətlər dəstində vacib alət halına gətirir.

ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ И ВАЖНОСТЬ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ JAVASCRIPT

Резюме

JavaScript - это универсальный и широко используемый язык программирования, который играет важную роль в современной веб-разработке. Первоначально разработанный для добавления интерактивности веб-страницам, JavaScript превратился в мощный язык, используемый как для клиентской, так и для серверной разработки. Его способность создавать динамичный и интерактивный пользовательский интерфейс в сочетании с обширной библиотекой и экосистемой фреймворков сделала его краеугольным камнем веб-разработки. С помощью JavaScript разработчики могут создавать что угодно: от простых веб-приложений до сложных систем реального времени, что делает его важным инструментом в наборе инструментов любого веб-разработчика.

APPLICATION AREAS AND IMPORTANCE OF JAVASCRIPT PROGRAMMING LANGUAGE

Summary

JavaScript is a versatile and widely used programming language that plays an important role in modern web development. Originally designed to add interactivity to web pages, JavaScript has evolved into a powerful language used for both client- and server-side development. Its ability to create a dynamic and interactive user experience, combined with its extensive library and framework ecosystem, has made it a cornerstone of web development. With JavaScript, developers can build anything from simple web applications to complex, real-time systems, making it an essential tool in any web developer's toolkit.

Açar sözlər: JavaScript, proqramlaşdırma dili, server, frontend, veb, brauzer

Ключевые слова: JavaScript, язык программирования, сервер, интерфейс, веб, браузер

Key words: JavaScript, programming language, server, frontend, web, browser

JavaScript, əsasən veb inkişafı üçün istifadə olunan çoxyönlü proqramlaşdırma dilidir. O, əvvəlcə veb-səhifələri interaktiv və dinamik etmək üçün yaradılmışdı, lakin zaman keçdikcə server tərəfində işlənmə, mobil proqramların hazırlanması, oyunların hazırlanması və hətta masa üstü proqramların hazırlanması daxil olmaqla, müxtəlif digər domenlərə də genişləndi [1, s.37]. JavaScript ilə bağlı bəzi əsas məqamlar bunlardır:

Müştəri tərəfi skripti: JavaScript ən çox veb brauzerlərdə müştəri tərəfi skript dili kimi istifadə olunur. O, tərtibatçılara veb səhifələrin məzmununu dinamik şəkildə manipulyasiya etməyə, istifadəçi qarşılıqlı əlaqəsini idarə etməyə və cəlbədicilərin istifadəçi interfeysləri yaratmağa imkan verir.

Platformalar arası uyğunluq: JavaScript Chrome, Firefox, Safari və Edge daxil olmaqla bütün müasir veb brauzerlər tərəfindən dəstəklənir və onu platformalar arası dil edir.

Dinamik yazma: JavaScript dinamik şəkildə yazılmış bir dildir, yəni dəyişənin məlumat tipini açıq şəkildə elan etməyə ehtiyac yoxdur. Bu, daha çevik və yığcam koda gətirib çıxara bilər, lakin eyni zamanda tip təhlükəsizliyi ilə bağlı müəyyən problemlər yarada bilər.

Hadisəyə əsaslanan proqramlaşdırma: JavaScript hadisəyə əsaslanan proqramlaşdırma paradigmasını izləyir. O, tərtibatçılara istifadəçi hərəkətlərinə və ya sistem hadisələrinə cavab olaraq işə salınan hadisə idarəedicilərini müəyyən etməyə imkan verir, interaktiv veb proqramları işə salır.

Obyekt yönümlü və funksional proqramlaşdırma: JavaScript həm obyekt yönümlü, həm də funksional proqramlaşdırma paradigmasını dəstəkləyir. O, daxili obyektləri təmin edir və sizə fərdi obyektlər yaratmağa imkan verir, həmçinin birinci dərəcəli vətəndaşlar kimi funksiyaları yerinə yetirir, funksional proqramlaşdırma üsullarından istifadə etməyə imkan verir [2, s.254].

Asinxron proqramlaşdırma: Asinxron proqramlaşdırma JavaScript-də serverdən məlumatların alınması və ya faylların oxunması kimi tamamlanması bir qədər vaxt apara bilən əməliyyatları idarə etmək üçün vacibdir. JavaScript asinxron proqramlaşdırma üçün müxtəlif mexanizmlər təklif edir, o cümlədən geri çağırışlar, vədlər və asinxron gözləmə sintaksisi.

Geniş ekosistem: JavaScript inkişaf tapşırıqlarını asanlaşdıran və məhsuldarlığı artıran geniş kitabxanalar, çərçivələr və alətlər ekosisteminə

malikdir. Populyar JavaScript kitabxanaları və çərçivələrinə React.js, Angular, Vue.js, Node.js, Express.js və bir çox başqaları daxildir.

Standartlaşdırma: JavaScript ECMAScript spesifikasiyası vasitəsilə standartlaşdırılıb. ECMAScript dilin sintaksisini və semantikasını müəyyən edir və müxtəlif tətbiqlərdə ardıcılığı təmin edir.

Ümumilikdə, JavaScript-in çoxyönlü olması, geniş tətbiqi və aktiv icması onu müxtəlif platformalarda geniş çeşidli proqramlar yaratmaq üçün güclü dilə çevirir. JavaScript müxtəlif domenlərdə geniş tətbiqlərə malik çoxyönlü proqramlaşdırma dilidir. JavaScript-in ümumi istifadə edildiyi əsas sahələrdən bəziləri bunlardır:

Veb inkişafı: JavaScript ilk növbədə veb inkişafında istifadəsi ilə tanınır. O, interaktiv və dinamik istifadəçi interfeysləri yaratmaq, müştəri tərəfində forma yoxlamasını idarə etmək, serverlərdən məlumatların alınması (AJAX) kimi asinxron əməliyyatları yerinə yetirmək və real vaxt rejimində veb səhifələrin məzmununu manipulyasiya etmək üçün istifadə olunur.

Server tərəfində inkişaf: Node.js kimi server tərəfi JavaScript çərçivələrinin tətbiqi ilə JavaScript indi server tərəfi proqramlaşdırma üçün də istifadə edilə bilər. Tərtibatçılar genişlənən və yüksək performanslı veb serverlər, API-lər və real vaxt proqramları yaratmaq üçün JavaScript-dən istifadə edə bilərlər.

Mobil tətbiq inkişafı: React Native və Ionic kimi JavaScript çərçivələri tərtibatçılara HTML və CSS ilə birlikdə JavaScript-dən istifadə edərək çarpaz platforma mobil proqramlar yaratmağa imkan verir. Bu çərçivələr tərtibatçılara bir dəfə kod yazmağa və onu iOS və Android kimi bir çox platformada yerləşdirməyə imkan verir.

Masaüstü tətbiqlərin inkişafı: JavaScript, Electron kimi çərçivələrdən istifadə edərək masaüstü proqramlar yaratmaq üçün də istifadə edilə bilər. Electron tərtibatçılara HTML, CSS və JavaScript kimi veb texnologiyalarından istifadə edərək çarpaz platformalı masa üstü proqramlar yaratmağa imkan verir.

Oyun inkişafı: JavaScript HTML5 və WebGL ilə birlikdə brauzer əsaslı oyun inkişafı üçün getdikcə daha çox istifadə olunur. Phaser və Three.js kimi kitabxanalar və çərçivələr tərtibatçılara birbaşa veb brauzerdə işləyən 2D və 3D oyunları yaratmağı asanlaşdırır.

Məlumatların vizuallaşdırılması: JavaScript internetdə məlumatların vizuallaşdırılması üçün adətən istifadə olunur. D3.js kimi kitabxanalar veb səhifələrə daxil edilə bilən interaktiv və dinamik məlumat vizualizasiyaları, qrafiklər yaratmaq üçün güclü alətlər təqdim edir.

Veb brauzer genişləndirmələri: JavaScript Chrome, Firefox və Edge kimi məşhur veb brauzerlər üçün brauzer genişləndirmələrini/əlavələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Brauzer genişləndirmələri yeni

funksiyalar və fərdiləşdirmələr əlavə etməklə veb brauzerlərin funksionallığını artırır.

Serversiz hesablama: JavaScript AWS Lambda və Azure Functions kimi serversiz hesablama platformalarında da istifadə olunur. Tərtibatçılar server infrastrukturunu idarə etmədən miqyaslı bilən və hadisəyə əsaslanan proqramlar yaratmaq üçün JavaScript-də serversiz funksiyalar yazı bilərlər.

Bunlar JavaScript-in ümumi istifadə edildiyi əsas sahələrdən yalnız bəziləridir, lakin onun çoxyönlü olması və çevikliyi onu bir çox digər domenlərdə də tətbiq etməyə imkan verir. JavaScript müasir dövrdə bir sıra üstünlüklər təklif edir ki, bu da onu müxtəlif domenlər üzrə tərtibatçılar üçün populyar seçim edir. Əsas üstünlüklərdən bəziləri bunlardır:

Çoxyönlülük: JavaScript həm front-end, həm də back-end inkişafı üçün istifadə edilə bilən çoxyönlü bir dildir. Node.js kimi çərçivələrin meydana çıxması ilə JavaScript indi tam stack inkişafı üçün istifadə oluna bilər ki, bu da tərtibatçılara eyni dildən istifadə edərək proqramın həm müştəri, həm də server tərəfi komponentləri üzərində işləməyə imkan verir.

Geniş qəbul: JavaScript dünyada ən çox qəbul edilən proqramlaşdırma dillərindən biridir. O, bütün əsas veb-brauzerlər tərəfindən dəstəklənir və inkişaf etdiricilərin kütləvi icmasına malikdir, demək olar ki, hər hansı bir inkişaf tapşırığı üçün resursları, kitabxanaları və çərçivələri tapmağı asanlaşdırır.

Zəngin ekosistem: JavaScript inkişaf tapşırıqlarını asanlaşdıran və məhsuldarlığı artıran zəngin kitabxanalar, çərçivələr və alətlər ekosistemində malikdir. İstər veb tətbiqi, istər mobil proqram, istərsə də iş masası proqramı qurursunuz, tez bir zamanda işə başlamağınıza kömək edəcək çoxsaylı kitabxanalar və çərçivələr mövcuddur.

Asinxron proqramlaşdırma: JavaScript-in asinxron proqramlaşdırma modeli bloklanmayan giriş/çıxış əməliyyatlarına imkan verir ki, bu da onu həssas və miqyaslı bilən proqramların yaradılması üçün yaxşı uyğunlaşdırır. Asinxron proqramlaşdırma tətbiqlərə əsas icra xəttini bloklamadan eyni vaxtda birdən çox vəzifəni idarə etməyə imkan verir ki, bu da daha yaxşı performans və istifadəçi təcrübəsi ilə nəticələnir.

Çarpaz platforma uyğunluğu: JavaScript bütün əsas əməliyyat sistemlərində və veb brauzerlərdə işləyən çarpaz platforma dilidir. Bu, tərtibatçılara kodu bir dəfə yazmağa və onu bir çox platformada yerləşdirməyə imkan verir, inkişaf vaxtını və səylərini azaldır.

Dinamik yazma: JavaScript dinamik şəkildə yazılmış dildir, yəni dəyişən növlərini açıq şəkildə elan etməyə ehtiyac yoxdur. Bu, dili çevik edir və sürətli prototipləşdirmə və inkişafa imkan verir.

İcma dəstəyi: JavaScript açıq mənbəli layihələrə töhfə verən, bilikləri paylaşan və forumlar, bloqlar və onlayn icmalar vasitəsilə dəstək verən geniş və fəal tərtibatçılar cəmiyyətinə malikdir. Bu canlı icma JavaScript-in ən son tendensiyalar və ən yaxşı təcrübələrlə aktual qalmasını təmin edir.

Veb standartları ilə inteqrasiya: JavaScript HTML və CSS kimi veb standartları ilə sıx inteqrasiya olunub, DOM (Sənəd Obyekt Modeli) ilə manipulyasiya etməyi və interaktiv veb təcrübələri yaratmağı asanlaşdırır. React, Angular və Vue.js kimi JavaScript çərçivələri veb standartlarına riayət etməklə müasir veb proqramların yaradılması üçün güclü alətlər təqdim edir.

Ümumilikdə, JavaScript-in çoxyönlü olması, geniş tətbiqi, zəngin ekosistemi və icma dəstəyi onu müasir veb proqramların inkişafı üçün üstünlük verilən seçimə çevirir. JavaScript çoxlu üstünlüklər təqdim etsə də, onun mənfi cəhətləri də var. JavaScript-in əsas çatışmazlıqlarından bəziləri bunlardır:

Brauzer uyğunluğu problemləri: Fərqli veb-brauzerlər JavaScript kodunu fərqli şəkildə şərh edə bilər və bu, uyğunluq problemlərinə səbəb ola bilər. Tərtibatçılar tez-tez əlavə kod yazmalı və ya müxtəlif brauzerlərdə ardıcıl davranışı təmin etmək üçün jQuery kimi kitabxanalardan istifadə etməlidirlər.

Təhlükəsizlik narahatlıqları: JavaScript kodu müştəri tərəfində işləyir və onu saytlarası skript (XSS) hücumları və məlumatların dəyişdirilməsi kimi təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı həssas edir. Tərtibatçılar bu riskləri azaltmaq üçün girişin yoxlanılması və sanitarizasiya kimi müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməlidirlər.

Performans məhdudiyyətləri: JavaScript performansı C++ və ya Java kimi digər dillərlə müqayisədə daha yavaş ola bilər, xüsusən də CPU-intensiv tapşırıqlar üçün. Müasir JavaScript mühərrikləri performansı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırsa da, mürəkkəb proqramlar hələ də performans darboğazları ilə üzləşə bilər [3, s.169].

Məhdud multithreading: JavaScript tək tiplidir, yəni bir anda yalnız bir tapşırığı yerinə yetirə bilər. Geri zənglər, vədlər və asinxron gözləmə kimi asinxron proqramlaşdırma üsulları bu məhdudiyyəti azaltmağa kömək etsə də, JavaScript müəyyən ssenarilərdə performans təsir göstərə bilən həqiqi çoxillikləri dəstəkləmir.

Növün təhlükəsizliyinin olmaması: JavaScript dinamik tipli dildir, yəni dəyişən tiplər iş vaxtında müəyyən edilir. Bu tip təhlükəsizliyin olmaması, xüsusən də böyük kod bazalarında aşkar etmək və düzəltmək çətin ola biləcək səhvlərə səbəb ola bilər.

Yaddaşın idarə edilməsi: JavaScript yaddaşın ayrılması və boşaldılmasını idarə etmək üçün avtomatik yaddaş idarəetməsindən (zibil toplama) istifadə edir. Bu, tərtibatçılar üçün yaddaşın idarə edilməsini

asanlaşdırırsa da, obyektler düzgün buraxılmasa, tətbiqin işinə təsir edən yaddaş sızmasına da səbəb ola bilər.

Sazlama mürəkkəbliyi: JavaScript kodunun sazlanması çətin ola bilər, xüsusən də asinxron kod və hadisəyə əsaslanan proqramlaşdırma ilə mürəkkəb proqramlarda. Brauzer tərtibatçısı alətləri və IDE-lər kimi alətlər sazlama dəstəyi təmin edir, lakin səhvlərin diaqnostikası və düzəldilməsi hələ də əhəmiyyətli vaxt və səy tələb edə bilər.

Məhdud oflayn dəstək: JavaScript kodu endirmək və icra etmək üçün internet bağlantısına əsaslanır ki, bu da onun oflayn işləmə qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Xidmət işçiləri kimi texnologiyalar veb proqramlarda oflayn funksionallığı təmin etsə də, oflayn dəstəyin həyata keçirilməsi mürəkkəb ola bilər və bütün brauzerlərdə problemsiz işləməyə bilər.

Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, JavaScript çoxyönlü olması, istifadəsi asanlıqı və kitabxana və çərçivələrin geniş ekosisteminə görə populyar və geniş istifadə olunan proqramlaşdırma dili olaraq qalır. Hər bir texnologiyada olduğu kimi, onun məhdudluqlarını və ən yaxşı təcrübələrini dərk etmək tərtibatçılara bu çətinlikləri azaltmağa, möhkəm və səmərəli tətbiqlər qurmağa kömək edə bilər. JavaScript-in çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün tərtibatçılar müxtəlif texnikalardan, ən yaxşı təcrübələrdən və alətlərdən istifadə edə bilərlər [4, s.217]. Yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqları aradan qaldırmağın bəzi yolları bunlardır:

Çarpaz brauzer uyğunluğu: Müxtəlif veb brauzerlər arasında uyğunluğu təmin etmək üçün xüsusiyyət aşkarlama və mütərəqqi təkmilləşdirmə üsullarından istifadə edin. Kodunuzu çoxsaylı brauzerlərdə və cihazlarda sınaqın və JavaScript kodunu daha geniş dəstəklənən formata köçürmək üçün Babel və ya TypeScript kimi alətlərdən istifadə edin.

Təhlükəsizlik tədbirləri: XSS və CSRF hücumları kimi ümumi zəifliklərdən qorunmaq üçün girişin doğrulanması, çıxışın kodlaşdırılması və düzgün autentifikasiya və icazə mexanizmləri kimi ən yaxşı təhlükəsizlik təcrübələrini tətbiq edin. Təhlükəsizlik zəifliklərini aradan qaldırmaq üçün asılılıqları və kitabxanaları mütəmadi olaraq yeniləyin.

Performansın optimallaşdırılması: Performans darboğazlarını müəyyən etmək və kodun bölünməsi, tənbəl yükləmə və keşləmə kimi üsullardan istifadə edərək kritik bölmələri optimallaşdırmaq üçün kodunuzu profilləşdirin. Səhifənin yüklənmə vaxtlarını və resurs istifadəsini ölçmək və optimallaşdırmaq üçün brauzer tərtibatçısı alətlərindən və performans monitorinq alətlərindən istifadə edin.

Asinxron proqramlaşdırma: Bloklanmayan I/O əməliyyatlarını idarə etmək və veb tətbiqlərində cavab vermə qabiliyyətini artırmaq üçün geri çağırışlar, vədlər və asinxron/gözləmə kimi asinxron proqramlaşdırma

nümunələrini qəbul edin. Mümkün olduqda mövzuları ayırmaq üçün CPU-intensiv tapşırıqları yükləmək üçün veb işçilərindən istifadə edin.

Növün təhlükəsizliyi: Tip annotasiyaları əlavə etmək və JavaScript kod bazalarında növ yoxlamasını aktivləşdirmək üçün TypeScript və ya Flow kimi alətlərlə statik yazmağı qəbul edin. Ümumi səhvləri tutmaq və kodlaşdırma standartlarını tətbiq etmək üçün statik analiz alətlərindən istifadə edin, növlə bağlı səhvlərin ehtimalını azaldın.

Yaddaşın idarə edilməsi: Yaddaşdan istifadəni nəzərə alın və lazımsız obyektlər yaratmaqdan və ya qeyri-müəyyən müddətə istinadlar saxlamaqdan çəkinin. Yaddaş istifadəsinə nəzarət etmək və potensial yaddaş sızmalarını müəyyən etmək və hadisə dinləyicilərinin və digər resursların düzgün təmizlənməsini təmin etmək üçün Chrome DevTools'un Yaddaş paneli kimi alətlərdən istifadə edin.

Sazlama alətləri: Səhvləri daha səmərəli diaqnostika etmək və düzəltmək üçün brauzer tərtibatçı alətləri, IDE-lər və sazlama üsulları ilə tanış olun. Kodun icrasını izləmək və problemləri müəyyən etmək üçün konsol qeydindən, kəsilmə nöqtələrindən və addım-addım sazlamadan istifadə edin.

Oflayn dəstək: Resurslara oflayn girişi və keşi aktivləşdirmək üçün xidmət işçilərindən, IndexedDB və ya localStorage kimi müştəri tərəfi saxlama mexanizmlərindən istifadə edərək oflayn funksionallığı həyata keçirin. Oflayn imkanlarla daha çox tətbiqə bənzər təcrübə təmin etmək üçün mütərəqqi veb tətbiqi (PWA) xüsusiyyətlərindən istifadə edin [5, s.301].

Bu strategiyalardan istifadə etməklə və mövcud alətlər və resurslardan istifadə etməklə tərtibatçılar JavaScript ilə bağlı problemləri azalda və möhkəm, təhlükəsiz və effektiv veb proqramlar qura bilirlər. Bundan əlavə, JavaScript ekosistemində ən yaxşı təcrübələr və inkişaf etməkdə olan texnologiyalar haqqında məlumatlı olmaq tərtibatçılara inkişaf edən problemlər və tendensiyaları qabaqlamağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. *R.M.Əliquliyev, Ə.Q.Əliyev. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002.*
2. *Алиев А.Г. Формирование цифровой экономики. Труды Респ. Науч. Конф. "Современ. Пробл. информатизации, Кибернетики и ИТ". III том. Баку, 2003.*
3. *Azərbaycan respublikasında rabitə və İT inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. 2005-2008-ci illər (Elektron Azərbaycan). Bakı - 2005.*
4. *"Java: A Beginner's Guide" - Herbert Schildt.*
5. *"The C Programming Language" - Brian Kernighan və Dennis Ritchie.*
6. *"JavaScript: The Good Parts" - Douglas Crockford.*

E.E.Khairov
Odlar Yurdu University
xairov.emil@gmail.com

THE IMPACT OF GLOBAL INFORMATION SYSTEMS ON ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT

Summary

The rise of Global Information Systems (GIS), encompassing the internet, telecommunication networks, and digital platforms, has fundamentally transformed the global economic landscape. This paper analyzes the multifaceted impact of GIS on economic growth and development, exploring how it facilitates international trade, improves market efficiency, fosters innovation, and empowers developing economies. The analysis also acknowledges the challenges presented by GIS, including the digital divide, cybersecurity threats, job displacement, and ethical considerations surrounding data privacy and AI. By addressing these challenges and harnessing the opportunities offered by GIS, we can foster inclusive and sustainable economic progress on a global scale.

QLOBAL İNFORMASIYA SİSTEMLERİNİN İQTİSADI ARTIMA VƏ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Xülasə

İnternet, telekommunikasiya şəbəkələri və rəqəmsal platformaları əhatə edən qlobal informasiya sistemlərinin (CİS) inkişafı qlobal iqtisadi mənzərəni kökündən dəyişirdi. Bu sənəd CİS-in iqtisadi böyüməyə və inkişafa çoxşaxəli təsirini təhlil edir, beynəlxalq ticarəti necə asanlaşdırdığını, bazar səmərəliliyini artırdığını, yeniliyi stimullaşdırdığını və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatları gücləndirdiyini araşdırır. Təhlil həmçinin rəqəmsal uçurum, kibertəhlükəsizlik təhdidləri, iş dəyişikliyi və məlumatların məxfiliyi və süni intellektlə bağlı etik mülahizələr daxil olmaqla CİS ilə bağlı problemləri tanıyır. Bu vəzifələri həll edərək və CİS-in verdiyi imkanlardan istifadə edərək qlobal miqyasda inklüziv və davamlı iqtisadi tərəqqiyə töhfə verə bilər.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И РАЗВИТИЕ

Резюме

Развитие глобальных информационных систем (ГИС), охватывающих Интернет, телекоммуникационные сети и цифровые платформы, коренным образом изменило глобальный экономический ландшафт. В этом документе анализируется многогранное влияние ГИС на экономический рост и развитие, исследуется, как они облегчают международную торговлю, повышают эффективность рынка, стимулируют инновации и расширяют возможности

развивающихся экономик. В анализе также признаются проблемы, связанные с ГИС, включая цифровую пропасть, угрозы кибербезопасности, смену работы и этические соображения, связанные с конфиденциальностью данных и искусственным интеллектом. Решая эти задачи и используя возможности, предоставляемые ГИС, мы можем способствовать инклюзивному и устойчивому экономическому прогрессу в глобальном масштабе.

Key words: *global information systems, economic growth, development, international trade, market efficiency, innovation, digital divide, e-commerce, big data, artificial intelligence*

Açar sözlər: *qlobal informasiya sistemləri, iqtisadi artım, inkişaf, beynəlxalq ticarət, bazar səmərəliliyi, yenilik, rəqəmsal boşluq, e-ticarət, böyük məlumatlar, süni intellekt*

Ключевые слова: *глобальные информационные системы, экономический рост, развитие, международная торговля, эффективность рынка, инновации, цифровой разрыв, электронная коммерция, большие данные, искусственный интеллект*

Global Information Systems (GIS) are - extremely vital tools today. They enable worldwide sharing of knowledge and ideas. Through GIS, people globally can easily interact and collaborate. These systems foster global business and exchange. The online - world sparked an era of connectivity previously unheard of. Seamless communication revolutionized how societies function and evolve today. A profound shift occurred when the internet emerged worldwide.

GIS and International Trade: Breaking Down Barriers, Expanding Horizons

One of the most significant impacts of GIS has been its transformative effect on international trade. E-commerce platforms like Amazon and Alibaba have emerged as powerhouses, connecting buyers and sellers across geographical boundaries and creating a global marketplace. This ease of access has significantly reduced trade barriers, lowered transaction costs, and opened up new markets for businesses of all sizes. Moreover, GIS has facilitated the development of digital trade agreements and regulatory frameworks aimed at harmonizing rules and standards for e-commerce, further promoting cross-border trade and economic integration.

E-commerce platforms like Amazon, Alibaba, and eBay have become key drivers of international trade by providing a comprehensive suite of tools and functionalities that facilitate cross-border transactions.

- **Online Marketplaces:** These platforms serve as virtual marketplaces where buyers and sellers from around the world can connect and transact. They

offer a wide range of products and services, providing consumers with diverse options and businesses with access to a global customer base.

- **Secure Payment Systems:** Integrated payment gateways allow for secure and convenient online transactions, supporting multiple currencies and payment methods, including credit cards, debit cards, and digital wallets.

- **Logistics and Fulfillment Services:** Many e-commerce platforms offer logistics and fulfillment services, including warehousing, order fulfillment, and shipping, simplifying the process of delivering goods to customers across borders.

- **Customer Relationship Management Tools:** Features such as customer reviews, feedback systems, and communication tools facilitate interaction between buyers and sellers, building trust and enhancing customer service.

- **Translation and Localization Services:** Some platforms provide translation and localization services to overcome language barriers and cater to customers in different regions and languages.

Global information systems have revolutionized global supply chains by enabling several factors listed below:

- **Just-in-Time Inventory Management:** Real-time data on inventory levels, production schedules, and customer demand allows businesses to optimize inventory management, reducing carrying costs and minimizing stockouts.

- **Improved Tracking and Traceability:** Advanced tracking technologies, such as RFID and GPS, provide real-time visibility into the movement of goods throughout the supply chain, enhancing transparency and enabling efficient logistics management.

- **Enhanced Collaboration and Communication:** GIS platforms facilitate seamless communication and collaboration between different stakeholders in the supply chain, including suppliers, manufacturers, distributors, and retailers, leading to better coordination and improved efficiency.

- **Data-Driven Optimization:** Data analytics and AI-powered tools can analyze supply chain data to identify bottlenecks, optimize transportation routes, and improve overall efficiency, leading to cost reductions and faster delivery times.

The rapid growth of e-commerce and digital trade has necessitated the development of new agreements and regulations to address emerging challenges and ensure a fair and secure digital marketplace:

- **Harmonization of Standards:** Digital trade agreements aim to harmonize regulations and standards related to e-commerce across different countries, reducing trade barriers and facilitating cross-border transactions.

- **Data Privacy and Security:** Regulations like the General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union address concerns regarding data privacy and security in the digital realm, ensuring that businesses handle personal data responsibly and protect it from unauthorized access.

- **Intellectual Property Rights:** International agreements and regulations seek to protect intellectual property rights in the digital environment, addressing issues such as online piracy, counterfeiting, and copyright infringement.

- **Consumer Protection:** Regulations focus on ensuring consumer protection in online transactions, including measures to prevent fraud, ensure product safety, and provide clear information about products and services.

Enhancing Market Efficiency: Data-Driven Insights and Optimized Processes

GIS plays a crucial role in improving market efficiency by providing access to real-time data and analytics. Businesses can leverage big data analytics and AI-powered tools to gain valuable insights into consumer behavior, market trends, and competitor strategies. This data-driven approach allows for better resource allocation, optimized production processes, and effective responses to market fluctuations. Additionally, increased market transparency and access to information empower consumers, fostering competition and driving higher quality products and services.

Big data analytics involves collecting, processing, and analyzing vast amounts of data from various sources to extract meaningful insights that can inform business decisions. Businesses utilize specialized tools and techniques to identify patterns, trends, and correlations within data, enabling them to:

- **Market Research:** Gain deeper understanding of customer needs, preferences, and market trends to inform product development, marketing strategies, and business expansion plans.

- **Customer Segmentation:** Divide customers into distinct groups based on shared characteristics to enable targeted marketing campaigns and personalized customer experiences.

- **Predictive Modeling:** Develop models that forecast future trends and outcomes, such as sales, customer churn, and market demand, to inform strategic decision-making and risk management.

- **Artificial intelligence (AI)** is rapidly transforming various aspects of business operations and market dynamics:

- **Algorithmic Trading:** AI algorithms can analyze vast amounts of financial data and execute trades at high speeds, often outperforming human traders in terms of efficiency and profitability.

- **Personalized Marketing:** AI enables businesses to personalize marketing campaigns and tailor recommendations to individual customer preferences, leading to higher conversion rates and customer satisfaction.

- **Dynamic Pricing Strategies:** AI algorithms can dynamically adjust prices based on real-time supply and demand data, competitor pricing, and other market factors, optimizing revenue and profitability.

The increased market transparency and information availability facilitated by GIS have significantly impacted competition and consumer behavior:

- **Enhanced Competition:** Easier access to information about products, prices, and competitor offerings has intensified competition among businesses, leading to lower prices, improved quality, and greater innovation.

- **Empowered Consumers:** Consumers have access to a wealth of information and reviews, enabling them to make more informed purchasing decisions and exert greater influence over businesses.

- **Price Comparison and Transparency:** Online platforms and price comparison tools allow consumers to easily compare prices from different sellers, promoting price transparency and competition.

Fostering Innovation: A Global Network of Knowledge and Collaboration

GIS has become a powerful catalyst for innovation by facilitating knowledge sharing and collaboration on a global scale. Online platforms and research networks connect researchers, scientists, and engineers worldwide, enabling the exchange of ideas, collaborative projects, and access to cutting-edge research findings. This interconnectedness accelerates innovation cycles and the diffusion of new technologies across borders, leading to the emergence of new industries and business models. Moreover, open innovation models connect companies with external sources of expertise, further promoting research and development and driving economic growth.

Open Innovation and Collaboration Platforms explore the role of online platforms and communities in facilitating open innovation models, connecting businesses with external sources of knowledge and expertise. Open innovation models leverage external sources of knowledge and expertise to accelerate innovation and product development. Online platforms and communities play a crucial role in facilitating open innovation by:

- **Connecting Businesses with External Partners:** Enabling businesses to connect with startups, universities, research institutions, and individual experts to access new ideas, technologies, and talent.

- **Crowdsourcing and Hackathons:** Facilitating crowdsourcing initiatives and hackathons to generate innovative solutions and gather diverse perspectives on specific challenges.

- **Knowledge Sharing Networks:** Creating online communities and knowledge-sharing platforms where experts from various fields can exchange ideas and collaborate on projects.

GIS plays a crucial role in promoting knowledge sharing and technology transfer across borders, accelerating the diffusion of innovation and best practices:

- **Academic Research Databases:** Online databases and repositories provide access to research findings, scientific publications, and technical reports from around the world, facilitating the sharing of knowledge among researchers and academics.

- **Industry Collaboration Platforms:** Online platforms and industry associations enable businesses to share best practices, collaborate on research and development projects, and exchange knowledge on industry trends and technologies.

- **Government-led initiatives:** Government programs and initiatives that promote international collaboration and knowledge exchange in areas such as science, technology, and education.

Empowering Developing Economies: Bridging the Digital Divide

GIS has the potential to bridge the digital divide and empower developing economies by providing access to information, education, financial services, and global markets. Mobile technologies have been particularly transformative, offering affordable access to communication, information, and financial tools. Mobile banking and payment systems have fostered financial inclusion, empowering individuals who previously lacked access to traditional banking services. Furthermore, e-government initiatives leverage GIS to improve service delivery, enhance transparency, and promote citizen engagement, contributing to good governance and economic development.

Mobile technology has emerged as a powerful tool for promoting financial inclusion in developing economies, where a significant portion of the population lacks access to traditional banking services. Mobile banking and payment systems, such as M-Pesa in Kenya and bKash in Bangladesh, have revolutionized the way people manage their finances, enabling them to send and receive money, pay bills, and access financial services using their mobile phones. This increased access to financial tools empowers individuals, particularly in rural and underserved communities, to participate in the formal economy, save money, invest in their livelihoods, and build a more secure financial future.

Global information systems are transforming the way governments operate and deliver services to citizens, particularly in developing economies. E-government initiatives leverage digital platforms to provide online access to

government services, information, and public records. This increased transparency and accessibility enhances efficiency, reduces bureaucracy, and empowers citizens to engage more actively in the governance process. Examples include online tax filing systems, e-procurement platforms, and citizen feedback mechanisms, which contribute to improved service delivery, reduced corruption, and greater accountability.

Bridging the digital divide requires a multifaceted approach that addresses issues of infrastructure, affordability, and digital literacy. Strategies include:

- **Infrastructure Development:** Investing in expanding internet connectivity, particularly in rural and underserved areas, through initiatives like fiber optic cable networks and community Wi-Fi hotspots.
- **Affordable Access:** Promoting policies that make internet access and digital devices more affordable, such as subsidies for low-income households and tax breaks for technology companies investing in underserved markets.
- **Digital Literacy Programs:** Implementing educational programs and training initiatives to enhance digital literacy skills among the population, enabling individuals to effectively utilize technology and participate in the digital economy.

Addressing Challenges, Maximizing Opportunities

While GIS offers immense opportunities, it also presents challenges that need to be addressed:

- **Bridging the Digital Divide:** Ensuring equitable access to technology and digital literacy is crucial to prevent further economic disparity and enable all individuals to participate in the digital economy.
- **Cybersecurity:** As economies become more reliant on GIS, safeguarding critical infrastructure and data from cyber threats is essential.
- **The Future of Work:** Automation and AI raise concerns about job displacement, necessitating investments in education and training programs to equip workers with the skills needed for the evolving job market.
- **Ethical Considerations:** The use of big data and AI requires careful attention to data privacy, algorithmic bias, and the potential for misuse of information. Developing ethical frameworks and regulations is crucial to ensure responsible innovation and protect individual rights.

Towards a Sustainable and Inclusive Digital Future

Global Information Systems have become indispensable drivers of economic growth and development, offering transformative potential for businesses, governments, and individuals worldwide. However, harnessing the full potential of GIS requires addressing the challenges and ensuring equitable access to its benefits. By investing in digital infrastructure, promoting digital

literacy, and fostering responsible innovation, we can create a more inclusive and sustainable digital future where GIS continues to drive economic prosperity and improve lives across the globe. As we navigate the ever-evolving landscape of the digital age, a collaborative and forward-thinking approach is crucial to ensure that GIS remains a powerful force for good in the global economy.

Literature

1. Zhu, K. and Kraemer, K. (2005). *Post-adoption variations in usage and value of e-business by organizations: cross-country evidence from the retail industry. Information Systems Research, 16(1), 61-84.*
2. Sofias, T. and Pierrakeas, C. (2023). *Student engagement and educational benefits of web gis-based projects. International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies, 18(1), 1-16.*
3. Teixeira, S. (2016). *Qualitative geographic information systems (gis): an untapped research approach for social work. Qualitative Social Work, 17(1), 9-23.*
4. Chmielarz, W., Zborowski, M., Fandrejewska, A., & Atasever, M. (2021). *The impact of e-commerce on globalization processes: comparison of Poland and Turkey. European Research Studies Journal, XXIV (Issue 3), 682-698.*
6. Giovanni, J. di, Kalemlı-Özcan, Ş., Silva, Á., & Yıldırım, M. A. (2022). *Global Supply Chain Pressures, International Trade, and Inflation. SSRN Electronic Journal.*

N.Q.Eyyubov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nasibeyyubov@gmail.com

MOBİL TƏTBİQLƏRİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ: TƏHLÜKƏSİZ MOBİL TƏTBİQLƏR ÜÇÜN ƏN YAXŞI STRATEGİYALAR

Xülasə

Mobil cihazların gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi bugünkü rəqəmsal mənzərədə möhkəm mobil təhlükəsizlik tədbirlərinin təmin edilməsi çox vacibdir. Rabitə, maliyyə əməliyyatları və həssas şəxsi və korporativ məlumatlara çıxış üçün mərkəz rolunu oynayan smartfonlar və planşetlərlə bu məlumatın qorunması üçün risklər heç vaxt indiki qədər yüksək olmamışdır. Mobil təhlükəsizlik mobil cihazlarda saxlanılan və emal edilən çoxlu həssas məlumatlara görə çox vacibdir. Proqramistlər şifrələmə, autentifikasiya və təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələri kimi möhkəm tədbirlər həyata keçirməklə proqramların hazırlanmasında təhlükəsizliyi prioritetləşdirməlidirlər. Təşkilatlar inkişaf dövrü boyunca təhlükəsizlik problemlərini proaktiv şəkildə həll etməklə, həm istifadəçi məlumatlarını, həm də mobil texnologiyaya inamı qoruyaraq məlumatların pozulması və kiberhücum risklərini azalda bilər.

ВАЖНОСТЬ МОБИЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: СТРАТЕГИИ РАЗРАБОТКИ БЕЗОПАСНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ НА МОБИЛЬНОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ

Резюме

В современном цифровом мире, когда мобильные устройства стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, обеспечение надежных мер мобильной безопасности имеет первостепенное значение. Поскольку смартфоны и планшеты служат центрами общения, финансовых транзакций и доступа к конфиденциальным личным и корпоративным данным, ставки на защиту этой информации никогда не были выше. Безопасность мобильных устройств имеет решающее значение из-за огромного количества конфиденциальной информации, хранящейся и обрабатываемой на мобильных устройствах. Разработчики должны уделять приоритетное внимание безопасности при разработке приложений, внедряя надежные меры, такие как шифрование, аутентификация и методы безопасного кодирования. Заблаговременно решая проблемы безопасности на протяжении всего жизненного цикла разработки, организации могут снизить риски утечки данных и кибератак, защищая как пользовательские данные, так и доверие к мобильным технологиям.

THE IMPORTANCE OF MOBILE SECURITY: STRATEGIES FOR SECURE APP DEVELOPMENT

Summary

In modern times, mobile applications have become an indispensable part of the business world. A large part of the world's population uses mobile applications every day for various purposes such as personal, work and entertainment. As the number of mobile applications increases, so do the ways in which they are programmed and implemented. In recent years, the role of cross-platform technologies in the development of mobile applications is great, and this article examines the advantages and limitations of these libraries, their effects on the application development costs, and at the same time, the impact on the application development process and frequency. In addition, the article discusses key libraries such as React Native, Flutter, and Xamarin, exploring their features, performance, and suitability for various project requirements.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, mobil tətbiqlərdə təhlükəsizlik, şifrələmə, məlumat itkisi

Ключевые слова: безопасность, безопасность мобильных приложений, шифрование, потеря данных

Key words: security, mobile app security, encryption, data loss

Mobil cihazlara artan etibar bizim yaşamaq, işləmək və ünsiyyət tərzimizi dəyişib. Smartfonlar və planşetlər kimi mobil qurğular məlumat əldə etmək, biznes əməliyyatları aparmaq, başqaları ilə əlaqə saxlamaq və hətta həyatımızın müxtəlif aspektlərini idarə etmək üçün vacib vasitələrə çevrilib. Mobil texnologiyaya doğru bu keçid aparat və proqram təminatında irəliləyişlər, şəbəkə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və mobil mərkəzli xidmət və proqramların artan əlçatanlığı kimi amillərlə şərtlənir.

Mobil cihazlara bu etibarın əsas amillərindən biri onların rahatlığı və daşınmasıdır. Ənənəvi masaüstü kompüterlərdən fərqli olaraq, mobil qurğular istifadəçilərə istənilən vaxt, istənilən yerdə məlumat və xidmətlərə daxil olmaq imkanı verir. İstər yolda olarkən e-poçtları yoxlamaq, smartfondan onlayn alış-veriş etmək, istərsə də planşet vasitəsilə həmkarları ilə əməkdaşlıq etmək olsun, mobil qurğular məhsuldar və bağlı qalması həmişəkindən daha asan edib. Üstəlik, mobil proqramların çoxalması mobil cihazlardan asılılığı daha da artırıb. Sosial media və əyləncədən tutmuş bankçılıq və məhsuldarlıq alətlərinə qədər müasir həyatın demək olar ki, hər tərəfi üçün mobil proqramlar var. Bu proqramlar istifadəçilərə onların xüsusi ehtiyaclarına və seçimlərinə cavab verən qüsursuz və fərdiləşdirilmiş təcrübə təqdim edir.

Bununla belə, artan mobillik və rahatlığın faydaları ilə yanaşı, əhəmiyyətli təhlükəsizlik riskləri də gəlir. Mobil qurğular zərərli proqramlar,

fışınq hücumları, məlumatların pozulması və cihaz oğurluğu da daxil olmaqla müxtəlif təhlükəsizlik təhdidlərinə təbii olaraq həssasdır. Həssas məlumatların qorunmasında mobil təhlükəsizliyin əhəmiyyətini, xüsusən də bu cihazlarda saxlanılan şəxsi və məxfi məlumatların böyük həcmi nəzərə alsaq, qiymətləndirmək olmaz. Effektiv mobil təhlükəsizlik tədbirləri maliyyə məlumatları, şəxsi sənədlər və korporativ resurslar kimi həssas məlumatların qorunması üçün çox vacibdir. Buraya güclü autentifikasiya mexanizmlərinin tətbiqi, həm istirahətdə, həm də tranzitdə olan məlumatların şifrələnməsi, proqram təminatı və tətbiqlərin müntəzəm olaraq yenilənməsi, mobil cihazların idarə edilməsi (MDM) və mobil təhlükədən müdafiə (MTD) sistemləri kimi möhkəm təhlükəsizlik həllərinin tətbiqi daxildir. Bundan əlavə, istifadəçi təhsili və məlumatlılığı mobil təhlükəsizlikdə mühüm rol oynayır. İstifadəçilər şübhəli keçidlərdən və endirmələrdən qaçmaq, təhlükəsiz Wi-Fi şəbəkələrindən istifadə etmək və güclü parollar və ya biometrik autentifikasiya ilə cihazın kilid ekranlarını aktivləşdirmək kimi cihaz və məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ən yaxşı təcrübələr haqqında məlumatlandırılmalıdırlar.

Mobil proqramlardakı ümumi boşluqlar çox vaxt etibarlı olmayan məlumat saxlama təcrübələrindən qaynaqlanır, burada həssas məlumatlar adekvat şifrələmə olmadan cihazda yerli olaraq saxlanılır və bu, icazəsiz giriş qarşı həssasdır. Bundan əlavə, autentifikasiya və avtorizasiya mexanizmlərindəki zəifliklər icazəsiz istifadəçilərin həssas istifadəçi hesablarına və məlumatlarına giriş əldə etməsi ilə nəticələnə bilər. Təhlükəsiz rabitə protokollarının olmaması səbəbindən ötürülmə zamanı məlumatların qeyri-kafi mühafizəsi məlumatın zərərli aktorlar tərəfindən tutulmasına və manipulyasiyasına məruz qala bilər. Bundan əlavə, qeydlər, keş faylları və ya səhv mesajları vasitəsilə gözlənilməz məlumat sızması həssas məlumatları təsadüfən açıqlaya bilər. Bundan əlavə, şifrələmə alqoritmlərinin düzgün tətbiq edilməməsi və ya qeyri-adekvat açar idarəçiliyi nəticəsində yaranan pozulmuş kriptografiya şifrələməni səmərəsiz edə bilər və məlumatları istismara qarşı həssas qoya bilər. Bu zəifliklər istifadəçi məlumatlarını və məxfiliyini qorumaq üçün mobil proqramların hazırlanmasında möhkəm təhlükəsizlik tədbirlərinə kritik ehtiyacı vurğulayır.

Şübhəsiz ki, təhlükəsizlik pozuntuları maliyyə itkilərindən tutmuş nüfuza zərər kimi ciddi nəticələr verə bilər. Burada təhlükəsizlik pozuntularına və onların nəticələrinə dair bəzi məşhur nümunələr verilmişdir:

- Yahoo Məlumatlarının pozulması (2013-2016):

Yahoo bir neçə il ərzində milyardlarla istifadəçi hesablarına təsir edən çoxsaylı məlumat pozuntularına məruz qalıb. Bu pozuntular e-poçt ünvanları, parollar və şəxsi məlumatlar daxil olmaqla həssas məlumatları ifşa etdi. Nəticələrə Yahoo-nun bazar dəyərinin azalması, istifadəçilərin etibarının

itirilməsi və pozuntulara cavab olaraq daha aşağı alış qiyməti ilə bağlı danışıqlar aparən Verizon tərəfindən Yahoo-nun əsas biznesinin alınmasının gecikməsi daxildir.

- Cambridge Analytica Facebook Data Scandal (2018):

Cambridge Analytica qalmaqalı siyasi profil yaratmaq məqsədilə milyonlarla Facebook istifadəçisinin şəxsi məlumatlarının icazəsiz toplanması ilə bağlı idi. Məlumat üçüncü tərəf proqramı vasitəsilə əldə edilib və siyasi kampaniyalar zamanı seçicilərin davranışına təsir etmək üçün istifadə edilib. Facebook gərgin araşdırma, tənzimləyici araşdırmalar və ictimaiyyətin reaksiyası ilə üzləşdi və bu, istifadəçi etibarının itirilməsinə və səhm dəyərinin azalmasına səbəb oldu. Qalmaqal məlumatların məxfiliyi və texnologiya şirkətləri tərəfindən şəxsi məlumatların sui-istifadəsi ilə bağlı narahatlıqları vurğuladı.

- Sony PlayStation şəbəkəsinin pozulması (2011):

PlayStation Şəbəkəsinin (PSN) pozulması kredit kartı təfərrüatları da daxil olmaqla təxminən 77 milyon istifadəçinin şəxsi və maliyyə məlumatlarını pozdu. Bu pozuntu PSN xidmətlərinin müvəqqəti dayandırılması, fırldaqçılıq və qanuni hesablaşmalar nəticəsində maliyyə itkiləri və Sony-nin reputasiyasının zədələnməsi ilə nəticələndi. Sony, təsirə məruz qalan istifadəçilərin xəbərdar edilməsində və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsində gecikmələr də daxil olmaqla, pozuntunun idarə edilməsinə görə tənqidlə üzləşdi.

Bu nümunələr maliyyə itkiləri, hüquqi öhdəliklər, tənzimləyici cərimələr, reputasiya və etibara zərər də daxil olmaqla, təhlükəsizlik pozuntularının geniş miqyaslı nəticələrini göstərir. Təşkilatlar həssas məlumatları qorumaq və məlumatların pozulması ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə üstünlük verməlidir. Təhlükəsiz proqram inkişafı həssas məlumatların qorunması və məlumatların pozulması və kiberhücum risklərinin azaldılması üçün çox vacibdir. Təhlükəsiz proqramları inkişaf etdirmək üçün bəzi strategiyalar bunlardır:

1. Təhdidin modelləşdirilməsi: Potensial təhlükəsizlik təhdidlərini və zəiflikləri müəyyən etmək üçün proqramın inkişafının ilkin mərhələlərində hərtərəfli təhlükə modelləşdirmə məşqini keçirin. Bu, potensial riskləri təxmin etmək və azaltmaq üçün tətbiqin arxitekturasını, məlumat axını və potensial hücum səthlərini təhlil etməyi əhatə edir.

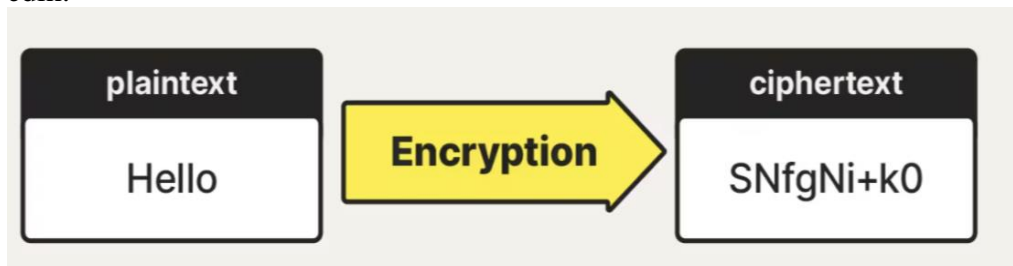
2. Təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələri: İnkişaf prosesi boyunca təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələrini vurğulayın. Tərtibatçılar inyeksiya qüsurları, saytlar arası skript (XSS) və etibarlı olmayan autentifikasiya kimi ümumi təhlükəsizlik zəifliklərini minimuma endirmək üçün OWASP-nin Təhlükəsiz Kodlaşdırma Təcrübələri və ya CERT Təhlükəsiz Kodlaşdırma

Standartları kimi müəyyən edilmiş kodlaşdırma standartlarına və təlimatlarına əməl etməlidirlər.

3. Daxiletmənin təsdiqlənməsi və sanitizasiyası: İnyeksiya hücumlarının və zərərli daxiletmə manipulyasiyasının digər formalarının qarşısını almaq üçün möhkəm giriş yoxlaması və məlumatların təmizlənməsi üsullarını tətbiq edin. Tətbiq tərəfindən yalnız etibarlı və təhlükəsiz məlumatların işlənməsini təmin etmək üçün bütün istifadəçi daxiletmələrini, o cümlədən forma sahələri, URL-lər və API parametrlərini yoxlayın və təmizləyin.

4. Autentifikasiya və avtorizasiya: Tətbiq daxilində həssas resurslara və funksiyalara girişə nəzarət etmək üçün güclü autentifikasiya və avtorizasiya mexanizmlərini tətbiq edin. İstifadəçiləri etibarlı şəkildə autentifikasiya etmək və icazəsiz girişdən qorumaq üçün çox faktorlu autentifikasiya (MFA), güclü parol hashing və sessiyanın idarə edilməsi kimi ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edin.

5. Məlumatların şifrələnməsi: Həssas məlumatları həm normal mühitdə, həm də tranzitdə qorumaq üçün şifrələmə üsullarından istifadə edin. Məxfilik və bütövlüyü təmin etmək üçün güclü kriptografik alqoritmlər və əsas idarəetmə təcrübələrindən istifadə edərək həssas məlumatları şifrələyin. Şəbəkə kommunikasiyalarını şifrələmək və qulaq asmaqdan və ortada adam hücumlarından qorumaq üçün Nəqliyyat Layeri Təhlükəsizliyi (TLS) tətbiq edin.

Şəkil 1. “Hello” sözünün şifrələnməsindən sonra alınan nəticə. Məlumatın şifrələnməsinə dair kiçik nümunə.

6. Təhlükəsiz konfigurasiya idarəetməsi: Hücum səthini azaltmaq və təhlükəsizlik risklərini minimuma endirmək üçün təhlükəsiz konfigurasiya idarəetmə təcrübələrinə əməl edin. Tətbiqi və əsas infrastruktur təhlükəsiz şəkildə konfigurasiya edilməli, lazımsız xidmətləri söndürülməli, imtiyazları məhdudlaşdırılmalı və məlum zəiflikləri azaltmaq üçün müntəzəm olaraq təhlükəsizlik yamaları və yeniləmələri tətbiq edilməlidir.

7. Təhlükəsiz API-lər və integrasiyalar: Xarici mənbələrdən daxil olan məlumatları yoxlayın və təmizləyin və sui-istifadənin və istismarın qarşısını almaq üçün sürət məhdudluğu və giriş nəzarətləri həyata keçirilməlidir.

8. Təhlükəsizlik testi və kod baxışları: Tətbiqdəki təhlükəsizlik zəifliklərini müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün daxil olma testi, kodun nəzərdən keçirilməsi, statik və dinamik analiz daxil olmaqla, hərtərəfli təhlükəsizlik testi keçirin. Təhlükəsizliklə bağlı problemlərin proaktiv şəkildə həll edilməsini təmin etmək üçün bütün inkişaf dövrü boyunca təhlükəsizlik ekspertlərini və keyfiyyət təminatı qruplarını cəlb edin.

Bu strategiyaları proqram təminatının inkişaf dövrünə daxil etməklə təşkilatlar daha təhlükəsiz proqramlar inkişaf etdirə və təhlükəsizlik pozuntuları və məlumatların pozulması risklərini azalda bilər.

Sonda qeyd edək ki, mobil təhlükəsizliyin əhəmiyyəti bugünkü bir-biri ilə əlaqəli və məlumatlara əsaslanan dünyada çox zəruridir. Mobil cihazlara olan etibarımız artmaqda davam etdikcə, bu cihazlar vasitəsilə həssas məlumatların saxlanması və ötürülməsi ilə bağlı risklər də artır. Təhlükəsizliyin pozulması maliyyə itkiləri, nüfuzun zədələnməsi və istifadəçi etibarının itirilməsi daxil olmaqla, dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Mobil təhlükəsizliyin əhəmiyyətini təkrarlayaraq, fərdlər, müəssisələr və tərtibatçılar üçün həssas məlumatları qorumaq və kiberhücumlar və məlumatların pozulması risklərini azaltmaq üçün təhlükəsizlik tədbirlərinə üstünlük vermələri vacibdir. Şifrələmə, autentifikasiya, təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələri və davamlı monitorinq kimi möhkəm təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi mobil landşaftda inkişaf edən təhlükələrdən qorunmaq üçün vacibdir.

Proqramistlər bütün tətbiqin inkişaf dövrü boyunca təhlükəsizliyi prioritetləşdirmək məsuliyyətini daşmalıdır. İlkin dizayn mərhələsindən tətbiqetmə və texniki xidmətə qədər təhlükəsizlik mülahizələrini inteqrasiya etməklə biz daha davamlı və təhlükəsiz proqramlar yarada bilərik. Buraya təhlükələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsi, təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələrinə riayət edilməsi, güclü autentifikasiya və şifrələmə mexanizmlərinin tətbiqi, zəifliklərin müntəzəm sınaqdan keçirilməsi və monitorinqi daxildir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.ibm.com/topics/mobile-security>
2. <https://www.ntiva.com/blog/top-7-mobile-device-security-best-practices>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Mobile_security
4. <https://www.nationwide.com/lc/resources/cyber-resource-center/articles/mobile-security-strategies>
5. <https://www.geeksforgeeks.org/what-is-data-encryption/>
6. <https://www.nowsecure.com/blog/2023/02/24/13-mobile-app-security-best-practices/>

V.E.Heydərli
Odlar Yurdu Universiteti
vheyderli7@gmail.com

TƏŞKİLATLARDA İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏTBİQ EDİLMƏSİ

Xülasə

İnformasiya təhlükəsizliyinin kritik rolunu vurğulayan müasir təşkilatlar üçün informasiyanın məxfiliyi, bütövlüyü və əlçatanlığı hər şeydən vacibdir. Bu sənəd yaxşı strukturlaşdırılmış təhlükəsizlik çərçivəsinin və müəyyən edilmiş standartlara riayət edilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Eyni zamanda, bu məqalə informasiya təhlükəsizliyi proqramının düzgün qurulması üçün ən yaxşı təcrübələr araşdırır. Tədqiq olunan əsas anlayışlara risklərin idarə edilməsi, təhlükəsizlik siyasətinin inkişafı, girişlərə nəzarət mexanizmləri və təhlükəsizlik standartlarının strukturu daxildir. Əlavə olaraq isə, məqalədə beynəlxalq standartları hazırlayan orqanların və tənzimləyici çərçivələrin informasiya təhlükəsizliyi təcrübəsinin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Həm təşkilati, həm də standartlaşdırma strukturlarını təhlil edərək, təşkilatlar daxilində güclü təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair fikirlər məqalədə yer alır.

РЕАЛИЗАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Резюме

Конфиденциальность, целостность и доступность информации имеют первостепенное значение для современных организаций, которые подчеркивают важнейшую роль информационной безопасности. В этом документе подчеркивается важность хорошо структурированной системы безопасности и соблюдения установленных стандартов. В то же время в этой статье рассматриваются лучшие практики правильного построения программы информационной безопасности. Ключевые изученные концепции включают управление рисками, разработку политики безопасности, механизмы контроля доступа и структуру стандартов безопасности. Кроме того, в статье рассматривается влияние органов, разрабатывающих международные стандарты и нормативную базу, на формирование практики информационной безопасности. Анализируя как организационные структуры, так и структуры стандартизации, в статье дается представление о внедрении строгих мер безопасности внутри организаций.

IMPLEMENTATION OF INFORMATION SECURITY IN ORGANIZATIONS

Summary

Confidentiality, integrity and availability of information are paramount to modern organizations that emphasize the critical role of information security. This

document emphasizes the importance of a well-structured security framework and adherence to established standards. At the same time, this article explores best practices for properly building an Information Security program. Key concepts explored include risk management, security policy development, access control mechanisms, and the structure of security standards. In addition, the article examines the influence of bodies that prepare international standards and regulatory frameworks on the formation of Information Security practice. Analyzing both organizational and standardization structures, the article provides insights into the implementation of strong security measures within organizations.

Açar sözlər: məxfilik, bütövlük, əlçatanlıq, standart, çərçivə, informasiya təhlükəsizliyi

Ключевые слова: конфиденциальность, целостность, доступность, стандарт, структура, информационная безопасность

Key words: confidentiality, integrity and availability, standard, framework, information security

Rəqəmsal dünya misli görülməmiş məlumat mübadiləsi dövrünə çoxdan başlayıb. Bu inkişaf dövrü öz bərabərində təşkilatları mürəkkəb kiberhücumlardan tutmuş müəssisələrin öz əməkdaşları tərəfindən təsadüfən məlumat pozulmasına qədər, böyük təhlükəsizlik təhdidləri ilə baş-başa qoyub. Biznesin davamlılığının təmin edilməsi və həssas məlumatların qorunması üçün informasiya təhlükəsizliyi məcburiyyətə çevrilib. Bu məqalə müəssisələrin müəyyən edilmiş standartlara riayət olunmasının vacibliyini vurğulayaraq, strukturlaşdırılmış informasiya təhlükəsizliyinin idarəedilməsinin mühüm rolunu araşdırır.

İnformasiya təhlükəsizliyi effektiv şəkildə idarəedilməsi üç əsas dəyər arasında düzgün qurulmuş qarşılıqlı əlaqədən asılıdır: insanlar, proseslər və texnologiyalar. Güclü təhlükəsizlik mühiti yaratmaq məqsədi ilə təşkilatlar təhlükəsizliyin idarə edilməsi üçün aydın struktur yaratmalı, informasiya aktivlərinin mühafizəsi həvalə edilmiş əməkdaşların rol və məsuliyyətlərini dəqiqliklə müəyyən etməlidir. İnformasiya təhlükəsizlik komandası bu strukturun mərkəzində durur, təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsində, təhdidlərə ayıq-sayıq şəkildə nəzarət edilməsində və təhlükəsizlik insidentlərinə operativ reaksiyanın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İnformasiya təhlükəsizliyinin üç əsas dəyərini ayrı-ayrılıqda tədqiq etsək:

- İnformasiya təhlükəsizliyini effektiv şəkildə təşkil etməyin təməl daşı insan elementidir. Düzgün təşkil olunmuş yanaşma informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün aydın təşkilati strukturun yaradılmasını zəruri edir. Bu struktur daxilində informasiya təhlükəsizliyi işçiləri üçün rol və məsuliyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni ki,

informasiya təhlükəsizliyi komandasının hər bir üzvünün öz xüsusi fəaliyyət sahəsi və görməli olduğu işlərin aydın olması vacibdir.

- Aydın şəkildə müəyyən edilmiş proseslər təhlükəsizlik qrupunun hərəkətlərinə rəhbərlik etmək və təşkilat daxilində təhlükəsizlik tədbirlərinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Bu proseslər risklərin qiymətləndirilməsi, zəifliyin idarə edilməsi, insidentlərə reaksiya və təhlükəsizliklə bağlı məlumatlandırma təlimi kimi fəaliyyətləri əhatə etməlidir. Təşkilatlar dəqiq müəyyən edilmiş prosesləri qurmaq və onlara riayət etməklə inkişaf edən təhdidlərə effektiv şəkildə cavab verən hərtərəfli təhlükəsizlik proqramını təşkil edə bilirlər.

- Texnologiya informasiya təhlükəsizlik komandasının səylərini dəstəkləməkdə və ümumi təhlükəsizlik duruşunu gücləndirməkdə mühüm rol oynayır. Təhlükəsizlik divarlarını (firewall), müdaxilənin aşkarlanması sistemlərini, şifrələmə proqram təminatını və təhlükəsizlik məlumatı və hadisələrin idarə edilməsi (SIEM) sistemlərini əhatə edən bir sıra təhlükəsizlik alətləri və texnologiyaları mövcuddur. Bu alətlər təhlükəsizlik komandasına şübhəli fəaliyyətə nəzarət etmək, təhdidləri aşkar etmək və onlara operativ reaksiya vermək və təşkilatın informasiya aktivlərinin davamlı qorunmasını təmin etmək imkanı verir.

Risklərin idarə edilməsi informasiya təhlükəsizliyinin əsas komponentidir. Risklərin idarə edilməsi öz daxilində risklərin müəyyənləşdirilməsini, qiymətləndirilməsini və azaldılmasını əhatə edir. Təşkilatlar potensial təhlükələri və zəiflikləri müəyyən etmək üçün mütəmadi olaraq risk qiymətləndirmələri aparmalıdırlar. Risklər qiymətləndirildikdən sonra təşkilatlar risklərin təsirini azaltmaq üçün nəzarət tədbirləri həyata keçirməlidir. Buraya təhlükəsizlik divarları və ya şifrələmə kimi texniki nəzarətlərin, eləcə də siyasət və prosedurlar kimi texniki olmayan nəzarətlərin həyata keçirilməsi daxil ola bilər. Məqsəd təşkilatın risk tolerantlığına əsaslanaraq riski məqbul səviyyəyə endirməkdir.

Risklərin effektiv kommunikasiyası bütün maraqlı tərəflərin təşkilatın riskə məruz qalması barədə məlumatlı olmasını təmin etmək üçün vacibdir. Buraya potensial risklər və onların azaldılması üçün görülən tədbirlər haqqında işçilər, müştərilər və tərəfdaşlarla ünsiyyət daxildir.

Təhlükəsizlik siyasətləri və prosedurları təşkilatın əsas təhlükəsizlik qaydaları kitabını təşkil edir və kibertəhlükələrə qarşı gücləndirilmiş mövqeyi göstərir. Təhlükəsizlik siyasətlərinə və prosedurlarını ayrı-ayrılıqda tədqiq etsək:

- Təhlükəsizlik siyasətləri: Bu yüksək səviyyəli sənədlər təşkilatın əhatəli informasiya təhlükəsizliyi fəlsəfəsini ifadə edir. Onlar təşkilatın təhlükəsizliyə sadıqlığını bəyan edir, işçilərin davranışı üçün aydın gözləntilər yaradır və arzu

olunan təhlükəsizlik məqsədlərini müəyyən edir. İlk olaraq, siyasətlər məlumatların mühafizəsini, girişə nəzarət mexanizmlərini, insidentlərə cavab protokollarını, hüquqi və tənzimləyici çərçivələrini əhatə edir.

- **Təhlükəsizlik prosedurları:** Bu ətraflı təlimatlar təhlükəsizlik siyasətinin geniş prinsiplərini praktiki fəaliyyətlərə çevirir. Prosedurlar təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, təşkilat daxilində ardıcıl tətbiqin təmin edilməsi təlimatlarını özündə birləşdirir. Onlar məxfi məlumatları necə idarə etmək, giriş imtiyazlarını idarə etmək və ya təhlükəsizlik insidentinə effektiv cavab vermək kimi müxtəlif ssenarilərdə işçilərin yerinə yetirməli olduğu xüsusi tədbirləri təsvir edir.

Təşkilatlar dəqiq müəyyən edilmiş və hərtərəfli təhlükəsizlik siyasəti və prosedurları yaratmaqla öz işçi qüvvələrinə təhlükəsizlik qərarları qəbul etmək səlahiyyətini verirlər. Bu, bütün departamentlərdə ardıcıl olaraq təhlükəsizlik səviyyəsini artırır və təhlükəsizlik mədəniyyətini inkişaf etdirir. İşçilər təşkilatın dəyərli məlumatlarının qorunmasında, ümumi təhlükəsizlik duruşunun gücləndirilməsində fəal iştirakçılara çevrilirlər.

İnformasiya təhlükəsizliyi həssas məlumatlara icazəsiz girişin qarşısını almaq məsuliyyətini daşıyır. Təşkilatlar buna güclü girişlərə nəzarət proseslərini qurmaqla nail olurlar. Bu proseslər yalnız səlahiyyətli istifadəçilərin məlumat və sistemlərə giriş əldə etməsini təmin edərək, müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edir. Giriş nəzarətinin əsasını üç əsas sütun təşkil edir:

- **Doğrulama (İdentifikasiya):** Bu proses məlumat və ya sistemlərə daxil olmağa cəhd edən istifadəçinin şəxsiyyətini təsdiq edir. Ümumi yoxlama üsullarına parollar, çox faktorlu autentifikasiya üsulları (MFA) və barmaq izi və ya üz tanıma kimi biometrik məlumatlar daxildir.

- **İcazənin verilməsi:** İstifadəçinin şəxsiyyəti təsdiqləndikdən sonra icazənin verilməsi onların əldə etdiyi giriş səviyyəsini müəyyən edir. Bu, istifadəçilərin yalnız öz iş vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan giriş səviyyəsinə malik olmasını təmin edir, icazəsiz girişin vurduğu potensial zərəri minimuma endirir.

- **Monitoring:** Giriş cəhdlərinin hərtərəfli qeydini saxlamaq çox vacibdir. İstifadəçi fəaliyyətinə nəzarət etməklə təşkilatlar şübhəli davranışları aşkar edə və potensial təhlükəsizlik pozuntularını dərhal araşdırmağa bilirlər.

Girişə nəzarət siyasətlərinin müntəzəm nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsi vacibdir. Təşkilatın təhlükəsizlik ehtiyacları və təhlükə mənzərəsi inkişaf etdikcə, onun girişə nəzarət tədbirləri də dəyişməlidir. Siyasətləri aktual saxlamaqla, təşkilatlar həssas məlumatları effektiv şəkildə qoruyaraq aktivlərinin təhlükəsiz qalmasını təmin edə bilər.

Effektiv informasiya təhlükəsizliyi güclü təməl tələb edir. Təhlükəsizlik standartları və çərçivələri informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə

standartlaşdırılmış yanaşma təklif edərək, məhz bunu təmin edir. Bu müəyyən edilmiş təlimatlar təşkilatlara öz təhlükəsizlik duruşlarını inamla qurmaq və təkmilləşdirmək imkanı verir. Bunun bariz nümunəsi ISO/IEC 27001 standartıdır. Bu hərtərəfli çərçivə İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sisteminin tətbiqi üçün addımları təsvir edir. İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi informasiya təhlükəsizliyini sistemə şəkildə idarə etmək üçün yol xəritəsi rolunu oynayır. O, risklərin qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik nəzarətinin həyata keçirilməsi və müvafiq qaydalara uyğunluğa nail olmaq kimi mühüm sahələri əhatə edir.

Təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi ISO/IEC 27001 standartı ilə məhdudlaşmır. NIST Kibertəhlükəsizlik Çərçivəsi kimi çərçivələr təşkilatın sənayesi və risk profilinə xas olan kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə edilməsi üzrə dəyərli təlimatlar təklif edir. Bu çərçivə təşkilatlara kibertəhlükəsizlik təhdidlərini effektiv şəkildə müəyyən etmək, prioritetləşdirmək və azaltmaq səlahiyyətini verir.

Müəyyən edilmiş təhlükəsizlik standartlarına və çərçivələrinə riayət etməklə təşkilatlar çoxlu üstünlüklərə çıxış əldə edirlər. Onlar ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edir, standartlaşdırılmış təhlükəsizlik nəzarətindən istifadə edir və informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə strukturlaşdırılmış yanaşma tətbiq edirlər. Bu, təkcə onların təhlükəsizlik söylərinin effektivliyini gücləndirmir, həm də eyni standartlara əməl edən digər təşkilatlarla ünsiyyəti və əməkdaşlığı gücləndirir.

Nəticə etibarilə, təşkilatlar daxilində məlumatın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün effektiv təşkilatlanma və standartlara əməl olunması vacibdir. Təhlükəsizliyin idarə edilməsinə strukturlaşdırılmış yanaşma tətbiq etməklə təşkilatlar riskləri azalda, həssas məlumatları qoruya, qanuni və normativ tələblərə əməl edə bilər. Beynəlxalq standartlara və çərçivələrə riayət effektiv təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün yol xəritəsini təmin edir və nəticədə təşkilatın ümumi təhlükəsizlik mövqeyini gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. ISO/IEC 27001:2013, *Information technology – Security techniques – Information security management systems – Requirements.*
2. NIST Cybersecurity Framework, *National Institute of Standards and Technology.*
3. GDPR (*General Data Protection Regulation*), *European Union.*
4. CCPA (*California Consumer Privacy Act*), *State of California.*
5. ISACA. (2012). *COBIT 5: A business framework for the governance and management of enterprise IT.* Rolling Meadows, IL: ISACA.
6. *International Electrotechnical Commission.* (2019). *IEC 27002:2013 Information technology – Security techniques – Code of practice for information security controls.* Geneva, Switzerland: IEC.

A.R.Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytenbabazade94@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Xülasə

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) ali təhsil müəssisələri daxilində ictimai münasibətlərin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Texnologiyanın inkişafı ilə İKT-lər akademik şəraitdə ünsiyyət, əməkdaşlıq və məlumatların ötürülməsi üçün ayrılmaz vasitələrə çevrilib. E-poçt, mesajlaşma proqramları və onlayn forumlar kimi müxtəlif rəqəmsal platformalar vasitəsilə şəxslər fiziki yerlərindən asılı olmayaraq asanlıqla fikir mübadiləsi apara, resursları paylaşa və layihələrdə əməkdaşlıq edə bilirlər. Bundan əlavə, İKT ali təhsil müəssisələrinə daha geniş auditoriyaya çatmağa və onların bilavasitə kampus mühitindən kənarında maraqlı tərəflərlə əlaqə saxlamağa imkan verir. Veb saytlar, sosial media platformaları və onlayn tədbirlər vasitəsilə universitetlər öz proqramlarını, tədqiqat fəaliyyətlərini və nailiyyətlərini gələcək tələbələrə, məzunlara, donorlara və geniş ictimaiyyətə nümayiş etdirə bilirlər. Bu, müsbət reputasiya yaratmağa və istedadlı şəxsləri quruma cəlb etməyə kömək edir. Nəticə olaraq, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları ali təhsil müəssisələri daxilində sosial və ictimai münasibətlərin formalaşmasında çoxşaxəli rol oynayır. Bununla yanaşı, İKT qurumlara xarici maraqlı tərəflərlə əlaqə yaratmağa, resurslara və dəstək xidmətlərinə çıxış yolu ilə tələbələrin öyrənmə təcrübəsini təkmilləşdirməyə imkan verir.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ В ВУЗАХ

Резюме

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) играют решающую роль в формировании общественных отношений в высших учебных заведениях. Информационно-коммуникационные технологии облегчают общение между студентами, преподавателями и сотрудниками различных отделов и кампусов в учебных заведениях. Через различные цифровые платформы, такие как электронная почта, приложения для обмена сообщениями и онлайн-форумы, люди могут легко обмениваться идеями, делиться ресурсами и сотрудничать над проектами независимо от их физического местоположения. Кроме того, ИКТ позволяют высшим учебным заведениям достигать более

широкой аудитории и взаимодействовать с заинтересованными сторонами за пределами их непосредственной кампусной среды. Через веб-сайты, платформы социальных сетей и онлайн-мероприятия университеты могут продемонстрировать свои программы, исследовательскую деятельность и достижения потенциальным студентам, выпускникам, спонсорам и общественности. Это помогает создать положительную репутацию и привлечь талантливых людей в учреждение. В результате информационно-коммуникационные технологии играют многоаспектную роль в формировании социальных и общественных отношений в высших учебных заведениях. Кроме того, ИКТ позволяют учреждениям взаимодействовать с внешними заинтересованными сторонами и улучшать учебный опыт студентов через доступ к ресурсам и услугам поддержки.

THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FORMING PUBLIC RELATIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

Information and Communication Technologies (ICT) play a decisive role in the formation of public relations within higher education institutions. With the development of technology, ICTs have become integral tools for communication, collaboration and information transfer in academic settings. Through various digital platforms such as e-mail, messaging applications, and online forums, individuals can easily exchange ideas, share resources, and collaborate on projects regardless of their physical location. In addition, ICT enables higher education institutions to reach a wider audience and engage with stakeholders beyond their immediate campus environment. Through websites, social media platforms, and online events, universities can showcase their programs, research activities, and achievements to prospective students, alumni, donors, and the general public. This helps to create a positive reputation and attract talented individuals to the institution. As a result, Information and Communication Technologies play a multifaceted role in the formation of social and public relations within higher education institutions. In addition, ICT enables institutions to connect with external stakeholders and improve the learning experience of students through access to resources and support services.

Açar sözlər: təhsil sistemi, ictimai əlaqələr, tədris prosesi, kommunikasiya vasitəsi

Ключевые слова: система образования, связи с общественностью, образовательный процесс, инструмент коммуникации

Key words: educational system, public relations, educational process, communication tool

Hal-hazırda aktiv şəkildə daim dəyişməkdə olan gündəmə nəzər salsaq, görürük ki, təhsildə ictimai əlaqələr çox əhəmiyyətlidir. Hər bir təhsil

müəssisəsi reyting cədvəlində öz yerini tutmaq üçün daim rəqabət aparır, müəyyən keyfiyyətlərə görə hər hansı biri digərlərindən daha üstündür. Bəs bu təhsil ocağının fərqli, unikal olması kimi müxtəlif müsbət keyfiyyətləri haqqında ictimaiyyət necə məlumat ala bilər, övladları üçün düzgün ali təhsil müəssisəsi seçən valideynləri necə cəlb etmək olar? Nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün müəyyən ixtisaslaşmalar ilə hər bir məktəb və ya lisey, gimnaziya xarici dilin, humanitar və ya sosial-iqdisadiyat sahəsini dərinlən öyrədilməsini təqdim edir. Məlumdur ki, bəzən valideynlər övladlarını hansı məktəbə və ya ali təhsil müəssisəsinə aparılmalarını və əlavə xidmətlərdən nəyi seçmələrin özləri müəyyən edirlər. Lakin reallığa əsasən onlar, bir qayda olaraq təhsil müəssisəni seçərkən, şəhərdə tam mövcud olan bütün ali təhsil müəssisələrinin daxili keyfiyyətlərini təhlil etməzlər, yalnız yaşayış evinə yaxın olan bir neçə müəssisələr haqqında anlayış və məlumat, inam və etibarlıq yaradanlara üstünlük verirlər.

“Müəssisənin orijinallığını, keyfiyyətini, qiymətliliyini çatdırmaq üçün yalnız ictimai əlaqələrlə fəaliyyəti və şəxsiyyətlərə ünsiyyət prosesində çatdırmaq olar. Buna görə ictimai əlaqələrlə fəaliyyət bu sahədə öz spesifikasiyasına malikdir və aparıcı məna daşıyır, lakin bu sahədə işlərin təşkili kifayət qədər zəifdir” [7]. Tələbələr və onların valideynləri adətən evə yaxınlıq, rahatlıq və tədris otaqlarının şəraitinə, pedaqoji kollektivin xeyirxahlığına, dərş cədvəlinə, tədris planının xüsusiyyətlərinə, eyni zamanda öz rayonlarında olan universitetlərin nüfuzuna xüsusi diqqət yetirirlər. Bütün bu tələbatlara əsasən tədris müəssisəsinin fəaliyyətində ictimai əlaqələrin qurulması üçün sadə reklam bukletlərin hazırlanması kifayət etmir. İctimai əlaqələrlə və şəxsiyyətlər arası əlaqələr prosesində müəssisədə həyata keçirilən təhsil proqramları, unikal şərait və ya müəllimlər, təhsil xidmətlərinin qiymətləri, böyük layihələrdə iştirakı, işçilərin nailiyyətləri, tələbələrin müvəffəqiyyəti, tədris prosesinin təşkili haqqında həqiqi və inandırıcı məlumat verilməlidir. Tədris planlarından, təhsil prosesinin təşkili, tədris olunan fənlər haqqında məlumatların toplanmasından əlavə olaraq təhsil müəssisənin psixoloji iqlimi vacib və müəyyənədiçi rol oynayır.

“Müxtəlif mənbələrdən məlumatı tapmaq, qiymətləndirmək və səmərəli istifadə etmək bacarıqları insanların informasiya baxımından savadlı olması, onların effektiv qərar qəbul etmə, əsaslandırma, problem həll etmə və araşdırmada iştirak etmək üçün lazım olan informasiya bacarıqlarını təşkil edir” [5]. Buna görə də İKT-nin əhəmiyyətini vurğulamaq çox əhəmiyyətlidir, çünki o, təhsil prosesini mövcud olan ən güclü öyrənmə vasitələrindən birini təklif edir. Bildiyimiz kimi İKT təhsil resurslarına və dəstək xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır və bununla da tələbələr üçün ümumi öyrənmə təcrübəsini artırır. Onlayn kitabxanalar, rəqəmsal kurs materialları, virtual sinif otaqları və

akademik dəstək platformaları tələbələrə öz-özünə öyrənmə, əməkdaşlıq və akademik uğur üçün imkanlar təqdim edir.

İnformasiya texnologiyalarının rolu təhsil müəssisəsi üçün digərləri ilə rəqabət aparmaq və tələbələr üçün keyfiyyətli xidmətlər təqdim etmək qabiliyyətini artırmaqla bağlı olaraq əhəmiyyətli və çox həlledicidir. “Gələcəkdə müəssisələrin öz keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün təşkilat daxili texnologiya və informasiyanı idarəetmə sistemində inteqrasiya etməsi vacibdir” [2]. Bu sistem vasitəsilə universitetlər müraciət edənlərin ehtiyaclarına uyğun, dəqiq və münasib, asanlıqla əldə edilə bilən məlumatları təqdim etməli, beləliklə də ictimai inamın və universitetlərə sədaqətin artmasına səbəb olmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrindəki informasiya texnologiyaları sistemləri məlumat əməliyyatlarını və idarə edilməsini dəstəkləmək üçün istifadə olunan texnologiyalardır. İnformasiya sistemi ilə müəssisələrdə məlumatların işlənməsi və akademik xidmətlər daha effektiv və səmərəli olur. Ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan informasiya texnologiyaları sistemlərinin bəzi nümunələri bunlardır: kadr sistemlərinin idarə edilməsi, akademik məlumat, keyfiyyət təminatı, müxtəlif ictimai fəaliyyətlər, ictimaiyyətlə əlaqələr, məzunlar və maliyyə məsələləri və s. Təhsillərinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün ən yaxşı xidməti göstərmək istəyən universitetlər, bir bölmə ilə digəri arasında inteqrasiya olunmuş yaxşı bir məlumat idarəetmə sistemində sahib olmalıdırlar. Bunun səbəbi odur ki, informasiya sisteminin idarə edilməsi vasitəsilə, proqramlar arasında məlumat mübadiləsi asanlaşır, idarəetmə axını sadələşir, tərtibatçıların sistemləri inkişaf etdirməsini inkişaf etdirir, məlumatların təkrarlanmasının qarşısını alır, məlumatların saxlanması təmin edir.

İctimaiyyətlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün təhsil müəssisələri öz profilləri haqqında insanların yaxşı düşünmək, ona düzgün fikir aşılamaq, dəstəkləmək, istənilən çatışmazlıq və ya maneələr qarşısında rəğbət bəsləmək üçün ünsiyyət vasitəsilə başqalarına təsir etməyə cəhd edir. “İnformasiya texnologiyaları ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır” [1]. Ali təhsil müəssisələri tərəfindən informasiya texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən bir sıra fəaliyyətlər ictimaiyyətlə ünsiyyətin təşkilinə təkan verir və bu, bütün təşkilati fəaliyyətlər haqqında düzgün imic və ictimai anlayış yaratmağa kömək edir. Bu halda bildirmək vacibdir ki, ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkilində informasiya texnologiyalarının qarşısında bir sıra vəzifələr dayanır: 1) ictimaiyyətə dəqiq məlumat və məlumatların verilməsi; 2) cəmiyyətin ali təhsil müəssisəsinə münasibətini, fikirlərini dəyişməyə istiqamətlənmək və təşviq etmək; 3) ali təhsil müəssisəsinin münasibət və fəaliyyətlərini

cəmiyyətlə, eyni zamanda, cəmiyyətdən ali təhsil müəssisəsinə inteqrasiya etmək səyləri və s.

“İctimaiyyətlə əlaqələrin təşkilində ən vacib məsələlərin biri odur ki, ali təhsil müəssisəsi hər hansı bir məhsul və ya xidmət yollarının nəticələrini çatdıran zaman kommunikasiya prosesində onu təqdim edərkən həm kompensasiyanı, həm də məmnuniyyətlə müsbət rəyi təmin edə bilsin” [6]. Bu qloballaşma dövründə fərdlər bir-biri ilə informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olur, məsələn, sosial şəbəkələrə daxil olan kommunikasiya vasitələri ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkilində müstəsna rol oynayır.

“Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının təşkili ictimaiyyətlə əlaqələrin davamlılığını əhatə etmək üçün inkişaf etməkdədir” [3]. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının vasitəsilə internetə qoşulan hər kəs informasiya təmin edə və cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən istehlak edilmək üçün müxtəlif xidmətlər təmin edə bilirlər. Bu, ictimaiyyətlə əlaqələr anlayışını informasiya kommunikasiya texnologiyaları ilə birləşdirən ictimai əlaqələrin təşkilində inqilabın bir formasıdır. Elektronlaşan təhsil vasitəsilə ictimaiyyətlə əlaqələrdə mübadilə, əməkdaşlıq, ehtiyacların ödənilməsi və s. kimi ən vacib məsələlər rəhbərliyin funksiya və məqsədlərini dəstəkləmək üçün qarşılıqlı əsasda müəssisə və ictimaiyyət arasında ikitərəfli ünsiyyətin yaranmasına imkan verir. Təhsilin idarə edilməsi sistemində cəmiyyətin müəssisədəki fəaliyyətlərdən xəbərdar olması üçün ali təhsil müəssisələri və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətə, bir-biri ilə ünsiyyətə ehtiyacı var. Ali təhsil müəssisələri, müəssisənin cəmiyyətdə qəbul olunmağa davam edəcəyi ümidi ilə ictimaiyyətin onlardakı fəaliyyətlərdə əməkdaşlığı davam etdirməsinə çalışırlar.

Müasir dövrümüzdə universitetlər məlumatın sürətli çatdırılmasını asanlaşdırmaq üçün təkçə çap vasitəsi ilə deyil, həm də elektron vasitələrlə məlumat əldə etmək imkanı yaratmağa çalışırlar. Universitetlərdə İKT resurslarından istifadədən həm tələbələr, həm də işçilər böyük fayda əldə edirlər. “Universitetlərin gündəmdə olması və aktuallığı üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarının adekvat maliyyə və dəstək ilə institusional prioritet elan edilməsi çox tövsiyə olunur” [4]. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları bu cür ictimaiyyətə təsir etməsi ali təhsil müəssisələrini məlumat üçün öz institusional bazalarını təkmilləşdirməyə məcbur edəcək. Effektiv və müasir informasiya xidmətləri üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə zəruridir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları, nəinki informasiyanın idarə olunmasının yeni üsullarını təqdim edir, həm də məlumatın strukturunda və onun kommunikasiya anlayışlarında universal şəkildə xronologiyalaşdırılmasına, yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq

sənədlərə əlçatanlıq və uyğunluğa, yüksək fərdiləşdirilmiş xidmətlərlə uzlaşmağa, istifadəçilərin maraqlarının məlumatla uyğunlaşdırılması kimi dəyişikliklərə səbəb olur.

Nəticə olaraq, XXI əsrdə informasiya kommunikasiya texnologiyaları tədris və öyrənmə üçün zəruridir. Müxtəlif informasiya kommunikasiya texnologiya resursları ali təhsil fəaliyyətlərinə inteqrasiya edilməlidir. Məsələn, mühazirəçilər mühazirələr oxuyarkən elektronlaşdırılmış kommunikasiya sistemindən, tələbə isə kurs işlərinin yazılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi, yekun kurs layihəsi, dissertasiya və diplom işlərinin yazılması üçün informasiya materiallarının əldə edilməsində internetdən istifadə etməlidir. Bütün bunların nəticəsi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, milli inkişafa informasiya kommunikasiya texnologiyaları resurslarından istifadə etməklə nail olunacaq.

Ədəbiyyat

1. B. Al-Jenaibi, "E-collaboration, public relations and crises management in UAE organizations," *Int. J. e-Collaboration*, vol. 11, no. 3, pp. 10-28, 2015.
2. J. Cobarsí, M. Bernardo, and G. Coenders, "Campus information systems for students: Classification in Spain," *Campus-Wide Inf. Syst.*, vol. 25, no. 1, pp. 50-64, 2008.
3. O. Rivero and J. Theodore, "The Importance of Public Relations in Corporate Sustainability," *Glob. J. Manag. Bus. Res.*, vol. 14, no. 4, pp. 1–5, 2014
4. Ogunsola, L.A. (2004). *Nigerian University Libraries and the Challenges of Globalization: The Way Forward. Electronic journal of Academic and Special Librarianship*.5(2-3) Available at www.southernlibrarianship.icaap.org/content/v05n02/ogunsola_101.htm
5. Skinner, B. F. (1968) *The Technology of Teaching*, New York: Appelon-Century-Crofts.
6. Y. Rahmawati, "Manajemen Public Relations Sebagai Alat Etika Komunikasi dalam Bisnis Islam," *J. filsafat dan budaya Huk.*, no. 95, pp. 181-194, 2014.
7. Как «продвинуть» институт – II, PR коммуникации для негосударственного ВУЗа // *PR в России*. № 12, 2001.

Ə.F.Kərimova
Odlar Yurdu Universiteti
esli.kerimova01@icloud.com

YENİ NƏSİL MULTİSERVİSLİ KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Yeni nəsil multiservis şəbəkələri: Yeni Nəsil Multiservis Şəbəkələri tək bir infrastruktur üzərində səs, məlumat və video kimi müxtəlif xidmətləri birləşdirən təkmil rabitə şəbəkələrinə aiddir. Bu şəbəkələr çeviklik, genişlənmə və resursdan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün Proqram Təminatlı Şəbəkə (SDN), Şəbəkə Funksiyalarının Virtuallaşdırılması (NFV) və qabaqcıl protokollar kimi texnologiyalardan istifadə edir. Şəbəkələşmənin yeni dövrü öz məqsədyönlü şəkildə qurulmuş şəbəkə infrastrukturunu tələb edən xüsusi bir texnologiya təkan vasitəsilə deyil, xidmət cəlb etməklə artan imkanlara əsaslanan bir vasitədir.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ МУЛЬТИСЕРВИСНЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЕЙ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Резюме

Мультисервисные сети следующего поколения. Мультисервисные сети следующего поколения относятся к продвинутым сетям связи, которые объединяют различные услуги, такие как голос, данные и видео, в единой инфраструктуре. В этих сетях используются такие технологии, как программно-определяемые сети (SDN), виртуализация сетевых функций (NFV) и расширенные протоколы, обеспечивающие гибкость, масштабируемость и эффективность использования ресурсов. Новая эра сетевых технологий основана на расширении возможностей за счет взаимодействия с сервисами, а не за счет внедрения конкретных технологий, требующих собственной специально созданной сетевой инфраструктуры.

DEVELOPMENT STAGES OF THE NEW GENERATION MULTISERVICE COMPUTER NETWORKS

Summary

Next Generation Multiservice Networks: Next Generation Multiservice Networks refer to advanced communication networks that combine various services such as voice, data and video over a single infrastructure. These networks use technologies such as Software-Defined Networking (SDN), Network Functions Virtualization (NFV), and advanced protocols to provide flexibility, scalability, and resource efficiency. The new era of networking is one based on increasing capabilities through service engagement, rather than through a specific technology push that requires its own purpose-built network infrastructure.

Açar sözlər: məxfilik, əlçatanlıq, şəbəkə, təhlükəsizlik, cisco

Ключевые слова: конфиденциальность, доступность, сеть, безопасность, cisco

Key words: privacy, availability, network, security, cisco

Yeni nəsil multiservisli kompüter şəbəkələri öz məqsədlərinə xidmət edir, lakin onların arxitekturaları çox vaxt nəzərdə tutulan bazarı üstələyir, kifayət qədər modulluq və genişlənmə qabiliyyətinə malik deyil və beləliklə, uzun müddət ərzində paralel fəaliyyət göstərmək üçün çox baha başa gəlir. Çoxlu paralel şəbəkələr təmin etmək, idarə etmək və saxlamaq üçün dublikat və üç nüsxə resursları yarada bilər.

Müştəri tələblərinə bu cür cavab məqsədli şəkildə qurulmuş şəbəkələri davam etdirir. Məqsədlə qurulmuş şəbəkələr tək-cə mənfi bir təşəbbüs deyil. Nümunələr əlavə ehtiyat hissələri, təkrarolunmaz təchizat, idarəetmə interfeysləri və billing sistemlərinə sargılar vasitəsilə resursun genişləndirilməsidir. Tez-tez yeni şəbəkə infrastrukturunu şirkətin tamamilə yeni bölməsini yaradır və onun ardınca bir neçə əməliyyat və biznes funksiyalarını təkrarlayır.

Siz multiservis şəbəkələrini ilk növbədə ilbəl simli və ya simsiz rabitə şəbəkəsi həlləri ilə təmin etmək üzrə uzunmüddətli biznesdə olan müəyyən edilmiş xidmət təminatçılarının domenində tapırsınız. Xarakterik olaraq, multiservis şəbəkələri böyük yerli və ya şəhərlərarası səs dairəsinə malikdir və ənənəvi olaraq Asinxron Ötürmə Modu (Asynchronous Transfer Mode - ATM) Layer 2-dir, məsələn, dövrə emulyasiyası, Frame Relay, Ethernet, Virtual Şəxsi Şəbəkə (Virtual Private Network -VPN) və digər hesablanmış xidmətlər. Multiservis şəbəkələri üçün ilkin tərif dövrə əsaslı səs rabitəsinə əlavə olaraq məlumatları dəstəkləyən birləşmiş ATM və Frame Relay şəbəkəsi idi. Bu yaxınlarda Ethernet, Layer 3 İnternet Protokolu (Internet Protocol -IP), VPN və Multiprotocol Label Switching (MPLS) xidmətlərini əlavə edən yeni nəsil multiservis şəbəkələri meydana çıxdı. Multiservis şəbəkələri Layer 2, Layer 3 və daha yüksək səviyyəli xidmətlərdə birləşdiyindən IP və bəlkə də daha dəqiq desək, IP/MPLS əsas şəbəkələri mərkəzi yer tutur.

Çoxsaylı səs, video və IP-ə inteqrasiya olunmuş məlumat axınını operativ şəkildə birləşdirərkən IP-nin xidmət cəlbini dəstəkləmək üçün şəbəkələrin yerləşdirilməsi multiservis şəbəkə arxitekturasının yeni istiqamətidir. Rəqabət təzyiqləri və xidmətlərin əvəzlənməsi şəraitində nəinki yeni nəsil multiservis şəbəkələri yeni istiqamət deyil, həm də investisiya və xərcləri optimallaşdırmaq üçün vacib keçiddir.

Əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxil ola bilər:

1. Konvergensiya: Səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün müxtəlif xidmətlərin vahid şəbəkəyə inteqrasiyası.

2. Proqram Təminatlı Şəbəkə (PTŞ): Şəbəkə resurslarına mərkəzləşdirilmiş nəzarətə, dinamik idarəetmə və optimallaşdırmaya imkan verir.

3. Şəbəkə Funksiyalarının Virtuallaşdırılması (ŞFV): Çevikliyi və miqyaslılığı artırmaq üçün şəbəkə funksiyalarının virtuallaşdırılması, xüsusi avadanlıqdan asılılığı azaldır.

4. Xidmətin Keyfiyyəti (Quality of service-QoS): Müxtəlif tətbiqlər üçün optimal performans təmin etmək üçün müxtəlif trafik növlərinə üstünlük vermək və idarə etmək.

5. Təhlükəsizlik: Kibertəhlükələrdən qorunmaq və ötürülən məlumatların bütövlüyünü təmin etmək üçün gücləndirilmiş təhlükəsizlik tədbirləri.

6. Scalability: Dəyişən tələblərə uyğunlaşmaq üçün şəbəkə resurslarını asanlıqla yuxarı və ya aşağı miqyaslaşdırmaq imkanı.

7. Yüksək bant genişliyi: Multimedia məzmununun artan həcmi idarə etmək üçün yüksək sürətli məlumat ötürülməsinə dəstək.

8. Dayanıqlıq: Uğursuzluqlar və ya hücumlar qarşısında şəbəkə bütövlüyünü qorumaq üçün möhkəm arxitektura və uğursuzluq mexanizmləri.

Bu şəbəkələr 5G, IoT (əşyaların interneti) və kənar hesablamalar kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların dəstəklənməsində mühüm rol oynayır, daha çox əlaqəli və dinamik rəqəmsal ekosistemə imkan verir.

Cisco Yeni Nəsil Multiservis Routerləri (açarları): Yeni nəsil çoxservisli şəbəkə arxitekturasından istifadə edərək, Cisco yeni yüksək dəyərli IP-əsaslı xidmətlərin çatdırılmasını sürətləndirərkən bugünkü gəlir gətirən xidmətləri dəstəkləyən bir neçə həllər təklif edir. Layer 3 IP və Layer 2 ATM-ni sadə və çevik şəkildə birləşdirərək, provayderlər mövcud və inkişaf etməkdə olan xidmətləri dəstəkləyən şəbəkələr yarada bilərlər. Bu, provayderləri mürəkkəb multiservis şəbəkələrinin idarə olunmasının iqtisadi və texniki risklərindən azad edən daşıyıcı səviyyəli məlumat kommunikasiya həllərini təqdim edir.

Cisco aşağıdakı məhsullarda yeni nəsil multiservis imkanlarını tətbiq edir:

- Cisco BPX 8600 Series açarları
- Cisco MGX 8250 Series açarları
- Cisco MGX 8800 Series açarları
- Cisco MGX 8900 Series açarları
- Cisco IGX 8400 Series açarları

Cisco BPX 8600 Series açarları: Cisco BPX 8600 Series bir vaxtlar Cisco-nun geniş ərazi şəbəkəsi (Wide Area Network-WAN) marşrutlaşdırma həlləri arasında olan məhsul xəttidir. Bu, geniş miqyaslı telekommunikasiya

şəbəkələri və xidmət təminatçıları üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar yığımıdır. BPX “Broadband Fayload Exchange” sözünün qısaltmasıdır.

Cisco BPX 8600 Series Multiservis açarları ATM əsaslı genişzolaqlı xidmətlər təqdim edən və MPLS-ni dəstəkləmək və IP xidmətlərini çatdırmaq üçün Cisco IOS-u inteqrasiya edən IP+ATM platformalarıdır. Sistemin ürəyi çox yuvalı şassidə saniyədə iki milyon hüceyrəyə keçid edə bilən 19,2 Gbps çarpaz nöqtəli keçid toxumasıdır. Şassi, ön kartları T3/E3, OC-3/STM-1 və OC-12/STM-4 (622 Mbps) kimi Layer 1 interfeys bağlantılarını təmin edən müxtəlif arxa kartlara uyğunlaşdırmağa imkan verən orta plan dizaynından istifadə edir. Ön böyük BPX qovşağı 16.000 DS1-ə qədər ölçə bilən modul, çoxrəfli arxitekturaya malikdir. Cisco-nun Stratacom-u əldə etməsindən əldə edilən irslə BPX açarları tez-tez OC-12 əsas keçidlərinin müvafiq tutumu təmin edə bildiyi səs, Frame Relay, ATM, simsiz və MPLS provayder şəbəkələrində daşıyıcı sinifli əsas açarlar və ya genişzolaqlı kənar açarlar kimi istifadə olunur.

Cisco BPX 8600 Series marşrutlaşdırıcıları geniş ərazi şəbəkələrində yüksək performanslı rabitə təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Böyük tutumlu və müxtəlif xüsusiyyətlərə uyğun gələn bu qurğular çoxlu sayda əlaqəni idarə etmək və böyük məlumat trafiki ilə məşğul olmaq üçün istifadə olunur. Bununla belə, qeyd etdiyim kimi, bu məhsul xətti daha köhnədir və daha yeni Cisco məhsulları və texnologiyaları mövcud ola bilər.

Cisco MGX 8250 Series köhnə Cisco marşrutlaşdırıcı seriyasıdır və adətən geniş ərazi şəbəkəsi (WAN) mühitlərində istifadə olunurdu. Bu seriya yüksək tutumlu səs və məlumat ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş həlli təklif edir. Bununla belə, bu cihazın spesifik xüsusiyyətləri və texniki təfərrüatları haqqında daha çox məlumata ehtiyacınız varsa, müasir mənbəni yoxlamaq tövsiyə olunur, çünki məlumat texnologiyadakı dəyişikliklərə görə zamanla yenilənmiş ola bilər.

Cisco MGX 8800 Series adətən geniş ərazi şəbəkələri (WAN) və daxili şəbəkələr üçün istifadə olunan marşrutlaşdırıcılar seriyasıdır. Bu seriya geniş miqyaslı şəbəkələrdə yüksək performans, etibarlılıq və miqyaslılığı təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cisco MGX 8800 Series genişzolaqlı rabitə xidməti təminatçıları və böyük müəssisə şəbəkələrində istifadə olunan məhsuldur. Bu marşrutlaşdırıcılar müxtəlif kommunikasiya texnologiyalarını inteqrasiya etmək və idarə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Cisco MGX 8900 Series adətən geniş ərazi şəbəkələri (WAN) üçün nəzərdə tutulmuş marşrutlaşdırıcılar seriyasıdır. Bu seriyanın əsas məqsədi iri miqyaslı şəbəkələrdə yüksək performans və etibarlılığı təmin etməkdir. Geniş xüsusiyyətləri ilə MGX 8900 telekommunikasiya şirkətləri və böyük müəssisələr üçün xüsusilə uyğundur. Bu cihazlar ATM (Asynchronous

Transfer Mode) və digər texnologiyalarla inteqrasiya edə bilir və böyük şəbəkə trafikini effektiv idarə etmək üçün nəzərdə tutulub.

Cisco iGX 8400 Series adətən geniş miqyaslı geniş ərazi şəbəkələri üçün nəzərdə tutulmuş marşrutlaşdırıcılar seriyasıdır. Bu marşrutlaşdırıcılar yüksək performans, etibarlılıq və geniş xüsusiyyətlər dəsti təklif etməklə böyük müəssisələrin və xidmət təminatçılarının şəbəkə ehtiyaclarını ödəməyi hədəfləyir. iGX 8400 Series genişzolaqlı rabitə xidmətləri, virtual şəxsi şəbəkələr (VPN) və digər qabaqcıl şəbəkə xidmətləri üçün istifadə edilə bilər. Bununla belə, dəqiq xüsusiyyətlər və istifadə ssenariləri modellərdən və versiyalardan asılı olaraq dəyişə bilər.

Cisco Next-Generation ATM Multiservis açarlarının müqayisəsi.

Xülasə, Cisco multiservis açarlarının tam ailəsi 1,2 Gbps-dən 240 Gbps-ə qədər keçid sürətini, Fast Ethernet daxil olmaqla DS0-dan OC-192c/STM-64-ə qədər xətt sürətlərini və ATM kənar konsentrasiyası, PNNI marşrutlaşdırma, MPLS marşrutlaşdırma və paket səsini dəstəkləyir. Həm modul, həm də müxtəlif spesifikasiyalara uyğun olan bu məhsullar müasir nəsil multiservisli ATM şəbəkələrini qurmaq üçün istifadə olunur.

Multiservis əsas və kənar keçid: Şəbəkə trafik metronun kənarında sürətlənməyə davam edir və Ethernet tələblərini metropoliten şəbəkələrinə (MANs) yönəldən iri müəssisələrdən tutmuş kiçik və orta biznes və istehlakçılar tərəfindən artan genişzolaqlı dalğalara qədər metronun nüvəsinə cəmlənir. Əslində, xidmət təminatçısı məkanında Ethernet imkanı genişdir və bütün növ provayderlər portfel artımının böyük bir hissəsi kimi Ethernet xidmətlərinə ümid edirlər. MAN daxilində dövrədən paket trafikinə tələb dəyişikliyi olsa da, SONET/SDH xidmət funksionallığının geniş quraşdırma bazası metropoliten provayder texnologiyasının forklift təkmilləşdirməsini istisna edir, bunun əvəzinə SONET/SDH-dən paket əsaslı xidmətlərə təkamül miqrasiya yolunu tələb edir.

Multiservis Təminat Platformaları (MSPP) müxtəlif şəbəkə elementlərinin funksiyalarını və xidmətlərini bir cihazda birləşdirir. Daha bir neçə il ərzində səs trafikinin provayder gəlirlərinin nağd olaraq qalacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da vaxt bölgüsü multipleksasiyasını (TDM) keçid dəstəyini mühüm tələb edir. MSPP bazarı SONET/SDH əlavə/buraxma multipleksoru (ADM) funksionallığı, TDM və paket funksionallığı, xüsusən də Ethernet ilə yeni nəsil provayder avadanlığı kimi müəyyən edilir və metro multiservis kənarında və ya nüvəsində yerləşdirilir.

Çoxxidmətli Kommutasiya Platformaları (MSSPs) bir çox MSPP yerləşdirmələri üçün əsas kommutasiya xidmətlərini təmin edərkən, bir qayda olaraq, çoxlu təmkinli SONET ADM-lərini və genişzolaqlı rəqəmsal giriş

cross-connect sistemlərini (DACS) birləşdirərək, metropoliten əsas toplama tələbləri üçün optimallaşdırılmışdır.

Platformaların aradan qaldırılması, nə qədər etibarlı olsa da, ümumi şəbəkə arxitekturasında vahid uğursuzluq nöqtələrini azaldır. MSPP-lər və MSSP-lər xidmət innovasiyası üçün yeni texnologiya təqdim edərkən platformaların konsolidasiyasına imkan vermək üçün çoxlu cihaz funksiyalarını birləşdirir.

MSPP-lər və MSSP-lər 2000-ci ildə uzun bir telekommunikasiya qışının əvvəlində bazara daxil oldular. Bununla belə, onların özünəməxsus dəyər təklifi fiskal fırtınalara və dondurulmuş büdcələrə tab gətirdi, əvvəlcə inkişaf etməkdə olan şəbəkə provayderlərinin rəğbətini qazandı, sonra isə mövcud provayder regionlarına köçdü. Şəbəkənin mərkəzinə doğru optik mənzərə ilə çevik giriş xidmətlərinin təmin edilməsi, multiservis təmini və kommutasiya şəbəkə elementləri bugünkü yeni optik şəbəkələrin müştəriyə baxan kənarlarına enir.

ONS 15454 MSPP tez-tez SONET/SDH halqalarına əsaslanan böyük şəhər provayder şəbəkələrinin kənarında yerləşdirilir. MSPP müştəri ilə üzvüz rəhbərlik xidmətləri təqdim edir və optik əsaslı SONET/SDH halqaları və ya yan tərəflər vasitəsilə yenidən xidmət təminatçısının nüvəsinə qoşulur. ONS 15600 MSSP genişzolaqlı aqreqasiyanı və provayder şəbəkələrinin əsasına birləşdirilən çoxsaylı MSPP halqalarının keçidini təmin edir. MSSP tez-tez uzun məsafəli və uzadılmış uzun məsafəli (LH/ELH) şəbəkələrinə böyük şəhər əlaqəsini asanlaşdırır.

Multiservis bankomatının mənşəyi: 1980-ci illərin əvvəllərində Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Telekommunikasiya Standartlaşdırma sektoru (ITU-T) və digər standart təşkilatları, məsələn, ATM Forumu, ictimai kommutasiya problemlərini həll etmək üçün intellektual lif əsaslı şəbəkənin tətbiqi üçün tələb olunan şəbəkə texnologiyaları üçün bir sıra tövsiyələr yaratdı. Telefon şəbəkəsi (PSTN) qarşılıqlı fəaliyyət və internet iş vaxtı məhdudiyətləri və rəqəmsal səs və məlumat kimi yeni xidmətlər daşıyır. Şəbəkəyə Genişzolaqlı İntegrasiya edilmiş Xidmətlərin Rəqəmsal Şəbəkəsi (B-ISDN) deyilirdi. B-ISDN spesifikasiyalarına cavab vermək üçün bir neçə əsas standartlar, o cümlədən məlumat ötürülməsi və multipleksasiya standartları kimi sinxron optik şəbəkə (SONET) və Sinxron Rəqəmsal İerarxiya (SDH) və keçid standartı kimi ATM hazırlanmışdır. 1990-cı illərin ortalarında ATM standartının spesifikasiyası istehsalçılar üçün mövcud idi.

Provayderlər PSTN və digər özəl səs şəbəkələrini köçürmək üçün ATM əsas şəbəkələrini qurmağa başladılar. Səs infrastrukturunun bu konsolidasiyası ilə qismən əsaslandırılan ATM nüvəsi səs şəbəkəsi məhsulları və Frame Relay məlumat şəbəkələri üçün görüş nöqtəsi və magistral daşıyıcı kimi yerləşdirildi.

ATM şəbəkələri həm də multimedia xidmətlərinə artan tələbatın təminatçısı kimi görünürdü. Çoxsaylı xidmət siniflərini təmin etmək üçün sıfırdan dizayn edilmiş ATM, dövrə səsini, dövrə əsaslı videonun və sinxron məlumatların eyni vaxtda daşınması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ATM əvvəlcə IP nəqliyyatı üçün nəzərdə tutulmayıb, əksinə çoxməqsədli, çoxservisli, QoS-dən xəbərdar rabitə platforması kimi dizayn edilib. O, ilk növbədə böyük səs şəbəkələrini, H.320 video şəbəkələrini və böyük miqdarda icarəyə götürülmüş, sinxron, verilənlərə əsaslanan xidmətləri birləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. ATM nəzəriyyəsi potensial olaraq milyonlarla PC-dən PC-yə, şəxsi videokonfrans imkanlarına son cavab kimi elan edildi. Gözlənilirdi ki, onun sabit, hüceyrə əsaslı strukturu istənilən növ məlumat xidmətinə asanlıqla uyğunlaşa bilər və həqiqətən də IP-nin daşınması və LAN emulyasiyası üçün uyğunlaşma təbəqələri ATM-də nəzərdə tutulmuşdur.

Hələ 1990-cı illərin sonlarında IP şəbəkələri çox güclü olduğu bir vaxtda müəssisələr üçün ATM məhsulları Ethernet əsaslı məhsullardan təxminən iki dəfə baha idi və ATM ünvanlama strukturu sayəsində konfigurasiya və işləmək intensiv idi. Səs, video və məlumatları birləşdirə biləcəyi masaüstünü genişləndirmək üçün bankomatı almaq və saxlamaq (daha çox vergi) çox baha idi.

ATM əvvəlcə WAN şəklində məlumat, video və səs çoxsaylı xidmətləri üçün potensial qalib kimi daxil oldu. Hər hansı yeni texnologiyada olduğu kimi, sənaye ekspertləri provayder, müəssisə və istehlak bazarları daxilində hər bir şəbəkə probleminə cavab olaraq texnologiyaları həddən artıq şişirdirdilər. IP şəbəkələri böyüməyə davam etdikcə və səs və video həllər Fast və Gigabit Ethernet optik lifləri üzərində IP-dən istifadə etmək üçün uyğunlaşdırıldıqca, ATM-in universal konvergensiya texnologiyası kimi aktuallığı azaldı.

1980-1990-cı illərdə bant genişliyi artımı nisbətən xətti idi, çünki 64 Kbps (rəqəmsal signal sıfır və ya DS0) və DS1s (1.5 Mbps) və DS3s (45 Mbps) Frame Relay və ATM xidmətləri ilə müştəri artımına cavab verə bildi. 1990-cı illərin sonlarında İnternet və paylanmış hesablama tələsi müştərilərin Gigabit Ethernet xidmətlərinə olan tələblərini artıraraq, multigigabit xidmətləri, daha yüksək səviyyəli SONET/SDH xidmətləri və yaddaş xidmətləri üçün tələblərə çevrildi. Son on il ərzində bant genişliyi artımı imkanı ən çox multiservis şəbəkələrinin istifadə olunduğu metropoliten ərazilərində özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. *"Computer Networks: A Systems Approach"* by Larry L. Peterson and Bruce S. Davie.

2. *"Data and Computer Communications" by William Stallings.*
3. *"TCP/IP Illustrated, Volume 1: The Protocols" by W. Richard Stevens.*
4. *"Network Warrior" by Gary A. Donahue.*
5. *"MPLS Fundamentals" by Luc De Ghein.*
6. *"High-Performance Browser Networking" by Ilya Grigorik.*
7. *"Computer Networking: Principles, Protocols and Practice" by Olivier Bonaventure.*
8. *"Network Security Essentials" by William Stallings.*

L.N.Yusifova
Odlar Yurdu Universiteti
leman.yusifova.2001@bk.ru

KOMPÜTER VƏ ONUN TEXNİKİ QURĞULARININ SATIŞINI HƏYATA KEÇİRƏN ŞİRKƏTİN İNFORMASIYA PLATFORMUNUN ORACLE SQL SORĞU DİLİ VASİTƏSİ İLƏ YARADILMASI VƏ ANALİZİ

Xülasə

Bu məqalədə məqsəd böyük həcmli informasiya sistemi olan qurumda elektron informasiya sisteminin yaradılması, məlumat mübadiləsi, axtarışı və analizi proseslərinin düzgün şəkildə təmin edilməsi və sürətləndirilməsidir. Bunun üçün ilk növbədə müasir informasiya sistemləri yaratmağı bacaran alətləri araşdırmaq və ən uyğun aləti təyin etmək lazımdır. Hansı ki, bu sistem sürətli işləməyi bacarmalı və geniş analiz qabiliyyətinə malik olmalıdır.

СОЗДАНИЕ И АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПЛАТФОРМЫ КОМПЬЮТЕРА И ЕГО ОБОРУДОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ ПО ПРОДАЖЕ ОБОРУДОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЯЗЫКА ЗАПРОСОВ ORACLE SQL

Резюме

Целью данной статьи является правильное обеспечение и ускорение процессов создания электронной информационной системы, обмена информацией, поиска и анализа в учреждении с крупномасштабной информационной системой. Для этого, прежде всего, необходимо изучить инструменты, способные создать современные информационные системы, и определить наиболее подходящий инструмент. Эта система должна уметь работать быстро и иметь широкие возможности анализа.

CREATION AND ANALYSIS OF THE INFORMATION PLATFORM OF THE COMPUTER AND ITS HARDWARE SALES COMPANY USING ORACLE SQL QUERY LANGUAGE

Summary

The purpose of this article is to properly ensure and speed up the processes of creating an electronic information system, information exchange, search and analysis in an institution with a large-scale information system. For this, first of all, it is necessary to examine the tools capable of creating modern information systems and to determine the most suitable tool. This system should be able to work quickly and have extensive analysis capabilities.

Açar sözlər: informasiya platformu, Oracle SQL sorğu dili, texniki qurğular

Ключевые слова: информационная платформа, язык запросов Oracle SQL, технические устройства

Key words: information platform, Oracle SQL query language, technical devices

Giriş

Günümüzdə müəssisələrdə informasiya sistemləri müxtəlif şəkildədir. Bəzi qurumlar hələ də kağız üzərində informasiya sistemi saxlasa da, bir çox qurum müxtəlif strukturlaşdırılmış sistemlərdən istifadə edir. Bəzən Microsoft Excel, Microsoft Access kimi proqramlar istifadə edilsə də, verilənlərin toplanması və saxlanması üçün daha optimal vasitələrin təmin edilməsi vacibdir. Bu gün Azərbaycan ərazisində böyük həcmli məlumatı olan müəssisələr üçün Asan xidmət kimi qurumlar tərəfindən təqdim olunan HR və mühasibat kimi struktur vahidlər üçün elektron sənəd dövriyyəsinə təmin edən sistemlər təqdim edilir [1]. Bundan əlavə, 1C proqramı da günümüzün aktual proqram sistemidir. Hansı ki, elektron sənəd dövriyyəsinə təmin edir. Lakin məlumat mübadiləsi informasiya sistemləri üçün hər zaman yetərli deyil. Məsələn üçün əgər qurum məhsul və ya hansısa sahə üçün xidmət təqdim edərsə, burada yalnız məlumat mübadiləsi yetərli olmur. Analiz, sürətli axtarış kimi məsələlər də ön planda olmalıdır. Oracle SQL proqramı istifadə edərək elektron məlumat bazasını qurmaq və analizi təmin etmək mümkündür [2, 3].

Hazırkı şəraitində, kompüter və texniki qurğuların satışını həyata keçirən şirkətlər, müştərilərinin tələblərinə cavab verən, effektiv və rahat bir informasiya platformuna ehtiyac duyurlar. Bu platform, müştərilərə məhsulları axtarmaq, sifariş etmək və digər əməliyyatları yerinə yetirmək imkanı verir. Bu məqalədə, kompüter və texniki qurğuların satışını həyata keçirən bir şirkətin informasiya platformunun yaradılması və idarə olunması üçün Oracle SQL sorğu dilinin istifadəsi ətrafında bir analiz aparılacaq [4]. Oracle SQL, verilənlərin idarə edilməsi, analiz edilməsi və raporlaşdırılması üçün geniş imkanlar təmin edən güclü bir verilən bazası sorğu dilidir. Bu məqalə, informasiya platformunun Oracle SQL ilə necə yaradılacağını, məhsul kataloqlarının, müştəri məlumatlarının və sifarişlərin necə idarə olunacağını təsvir edəcək. Həmçinin, SQL sorğularının necə istifadə olunacağı, müştəri məlumatlarının analiz edilməsi və şirkətin satış performansının izlənməsi üçün SQL-dən necə istifadə ediləcəyi araşdırılacaq [5, 9].

Kompüter və onun texniki qurğularının satışını həyata keçirən şirkətin informasiya platformunun yaradılması

Rəqəmsal dünyanın sürətlə inkişafı ilə birlikdə, texniki qurğuların və kompüterlərin əhəmiyyəti daha da artmaqdadır. Bu səbəbdən, bu məhsulların satışını həyata keçirən şirkətlərin, müştərilərinin tələblərinə cavab verən

effektiv informasiya platformlarına ehtiyacı var. Bu yazıda, kompüter və texniki qurğuların satışı ilə məşğul olan bir şirkətin bu sahədə informasiya platformu yaratmağının səmərəliliyini araşdıracağıq [8].

Platformun tələbləri:

- Müştəri dəstəyi və təkliflər: İstifadəçilərin suallarına cavab verən bir müştəri dəstəyi sistemi əhəmiyyətli olacaq. Həmçinin, onlara uyğun təkliflər və endirimlər təklif etmək üçün kiçik bir analitika sistemi də yerləşdirilməlidir.
- Məhsulların kataloqu: Şirkətin satış etdiyi bütün məhsulların görsəl və məlumat bazası, müştərilərin rahatlığı üçün platformda yer almalıdır. Həmçinin, məhsulların özəllikləri və qiymətləri də aşkar olmalıdır [10].
- Sifariş və ödəniş prosedurları: İstifadəçilər platform üzərindən asanlıqla sifarişlərini yerinə yetirə bilməlidirlər. Güvənli ödəniş sistemi də əlavə olaraq təmin edilməlidir.
- Hərəkət izləmə və çatdırılma: Müştərilər, sifarişlərinin hazırlanma və çatdırılma prosesini platform üzərindən izləyə bilməlidirlər. Bu, onlara sifarişləri ilə bağlı daim dəqiqlik təmin edəcəkdir [6].

Platformun istifadəçiləri üçün istifadəsi:

Bu informasiya platformu, həm müştərilər, həm də şirkətin daxilində işləyənlər üçün asan istifadə edilməlidir. İstifadəçilər sadə və intuitiv istifadə interfeysləri ilə rahatlıqla məhsulları axtararaq, sifarişlərini yerinə yetirə bilməlidirlər. Şirkətin daxilində isə, məhsul və sifariş idarəetmə funksiyaları, sərfəli qiymətləndirmələr və müştəri məlumatları üzrə analitika imkanları təqdim edilməlidir [12, 14].

Bu prosesi həyata keçirmək üçün Oracle SQL sorğu sistemindən istifadə edəcəyik. İlk növbədə bunun üçün əvvəlcədən administrator tərəfindən yaradılmış bazaya user olaraq daxil oluruq və məhsullarımız üçün cədvəl yaradırıq. Bunun üçün Oracle SQL-in DDL əmri olan *create* əmrini və bəzi constraint-lər istifadə edirik:

```
create table satilan_mehsul (barkod number unique, ad varchar2(20), say number, qiymet_azn number not null, cekisi_kq number);
```

Burada barkod sütunu unikal təyin edilmişdir ki, səhvən də olsa, hansısa məhsul üçün təkrar barkod daxil edildikdə sistem qəbul etməsin [7]. Qiymət sütunu üçün isə not null təyin edilmişdir. Not null təyin edilmiş sütun heç vaxt boş qala bilməz. Daha sonra yaradılmış cədvələ satışa çıxarılaçaq məhsulların məlumatları daxil edilir. Bunun üçün SQL-in DML əmri olan *insert* əmrindən istifadə edirik. İstifadə olunmuş kod aşağıdakı şəkildə təqdim olunub [11]:

```
insert into satilan_mehsul values ( 1092734, 'AirPods pro 1', 3, 460, 0.35);
insert into satilan_mehsul values ( 1092762, 'HUAWEI Watch GT4', 6, 349, 0.25);
insert into satilan_mehsul values ( 1092776, 'Xaoumi Redmi 12', 9, 329, 0.5);
insert into satilan_mehsul values ( 10927622, 'APPLE Macbook pro 16', 9, 8500, 1.5);
insert into satilan_mehsul values ( 10924492, 'Samsung QE98', 12, 9400, 3);
insert into satilan_mehsul values ( 1092761, 'ASUS STUDIO BOOK 16', 4, 6300, 1.8);
insert into satilan_mehsul values ( 1092722, 'OPPO A78', 19, 630, 0.12);
insert into satilan_mehsul values ( 1092744, 'XIAOMI REDMI WATCH 3', 15, 150, 0.1);
insert into satilan_mehsul values ( 1092634, 'SONY WH-1000XM5', 5, 699, 0.13);
insert into satilan_mehsul values ( 1092774, 'BANG&OLUFSEN H95', 15, 1929, 0.1);
```

Yazdığımız kodları *run* edərək yaratdığımız cədvələ məlumatları daxil edə bilərik. Cədvəldəki bütün məlumatlara baxmaq üçün *Select * from satilan_mehsul*; kodunu *run* etsək, aşağıdakı nəticəni alarıq:

BARKOD	AD	SAY	QIYMET_AZN	CEKISI_KQ
1	1092734 AirPods pro 1	3	460	0.35
2	1092762 HUAWEI Watch GT4	6	349	0.25
3	1092776 Xaoumi Redmi 12	9	329	0.5
4	10927622 APPLE Macbook pro 16	9	8500	1.5
5	10924492 Samsung QE98	12	9400	3
6	1092761 ASUS STUDIO BOOK 16	4	6300	1.8
7	1092722 OPPO A78	19	630	0.12
8	1092744 XIAOMI REDMI WATCH 3	15	150	0.1
9	1092634 SONY WH-1000XM5	5	699	0.13
10	1092774 BANG&OLUFSEN H95	15	1929	0.1

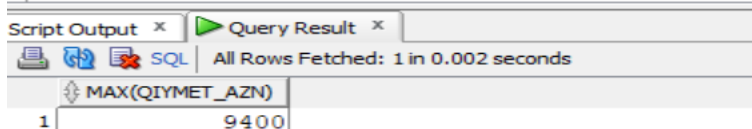
Əgər hər hansısa bir məhsulun satışı zamanı qiymətində və ya digər məlumatlarında dəyişiklik yaranarsa, bu zaman *update* əmri istifadə edilir [13]. Məsəl üçün əgər biz “AirPods pro 1” məhsulünün sayını dəyişmək istəsək, aşağıdakı kodu yaza bilərik:

```
update satilan_mehsul set say =10 where ad='AirPods pro 1';
```

Kompüter və onun texniki qurğularının satışını həyata keçirən şirkətin informasiya platformunun analizi

Oracle SQL proqramı məlumat bazasını yaratmaqdan başqa, onu analiz etmək üçün də ən ideal sistemlərdəndir. Yaratdığımız cədvəl üzərində müxtəlif analiz proseslərini həyata keçirdə bilərik. Məsəl üçün ən bahalı məhsulu təyin etmək üçün ilk öncə ən yüksək qiyməti tapan sorğunu yazırıq:

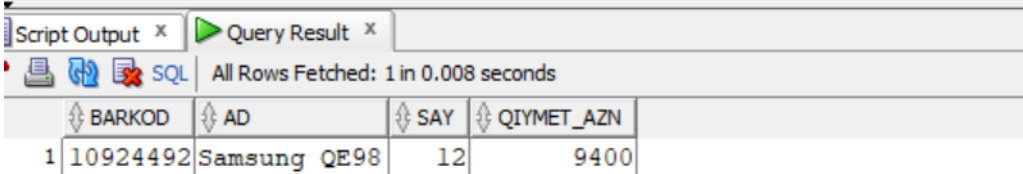
```
select max(qiymet_azn) from satilan_mehsul;
```


The screenshot shows a database interface with a 'Query Result' window. The query executed is 'select max(qiymet_azn) from satilan_mehsul;'. The result is displayed in a table with one row: '1' in the first column and '9400' in the second column. The column header is 'MAX(QIYMET_AZN)'. The status bar indicates 'All Rows Fetched: 1 in 0.002 seconds'.

Daha sonra ən yüksək dəyəri olan məhsulun digər məlumatlarını da görmək üçün bu sorğunu başqa bir sorğunun içində yazırıq. Bu prosesə *subquery* deyilir [15].

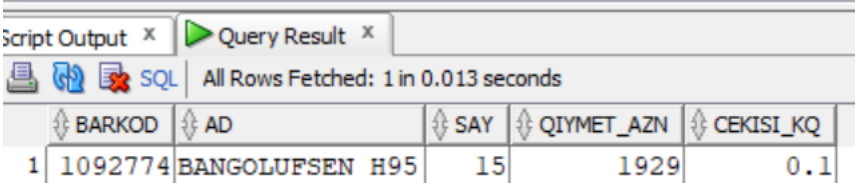
```
select barkod, ad, say, qiymet_azn from satilan_mehsul  
where qiymet_azn=(select max(qiymet_azn) from satilan_mehsul);
```


BARKOD	AD	SAY	QIYMET_AZN	
1	10924492	Samsung QE98	12	9400

Başqa bir sorğuda istifadəçi 1000-4000 azn arası olan məhsullar barədə məlumat görmək istəsə, aşağıdakı sorğunu istifadə edə bilər:

```
select * from satilan_mehsul  
where qiymet_azn between 1000 and 4000;
```


BARKOD	AD	SAY	QIYMET_AZN	CEKISI_KQ	
1	1092774	BANGOLUFSEN H95	15	1929	0.1

Nəticə

Kompüter və texniki qurğuların satışını həyata keçirən bir şirkətin informasiya platformunun yaradılması, müştərilərə rahat və effektiv alış-veriş imkanı təmin etməkdən daha çoxdur. Bu platform, şirkətin effektiv işləməsinə, müştəri münasibətlərinin inkişafına və satışlarının artırılmasına kömək edəcək və bu da şirkətin əməkdaşlarının və müştərilərinin ən yaxşı təcrübələrini təmin edəcəkdir. Beləliklə, biz bu məqalədə iqtisadiyyat bazarında rəqəmsal bacarıqlardan istifadə edərək məlumat sisteminin yaradılması və təhlili məsələsi üçün istifadə edilə biləcək sistemlərdən olan Oracle SQL proqramını araşdırdıq və kiçik bir informasiya sistemi quraraq dediklərimizi praktik sübuta yetirdik. Bu tip sistemlər bizim rəqəmsal mühitdə daha dolğun məlumat almağımıza, analiz və axtarış sistemləri qurmağımıza hər zaman dəstək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Introduction to ORACLE 9I: SQL Student Guide volume 1-2-3.

2. *Dusan Petkovic. SQL Server 2019 A Beginner's Guide, 2022.*
3. *Основы программирования на JS. Ларри Ульман, Москва, ДМК Пресс, 2021.*
4. *Seymur Fərziyev. Oracle SQL və Verilənlər Bazasının Modelləşdirilməsi. 2020.*
5. *Z.T.Məhərrəmov. MS Access 2010, Delphi. Verilənlər bazası. 2015.*
6. *Allen G. Taylor. SQL.ALL-IN-ONE, 2020.*
7. *Walter Shields. SQL QuickStart Guide: The Simplified Beginner's Guide to Managing, Analyzing, and Manipulating Data With SQL, 2019.*
8. *Bryan Syverson, Joel Murach. Murach's SQL Server 2019 for Developers, 2019.*
9. *Колисниченко Д.Н. JS и MySQL. Разработка Web-приложений. – СПб.: БХВ-Петербург, 2017, 560 с.*
10. <https://livesql.oracle.com/apex/f?p=590:1000>
11. <https://www.w3schools.com/sql/>
12. <https://ramkedem.com/en/oracle-dml-statements/>
13. <https://www.process.st/how-to/get-the-data-definition-language-ddl-of-a-table-in-oracle/>
14. <https://data.edu.az/az/telim/oracle-database-sql-telimi/>
15. https://admhelp.microfocus.com/alm/en/24.1/online_help/Content/Project_Customization/cust_business_views_dql.htm

I.Ş.Məmmədova
Odlar Yurdu Universiteti
incimammad@gmail.com

SOFT COMPUTİNG TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLDƏ ROLU

Xülasə

Soft computing texnologiyaları, hər hansı bir inkişaf edən sahədə olduğu kimi, təhsildə də çox önəmli bir rol oynayır. Soft computing texnologiyaları, təhsildə rəqəmsal və kibernetik təcrübələrin tətbiqi ilə məşğul olan bir sahədir. Bu texnologiyalar, verilənlərin təhlili, modeli təhlil etmə və məlumatlardan öyrənmə kimi proseslər üçün istifadə olunur. Təhsil sahəsində, bu texnologiyalar tələbələrin problemlərin həlli məlumatları analizi və müəyyən nəzəri problemləri araşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bu, tələbələrə mürəkkəb alqoritmlərin məhdudiyətləri olmadan mürəkkəb problemləri həll etməyə imkan verir, daha yaradıcı və çevik həllər tapmağa imkan verir. Qeyri-səlis məntiq, neyron şəbəkələr, genetik alqoritmlər və maşın öyrənməsi kimi yumşaq hesablama texnikaları müxtəlif təhsil kontekstlərində, o cümlədən intellektual repetitorluq sistemlərində, fərdiləşdirilmiş təlim mühitlərində, təhsil məlumatlarının öyrənilməsi və təhsil məzmununun yaradılmasında tətbiq edilir. Bu texnologiyalar tələbələrə mürəkkəb anlayışları daha effektiv şəkildə tədqiq etmək, təhlil etmək və anlamağa imkan verir, tənqidi düşüncəni, problem həll etmə bacarıqlarını və təhsildə innovasiyaları inkişaf etdirir.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ СОФТ КОМПЮТИНГ В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Технологии мягких вычислений играют очень важную роль в образовании, как и в любой развивающейся области. Технологии мягких вычислений — это область, которая занимается применением цифровых и кибернетических практик в образовании. Эти технологии используются для таких процессов, как обработка данных, анализ моделей и обучение на данных. В сфере образования эти технологии предоставляют студентам широкие возможности для анализа данных по решению проблем и исследования конкретных теоретических проблем. Это позволяет учащимся решать сложные задачи без ограничений сложных алгоритмов, что позволяет им находить более творческие и гибкие решения. Методы мягких вычислений, такие как нечеткая логика, нейронные сети, генетические алгоритмы и машинное обучение, применяются в различных образовательных контекстах, включая интеллектуальные системы обучения, персонализированные среды обучения, интеллектуальный анализ образовательных данных и создание образовательного контента. Эти технологии позволяют учащимся более

эффективно исследовать, анализировать и понимать сложные концепции, способствуя критическому мышлению, навыкам решения проблем и инновациям в образовании.

THE ROLE OF SOFT COMPUTING TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Summary

Soft computing technologies play a very important role in education, as in any developing field. Soft computing technologies are a field that deals with the application of digital and cybernetic practices in education. These technologies are used for processes such as data analysis, model analysis, and learning from data. In the field of education, these technologies provide ample opportunities for students to analyze problem-solving data and explore specific theoretical problems. It allows students to solve complex problems without the limitations of complex algorithms, allowing them to find more creative and flexible solutions. Soft computing techniques such as fuzzy logic, neural networks, genetic algorithms, and machine learning are applied in educational contexts, including intelligent tutoring systems, personalized learning environments, educational data mining, and educational software development. With this technology, meaningful complex concepts can be explored, analyzed and operationalized more effectively, developing critical thinking, problem solving skills and innovation in education.

Açar sözlər: təhsil, soft computing, texnologiya, yaradıcı düşüncə, fəaliyyət

Ключевые слова: образование, мягкие вычисления, технологии, творческое мышление, деятельность

Key words: education, soft computing, technologies, creative thinking, activity

Soft computing təhsili, tələbələrə çeşidli sahələrdə, o cümlədən mühəndislik, riyaziyyat, informatika, bioloji və s. ilə bağlı geniş bir perspektiv təklif edir. İşləmə mexanizmləri, alqoritmlər, sürətləndirilmiş hesablama, süni intellekt, maşın öyrənməsi kimi konseptləri öyrənərək, tələbələr riyaziyyat və mühəndislik problemlərini həll etmək üçün müxtəlif soft computing alqoritmlərindən istifadə edə bilirlər.

Bununla birlikdə, soft computing təhsili ayrıca tələbələri analitik düşüncəni inkişaf etdirmək, problemlərə yaradıcı yanaşma tapmaq, alqoritma və proqramlaşdırma dili ilə sürətli düşünməyi təşkil etmək və mümkün olan ən yaxşı həlləri tapmaq üçün yaddaş, məlumat bütövlüyü və s. ilə işləməyi öyrədir. Soft computing, tələbələrin praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirməklə, onları müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətləri artırmaq üçün hazırlayır.

Soft computingin təhsilində rol oynayan bir neçə əsas təyinatı var:

- Problemlərin həlli: Soft computingin təhsili, tələbələrə müxtəlif problemləri həll etmək üçün alqoritma və riyaziyyatik metodları tətbiq etməyi

öyrədir. Soft computing, problemləri həll etmək üçün klassik məntiq və kəskin hesablama metodlarından fərqli olaraq, daha qeyri-dəqiq və ya qeyri-müəyyən məlumatlarla işləyir. Bu yanaşma, geniş məlumatlar daxilində gizli qaynaqları aşkar etməyə, mütəxəssislərin bilgisi və təcrübəsinə əsaslanaraq məlumatları təhlil etməyə və qeyri-müəyyənliyi dəqiqləşdirməyə töhfə verir. Yəni, problemin qeyri-dəqiq və ya qeyri-müəyyən olduğu vəziyyətlərdə, soft computing, məlumatların kompleksliyini və bərabərində gələn nəzarətsizliyi nəzərə alaraq həlləri təşkil etməyə imkan verir. Bu, problemlərin müxtəlif cəhətlərini nəzərə alaraq daha geniş və fərqli bir perspektivdə baxmağı təşkil edir.

- **Analitik düşüncəni inkişaf etmək:** Tələbələr, məsələləri analitik olaraq qiymətləndirmək, məlumatları təhlil etmək və problemləri həll etmək üçün yararlı alqoritmlərə sahib olmağı öyrənirlər. Analitik düşüncə, kompleks problemləri hissə-hissə, daha dəqiq və qeyri-müəyyən məlumatlarla işləyərək həll etmək üçün kritik bir aləmdir. Bu, problemin əsas məqsədini müəyyənləşdirmə, ətraflı təhlil etmə və optimal həlləri tapma prosesinə aiddir. Soft computing təhsili, tələbələrin analitik düşüncəni inkişaf etdirməsini təmin edərək, onları kompleks problemləri müxtəlif cəhətlərdə qiymətləndirə, məlumatları təhlil etməyə və optimal həlləri tapmağa yönəldir.

- **Proqramlaşma bacarıqlarını artırmaq:** Soft computing təhsili proqramlaşdırmanı artırmaq, tələbələrin proqramlaşdırma sahəsindəki biliklərini, bacarıqlarını və təcrübələrini inkişaf etdirmək üçün atılan addımlar və tədbirlərdir. Bu, tələbələrin daha effektiv proqramlar yazmaq, məsələləri həll etmək, alqoritmlərə daha yaxşı başa düşmək və proqramlaşdırma dillərində daha səmərəli olmaq üçün tədris, təcrübə və təşəbbüsə fokuslanmağı tələb edir. Proqramlaşdırmanı artırmaq, tələbələri müxtəlif proqramlaşdırma təcrübələri ilə təmin edərək onları daha yararlı və keyfiyyətli proqramlar yazmaq və proqramlaşdırma problemlərini daha effektiv şəkildə həll etməyə kömək edir. Bu, onların peşəkar inkişafını və müvəffəqiyyətini dəstəkləyən əsas bir amildir.

- **Qurğuları inkişaf etmək:** Tələbələr, soft computing təhsili vasitəsilə müxtəlif qurğuları inkişaf etməyi öyrənirlər. Qurğuların inkişaf etdirilməsi, texnologiya sahəsindəki müxtəlif sahələrdə yeni və yaradıcı həllər axtarmağa yönləndirilmişdir. Bu, maşın öyrənməsi, robotexnika neyro-maşın həvəskarlığı, kibernetika və hətta kvant kəşfiyyatı kimi texnologiyalardan istifadə edərək, qurğuların funksionallığını və performansını artırmağa çalışdığı təklif edir. Məsələn, maşın öyrənməsi, qurğuların məlumatları öyrənmə və təcrübələrdən məlumatları cəmləmək üçün istifadə edilən bir texnologiyadır. Bu, avtomatik məlumat təhlili, məlumat sinxronizasiyası və birləşdirilmiş məlumatların tətbiqində mövcud informasiyanı artırmağa kömək edir.

Bunlarla yanaşı soft computing tələbələri müxtəlif layihələrdə iş birliyi etməyə, problemin həllində birlikdə yeni və yaradıcı həllər tapmağa, texnologiya sahəsində yeniliklərə töhvə verməyə təşviq edir. Soft computingin tələbələrin qiymətləndirilməsində istifadə olunması, onların müxtəlif bacarıqlarını və inkişafalarını daha ətraflı şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu, onların peşəkar karyerasında daha effektiv və müvəffəqiyyətli olmalarına kömək edə bilər.

Soft computing, yenilikçi öyrətmə və öyrənmə metodlarının inkişafına və tətbiqinə kömək edir. Bu, tələbələrə müxtəlif texnologiyaları, məsələn, maşın dilinin öyrənilməsi platformalarını, interaktiv tədris tətbiqlərini və s. kimi yeni metodlarla tanış etmək imkanı verir. Bu cür, soft computing, təhsil sahəsində inovativ tətbiqlərə və müasir öyrətmə və öyrənmə təcrübələrinin tətbiqinə kömək edir. Bu da, tələbələrin texnologiya sahəsində daha yaxşı hazırlanmasına və peşəkar karyeralarında uğurlu olmalarına yardım edir.

Soft computingin təhsildə öz mövqeyini möhkəmləndirməsi, xüsusilə 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq daha da geniş yayılmağa başladı. Bu dövr, internetin və kompüter texnologiyalarının geniş miqyasda əlçatan olmasına və sürətlə inkişaf etməsinə şahid oldu. 1990-cı illərdə internetin və şəxsi kompüterlərin yayılması ilə birlikdə, təhsil sektorunda informasiya texnologiyalarının tətbiqi daha da artmışdır. Bu, tələbələrin və müəllimlərin informasiya alış-verişini və öyrənmə materiallarına çıxışını asanlaşdırdı. Bu dövr ərzində kompüterlər sinif otaqlarına girməyə başladı və müxtəlif öyrənmə proqramları təhsil müəssisələrində tətbiq olunmağa başladı. Məsələn, riyaziyyat və dil öyrənmə proqramları bu dövrün məhsuludur.

İnternetin yayılması ilə birlikdə məlumatın əldə edilməsi və paylaşılması üçün yeni imkanlar yarandı. Bu, distant öyrənmənin ilk addımlarını və təhsil məzmununun elektronlaşdırılmasını şamil edir. 2000-ci illərdə e-öyrənmə platformaları və virtual təhsil imkanları geniş yayılmağa başladı. Blackboard, Moodle kimi LMS (Learning Management System - Öyrənmə İdarəetmə Sistemi) platformaları bu dövrdə geniş yayıldı. Bu sistemlər, müəllimlərə kurs materiallarını idarə etmək, tələbələrlə interaktiv ünsiyyət qurmaq və qiymətləndirmələri avtomatik şəkildə aparmaq imkanı verdi. Bu platformalar, soft computing metodlarından - məsələn, qeyri-səlis məntiq, neyron şəbəkələri və maşın dilinin öyrənməsi kimi - faydalanaraq təhsil mühitini daha interaktiv hala gətirdi. 2010-cu illər və sonrasında suni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları daha da inkişaf etdi. Təhsil sektorunda bu texnologiyaların tətbiqi, öyrənmə prosesini daha effektiv və özünəməxsus edərək tələbələrin öyrənmə stilinə uyğunlaşdırılmasına imkan verdi. Böyük məlumat (big data) analizləri və dərin öyrənmə modelləri, təhsil siyasətçilərinə və tədris işçilərinə təhsil sisteminin effektivliyini artırmaq üçün dəqiq

məlumatlar təqdim etməyə başladı. Bu dövrlərdə soft computingin təhsilə təsiri, öyrətmə və öyrənmə proseslərinin daha məhsuldar, effektiv və interaktiv olmasına kömək etdi. Bununla birlikdə, təhsil sektorunda innovativ həllər yaratmaq və tələbələrin daha yaxşı hazırlanmasını təmin etmək üçün yeni yollar açdı.

Soft computingin təhsil sahəsində tətbiqi ilk olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlamışdır. 1980-ci illərdə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında texnologiya sahəsində inkişaf və araşdırmalar çoxdur. Bu dövrdə, bir çox universitet və təhsil müəssisələri soft computing prinsiplərini dərs proqramlarına daxil etməyə başlamışdır. Bu, texnologiya sahəsindəki yeni fikirlərin və innovativ tədqiqatların təhsil sahəsində əks olunması ilə əlaqəlidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında soft computingin təhsilə tətbiqi daha sonra digər ölkələrə də yayılmış və inkişaf etmişdir. O cümlədən Azərbaycanda soft computingin tətbiqi texnologiya sahəsindəki inkişafın və təhsil sisteminin modernləşməsinin bir nəticəsidir. Bu çərçivədə, Azərbaycan texnologiya universitetləri və mühəndislik fakültələri, məsələn, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Texnologiya Universiteti və Azərbaycan Mühəndislik Universiteti kimi təhsil müəssisələri, soft computing prinsiplərinə dəyərləndirmə və tətbiq üzrə araşdırmalar aparmaqdadırlar. Bu araşdırmalar, maşın dilinin öyrənilməsi, süni intellekt, genetik alqoritmlər və s. kimi soft computing texnologiyalarının məktəb proqramlarına, kurslara və laboratoriyalara inteqrasiyasını öyrətməyə yönəlmişdir. Həmçinin, Azərbaycanda informasiya texnologiyaları və kompüter elmləri sahəsində müxtəlif konfranslar, seminarlar və təlimlər keçirilir ki, bu platformalar soft computing prinsiplərinin və tətbiqlərinin təqdim edilməsinə və müzakirəsinə imkan verir. Bu cür tədbirlər və araşdırmalar, Azərbaycanda soft computingin tətbiqi və inkişafı üçün zəmin yaradır və texnologiya sahəsi ilə maraqlanan insanları bu sahədə daha da təcrübə sahibi etməyə kömək edir.

Hal-hazırda soft computing prinsipləri ilə yaradılmış bir neçə təhsil platforması mövcuddur. Smart sparrow, newton, cerego təhsil platformaları soft computing prinsipləri əsasında təhsil sistemləri üçün yaradılıb və adaptiv, fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri yaradaraq tələbələrin öyrənmə məhsuldarlığını artırmağa kömək edir. Bu platformaların adaptasiya edilməsi və müəyyən bir məzmun və müəyyən bir müəllim tərəfindən nəzarət olunması ilə tələbələrin fərdi tələbatlarına cavab verilməsi və onların öz tempinə uyğun şəkildə öyrənməyə imkan verilməsi əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

- 1. Raj Kiran N., Ravi V. Software Reliability Prediction by Soft Computing Techniques, J. Syst. Software, (2007).*

2. Aliyev R.A., Aliyev R.R., *Soft Computing and Its Applications*, World Scientific, (2001).
3. Zadeh Lotfi A., *Fuzzy Logic Neural Networks and Soft Computing*, Communications of the ACM, (1994).
4. Kirti Tyagi, Arun Sharma. *An adaptive neuro fuzzy model for estimating the reliability of component-based software systems*, (2014).
5. Devendra K. Chaturvedi, Anupam Shukla , “*Soft Computing: Techniques and Its Applications in Electrical Engineering*”, (2010).
6. Prof. Dr. G. S. Mahapatra, Prof. Dr. Satchidananda Dehuri, “*Soft Computing: Approaches and Applications*”, (2012).
7. Sivanandam, Deepa, “*Introduction to Soft Computing, Neuro-Fuzzy, and Genetic Algorithms*”, (2011).

S.Ə.Ağabəyli
Odlar Yurdu Universiteti
suraaghabeyli@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKTİN QRAFİK DİZAYNDA ROLU

Xülasə

Məqalə süni intellekt texnologiyalarının qrafik dizayn sahəsində necə inteqrasiya olunduğunu və bu texnologiyaların dizayn proseslərinə və nəticələrinə olan təsirlərini araşdırmağı məqsəd qoymuşdur. Bir çox qrafik dizaynerlərlə sorğular aparılmış və keyfiyyətli müsahibələr istifadə edilmişdir. Bu yanaşma, süni intellekt alətlərinin real iş mühitində qarşılaşdığı çətinlikləri və imkanları dərinləşdirərək araşdırmağa imkan vermişdir. Bu məqalə, süni intellekt texnologiyalarının qrafik dizayn sahəsindəki rolunu dərinləşdirərək araşdırır və bu texnologiyaların qarşılıqlı təsirlərini əhatəli bir şəkildə ortaya qoyur.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ГРАФИЧЕСКОМ ДИЗАЙНЕ

Резюме

Статья поставила целью исследование того, как технологии искусственного интеллекта интегрируются в область графического дизайна и как эти технологии влияют на процессы и результаты дизайна. Были проведены опросы с многими графическими дизайнерами и использованы качественные интервью. Такой подход позволил глубже исследовать трудности и возможности, с которыми сталкиваются инструменты искусственного интеллекта в реальной рабочей среде. Эта статья углубляет роль технологий искусственного интеллекта в области графического дизайна и всесторонне рассматривает взаимные влияния этих технологий.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN GRAPHIC DESIGN

Summary

The article aims to explore how artificial intelligence technologies are integrated into the field of graphic design and how these technologies impact design processes and outcomes. Surveys have been conducted with many graphic designers and qualitative interviews have been utilized. This approach allowed for a deeper investigation of the challenges and opportunities encountered by artificial intelligence tools in the real work environment. This article delves into the role of artificial intelligence technologies in graphic design and comprehensively examines the mutual impacts of these technologies.

***Açar sözlər:** süni intellekt, qrafik dizayn, süni intellekt tətbiqləri, dizayn texnologiyaları, yaradıcılıq və texnologiya*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, графический дизайн, приложения искусственного интеллекта, технологии дизайна, творчество и технология*

***Key words:** artificial intelligence, graphic design, artificial intelligence applications, design technologies, creativity and technology*

Günümüzün digər sahələrində olduğu kimi, süni intellektin qrafik dizayndakı rolu da daim yenilikçi fikirlərin ortaya çıxmasına təkan verir. Süni intellektin, günümüzün informasiya cəmiyyətində və qrafik dizayn sahəsində oynadığı rolu anlamaq və qiymətləndirmək, digər sahələrdə olduğu kimi, qeyri-müəyyənliklər və yeni yaradıcı imkanlarla doludur. Bu məqalədə, süni intellektin qrafik dizaynda oynadığı mühüm rolu tədqiq edəcəyik, onun fəaliyyətlərini və potensialını nəzərdə tutacağıq. Həmçinin, süni intellektin qrafik dizayn sahəsində yaratdığı yeni iş modelləri və iş axınlarına uyğunlaşması haqqında da danışacağıq. Süni intellektin, dizayn proseslərini avtomatlaşdırmasının və özəlləşdirmə imkanlarını genişləndirməsinin yanında, bu texnologiyaların etik və peşəkar zənginliklər üzərindəki təsirlərini də nəzərdən keçirəcəyik. Süni intellektin qrafik dizayn sektorunda yaratdığı imkanlar və çağırışlar qarşısında, dizaynerlərin və şirkətlərin necə daha bilikli və strateji yanaşmalar inkişaf etdirməsini dərk etməsi üçün bir baxış təqdim edir. İncəsənət və texnologiyanın bu qarşılıqlı təsiri, yalnız qrafik dizayn sahəsini dəyişməklə qalmayıb, həmçinin bizim vizual mədəniyyətimizi və estetik qiymətləndirmələrimizi də formalaşdırır.

Süni intellektin qrafik dizaynda ən diqqətəlayiq rolundan biri, inkişafı və istifadəsinin gərəkli artmasıdır. Texnologiya sahəsindəki sürətli inkişaf, gündəlik həyatımıza təsir edir və qrafik dizayn sahəsində də fərqli dəyişikliklərə səbəb olur. Süni intellektin dizayn proseslərini avtomatlaşdırması, dizaynerlərə daha sürətli və effektiv olma imkanı verir. Məsələn, məhsulların və ya markaların dizayn edilməsi, rəng seçimi və kompozisiya optimallaşdırılması proseslərində, süni intellektin texnologiyası tətbiq olunur və dizayn məhsulları sürətli bir şəkildə yaradılır [1].

İstifadəçilər bu texnologiyalardan faydalandıqca, bu texnologiyaların təsiri daha da aşkar olur. Yaradıcı dizaynlar, istifadəçilərin təcrübəsini zənginləşdirir və onları dizayn məhsullarına daha da cəlb edir. Texnologiya, istifadəçilərə daha geniş və çeşidlənmiş dizayn imkanları təqdim edir. Yeni və yaradıcı ideyaları yaratmaq üçün istifadəçilərin qarşısına yeni texnoloji alətlər çıxır və onlara öz dizayn layihələrini həyata keçirmək üçün daha çox imkan verir. Bir çox platforma və proqram, istifadəçilərə görsəl özəllikləri avtomatik olaraq təklif edir. Bu, istifadəçilərin yaradıcı fikirlərini həyata keçirmələrini

asanlaşdırır və onları digər əlavələrə xərclədikləri vaxtdan qurtarır. Texnologiya, istifadəçilərin işlərində daha sürətli və effektiv olmalarına imkan verir, buna görə də onlar fokuslarını yaradıcı proseslərə yönəldə bilirlər. Bu da onların məhsul və xidmətlərlə daha yaxşı əlaqə yaratmağa və müştərilərin tələblərinə cavab verməyə imkan verir. Bunun nəzəriyyədəki əhəmiyyəti, istifadəçilərin bir dizayn məhsulunu istifadə etmələri zamanı əldə etdikləri təcrübənin keyfiyyətindən asılı olaraq, bir şirkətin müvəffəqiyyətini təyin edə bilər. İstifadəçilərin görsəl təcrübəsi, brendin imicini formalaşdırır və müştəri loyallığını inkişaf etdirir. Bu da texnoloji inkişafın, şirkətlərin səmərəliliyini artırmasının bir yolu kimi qrafik dizayn sahəsində daha da diqqətəlayiq olmasına səbəb olur.

Bu texnologiyaların tətbiqi, yalnız iş axınlarını dəyişdirmək və yeni iş modelləri yaratmaqla qalmır, həmçinin təhsil sahəsində də dəyişikliklərə səbəb olur. Süni intellektin qrafik dizaynda rolu, təhsil sahəsində də geniş perspektivlər açır. Tələbələrə görsəl öyrənmə materialları təqdim etmək, onların məlumatları daha effektiv şəkildə öyrənmələrinə kömək edir. Bu, məsələn, tələbələr üçün məzmun yaradarkən və öyrənmə proseslərini təşkil edərkən, süni intellektin alqoritmlərindən istifadə edilə bilər. Bu sayədə, müəllimlər və tələbələr daha effektiv bir təhsil təcrübəsi yaşayır və təhsilin keyfiyyəti artır. Nümunə olaraq, bir tələbənin öyrənmə prosesinə uyğun olaraq fərqli müxtəlif görsəl öyrənmə materialları təklif edə biləcək sistemlər təşkil edilə bilər. Bu, tələbələrin özünəmənalarnı qoruyaraq və öyrənməyə uyğun olaraq onlara müraciət edərkən, onların daha yüksək səviyyədə öyrənmə təcrübəsi yaşamağını təmin edir. Tələbələrin daha interaktiv bir öyrənmə təcrübəsi yaşamasına imkan verir. Bu da təhsilin mənfəətinin artmasına və tələbələrin öz potensiallarını daha effektiv şəkildə həyata keçirmələrinə kömək edir [2].

Süni intellektin qrafik dizaynda insan faktoru ilə əlaqəsi, texnologiyadan istifadə edən dizaynerlər və məhsulların istifadəçiləri üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. İnsan-maşın əlaqəsinin effektivliyi və məhsulun nəticələri, geniş miqyaslı texnoloji imkanlara əsaslanır. Bu məsələyə yaxından baxdıqda, süni intellektin insan dizaynerləri ilə birgə işləməsi, yaradıcı proseslərdə insanın rəsmi və kreativ fəaliyyətini dəstəkləyə bilər. Məsələn, bir şablonun adaptasiyası və ya rəng və şəkil kombinasiyası üzərində çalışan bir dizayner, süni intellektin təklif etdiyi variantlardan istifadə edərkən, yaradıcı düşüncələrini genişləndirə bilər. Bu, insanın texnologiyadan daha sürətli faydalanmasına və daha yüksək keyfiyyətli məhsulların yaranmasına kömək edir. Əsas məqsəd, süni intellektin insan dizaynerləri ilə birlikdə işləməsinin, yaradıcılığın təşviq edilməsi və görsəl təcrübənin təkmilləşdirilməsi üçün bir platform yaratmasıdır.

Süni intellektin qrafik dizaynda kreativliyin təşviqi, dizayn proseslərini daha dərin və əlverişli hala gətirir. İstifadə edilən alqoritmlər və texnoloji həllər, dizaynerlərə yeni və yaradıcı fikirlər axtarmaq və təşkil etmək üçün daha geniş bir perspektiv təmin edir. Bu, əsasən, məhsulun mövcud keyfiyyətini qiymətləndirmək və potensialını artırmaq üçün məlumat analizi və məlumatlarla çalışma qabiliyyəti ilə əlaqəlidir [3].

Məsələn, süni intellektin məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün texniki xüsusiyyətləri və istifadəçi təcrübəsini dəyərləndirmək üçün istifadə olunan məlumatların analizi, dizaynerlərə daha doğru və effektiv qərarlar verməyə kömək edir. Bu, yaradıcılığı təşviq edir və müxtəlif dizayn həllərinin yaranmasına imkan verir.

Bununla birlikdə, süni intellektin dizayn sahəsində tətbiq olunması, insan elementinin əvəz edilməsi anlamına gəlmir. Əksinə, bu, insanların yaradıcılığını dəstəkləyən və texnologiyadan daha yaxşı istifadə etmələrinə kömək edən bir əlavədir. Süni intellekt, insan dizaynerləri ilə birlikdə çalışaraq, daha yüksək səviyyədə məhsul yaratmaq üçün bir əsas yaradır.

Süni intellekt alqoritmləri, dizayn prosesini avtomatikləşdirərək vaxt və ehtimalları azaldır. Həmçinin, estetik məqamda, süni intellekt, rəng kombinasiyaları və dizayn prinsipləri kimi estetik elementlərə də təsir göstərir. Bu, daha cəlbedici və gözəl dizaynlara kömək edir. Əlavə olaraq, süni intellekt, məlumatları analiz edərək, istifadəçi təcrübəsini öyrənir və interfeysləri istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə tənzimləyə bilər. Son olaraq, süni intellekt, dizayn proseslərini daha effektiv hala gətirərək, resursların və vaxtın qənaət edilməsinə kömək edir. Bütün bu səbəblərlə, süni intellektin qrafik dizayna təsiri, prosesi sürətləndirir, estetikamı artırır və istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırır [4].

Bəs sual ola bilər “dizaynerlər üçün süni intellektin rolu necə dəyişib?”

Özüm də dizayner olaraq bu suala dizayner düşüncəsi ilə yanaşıb cavablayıram.

Süni intellektin dizaynerlər üçün rolunun dəyişdiyi bir neçə əsas məqam var. Əvvəlcə, süni intellektin dizaynerlər üçün rolu və təsiri, qrafik dizayn və digər kreativ sahələrdə dəyişimə gətirib çıxarıb. Birinci olaraq, süni intellekt, iş proseslərini avtomatlaşdırmaqla dizaynerlərin vaxtını artırır və onları rutin və təkrarlanan işlərdən azad edir. Bu, onlara yaradıcılıqlarına daha çox vaxt ayırmaq və müxtəlif məsələlərə daha çox diqqət yetirmək imkanı verir.

İkinci olaraq, süni intellekt, kreativlik və innovasiya sahəsində də təsir göstərir. Alqoritmlər, geniş məlumat bazası ilə təmin edilmiş olaraq, yeni və orijinal ideyaların təklif edilməsində və yaradıcı həllər tapılmasında dizaynerlərə kömək edir. Bu, müsbət rəqabət mühitində fərqlənmək və yenilikləri tətbiq etmək üçün daha yaxşı imkanlar yaradır.

Üçüncüsü, süni intellekt, istifadəçilərin təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün də böyük bir potensiala malikdir. Məlumatları analiz edərək, istifadəçilərin davranışlarını və ehtiyaclarını daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu, dizaynerlərin istifadəçi-mərkəzləşmiş dizayn prinsipləri tətbiq etmələrinə və məhsulları istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə hazırlamağa kömək edir.

Süni intellekt, qrafik dizayn sahəsində prosesləri avtomatlaşdırmaq, həm də yaradıcılığı dəstəkləmək üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Aşağıda, süni intellektin qrafik dizayn proseslərini necə avtomatlaşdırdığını və yaradıcılığa necə təsir etdiyinə baxaq.

Süni intellekt, qrafik dizayn proseslərini avtomatlaşdırmaq üçün müxtəlif alqoritmlər və texnologiyalar təklif edir. Bu, bir neçə əsas məqamda ifadə olunur:

1. Layihə tərtibatı və planlaşdırma: Süni intellekt, dizayn prosesinə başlanmadan əvvəl məlumatları təhlil edərək, layihə tərtibatı və planlaşdırma mərhələsində dizaynerlərə kömək edir. Məlumat işləmə və alqoritmlər vasitəsilə, bütün layihə parametrləri dəqiqləşdirilir və optimal dizayn yolları təklif edilir.

2. Alqoritmləşdirilmiş dizayn həlləri: Süni intellekt, standart və təkrarlanan dizayn məsələlərini həll etmək üçün alqoritmləşdirilmiş yollar təklif edir. Bu, dizaynerlərin vaxtını artırır və kreativ işləməyə daha çox imkan verir.

3. Rəng seçimi və layihə təsnifatı: Süni intellekt, rəng seçimi, layihə təsnifatı və elementlərin yerləşdirilməsi kimi estetik məsələlərdə dizaynerlərə təkliflər edir. Alqoritmlər, daha cəlbəedici və gözəl dizaynlara kömək edir və bütün bu prosesləri avtomatikləşdirir.

Yaradıcılığa təsiri:

Süni intellekt, yaradıcılığı dəstəkləmək üçün də böyük bir potensiala malikdir. İlk olaraq, alqoritmləşdirilmiş həllər, rutin məsələləri həll etmək üçün dizaynerlərin vaxtını azaldır və onlara daha çox yaradıcılıq vaxtı verir. İkinci olaraq, süni intellekt, geniş məlumat bazası ilə təmin olunmuş olaraq, yeni və orijinal ideyaların təklif edilməsində dizaynerlərə kömək edir. Üçüncüsü, istifadəçilərin davranışlarını və ehtiyaclarını anlamaq üçün məlumatları təhlil edərək, istifadəçi-mərkəzlənmiş dizayn həlləri təklif edir.

Nəticə olaraq süni intellekt, qrafik dizayn proseslərini avtomatlaşdıraraq və yaradıcılığı dəstəkləyərək dizaynerlərə yeni imkanlar və perspektivlər açır. Bu, dizayn proseslərini sürətləndirir, effektivlikləri artırır və yaradıcılığı təşviq edir. Dizaynerlər üçün, süni intellektin qrafik dizayn sahəsindəki rolu, dəyişməz və ənənəvi prosesləri dəyişdirmək və yeniliklərə yol açmaq üçün bir səbəbə çevrilir.

Mən qrafik dizayn və süni intellektlə bağlı bir neçə seminar və foruma qatıldım. Bu tədbirlərdə, qrafik dizayn sahəsindəki son inkişaf, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi və bu iki sahənin birləşdirilməsi barədə müzakirələrə iştirak etdim. Həmçinin, dizaynerlərlə sorğular keçirərək onların fikirlərini və təcrübələrini öyrənməyə çalışdım. Bu təcrübələr, mənim sahədəki bilik və təcrübəmi daha da genişləndirməyə və yeni fikirlər əldə etməyə kömək etdi. Sorğular nəticəsində müsbət və mənfi fikirlər əldə etdim.

Dizaynerlərin müsbət fikirləri, süni intellektin qrafik dizayn sahəsində yaradıcılığı dəstəkləyəcəyi və müxtəlif dizayn proseslərini avtomatlaşdırmaq üçün işə yarayacağı idi. Özləri də bu texnologiyalardan yararlanaraq, rutin işlərə daha az vaxt sərf edib, daha yaradıcı və inkişaf etmiş dizayn həlləri tapmaq üçün daha çox vaxt ayırmağı planlaşdırırdılar.

Lakin, bir neçə dizayner süni intellektin insan yaradıcılığına təsirini nəzərə alarkən bəzi mənfiliklər diqqət çəkirdi. Onlar, bu texnologiyaların standartlaşdırılmış dizayn şablonlarının artmasına və onların məhsullarında bir eynilik hissi yaratmasına səbəb ola biləcəyindən narahat olurdu.

Bu sorğuların nəticələri, qrafik dizayn sahəsində süni intellektin daha dərin bir şəkildə nəzərdən keçirilməsi və təcrübəli dizaynerlər və texnoloji mütəxəssislər arasında daha geniş bir dialoq və fikir mübadiləsinin təşviq edilməsini göstərir.

Sorğu nəticələrindən məlum oldu ki, ölkəmizin dizayn sahəsində daha da inkişaf etməsi üçün bir neçə əsas məqsəd olmalıdır. Birinci olaraq, təcrübəli dizaynerlər və texnoloji mütəxəssislər arasında daha sıx dialoq və fikir mübadiləsi təşviq edilməlidir. Bu, yeni fikirlərin bərpa edilməsinə və effektiv dizayn həllərinin tapılmasına kömək edəcəkdir. İkincisi, Azərbaycan təhsil sistemində qrafik dizayn sahəsində müasir texnologiyalar və süni intellekt təhsilinin mövcud imkanlarla təmin edilməsi vacibdir. Bu, gələcəkdəki dizaynerlərin və texnoloji ekspertlərinin daha yüksək səviyyəli biliklərə malik olmasına kömək edəcəkdir.

Öz fikrim isə, təcrübəli dizaynerlər və texnoloji mütəxəssislər arasında əməkdaşlığın və təcrübə mübadiləsinin təşviq edilməsi. Bizim sahədə mövcud olan bilik və təcrübəni bölüşməmiş və bir-birimizdən öyrənməmiş ölkəmizdə qrafik dizayn sahəsinin daha da inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir. Bu, yeni ideyaların və yaradıcı həllərin yaranmasına və ölkəmizin qrafik dizayn sahəsində dünya səviyyəsində tanınmasına kömək edəcəkdir.

Nəticə olaraq, qrafik dizaynda süni intellektin ən böyük rolu, avtomatlaşdırma və yaradıcı proseslərin təkmilləşdirilməsindədir. Süni intellekt, mütəmadi olaraq istifadə edilən elementləri təhlil edərək, dizaynerlərə daha effektiv məhsullar yaratmaq üçün kömək edə bilər. Bununla birlikdə, süni

intellekt, sənədlərdəki mətni anlamaq, məzmunu təhlil etmək və hətta təsdiq proseslərində kömək etmək kimi daha çox funksiyalara da malikdir. Bunun nəticəsində, dizaynerlər daha çox vaxt sərf edərək yaradıcılıqlarına fokuslaşa bilərlər və təhlükəsizlik və fəaliyyətin keyfiyyəti ilə bağlı daha çox təhlil etməyə imkan verən texnologiyalı proseslərdən yararlanmağa qabiliyyət qazanırlar.

Gələcəkdə, süni intellektin daha da inkişaf etməsi və daha kompleks funksiyalara malik olması gözlənilir. Bu da dizayn prosesində daha innovativ və effektiv yaradıcılığa imkan verəcək, lakin insan elementinin əhəmiyyətini daimi olaraq nəzərə almalı və süni intellektin yaradıcılığı dəstəkləməkdə və inkişaf etdirməkdə bir vasitə kimi görmək əhəmiyyətli olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cheng, L., & Bernstein, M. S. (2015). *Filling everyday life with AI: Challenges and opportunities. Proceedings of the 21st ACM Conference on Artificial Intelligence*, 123-130.
2. McCormack, J., Gifford, T., & Hutchings, P. (2020). "Creative Applications of Deep Learning with TensorFlow: Exploring Design through Neural Networks." *Journal of Creative Technologies*, vol. 45, pp. 112-130.
3. Holzinger, A., Plass, M., Holzinger, K., Crisan, G. C., Pintea, C. M., & Palade, V. (2019). "Interactive Machine Learning for Health Informatics: When do we need the human-in-the-loop?" *AI Magazine*, vol. 41, no. 4, pp. 81-91.
4. Lewis, M., & Jacobson, J. (2018). *The potential of artificial intelligence in graphic design. Journal of Graphic Design Technology*, 26(1).

S.E.Məmmədova
Odlar Yurdu Universiteti
selimemmedova035@gmail.com

MƏKTƏB İNFORMATİKA KURSUNDA PHYTHONUN TƏDRİS METODİKASI İLƏ PROQRAMLAŞDIRMANIN SEVDİRİLMƏSİ

Xülasə

Problemin aktuallığı: Məktəb informatika kursunda öyrənilməsi tələb olunan əsas mövzulardan biri də "Proqramlaşdırma" anlayışdır. Şagirdlərin təfəkkürünün, idraki fəallığının inkişafında proqramlaşdırma və onunla bağlı digər anlayışlar özünəməxsus yer tutur.

Təcrübələr göstərir ki, proqramlaşdırma anlayışının öyrədilməsi şagirdlərə nisbətən çətin gəlir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün proqramlaşdırma və onun öyrədilməsi zərurəti meydana çıxır.

Biz hər tərəfdən texnologiyalarla əhatə olunduğumuz rəqəmsallaşma dövründə yaşayırıq. Müasir dünyada kompüter kodlaşdırmasını bacarmaq vacib bir üstünlük halını alıb. Əvvəllər bu bacarığa çox çətin və qeyri-mümkün bir şey kimi baxılırdı və beləliklə çox az adam onu öyrənə bilirdi. Ancaq indi vəziyyət dəyişib. Bu gün kodlaşdırma təkcə məşinlarla ünsiyyətdə deyil, həm də fərdin ümumi inkişafına kömək edən vacib bir bacarıqdır.

Tədqiqatın məqsədi şagirdlərin proqramlaşdırmanı həvəslə öyrənməsi üçün metodikalar tədqiq etməkdir.

ЛЮБОВЬ К ПРОГРАММИРОВАНИЮ С МЕТОДИКОЙ ОБУЧЕНИЯ PYTHON В ШКОЛЕ ИТ-КУРС

Резюме

Актуальность проблемы: Одной из основных тем, которую необходимо изучить в школьном курсе информатики, является понятие «Программирование». Программирование и другие родственные понятия занимают особое место в развитии мышления и познавательной деятельности учащихся.

Эксперименты показывают, что преподавание концепции программирования сравнительно сложно для студентов. Для преодоления этих трудностей возникает необходимость программирования и его преподавания.

Мы живем в эпоху цифровизации, где нас окружают технологии со всех сторон. В современном мире программирование стало важным навыком для студентов и детей. Раньше этот навык считался чем-то очень трудным и невозможным, поэтому немногие люди могли ему научиться. Но сейчас ситуация изменилась. Сегодня программирование является важным навыком,

который помогает не только в общении с машинами, но и в общем развитии человека. Мы поддерживаем развитие детей, обучая их кодированию.

LOVE FOR PROGRAMMING WITH PHYTHON TRAINING METHODOLOGY AT SCHOOL IT COURSE

Summary

The urgency of the problem: One of the main topics required to be studied in the school informatics course is the concept of "PROGRAMMING". Programming and other related concepts occupy a special place in the development of students' thinking and cognitive activity.

Experiments show that teaching the concept of programming is relatively difficult for students. To overcome these difficulties, the need for programming and its teaching emerges.

We live in the era of digitalization, where we are surrounded by technologies from all sides. In today's world, computer coding has become an important skill for students and children. Earlier, this skill was seen as something very difficult and impossible, so very few people could learn it. But now the situation has changed. Today, coding is an essential skill that not only helps in communication with machines, but also in the overall development of an individual. We support children's development by teaching them to code.

Açar sözlər: program, programlaşdırma dilləri, Python, program kodu, yükləmə, sistem

Ключевые слова: программа, языки программирования, Python, программный код, скачать, система

Key words: program, programming languages, Python, program code, download, system

Programlaşdırma aşağıdakı yaş kateqoriyalar üzrə tədris olunur:

1. İlk olaraq programlaşdırma 5-6 yaşlı uşaqlar öyrənməyə başlaya bilər. Bu bölmədə uşaqlar alqoritm anlayışı ilə tanış olacaqlar. Məsələn, alqoritmi izah etmək üçün səhər gördükləri rutin işlər addımlara bölünərək izah ediləcək.

2. İkinci olaraq 7-11 yaşlı ibtidai sinif şagirdləri üçündür. Şagirdlərə programlaşdırmanın əsas struktur blokları olan ardıcılıq, seçim, təkrar və dəyişən anlayışları öyrədilir. Bu bölmədə kompüterlərin və programların iş məntiqini öyrətməklə yanaşı, informasiya texnologiyalarından daha geniş istifadəsi öyrədiləcək.

3. 11-14 yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş üçüncü hissədə tələbələr real dünya problemləri və fiziki sistemləri mücərrədləşdirməyi, programlaşdırma dilləri ilə onları tərtib etməyi və həyata keçirməyi öyrənəcəklər.

Programlaşdırma dilləri müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Programlaşdırma dilinin seçilməsində üç faktor nəzərə alınır:

- 1) dil istifadəçi üçün nə dərəcədə səmərəlidir;
- 2) dil işlədilən kompüter nə qədər yararlıdır;
- 3) dil həll edilən məsələ üçün nə qədər yararlıdır.

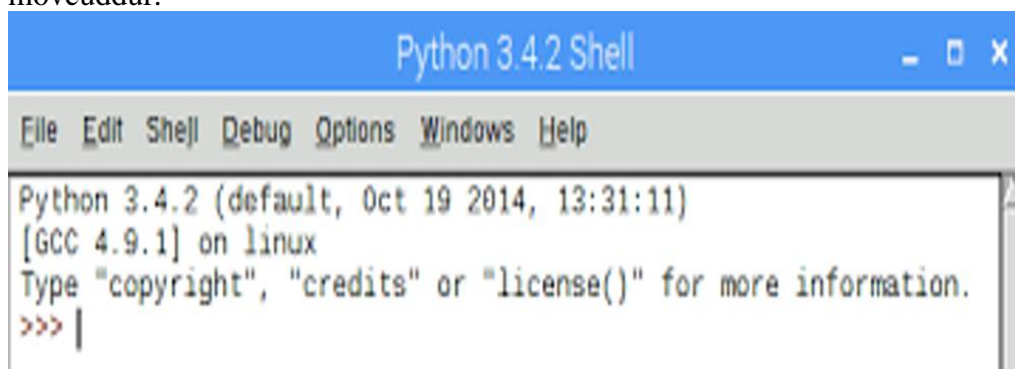
Proqramlaşdırma dilləri kompüter üçün nəzərdə tutulduğundan kompüterin həll etdiyi məsələlər müxəlif təyinatlı olur:

- hesablama məsələləri;
- qrafik məsələlər;
- iqtisadi məsələlər;
- ekspert məsələləri və s.

Məsələlərin müxtəlifliyi, onların kompüter vasitəsilə həlli üçün lazım olan dillərin də müxtəlifliyini tələb edir. Praktikada proqramlaşdırma o zaman yaxşı nəticə verir ki, həll edilən məsələnin aid olduğu sinifdə (tip), proqramçının səviyyəsi və marağı nəzərə alınsın [1].

Məlumdur ki, indiyə qədər 698 adda proqramlaşdırma dili mövcuddur. İlk proqramlaşdırma dili “ADA” proqramlaşdırma dilidir. Bəhs edəcəyimiz Python proqramlaşdırma dili 1991-ci ildə Gvido van Rossum tərəfindən hazırlanmışdır. Python proqramlaşdırma dili universaldır. Python “dili” vasitəsilə müxtəlif təyinatlı proqramlar yazmaq mümkündür. Müsbət cəhətlərindən ən başlıcası odur ki, onda yazılan proqramlar istənilən əməliyyat sistemində yerinə yetirilə bilər və müasir tələblərə cavab verir. Onun obyektiv, funksional olması da üstün cəhətlərindən biridir. Xüsusilə üstün cəhətlərindən biri də onun asanlıqla öyrənilməsidir. Orta məktəblərdə bu dilin tədrisinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ona görə bu dilin orta məktəblərdə tədris metodikası sistemli şəkildə işlənilməlidir. Qeyd edək ki, 2015-ci ildən etibarən orta məktəblərdə proqramlaşdırma dili kimi Python dili tədris edilir. Proqramlaşdırmaya başlamazdan əvvəl Python dilinin interpretatorunu yükləyib kompüterə instalyasiya etmək lazımdır. Bunun üçün Python layihəsinin <http://python.org> saytından öz əməliyyat sistemimizə uyğun olan versiyanı yükləmək lazımdır. Python dilinin interpretatoru Windows, UNIX, OS və s. sistemləri üçün mövcuddur. Orta məktəblərdə Windows əməliyyat sistemindən istifadə etdiklərinə görə Windows platforması əsas götürülür. Saytın Download bölməsindən Windows platforması seçilir. Python proqramlaşdırma dili, Python 2x və Python 3x istiqaməti üzrə inkişaf etdirilir. Fərqləri nəzərə alsaq, onu demək olar ki, Python 3x realizasiyası daha sadə sintaksisə malikdir. İnstalyasiya **python-3.4.3.msi** faylını yüklədikdən sonra onu icra etmək lazımdır. “Next” açar sözünü “aktivləşdirməklə” nəticəni almış olarıq. Sonda isə “Finish” klavişini sıxmaqla instalyasiya prosesini qurtarıq. Python proqramlaşdırma dilinin standart komplektinə IDLE adı verilən interqallaşdırılmış proqram işləmə mühiti daxildir. IDLE mühitində Python

dilində proqram yazmaq üçün mətn redaktoru və proqram sazlayıcısı mövcuddur.


```
Python 3.4.2 Shell
File Edit Shell Debug Options Windows Help
Python 3.4.2 (default, Oct 19 2014, 13:31:11)
[GCC 4.9.1] on linux
Type "copyright", "credits" or "license()" for more information.
>>> |
```

Bu, proqramlaşdırma mühitinin bir hissəsi olan Python örtüyüdür (Python shell). Ardıcıl gələnlər (>>>) çağırış adlanır. >>>print (“Salam uşaqlar!”) Salam uşaqlar! >>> Nəticədə monitorda (ekranda) Salam uşaqlar alınacaqdır. Deməli, əməllər rejimində “Enter” düyməsini sıxdıqdan sonra Python proqramlaşdırma dilininin interpretatoru proqramı icra edib nəticəni monitora çıxardır. Eyni proqramı faylda da yazıb nəticəni monitorda ala bilərik. Bunun üçün aşağıdakı əməliyyatlar ardıcılığı yerinə yetirilir:

1. İDLE mühitində əsas menyudan File New File ardıcılığını seçmək;
2. Redaktor pəncərəsində print (“Salam uşaqlar!”) əmrini yazmaq;
3. Menyudan File Save əmrini seçməklə proqramı yaddaşa yazmaq

Menyudan Run Run Module əmrini seçməklə proqramı icra etsək, yekunda eyni nəticə alınacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Python proqramlaşdırma dilində yazılmış proqram fayllarına skript deyilir və genişləndirilmələr .py və ya .pyw yazılışında olur. Bunları yazmaqla şagirdlərdə Python proqramlaşdırma dilinin ilk xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradıldı. Dəyişənlərə ad verilməklə latın əlifbasından istifadə etmək lazımdır:

1. Dəyişənlərin adları ixtiyari uzunluqda ola bilər;
2. Dəyişənlərin adları rəqəm ilə başlaya bilməz, lakin ortada rəqəm yazıla bilər: məsələn, Goy21gol, Gəncə2000g, və s. Dəyişənin adı “_” (altxətt) ilə də başlaya bilər: məsələn “_tur, _kitab” və s.

3. Dəyişənlərə ad verilməklə Python proqramlaşdırma dilinin xüsusi təyinətli sözlərindən (rezerv sözlər) istifadə etmək olmaz: məsələn elif, else, if, from və s.

4. Python proqramlaşdırma dilində böyük və kiçik hərflərin mənası var: məsələn mer, MER, tur, TUR və s. Python proqramlaşdırma dilində hər hansı riyazi məsələnin proqramlaşdırılması üçün əvvəlcə istifadə edilən operatorların xarakterik xüsusiyyətlərin öyrətmək vacib məsələlərdən biridir.

İlk əvvəl operatorların vəzifələrini öyrənəndən sonra proqram tərtib etmək lazımdır. Bu zaman şagird əyani olaraq istifadə edilən operatorun xüsusiyyətlərini öyrənəcəklər. Məsələn, aşağıda verilmiş məsələlərin Python proqramlaşdırma dilində proqramları tərtib edək:

1. Hər hansı ikirəqəmli ədəd 3-ə bölünür. Əgər onun rəqəmləri arasına sıfır yazsaq və alınmış ikirəqəmli ədədə yüzlüyün 2 mislini əlavə etsək, əvvəlki ədəddən 9 dəfə böyük olan ədəd alınar. İkirəqəmli ədədi tapın.

Həlli: Əvvəlcə riyazi modelini quraq. Axtarılan ikirəqəmli ədəd $A=XY=10*A+Y$ olsun. Onda ikirəqəmli ədəd $B=XOY=100*X+Y$ olar. Lakin məsələnin şərtinə $C=B+2*X=100*X+Y+2*X=102*X+Y$ olar. Beləliklə $C=9*A$. Qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq, Python dilində proqramı tərtib edək:

```
For i in range (1,10):  
For j in range (1,10):  
a=10*i + j  
b=100*i +j  
c=102*i+j  
if a%3=0 and c=9*a:  
t=a  
print(t)
```

Proqramlaşdırmanın tətbiqi metodikasından istifadə etsək, onda yazılmış proqrama müraciət edilərək daha mürəkkəb məsələlərin proqramını yaza bilərik [2].

2. Verilmiş ikirəqəmli ədədi kvadrata yüksəltmək üçün onun rəqəmləri arasına hər hansı ikirəqəmli ədəd yazmaq lazımdır. Sonuncu ikirəqəmli ədədi tapın.

Həlli: Verilmiş ikirəqəmli ədəd XY olsun. Onda onun rəqəmləri arasına yazılmış ikirəqəmli ədədi ZT ilə işarə etsək, aşağıdakı ədəd alınar. $XZTY=1000*X+100*Z+10*T+Y$. Məsələnin şərtinə görə $XZTY=XY$ olar.

```
K=0  
for x in range(1,10):  
for y in range(1,10):  
for z in range(1,10):  
for t in range(0,10):  
a=1000*x+100*z+10*t+y  
if a=(10*x+y)**2:  
print('a=',a,'z=',z,'t=',t)  
k=k+1  
if k=0:  
print ('Belə ədəd yoxdur')
```

Nəticə

Göstərilən misallar Python proqramının maraqlı olduğunu, onunla həyati misallar həll etməyin mümkünlüyünü görmək şagirdlərdə həvəs yaradır. Proqramın imkanlarını səmərəli istifadə etmək üçün şagirdlərin həvəsləndirilməsi məhsuldar nəticələr verir. Şagirdlərin həvəsləndirilməsi onların proqram vasitəsi ilə tapşırıq yerinə yetirdikləri halda bacardıqlarına dair onlarda qənaət meydana gəlir. Proqramlar öyrədilərkən asan funksiyalardan başlamaq lazımdır ki, şagirdlərin cəsarəti qırılmasın. Tapşırıqlar şagirdlərin həvəsli olduqları və yaxşı bacardıqları istiqamətdə verilməlidir. Belə halda gözləmədiyimiz bacarıq və qabiliyyətlər meydana çıxır. Müəllimlər proqramlaşdırma tədrisində müxtəlif təcrübələrə nəzər yetirməli və şagirdləri bu istiqamətdə həvəsləndirərək öyrətməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. *“İnformatika və informasiya texnologiyaları” kursu üzrə şagirdlərin modelləşmə, alqoritmləşmə və proqramlaşdırma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.* [1,s.36]. Ələsgər Cəfər oğlu İmanov. Naxçıvan - 2013.
2. *Python proqramlaşdırma dilinin informatika təlimi prosesinə tətbiqinin metodik xüsusiyyətləri.* [2, s .311-313]. Nigar Məftun qızı Sərdarlı. Bakı, Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, Cild 12. №4, 2021(48). Bakı – 2021.

S.Ş.Qəzənfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
salimagazanfarli@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RİYAZİ OYUNLARIN TƏŞKİLİ VƏ TƏSNİFATI

Xülasə

Bu məqalədə I-IV siniflərin riyaziyyat hazırlığında oyun fəaliyyətinin təşkili yolları şərh olunur. Məqalədə riyazi oyunların əhəmiyyəti, növləri, təşkili qaydaları araşdırılır. Riyazi oyunların mahiyyəti, məqsədi, dərslərin möhkəmləndirilməsində xüsusi rolu diqqət mərkəzinə alınır. Təhsil sistemində yeni innovativ baxışlar, müasir şagirdin tələbləri, tədrisin təşkilində innovativlik araşdırılır. Riyazi oyunlar müddətinə, növlərinə və keçirilmə yerinə görə saxələndirilir.

ОРГАНИЗАЦИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ИГР В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В данной статье объясняются способы организации игровой деятельности при обучении математике I-IV классов. В статье рассматривается значение, виды и правила организации математических игр. В центр внимания вынесены сущность, назначение и особая роль математических игр на закрепляющих уроках. Исследуются новые инновационные взгляды в системе образования, запросы современного студента, инновационность в организации образования. Математические игры разнообразны по продолжительности, видам и месту проведения.

ORGANIZATION AND CLASSIFICATION OF MATHEMATICAL GAMES IN PRIMARY CLASSES

Summary

In this article, the ways of organizing game activities in mathematics training of I-IV grades are explained. The article examines the importance, types, and organization rules of mathematical games. The essence, purpose, and special role of mathematical games in strengthening lessons are taken into the center of attention. New innovative views in the educational system, the demands of the modern student, innovativeness in the organization of education are investigated. Mathematical games are diversified by duration, types and venue.

Açar sözlər: riyazi oyunlar, oyunların məqsədi, əməkdaşlıq, oyunların əhəmiyyəti

Ключевые слова: математические игры, цель игр, сотрудничество, значение игр

Key words: mathematical games, purpose of games, cooperation, meaning of games

Kurikulumun əsas məqsədlərindən biri cəmiyyətin maraq və tələbatını nəzərə almaqla müstəqil düşünməyi və fəaliyyət göstərməyi bacaran, yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyət yetişdirmək olduğu üçün məktəblərdə tədrisin təşkili məsələsi xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Yeni nəslin ildən-ilə dərəcə, təlimə marağının azaldığını müşahidə edirik. Daim yenilənən texnoloji inkişaf müqayisədə kitab-dəftər mühitinin sıxıcı olması ilə əlaqədar dərəcə mühtisi şagirdlər üçün cəlbəedici deyil. Müasir şagirdin dünyaya baxışı, dünyagörüşü, təlimə, təhsilə münasibəti fərqlidir. Onlar daha çevik, daha enerjilidirlər və tez sıxılırlar. “Bunları nəzərə alaraq müəllimlər dərəcələrin səmərəliliyini, effektivliyini artıran innovativ metodlardan istifadə etməlidirlər. Dərəcələrin oyunlar vasitəsi ilə tədrisi həmin məqsədlə istifadə olunan metodlardan biridir” [1; səh. 1].

Riyaziyyat həyatın bütün sahələrində istifadə olunan əsas bacarıqdır. I-IV siniflərdə şagirdlər riyaziyyat sahəsində əsas anlayışları və bilikləri mənimsəməyə başlayır. Bu dövrdə oyunlardan istifadə onlara daha yadda qalan şəkildə öyrənməyə kömək edir.

Oyunların məqsədi şagirdlərdə dünyagörüşü formalaşdırmaq, dərəcə prosesində əldə etdikləri bilikləri tətbiq edərək möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Oyunlarla möhkəmləndirilən biliklər daha yadda qalan şəkildə öyrənilir.

Riyazi oyunlar riyaziyyata marağı təmin edir. Sınıf daxili dərəcədənkənar məşğələlər şagirdlərin riyaziyyata marağının artmasına kömək edir. Bununla onlar riyaziyyatdan daha çox həzz alır və riyaziyyat sahəsinə daha çox maraq göstərirlər. Riyazi oyunlar riyaziyyatı əyləncəli və maraqlı şəkildə öyrənməyə kömək edən oyunlardır. Belə oyunlar əməkdaşlığın, ünsiyyət qurma bacarığının artmasına, dinləmə bacarığının formalaşmasına, təfəkkürün inkişafına kömək edir.

G.Tağıyeva öz məqaləsində yazır: “Uşaq oyunla böyüməlidir. Məktəbə qədəm qoyan hər bir uşağın öz aləmi, öz dünyası olur. Bu aləm, təbii ki, oyunlarla zəngin olur. Bunu nəzərə alaraq həyata keçirilən yeni təhsil islahatının tələbinə əsasən təlim prosesində oyunlara geniş yer vermiş olsaq, uşaqlar bilikləri sevə-sevə mənimsəyirlər” [2, səh.89].

Riyaziyyatın tədris olunmasında oyunlar aşağıdakı hallarda fəaliyyət növü kimi qəbul edilə bilər:

1. Fəaliyyətin mərhələləri müəyyən qaydalarla tənzimlənməli, aydın, anlaşılacaq quruluşa malik olmalıdır.

2. Fəaliyyətin dəqiq nəticəsi olmalıdır.

3. Riyazi məqsədi olmalıdır.

4. Riyazi, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir.

“Əyləncəli çalışmaları və riyazi məzmunlu oyunları bir neçə qrupa bölmək olar:

5. Öyrənilən materialla bilavasitə əlaqəsi olan, sinfin bütün şagirdləri üçün nəzərdə tutulan və adı çalışmalardan fərqlənən əyləncəli çalışma və oyunlar.

6. Öyrənilən materialla bilavasitə əlaqəsi olmayan ancaq şagirdlərin təfəkkür inkişafına köməklik göstərən oyun və çalışmalar” [3, səh.11-12].

Oyunları aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- Konseptual oyunlar: Bu oyunlar müəyyən strategiyanı öyrətmək və ya möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, domino oyunları əhatə dairəsini tanıtmaq və əlavə dərsləri öyrətmək üçün mövcuddur.

- Problem həll edən oyunlar: Bu oyunlar problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, Sudoku və Rubik kubu görmə, düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox faydalı oyunlardır.

- Strategiya oyunları: Bu oyunlar yenidən düşünmə bacarıqlarını oynamaq üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, şahmat və dama strategiya və proqramlaşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ideal oyunlardır.

- Ağıl oyunları: Bu oyunlar zehni inkişafı yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Məsələn, tangram və tapmaca oyunları əllərin, vizual-məkan qavrayışının və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafı üçün çox faydalıdır.

İndi isə bir neçə riyazi oyun nümunəsi ilə tanış olaq:

“Estafet” oyunu: Bu oyunda şagirdlər 3 qrupa ayrılır. Müəllim öncədən hazırladığı 3 tapşırıq lövhəyə qeyd edir. Hər qrupdan 1 nəfər lövhəyə çağırılır. Verilən tapşırığı sürətli həll edərək estafeti öz komanda yoldaşına ötürür. Beləliklə, verilmiş müddət ərzində daha çox tapşırıq həll edən komanda qalib olur.

1-ci komanda

$$22+10=32$$

$$10+22=32$$

$$30+2=32$$

2-ci komanda

$$12+11=33$$

$$27+6=33$$

3-cü komanda

$$21+4=25$$

“Hesabla – al – apar” oyunu: Şagirdlər qruplara bölünür. Üzərində qiymətləri olan şəkilli maqnit, yaxud vərəqlər lövhəyə yapışdırılır. Üzəri bağlı olan pul və faiz kartları partaya düzülür. Hər qrupdan 1 şagird gələrək pul və faiz kartını seçir, pula uyğun şəkili seçərək əlindəki faiz qədər endirim edərək doğru variantı qeyd edir. Bu, uşaqlara faizə aid məsələlərin öyrənilməsində kömək edəcək.

“Stəkanları düz” oyunu: Vatman kağızında dairələr çəkilir. Dairələrin daxilində tapşırıqlar verilir. Plastik stəkanların arxasında tapşırıqlara uyğun cavablar yazılır. Hesab əməllərini yerinə yetirdikdən sonra müvafiq cavablar dairələrə yerləşdirilir. Qeyd: cavablar tapşırıqlardan çox olmalıdır.

“Yerini dəyiş” oyunu: Lövhə 4 hissəyə ayrılır. Qaydalar, tapşırıqlar, məntiqi suallar və tapşırıqların həlli üçün yer ayrılır. Yazıların altına ada müvafiq nömrəli kartlar yapdırılır. Şagirdlərin qarşısına qrupdakı iştirakçı sayı qədər rəqəmlər qoyulur. Uşaqlar seçərək lövhəyə çıxır və rəqəmə müvafiq kartı seçir. Qaydaya doğru cavab (1bal), tapşırığa doğru cavab (2bal), məntiqi tapşırığa doğru cavab (3 bal) ilə qiymətləndirilir.

Riyazi oyunları öyrənmə tərzinə görə də təsnif etmək olar. Bu keçirilən oyunları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Vizual oyunlar: Bu oyunlar vizual materiallar və vizual bacarıqlar əsasında hazırlanır. Məsələn, əyani oyunlara misal olaraq tanqram və tapmaca oyunlarını göstərmək olar.

- Eşitmə oyunları: Bu oyunlar həyəcan və eşitmə bacarıqları əsasında hazırlanmışdır. Məsələn, davamlı mahnılar və uşaq mahnıları eşitmə oyunlarına nümunədir.

- Kinestetik oyunlar: Bu oyunlar hərəkət və nailiyyətlər əsasında hazırlanmışdır. Məsələn, Simon Says və Jacks-i kinestetik oyunlara misal göstərmək olar.

- Toxunma oyunları: Bu oyunlar toxunma hissi əsasında hazırlanmışdır. Məsələn, Play-Doh və Legos toxunma oyunlarına nümunədir.

Riyazi oyunları çətinlik səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Belə oyunları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Asan: Bu oyunlar sadə qaydalara əməl edir və qısa müddətdə tamamlana bilər.

Orta: Bu oyunlar bir az daha mürəkkəb qaydalara əməl edir və bir az daha çox vaxt tələb edir.

Çətin: Bu oyunlar mürəkkəb qaydalara əməl edir və uzun müddət tələb edir.

Riyazi oyunları oyun müddətinə görə də təsnif etmək olar. Belə oyunları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Qısa müddətli: Bunlar bir neçə dəqiqə ərzində tamamlana bilən oyunlardır.

- Orta müddətli: Bu oyunlar 10-20 dəqiqə ərzində tamamlana bilər.

- Uzun müddətli: Bu oyunlar 20 dəqiqədən çox müddətdə tamamlana bilən oyunlardır.

Riyazi oyunların təsnifatı oyun seçimində və istifadəsində mühüm rol oynayır. Məsələn, müəllim uşaqların harada öyrədildiyinə görə oyun

seçməlidir. Eynilə, valideyn övladının yaş qrupuna və öyrənmə tərzinə uyğun oyun seçməlidir.

Riyazi oyunlar riyazi bilikləri əyləncəli və maraqlı şəkildə öyrənməyə kömək edən mühüm vasitədir. Fərqli kateqoriyalara görə təsnif edilən oyun variantlarını seçərək riyaziyyat vasitəsilə onu zövqlü öyrənmə təcrübəsinə çevirmək mümkündür.

Riyazi oyunlar haqqında belə nəticəyə gəlmək olar:

- riyazi anlayışları möhkəmləndirməyə, problemin həlli yollarının inkişafına kömək edir;
- strateji düşünmə bacarıqlarının inkişafına, zehni inkişafa kömək olur;
- əl bacarıqlarını təkmilləşdirir;
- vizual-məkan qavrayışının təkmilləşdirilməsinə kömək edir;
- diqqəti artırır;
- yaradıcılığı və təxəyyülü inkişaf etdirir;
- sosiallaşmağa və ünsiyyətə təşviq edir;
- əyləncəli və xoş öyrənmə təcrübəsi təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. *Riyaziyyat fənnində oyunlar, metodik vəsait / Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2019.*
2. *Tağıyeva G. Riyaziyyat dərslərində oyunların əhəmiyyəti. \Kurikulum jurnalı, 2011, №3, s.89-91*
3. *Əliyev A. və başq. Riyaziyyatdan əyləncəli çalışma və riyazi məzmunlu oyunlar. Bakı: 2003, 63 s.*

C.M.Muradlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muradliceyran2@gmail.com

RIYAZIYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏSAS PROQRAM VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN XARAKTERİSTİKALARI HAQQINDA

Xülasə

Müasir texnologiyalar riyaziyyatın tədrisi üçün çox əlverişlidir. Məktəb səviyyəsində riyaziyyatın tədrisini təmin etmək üçün İnternetdə bir sıra proqram təminatı mövcuddur. Hər bir müəllim və şagird tədris fəaliyyətlərindən düzgün istifadə etmək üçün bu texnoloji vasitələrdən biliyə malik olmalıdır. Bu məqalədə riyaziyyata aid bir neçə proqram təminatı, onların tətbiqi ideyaları və effektləri daxil edilmişdir. Beləliklə, müəllimlər, tələbələr və digər əlaqəli maraqlı tərəflər proqram təminatı ilə bağlı biliklər əldə edə və gələcək pedaqoji təcrübələri üçün bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

ОБ ОСНОВНЫХ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВАХ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ НА ЗАНЯТИЯХ МАТЕМАТИКОЙ

Резюме

Современные технологии очень удобны для обучения математике. В Интернете доступно множество программ, облегчающих преподавание математики на школьном уровне. Каждый учитель и ученик должен знать эти технологические инструменты, чтобы правильно использовать свою педагогическую деятельность. Эта статья включает в себя несколько программ, связанных с математикой, идеи их применения и эффекты. Таким образом, преподаватели, студенты и другие заинтересованные стороны могут получить знания о программном обеспечении и развить свои навыки для будущей педагогической практики.

ABOUT THE MAIN SOFTWARE IN MATHEMATICS LESSONS AND THEIR CHARACTERISTICS

Summary

Modern technologies are very convenient for teaching mathematics. There are a number of software programs available on the Internet to facilitate the teaching of mathematics at the school level. Every teacher and student should have knowledge of these technological tools to use their teaching-learning activities properly. This article includes several math related software, their application ideas and effects. In this way, teachers, students and other related stakeholders can gain knowledge about the software and develop their skills for their future teaching practice.

Açar sözlər: proqram, vasitə, riyaziyyat, xarakteristika, tədris

Ключевые слова: программа, инструмент, математика, характеристики, обучение

Key words: program, tool, mathematics, characteristics, teaching

Giriş

Məktəb riyaziyyatında çoxluq nəzəriyyəsi, ədədi hesablama, iki və üç ölçülü obyektlərin uzunluğu, perimetri, sahəsi və həcmnin ölçülməsi, 2D və 3D fiqurların çəkilməsi, tənliklərin həlli və qrafik təsvir, transformasiya, triqonometrik, eksponensial və loqarifm kimi bir neçə axın inteqrasiya edilmişdir. Bu anlayışları lövhə və markerin köməyi ilə öyrətmək həqiqətən çətinidir, buna görə də onun effektivliyi üçün rəqəmsal cihazlardan istifadə edilə bilər. İnternetdə riyaziyyatın tədrisi ilə bağlı bir neçə proqram təminatı və ya rəqəmsal resurslar mövcuddur. Hər bir proqramın ayrı funksiyaları və tətbiqləri var. Müəllimlər mövzunun təbiətindən asılı olaraq istənilən proqramı seçə bilərlər. Riyaziyyat müəllimi öz tədris prosesini dəstəkləmək üçün rəqəmsal resurslardan müxtəlif üsullarla istifadə edə bilər, bu baxımdan onlardan yüksək səviyyədə kompüter səriştəsi tələb olunur.

Ədəbiyyat icmal

Riyaziyyat müəllimləri subyektiv əlaqəli proqram təminatı və onun tətbiqləri haqqında məlumatsız ola bilərlər, ona görə də bu tədqiqat onları qismən dəstəkləyəcəkdir. Əsasən hər bir müəllim fənnlə bağlı proqram təminatı və onun müntəzəm sinif təcrübələri üçün təsirləri haqqında biliyə malik olmalıdır. Tədqiqat hesabatının bir çoxu göstərir ki, İKT müəllim və tələbələrin riyaziyyatı asan və effektiv şəkildə öyrənmələrinə çox kömək edir. Granberga & Olsson (2015) dinamik proqram təminatı olan GeoGebra-nın riyazi problemlərin həlli zamanı tələbələrin əməkdaşlığını və yaradıcı düşüncələrini dəstəklədiyini araşdırdı [12, 48-62]. Lu, Tsai & Wu (2015) çoxfunksiyalı sinif otaqlarında video siniflərin, elektron dərs hazırlıq otaqlarının, mikrotədris sinif otaqlarının və tədris metodlarının öyrədilməsi üçün interaktiv lövhənin populyarlaşmasının təşəbbüskarıdır [15, 249-261]. Mirazchiyaski (2014) kompüter proqramlarının riyaziyyatın daha yaxşı tədrisi üçün müəllimə yeni imkanlar təqdim etdiyini təklif etdi [16]. Pachemska və b. (2014) İKT-nin tətbiqi sinif şagirdlərinin riyaziyyat nailiyyətlərinin digər şagirdlərə nisbətən çox yüksək olduğunu müəyyən etmişdir [18, 4035-4039]. Safdar və b. (2011) göstərdi ki, çoxluqlar, cəbri ifadə və loqarifm cəbr həll proqramı, Cəbr köməkçisi, cool riyaziyyat, sos riyaziyyatı, veb riyaziyyatı, cəbri məlumat riyaziyyatından istifadə etməklə effektiv şəkildə öyrədilə bilər [20, 67-72]. Agyei və Voogt (2010) İKT-nin kurikulumuna inteqrasiya edilməsini və məktəbdə tələb olunan aparat və proqram təminatı ilə bağlı İKT alətlərini idarə

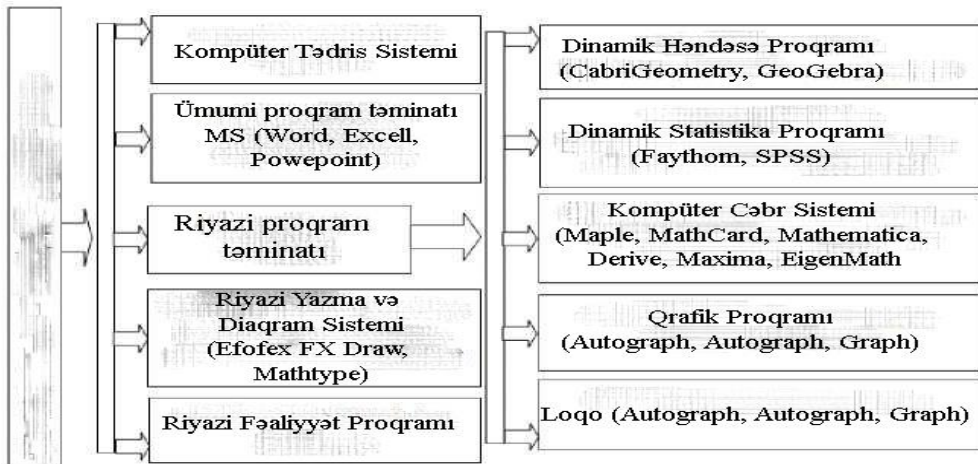
etməyi təklif etmişdir [1]. Goos (2010) İKT-nin riyaziyyatın tədrisi və öyrənilməsi dövründə qrafik təsvir, ədədi hesablama və həndəsi fiqurun real konsepsiyasını vermək üçün faydalı olduğunu müdafiə etmişdir [11, 67-70]. Anthony & Walshaw (2009) riyaziyyatın tədrisi üçün sinifdə kalkulyator və kompüter proqramları, təqdimat texnologiyaları, rəqəmsal və mobil texnologiyalar və internet kimi bir neçə texnoloji alətin idarə edilməsini təklif etmişdir [2, 147-164]. Drews (2007) riyaziyyat təlimləri üçün bəzi potensial resursları manipulyasiyalar, şəkillər, İKT, riyazi oyunlar, iş vərəqləri, dərsliklər və gündəlik materiallar kimi qeyd etdi [8]. Aydm, Emin (2005) [3] Excel, Logo, kompüter cəbr sistemi, verilənlər bazaları əlaqə vasitələri və söz emalının riyaziyyat üçün ümumi tətbiqlər olduğunu və hətta Derive, Mathematica, MathCad, MatLab və Maple-nin kompüter cəbr sistemində daxil edildiyini vurğuladı. Keong, Horani və Daniel (2005) riyaziyyat müəllimlərinin tətbiq paketlərindən söz emal paketləri, elektron cədvəllər, axtarış motorları, təqdimat proqramları, məşq və təcrübə proqramı kimi istifadə etdikləri proqram təminatı tapdılar [13, 43-51]. Becta (2003) qeyd etdi ki, müəllimlər riyaziyyatın tədrisində İKT-nin bir təlimat vasitəsi kimi daxil edilməsini maksimum dərəcədə artırmalı, müxtəlif relevant proqram təminatı və multimedia biliklərini inkişaf etdirməli və tədris təcrübələrində rahat İKT avadanlıqlarından istifadə etməməlidirlər [3]. Logo, kompüter cəbr sistemləri riyaziyyat kurikulum proqramı, interaktiv lövhə və dinamik həndəsə sistemləri də riyaziyyatın tədrisi üçün üstün vasitələr kimi vurğulanmışdır. Bergqvist, Holmquist & Lingefjard (2000) elmi və qrafik kalkulyatorların və digər subyektiv proqram təminatının riyaziyyatın tədrisi üçün daha faydalı olduğunu irəli sürmüşlər [5, 25-33]. R. F. Church house et al. (1986) riyaziyyat siniflərində qrafik imkanlar, özünüqiymətləndirmə və fərdi təlimat, qiymətləndirmə və qeydlər və tələbələrin səhvləri kimi dörd növ kompüter təsirini qeyd etmişdir [7, 317-327].

Metodlar

Riyaziyyata aid proqram. İnternetdə bir neçə proqram təminatı mövcuddur ki, onlardan bir neçəsi bu araşdırmada qeyd olunur. Fulbrighter (2013) vurğuladı ki, kamera/video, zondlar, smartfon, mikrofon/dinamik, iPad/planşet, sinif cavab sistemi, sənəd kamerası, təbaşir/marker, proyektor, kalkulyator, interaktiv lövhə və kompüter riyaziyyat/elm üçün İKT ilə bağlı təlimat materiallarıdır [10]. Butler (2005) riyaziyyatla bağlı Dinamik Cəbr Sistemi, Qrafik Kalkulyator, Calc 3D Pro, Dynamic Omni Graph Evaluation, Cinderella 2, Graphers və s. kimi bir neçə proqram təminatının işlənilib hazırlandığını vurğuladı [6]. NCETM (2010) orta səviyyəli riyaziyyat tədrisi üçün Acrobat Reader, Adobe (və ya başqa) SVG Viewer, animasiya proqramı,

Bowland riyaziyyat materialları, məlumatların qeydiyyatı proqramı, Picasa kimi rəqəmsal şəkil manipulyatoru, rəsm proqramı, tənlik redaktoru kimi tam proqram təminatından istifadə etdiyini qeyd etmişdir. FX-Riyaziyyat Paketi kimi, İnternet Əsaslı Proqramlar (EXP Maths 7, 8 və 9, Flash, Java, Shockwave), Formulator Tarsia, həndəsə ilə əlaqəli proqram təminatı (Geometer's SketchPad, Cabri-Geometre və ya GeoGebra), Google Earth, qrafik rəsm paketi (Omnigraph), Autograph, GeoGebra), qrafik kalkulyator, interaktiv lövhə proqramı, İnternet Brauzer (Plus Anti-Virus, Firewall, Anti-Casus Proqramı), mathematica pleyeri, media pleyer, fotosəkil və musiqi kompilyasiyası proqramı, səs və audio redaktor, elektron cədvəl, statistika proqramı (avtoqraf, Fathom, Tinkerplots), TV girişi, video çevrilmə proqramı, virtual manipulyasiyalar, Word prosessor və YouTube riyaziyyat fənninin tədrisində əhəmiyyətli resurs ola bilər.

Riyaziyyatın tədrisi məqsədi ilə bir sıra proqram təminatı işlənilib hazırlanmışdır ki, bunlar məzmunlu pulsuz proqram təminatı ilə ayrılır. Bu proqramlar yazı proqramı, incəsənət və dizayn proqramı, təsvirin redaktə proqramı, multimedia müəllifi və təqdimat proqramı, konsept xəritələşdirmə proqramı, verilənlər bazası proqramı və elektron cədvəl proqramı, proqramlaşdırma proqramı və s. məzmunla zəngin proqram təminatı GeoGebra, Matlab, Maple, Mathematica kimi riyaziyyat tədrisində istifadə edilə bilən xüsusi proqram təminatını təmsil edir [14]. Math Type, Genius Maker Free Education, 3D Grapher, SPSS, Graphic Calculator, Encarta, Microsoft Mathematics və s. riyaziyyat məzmunlu zəngin proqram Şəkil 1-də təqdim olunur.

Şəkil 1. Riyaziyyatın tədrisi ilə əlaqədar proqram təminatının təsnifatı.
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Mobil tətbiqlər. İnternet sörfü, SMS və e-poçt xidmətləri, riyaziyyatla əlaqəli proqram təminatının istifadəsi riyazi problemlərin həlli üçün əlavə funksional olan mobil texnologiya və ağıllı telefonlar bu illərdə populyardır [9]. Sınıf tədrisində mobil texnologiyaların tətbiqi müxtəlif müəllimlərə bilik əldə etmək və düşüncəni stimullaşdırmaq üçün praktik təcrübə və təlim imkanları təmin edə bilər [7]. İnternetdə əməliyyat riyaziyyatı, Sushi canavarı, Sürətli riyaziyyat - arifmetik və vaxt cədvəlləri, Duck Duck Moose tərəfindən Pet Bingo, Meerkat Math HD, Riyaziyyat Flash Kartları, 10monkeys vurma, kimi yüklənə və riyaziyyat öyrənmək üçün istifadə edilə bilən mobil proqramlar (Riyaziyyat Canavarları - Bingo, riyaziyyata qarşı zombilər, YodelOh riyaziyyat dağı, riyaziyyat fəndləri, riyaziyyat düsturları pulsuz, riyaziyyat, riyaziyyat flash kartları, tam riyaziyyat, riyaziyyat lüğəti, riyaziyyat eksperti, GMAT riyaziyyat kartları qrafik kalkulyator, Geometriya Pad, Mathway, Pulsuz Geo Riyaziyyat) mövcuddur.

Proqram alətlərinin tətbiqi. Riyaziyyatın tədrisini dəstəkləmək üçün yuxarıda qeyd olunan bir neçə proqram təminatı mövcuddur və bu alt mövzuda bir neçə proqram təminatının yalnız qısa təsviri qeyd edilmişdir. 3D Grapher 2D və 3D ilə əlaqəli tənlikləri çəkmək və canlandırmaq üçün istifadə edilə bilər, Advanced Grapher proqramı qrafik, əyri uyğunlaşdırma və hesablama üçün istifadə edilə bilər, Yosun Proqramlaşdırması ədədi analiz üçün istifadə edilə bilər, Avtoqraf koordinat həndəsəsi üçün 3D formalı qrafika kimi istifadə edilə bilər, rəqəm, fırlanma və əksətmə, vektorlar, qrafiklər, differensial tənliklər, çevrilmələr, ehtimal və statistika, Brain Builder Math Edition-da riyaziyyatla bağlı çoxlu bulmacalar var, Cabri orta məktəb həndəsə tədrisi üçün faydalıdır, Calc 3D vektor, matrislər və kompleks ədədlərdə istifadə olunur. əlaqəli hesablamalar, DataFit proqramı əyriyə uyğunlaşdırılması və əyriyə tətbiqi üçün faydalıdır. Qrafik Kalkulyator ədədi hesablama, xətti və triqonometrik funksiyaların qrafik təsviri və həlli, köklərin, amillərin və digərlərinin hesablanması üçün faydalıdır. Math Type riyazi qeydləri yazmaq üçün faydalıdır. Simvollar, ifadələr və tənliklər, Efofex riyaziyyat müəllimləri üçün faydalıdır. Encarta riyaziyyat və digər fənlər üçün faydalıdır. Əslində əsas düsturlar, təriflər və ədədi hesablamalar bu proqram təminatı altında mövcuddur. Genius Maker proqramı məktəb riyaziyyatı və təbiət fənlərinin tədrisi üçün çox faydalıdır. Ardıcılıq və silsilələr, cəbr, matrislər, triqonometrik tənlik, transformasiya ilə bağlı problemlər, mensurasiya ilə bağlı problemlər və digər riyaziyyatla bağlı problemləri həll etməyə kömək edən MathEduSoft inteqrasiya olunmuş qrafik, kompleks, matris, polinom, rasionallıq funksiyası, ikili və məntiq kalkulyatoru, Mathematica üçün faydalıdır. Məktəb təhsilində riyaziyyatla bağlı bir neçə problemin həlli, problemlərin həlli üçün faydalıdır, GeoGebras riyaziyyatın tədrisi sahəsində çox populyar proqram

təminatıdır. Biz bu proqramdan istifadə etməklə bir neçə riyazi anlayışı təmin edə bilərik. Excel statistik hesablamalar, qrafiklərin tərtib edilməsi və qrafiklərin qurulması üçün istifadə edilə bilər. SPSS həmçinin statistik hesablamalar, diaqramlar və qrafiklərin tərtibi üçün faydalıdır. Paintis rəqəmlər çəkmək, rəqəmləri redaktə etmək, mətn əlavə etmək üçün rəngləmə rəqəmlərinin rəqəmlərə çevrilməsi üçün faydalıdır. Microsoft riyaziyyatı məktəb səviyyəsində riyaziyyat üçün müxtəlif funksiyaların, ədədi xarakterli qrafiklərin tərtib edilməsi üçün çox faydalı hesablama, faktorizasiya proqramdır.

Bəzi şagirdlər və riyaziyyat müəllimləri çaşqınlıq içində ola bilər və proqram təminatının əldə edilməsi yollarından xəbərsizdirlər. Pulsuz yüklənmiş proqram təminatı üçün birbaşa axtarış edə bilərik və bəzi proqramlar ödənişlidir. Ödənişli proqram təminatı birdən çox şəxs və ya qurumun paylaşılması yolu ilə alın bilər, çünki fərdi satınalma baha başa gələ bilər. Bundan əlavə, internetdə maksimum proqram təminatının istifadəçi təlimatı mövcuddur ki, maraqlanan şəxs onun köməyi ilə öyrənə bilsin. Bundan əlavə, YouTube-da öyrənənlərə yol göstərmək üçün bəzi videolar mövcuddur. Beləliklə, demək olar ki, maraqlanan öyrənənlər internetdə sörfinq vasitəsilə vacib mövzuları və məlumatları asanlıqla əldə edə bilərlər. Əlavə bir şey odur ki, öyrənən ingilis dilini başa düşmək üçün əsas biliklərə sahib olmalıdır.

Yuxarıdakı müzakirələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər hər hansı bir öyrənən maraqlanırsa və onların kompüter/noutbuk, mobil, internet və s. kimi əlaqəli cihazları varsa, onlar internetdə bəzi ümumi və istifadə edilə bilən proqram təminatı, istifadəçi təlimatları və müvafiq videoları asanlıqla əldə edə bilərlər. Ən əsası insanların marağı və evdə və ya müəssisələrdə alətlərin olmasıdır. Bu yaşda müvafiq qurumlar öz əməkdaşlarına ondan öz pedaqoji təcrübələrində düzgün istifadə etmək imkanı yaratmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Agyei, D.D. & Voogt, J. (2010). *ICT use in the teaching of mathematics: Implications for professional development of pre-service teachers in Ghana. Educ Inf Technol DOI*
2. Anthony, Glenda & Walshaw, Margaret (2009). *Characteristics of Effective Teaching of Mathematics: A View from the West. Journal of Mathematics Education, 2(2), 147-164. Retrieved from http://educationforatoz.org/images/_9734_12_Glenda_Anthony.pdf*
3. Aydın, Emin (2005). *The Use of Computers in Mathematics Education: A Paradigm Shift From "Computer Assisted Instruction" Towards "Student*

- Programming”. *The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET*, ISSN 1303-6521, 4(2).
4. Becta. (2003). What the research says about using ICT in science. Retrieved <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130401151715/https://www.education.gov.uk/publications/eOrderingDownload/15015MIG2801.pdf>
  5. Bergqvist, Tomas, Holmquist, Mikael & Lingefjard, Thomas (n. d.). The role of technology when teaching mathematics. 25-33. Retrieved Sept. 09, 2015 from <http://mai.liu.se/SMDf/arkiv/MB9/MB9,%2025-33.pdf>
  6. Butler, Daeglas (2005). The school mathematics curriculum in a technological age p.123-141. *Teaching secondary mathematics with ICT*. Open University Press England. Retrieved from <https://teleeducacion.files.wordpress.com/2013/02/teaching-secondary-mathematics-with-ict-learning-teachingwith-information-communications-technology.pdf>
  7. Chiu, Thomas K. F. & Churchill, Daniel (2016) Adoption of mobile devices in teaching: changes in teacher beliefs, attitudes and anxiety. *Interactive Learning Environments*, 24(2), 317-327. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10494820.2015.1113709?needAccess=true>
  8. Drews, D. (2007). Using Resources to Support Mathematical Thinking, *Primary and Early Years* (Chapter 2. Do resources matter in primary mathematics teaching and learning?). Learning Matters Ltd. Retrieved from <http://xtec.cat/centres/a8005072/articles/resources.pdf>
  9. Drijvers, Paul (2012). Digital Technology in Mathematics Education: Why It Works (Or Doesn't). *PNA*, 8(1), 1-20. Retrieved from [http://www.pna.es/Numeros2/pdf/Drijvers2013PNA8\(1\)Digital.pdf](http://www.pna.es/Numeros2/pdf/Drijvers2013PNA8(1)Digital.pdf)
  10. Fulbrighter (2013). The use of ICT in math/science teaching in the USA. Retrieved from <http://hyl.edu.hel.fi/sivut/mikko/fysiikka/MikkoCapstoneSummative.pdf>
  11. Goos, M. (2010). Using Technology to support effective mathematics teaching and learning: what counts? *Research Conference on Teaching Mathematics Makes It Count: What Research Tells Us About Teaching and Learning of Mathematics*, 67-70. Retrieved from http://research.acer.edu.au/research_conference/RC2010/16august/8/
  12. Granberga, Carina & Olssonb, Jan (2015). ICT-supported problem solving and collaborative creative reasoning: Exploring linear functions using dynamic mathematics software. Elsevier, *Journal of Mathematical Behavior* 37(2015), 48-62.
  13. Keong, C. C., Horani, S., & Daniel, J. (2005). A Study on the Use of ICT in Mathematics Teaching. *Malaysian Online Journal of Instructional Technology (MOJIT)*, 2(3), 43-51. Retrieved From file:///C:/Users/dirghal2/Downloads/A_Study_on_the_Use_of_ICT_in_Mathematics_Teaching.pdf

14. Lovasz, Laszlo (2008). *Trends in Mathematics: How they could Change Education?* Retrieved on March 03, 2016 from <http://www.cs.elte.hu/~lovasz/lisbon.pdf>
15. Lu, C., Tsai, C. C. & Wu, D. (2015). *The role of ICT infrastructure in its application to classrooms: A large scale survey for middle and primary schools in China.* *Educational Technology and Society*, 18(2), 249-261. <http://www.jstor.org/stable/pdf/jeductechsoci.18.2.249.pdf>
16. Mirazchiyaski, P. (2014). *Is the use of ICT in the classroom associated with student achievement in Arab countries participating in TIMSS at Grade 8? Policy brief.* Arab Learning Educational, Cultural and Scientific Organization (ALECSO) Araieq. Retrieved from http://www.iea.nl/fileadmin/user_upload/Policy_Briefs/ICT-in-TIMSS.pdf
17. NCETM(2010). *Mathematics and Digital Technologies New Beginnings.* National Centre for Excellence in the Teaching of Mathematics. A Rrport, September 2010. Retrieved from <https://www.ncetm.org.uk/public/files/3399763/NCETMDigitTechReport2010.pdf>
18. Pachemska, S., Pachemska, T. A., Iliev D. & Kuzmanovska, M. S. (2014). *Analyses of student's achievement depending on math teaching methods.* *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, 4035-4039.
19. R. F. Churchhouse et al. (1986). *The Influence of Computers and Informatics on Mathematics and its Teaching* (pp. 24-38). Cambridge University Press, Chapter DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139013482.004>
20. Safdar, A., Yousuf, M. I., Malik, Q. P. & Behlol, G. (2011). *Effectiveness of Information and Communication Technology (ICT) in Teaching Mathematics at Secondary Level.* *International Journal of Academic Research* 3(5), I Part, 67-72.

N.Y.Səmədova
Odlar Yurdu Universiteti
nigarsmdva1@gmail.com

TORPAQ ORQANİZMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Bu mövzu torpaqşünaslığın, mikrobiologiyanın və bioloji sistemlərin kimyasının prinsiplərini başa düşmək daxildir. Torpaq mikrobiologiyasına iki əsas yanaşma var. Birinci yanaşma orqanizmlərin fiziologiyasını və taksonomiyasını öyrənməklə, ikinci yanaşmada isə mikrob prosesləri, yəni mikroorqanizmlərin torpaqda nə etdiyinə diqqət yetirilir. Torpaq mikroorqanizmləri çoxlu sayda mövcuddur və torpağın qida maddələrinin dövriyyəsində mühüm rol oynayan və çirkləndiricilərin torpaqdan çıxarılması üçün vacib olan geniş metabolik fəaliyyətlərə və fizioloji xüsusiyyətlərə malikdir. Torpağın tərkibində sadə şəkərlərdən humus kimi ən mürəkkəb materiallara qədər mikroorqanizmlər üçün geniş substratlar var.

Torpağın növünü və onun vəziyyətini xarakterizə etmək üçün təkcə müxtəlif mikroorqanizm qruplarının sayı deyil, həm də onların ayrı-ayrı növlərinin torpaqdakı vəziyyətinin təhlili vacibdir. Nadir istisnalarla, hətta mikroorqanizmlərin fizioloji qrupları çox genişdir. Xarici şərait torpaq mikroorqanizmlərinin növ tərkibini kəskin şəkildə dəyişdirə bilər, lakin onların fizioloji qruplarının sayına çox az və ya heç bir təsir göstərmir. Buna görə də, torpağı təhlil edərkən, mikroorqanizmlərin fərdi növlərinin vəziyyətini müəyyən etməyə çalışmaq vacibdir.

ИЗУЧЕНИЕ ПОЧВЕННЫХ ОРГАНИЗМОВ

Резюме

Этот предмет включает понимание принципов почвоведения, микробиологии и химии биологических систем. Существует два основных подхода к почвенной микробиологии. Первый подход заключается в изучении физиологии и таксономии организмов, а второй подход фокусируется на микробных процессах, то есть на том, что микроорганизмы делают в почве. Почвенные микроорганизмы существуют в большом количестве и обладают широким спектром метаболической активности и физиологических свойств, которые играют важную роль в круговороте питательных веществ в почве и важны для удаления загрязняющих веществ из почвы. Почва содержит широкий спектр субстратов для микроорганизмов, от простых сахаров до самых сложных материалов, таких как гумус.

Для характеристики типа почвы и ее состояния имеет значение не только численность различных групп микроорганизмов, но и анализ состояния их отдельных видов в почве. За редким исключением, даже физиологические группы микроорганизмов весьма широки. Условия окружающей среды могут резко изменять видовой состав почвенных микроорганизмов, но практически не

влиают на численность их физиологических групп. Поэтому при анализе почвы важно постараться определить состояние отдельных видов микроорганизмов.

STUDY OF SOIL ORGANISMS

Summary

This subject includes an understanding of the principles of soil science, microbiology and the chemistry of biological systems. There are two main approaches to soil microbiology. The first approach is by studying the physiology and taxonomy of organisms, while the second approach focuses on microbial processes, that is, what microorganisms do in the soil. Soil microorganisms exist in large numbers and have a wide range of metabolic activities and physiological properties that play an important role in soil nutrient cycling and are important for the removal of pollutants from the soil. Soil contains a wide range of substrates for microorganisms, from simple sugars to the most complex materials such as humus.

To characterize the type of soil and its condition, not only the number of different groups of microorganisms, but also the analysis of the condition of their individual species in the soil is important. With rare exceptions, even physiological groups of microorganisms are very broad. Environmental conditions can dramatically alter the species composition of soil microorganisms, but have little or no effect on the numbers of their physiological groups. Therefore, when analyzing the soil, it is important to try to determine the status of individual types of microorganisms.

Açar sözlər: *orqanizm, aşınma, simbioz, metobioz, polisaxarid, aktinomisetl, nodül bakteriyaları, fazanın patogenləri*

Ключевые слова: *организм, выветривание, симбиоз, метобиоз, полисахарид, актиномицеты, клубеньковые бактерии, возбудители фазы*

Key words: *organism, weathering, symbiosis, metobiosis, polysaccharide, actinomycete, nodule bacteria, pathogens of the phase*

Giriş

Təbiətdə süxurların fiziki və kimyəvi aşınması ilə yanaşı bioloji üzvi aşınma da baş verir. Bitki və heyvanların, həmçinin mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti nəticəsində süxurlarda yeni keyfiyyət xassələrinin əmələ gəlməsinə bioloji aşınma deyilir. Kütləvi süxurların yerin səthinə çıxdığı ərazilərdə ağaclar və kollar ilk növbədə onlara sırf mexaniki təsir göstərə bilər - onların kökləri çatlara nüfuz edir və qayanın parçalanmasına səbəb olur. Bitki örtüyü yer qabığına rütubəti saxlayaraq, süxurların suya məruz qalma müddətini uzadır. Bu baxımdan, mineralların və süxurların parçalanmasında bitkilər kiçik rol oynayır.

Torpaq mikroorqanizmləri inkişafı və bioloji aktivliyi baxımından çox müxtəlifdir. Burada bakteriyalar, aktinomisetlər, göbələklər, yosunlar və ibtidailər aşkar edilmişdir. Yalnız torpağın üst qatında mikroorqanizmlərin

ümumi kütləsi hektara bir neçə tona çatır. Onların sayı 1 qram yer üzündə milyardlarla qiymətləndirilir.

Meşə torpaqları ilə müqayisədə çöl torpaqlarında daha çox mikroorqanizm var. Bir qram çernozemdə onların sayı 3-4 milyard, bəzi bölgələrdə isə daha çoxdur. Mikroflorada bakteriyalar və aktinomisetlər üstünlük təşkil edir və meşə torpaqlarına nisbətən göbələklər əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Belə şəraitdə üzvi maddələrin parçalanması kalsiumla sıx bağlı olan yüksək molekulyar çəkili humik turşuların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Humus birləşmələri torpaq hissəciklərinin bərk birləşməsinə səbəb olan gel şəklindədir.

Müzakirə və nəticə

Torpaqda gedən bioloji proseslər üç qrupda birləşdirilən orqanizmlərin fəaliyyəti ilə əlaqədardır:

1. Torpaq mikroorqanizmlərinin fəaliyyəti torpağın üzvi və mineral tərkibində dərin dəyişikliklərə səbəb olur.

2. Ali bitkilərin fəaliyyəti torpaq-bitki sistemində kimyəvi elementlərin dövriyyəsinə və torpağın üzvi hissəsinin toplanmasına şərait yaradır.

3. Torpaq heyvanlarının fəaliyyəti torpağın kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərinə mühüm təsir göstərir.

Torpağın münbitliyinin yaradılmasında torpaq mikroorqanizmlərinin fəaliyyəti böyük rol oynayır. Ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən mikroorqanizmlər torpaqda maddələrin dövriyyəsi proseslərini həyata keçirirlər. Bitki qalıqları, heyvan cəsədləri və digər çirkləndiricilər şəklində torpağa daxil olan üzvi maddələr tədricən minerallaşır. Karbon, azot, fosfor və digər elementlərin birləşmələri bitkilər üçün əlçatmaz formalardan onlar tərəfindən mənimsənilən maddələrə çevrilir [2, s.256].

Torpağın adi sakinləri ilə yanaşı, patogen mikroorqanizmlər, əsasən spora yaradan bakteriyalar, məsələn, tetanoz, qazlı qanqren, botulizm və s. törədiciləri var.

Torpağın sanitariya vəziyyətini qiymətləndirərkən meyar *E.coli*-nin titri və saprofit bakteriyaların sayıdır. *Cl.perfringens* və enterokokların müəyyən edilməsi də məqsədəuyğundur.

Torpaqdakı mikroorqanizmlər hər bir qrupun müəyyən ekoloji funksiyaları yerinə yetirdiyi birliklər əmələ gətirir. Bu qruplar arasında müəyyən əlaqələr var.

Həyat prosesində bütün canlı orqanizmlər bir-biri ilə müxtəlif əlaqələrə girir, bioloji əlaqələr yaradır: müsbət və mənfi.

Simbioz sözünün geniş mənasında bir-birinə zərər verməyən iki və ya daha çox orqanizmin uzun müddət birləşməsi [5, s.146].

Simbiozun növləri:

- Məcburi simbioz müəyyən şərtlər altında bir-biri olmadan edə bilməyən iki orqanizmin birgə yaşamasıdır. Məsələn, mürəkkəb simbiotik orqanizmləri - likenləri göstərmək olar ki, onların tərkibində yosunlar (avtotrof komponent) və miselyum (heterotrof komponent) müəyyən sərt həyat şəraitində bir-biri olmadan edə bilməz.

- Mutualizm iki orqanizmin qarşılıqlı faydalı birgə mövcudluğudur, lakin ondakı əlaqələr daha az güclüdür və məcburi deyildir. Buna misal olaraq paxlalı bitkilər və nodül bakteriyaları göstərilə bilər ki, onlar birlikdə yaşayarkən simbiotik partnyorunun məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

- Metabioz: Bu, bir növ mikroorqanizmin metabolik məhsullarının digər növ üçün qida və ya enerji substratı olduğu əlaqə formasıdır. Bu cür əlaqələr nitrifikasiya edən bakteriyalar üçün xarakterikdir: birinci faza nitrifikatorlarının tullantı məhsulu (azot turşusu), ikinci fazanın patogenləri üçün enerji substratı kimi xidmət edir [9, s.1485].

- Sintrofiya: Bu, hər bir növ üçün ayrı-ayrılıqda əlçatmaz mühitdə iki və ya daha çox növ mikroorqanizmlərin birgə böyüməsi hadisəsidir. Buraya bakteriya və ya göbələklərin qarışıq mədəniyyətlərində böyümə faktorlarının mübadiləsi daxildir.

- Commensalism: Bu, yalnız bir tərəfdaşın digərinə zərər vermədən faydalandığı iki orqanizmin birgə mövcudluğudur. Kommensallara selikli qışaların və dərinin saprotrof mikroflorası, bitkilərin epifitik mikroflorası daxildir.

Müsbət bioloji əlaqələr kənd təsərrüfatı təcrübələrində geniş istifadə olunur. Xüsusilə, paxlalı bitkilərdə azotun simbiotik fiksasiyası qabiliyyəti yüksək məhsuldar nodül bakteriyalarının mikrobioloji məhsullarının istehsalı üçün əsas kimi xidmət edir.

Mənfi bioloji əlaqələrdən kənd təsərrüfatında, baytarlıqda, tibbdə geniş istifadə olunur. İnsanların, heyvanların və bitkilərin müxtəlif yoluxucu xəstəlikləri ilə mübarizədə antibiotiklərdən istifadə zərurətə çevrilmişdir. Antaqonistlərin, yırtıcıların və ikinci dərəcəli parazitlərin (parazit parazitlərin) preparatları bitki zərərvericiləri və xəstəlikləri ilə mübarizənin ekoloji cəhətdən təmiz üsuludur və aqrotexniki praktikada getdikcə daha çox istifadə olunur.

Torpaqda bioloji dövr müxtəlif mikroorqanizm qruplarının iştirakı ilə həyata keçirilir. Mikroorqanizmlərin tərkibi torpağın növündən asılı olaraq dəyişir. Bağ, tərəvəz və əkin torpaqlarında 1 q torpağa bir milyondan bir neçə milyarda qədər mikroorqanizmlər olur. Hər bir bağ sahəsinin torpağında öz mikroorqanizmləri var. Onlar öz biokütlələri ilə torpaqda üzvi maddələrin yığılmasında iştirak edirlər. Bitkilər üçün mineral qidalanmanın əlçatan formalarının formalaşmasında böyük rol oynayırlar. Bitkilərin böyüməsini və inkişafını stimullaşdıran auksinlər, giberellinlər, vitaminlər, amin turşuları kimi

bioloji aktiv maddələrin torpaqda toplanmasında mikroorqanizmlərin əhəmiyyəti son dərəcə vacibdir. Polisaxarid xarakterli selik əmələ gətirən mikroorqanizmlər, eləcə də çoxlu sayda göbələk sapları torpağın strukturunun formalaşmasında fəal iştirak edir, tozlu torpaq hissəciklərini aqreqatlara yapışdırır və bununla da torpağın su-hava rejimini yaxşılaşdırır.

Torpağın bioloji aktivliyi, torpaq mikroorqanizmlərinin sayı və aktivliyi üzvi maddələrin tərkibi ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda, torpağın münbitliyinin formalaşmasında ən mühüm proseslər bitki qalıqlarının minerallaşması, nəmləşməsi, mineral qidalanma elementlərinin dinamikası, torpaq məhlulunun reaksiyası, müxtəlif çirkləndiricilərin torpaqda çevrilməsi kimi mikroorqanizmlərin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır: torpaq, pestisidlərin bitkilərdə toplanma dərəcəsi, torpağa zəhərli maddələrin yığılması və torpağın yorğunluğu hadisəsi. Ağır metal birləşmələrinin çevrilməsində və zərərsizləşdirilməsində mikroorqanizmlərin sanitariya-gigiyenik rolu da böyükdür [7, s.7].

Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının və bioloji intensivliyinin bərpası və saxlanması üçün perspektivli istiqamət mikroorqanizmlərlə simbiozda olan torpaq qurdlarının vermikompostlarının iştirakı ilə üzvi tullantıların emalı məhsullarının istifadəsidir. Təbii torpaqlarda zibilin parçalanması yer qurdları, koprofaqlar və digər orqanizmlər tərəfindən həyata keçirilir. Lakin bu prosesdə mikroorqanizmlər də iştirak edir. Qurdların bağırsaqlarında hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirmələri üçün torpaqdan daha əlverişli şərait yaradılır. Torpaq qurdları mikroorqanizmlərlə ittifaqda müxtəlif üzvi tullantıları yaxşı struktura malik, makro və mikroelementlər, fermentlər, aktiv mikroflora ilə zənginləşdirilmiş, bitkilərə uzunmüddətli (uzunmüddətli, tədricən) təsirini təmin edən yüksək effektiv bioloji gübrələrə çevirir [13, s.34].

Deməli, siz torpaqda mikroorqanizmlərin inkişafını təmin etməklə məhsuldarlığı artırır və keyfiyyətini yaxşılaşdırırsınız. Mikroorqanizmlər inkişaf edir, hər 20-30 dəqiqədən bir bölünür və kifayət qədər qidalanma nəzərə alınmaqla böyük biokütlə əmələ gətirirlər. Əgər çəkisi 500 kq olan öküz gündə 0,5 - 1 kq məhsul verirsə, deməli gündə 500 kq mikroorqanizmlər, 500 kq bitkilər isə 5 ton biokütlə yaradır. Niyə torpaqda bu müşahidə edilmir? Mikroorqanizmlərin qidalanmaya ehtiyacı olduğu və digər tərəfdən müxtəlif amillərlə, xüsusən də pestisidlərlə məhdudlaşdırıldığı üçün bu torpaqda müşahidə olunmur. 1 hektar sahədə torpaq mikroblarının həyat fəaliyyəti nəticəsində il ərzində 7500 m³ karbon qazı ayrılır. Karbon qazı həm bitkilər üçün karbon qidası mənbəyi kimi, həm də çətin əldə edilən fosfor turşusu duzlarını həll etmək və fosforu bitki qidası üçün mövcud bir forma çevirmək üçün lazımdır. Bunlar mikroorqanizmlərin yaxşı işlədiyi yerdə fosfor gübrələrinin tətbiqinə ehtiyac yoxdur. Lakin mikroorqanizmlərin özləri üzvi maddələrə ehtiyac duyurlar [5, s.149].

Mədəni bitkilər torpağın üzvi maddələrinin balansında mühüm rol oynayır. Çoxillik otlar, xüsusilə paxlalılar torpaqlarda humusun yığılmasına kömək edir. Onlar yığılıqdan sonra havadan düyün bakteriyaları tərəfindən fiksasiya edildiyi üçün azotla zənginləşdirilmiş fitomas torpaqda qalır. Cərgə bitkiləri və tərəvəz bitkiləri (kartof, kələm və s.) torpaqda humusun miqdarını azaldır, çünki torpaqda az miqdarda bitki qalıqları buraxır və istifadə edilən dərin şümləmə sistemi əkin təbəqəsinə intensiv oksigen verilməsini təmin edir və nəticədə üzvi maddələrin güclü minerallaşmasını təmin edir.

Kəmiyyət təhlili üsulları arasında ən obyektiv olanı, prinsipi S.N.Vinoqradski tərəfindən təklif olunan birbaşa torpaq mikroskopiyası üsuludur. Bu üsulla torpaq süspansiyonu hazırlanır və mikroskop vasitəsilə müəyyən həcmdə mikroorqanizmlərin ümumi sayı sayılır. Tədqiq olunan 1 q torpaqda neçə mikroorqanizm olduğunu müəyyən etmək üçün sonrakı yenidən hesablamadan istifadə etmək olar. S.N.Vinoqradski şüşə slaydda preparatlar hazırladı və optik mikroskop altında araşdırdı. Görünüş sahəsində çubuqşəkilli bakteriyalar, kiçik və böyük kokklar, bəzən göbələklərin və aktinomisetlərin miselyumunun fraqmentləri və digər mikroorqanizmlər görmək olar [22].

Mikroorqanizmlərin ayrı-ayrı qruplarını (bakteriyalar, aktinomisetlər, göbələklər və s.) torpaq süspansiyonunu bərk qida mühitinə səpməklə müəyyən etmək olar, sonra tətbiq olunan mikroorqanizmlərin embrionları onların üzərində inkişaf edir. Təcrübədə, adətən agarlaşdırılmış və ya jelatinləşdirilmiş qida mühitindən istifadə olunur. Bəzi hallarda, mikroorqanizmlərin müəyyən qruplarını müəyyən etməyə kömək edən müxtəlif qida maddələri dəsti alınır [10, s.220].

Mikrobların sayının ümumi göstəriciləri nə qədər şərti olsalar da, müəyyən maraq doğurur. Onlara əsaslanaraq, torpaqdakı mikroorqanizmlərin cəminin kütləsini təxminən hesablamaq mümkündür. Hesablamalardan görüldüyü kimi, o, torpaq kütləsinin onda birini təşkil edir. Şimaldan cənuba doğru hərəkət etdikcə onlarda mikrob kütləsinin faizi artır. Ümumilikdə torpağın üzvi maddələrinin 0,1-1,0%-i müxtəlif mikroorqanizmlərin hüceyrələrindən ibarət olmaqla, torpağın üzvi və mineral komponentlərində dərin dəyişikliklərə səbəb olur [20].

Torpaqları təhlil edərkən mikroorqanizmlərin ayrı-ayrı fizioloji qruplarının sayı çox vaxt nəzərə alınır. Bu, müəyyən mikroorqanizm qrupları üçün maye seçici (seçmə) qida mühitinin torpaq süspansiyonunun müxtəlif seyreltmələri ilə yoluxduğu titrə üsulu ilə həyata keçirilir. Termostatda saxladıqdan sonra istədiyiniz mikroorqanizm qrupunun mövcudluğunu göstərən seyreltmə dərəcəsini təyin edərək, sadə bir yenidən hesablama ilə torpaqdakı nümayəndələrinin sayını təyin edə bilərsiniz. Bununla da torpağın nitrifikator, denitrifikator, sellülozu parçalayan və digər mikroorqanizmlərlə nə qədər zəngin olduğunu öyrənirlər [19].

Torpaq mikroorqanizmləri arasında təkcə asanlıqla həzm olunan üzvi birləşmələri deyil, həm də humus maddələri kimi torpağa xas olan birləşmələri özündə birləşdirən aromatik təbiətli daha mürəkkəb maddələri mənimsəməyə qadir olan müxtəlif sistematik vahidlərin nümayəndələri var [17].

Torpağın növü mikroorqanizmlərin ayrı-ayrı sistematik qruplarının həm ümumi sayına, həm də nisbətində böyük təsir göstərir. Fiziki və kimyəvi xassələri ilə fərqlənən torpaq mikroorqanizmlərin həyatı üçün fərqli mühit təmin edir. Nəmlənmiş və becərilən torpaqda daha çox (4,2-5,2 mlrd./q), meşə torpağında və qumda daha az (0,9-1,2 mlrd./q) olur. Ən bol mikroflora torpağın üst horizontunda, 2,5-15 sm dərinlikdə yerləşir. Mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti nəticəsində yaranan üzvi maddələrin çevrilməsinin əsas biokimyəvi prosesləri bu təbəqədə baş verir. 4-5 m dərinlikdə mikroorqanizmlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalır, çünki qida maddələrinin miqdarı azalır və aerasiya şəraiti pisləşir.

Nəticə: Torpağın sanitariya vəziyyəti koliformların, anaerobların, sporların və termofillərin sayına, helmint yumurtalarının və spesifik patogenlərin olması ilə qiymətləndirilir. Təmiz torpaq üçün E. coli-nin titri 1 q-dan çox deyil, orta dərəcədə çirklənmiş torpaq üçün - 50 mq-a qədər, çox çirklənmiş torpaq üçün - 1-2 mq.

Patogen mikroorqanizmlərlə çirklənmiş torpağın zərərsizləşdirilməsi bitkilərin mexaniki təmizlənməsi və səpilməsi ilə həyata keçirilir. Kimyəvi maddələrin istifadəsi torpağın münbitliyinin itirilməsinə səbəb olur.

Torpağın sınağı tam və ya qısa təhlili əhatə edə bilər. Torpağın tam sanitariya və bakterioloji analizi aparılır:

- torpağın sanitariya vəziyyətinin ətraflı və dərin səciyyələndirilməsi üçün;
- yaşayış məntəqələrinin, istirahət obyektlərinin, uşaq baxım müəssisələrinin və su təchizatı obyektlərinin yerləşdirilməsi üçün torpağın uyğunluğunu müəyyən etmək;
- epidemioloji tədqiqatlar üçün.

Torpaq mikroorqanizmlərinin müxtəlif mühitlərdə (torpaq, su, hava) müxtəlif təyinətli torpaq nümunələri və antropogen təsir dərəcəsinin öyrənilməsi ekologiya, ətraf mühitin idarə edilməsi, kadastr və əlaqəli sənaye sahələrində çox aktual fəaliyyət sahəsidir.

Müntəzəm sanitariya nəzarəti zamanı qısa təhlil tövsiyə olunur və saprofit bakteriyaların, koliformların (koli-titr və koli-indeks), klostridiyaların (perfringens-titer), termofil bakteriyaların, nitrifikasiya edən bakteriyaların ümumi sayının müəyyən edilməsini əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Arif Hüseynov, Namiq Hüseynov. *Torpaq kimyası. (Ali məktəblər üçün dərslük). Bakı – 2012. 582 səh.*

2. Qərib Məmmədov. *Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları*. Bakı – "Elm"–2007. 660 s.
3. Həsənov. Ş.G., Əsgərova M.M., *Torpaq coğrafiyası torpaqşünaslığın əsasları ilə*. Bakı - 2010. 418 s.
4. Лилли В., Барнетт Г. *Физиология грибов*. М, «Иностранная Литература» 1953, 531 с.
5. *Методы фитопатологии / пер. с англ. З.Кирай, З.Климент, Ф.Шоймоши, И.Вереш, С.В.Васильевой / под. ред. Горленко М.: Колос, 1974, 343 с.*
6. *Почвоведение. Ч. 2. Типы почв, их география и использование / Под ред. Ковды В.А., Розанова Б.Г. М.: Высш. шк., 1988. 368 с.*
7. Семенов А.М., Соколов М.С. *Концепция здоровья почвы: фундаментально-прикладные аспекты обоснования критериев оценки // Агрохимия. 2016. № 1. с. 3-16.*
8. Цыганов В.Е., Андронов Е.Е., Долгих Е.А., Тихонович И.А. *От "ультра" до "мета": современные технологии в биологических исследованиях // Нанотехнологии. Экология. Производство. 2013. № 3. с. 37.*
9. Чернов Т.И., Тхакахова А.К., Иванова Е.А., Кутовая О.В., Турусов В.И. *Сезонная динамика почвенного микробиома многолетнего агрохимического опыта на черноземах Каменной Степи // Почвоведение. 2015. № 12. с. 1483-1488. doi: 10.7868/S0032180X15120059*
10. Burns R.G., DeForest J.L, Marxsen J., Sinsabaugh R.L., Stromberger M.E., Wallenstein M.D., Weintraub M.N., Zoppini A. *Soil enzymes in a changing environment: Current knowledge and future directions // Soil Biol. Biochem. 2013. V. 58. p. 216-234.*
11. Daniel R. *The metagenomics of soil // Nature Reviews Microbiology. 2005. v.3. p. 470-478.*
12. Derenne S., Quenea K. *Analytical pyrolysis as a tool to probe soil organic matter // J. Analytical Appl. Pyrolysis. 2015. v. 111. p. 108-120.*
13. Doran J. W., Sarrantonio M., Liebig M.A. *Soil Health and Sustainability // Advances in Agronomy. San Diego: Academic Press. 1996. v. 56. p. 1-54.*
14. Eilers K.G., Debenport S., Anderson S., Fierer N. *Digging deeper to find unique microbial communities: The strong effect of depth on the structure of bacterial and archaeal communities in soil // Soil Biol. Biochem. 2012. v. 50. p. 58-65.*
15. Fierer N., Leff J.W., Adams B.J., Nielsen U.N., Bates S.T., Lauber C.L., Owens S., Gilberte J. A., Wall D.H., Caporaso J.G. *Cross-biome metagenomic analyses of soil microbial communities and their functional attributes // PNAS. 2012. v. 109. No. 52.*
16. Handelsman J. Rondon M.R., Brady S.F., Clardy J., Goodman R.M. *Molecular biological access to the chemistry of unknown soil microbes: a new frontier for natural products // Chemistry Biology. 1998. v. 5. i. 10. p. 245-249. [http://dx.doi.org/10.1016/S1074-5521\(98\)90108-9](http://dx.doi.org/10.1016/S1074-5521(98)90108-9)*
17. Lauber C.L., Hamady M., Knight R., Fierer N. *Pyrosequencing-based assessment of soil pH as a predictor of soil bacterial community structure at*

- the continental scale // Appl. Environ. Microbiology. 2009. v. 75. No. 15. p. 5111-5120. doi: 10.1128/AEM.00487-09*
- 18.<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.py.16.090178.001521>
- 19.<https://modern.az/az/news/136086>
- 20.<https://agriecomission.com/base/issledovaniya-pochvennoi-mikroflory>
- 21.<https://www.kp.ru/guide/issledovanie-pochvy.html>
- 22.https://www.adau.edu.az/images/ms_kitabxana/05_08_2021_12_07_38_75_3599935_AQRONOM%C4%B0YANIN%20%C9%99saslar%C4%B1.pdf

Z.E.Sariyev
Azerbaijan State University of Economics
ziyasariyev30@gmail.com

THE ROLE OF INTERNAL AUDIT IN THE PROCESS OF ENTERPRISE MANAGEMENT

Summary

Although internal audit in Azerbaijan has developed to some extent in recent years, it cannot be said that problems in this field have completely disappeared. Thus, there is no single concept of organizing internal audit in the country.

Due to the lack of a conceptual approach to the organization of internal audit, strategic planning is rarely applied in this area. Sometimes, internal audit inspections are carried out in an unplanned - retail form, and such inspections are considered ineffective. Another shortcoming is that when planning an internal audit, its purpose is formal - the process is carried out without taking into account the status and importance of the areas to be audited.

The lack of a systematic and comprehensive approach to the application of internal audit in enterprises is another problem. In modern times, internal audit has been formed in the banking and insurance spheres in the country. As a result, this leads to unsatisfactory use of intra-farm control capabilities, which are important tools for increasing efficiency in financial and production activities in economic entities.

MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLU

Xülasə

Azərbaycanda daxili audit son illər müəyyən qədər inkişaf etsə də, bu sahədə problemlərin tamamilə aradan qalxdığını demək olmaz. Belə ki, ölkədə daxili auditin təşkilinin vahid konsepsiyası yoxdur.

Daxili auditin təşkilinə konseptual yanaşma olmadığından bu sahədə strateji planlaşdırma nadir hallarda tətbiq edilir. Bəzən daxili audit yoxlamaları plansız - pərakəndə formada aparılır və belə yoxlamalar səmərəsiz hesab olunur. Digər çatışmazlıq ondan ibarətdir ki, daxili audit planlaşdırılarkən onun məqsədi formal xarakter daşıyır - proses yoxlanılacaq sahələrin statusu və əhəmiyyəti nəzərə alınmadan həyata keçirilir.

Müəssisələrdə daxili auditin tətbiqinə sistemli və kompleks yanaşmanın olmaması digər problemdir. Müasir dövrdə ölkədə bank və sığorta sahələrində daxili audit formalaşmış. Nəticədə bu, təsərrüfat subyektlərində maliyyə-istehsalat fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasının mühüm aləti olan təsərrüfatdaxili nəzarət imkanlarından qeyri-qənaətbəxş istifadəyə gətirib çıxarır.

РОЛЬ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Резюме

Хотя внутренний аудит в Азербайджане в последние годы в некоторой степени развился, нельзя сказать, что проблемы в этой сфере полностью исчезли. Таким образом, единой концепции организации внутреннего аудита в стране не существует.

Из-за отсутствия концептуального подхода к организации внутреннего аудита стратегическое планирование в этой сфере применяется редко. Иногда проверки внутреннего аудита проводятся во внеплановой - розничной форме и такие проверки считаются неэффективными. Еще одним недостатком является то, что при планировании внутреннего аудита его цель носит формальный характер – процесс осуществляется без учета статуса и важности проверяемых областей.

Еще одной проблемой является отсутствие системного и комплексного подхода к применению внутреннего аудита на предприятиях. В настоящее время внутренний аудит сформировался в банковской и страховой сферах страны. В результате это приводит к неудовлетворительному использованию возможностей внутрихозяйственного контроля, которые являются важными инструментами повышения эффективности финансово-производственной деятельности хозяйствующих субъектов.

Key words: *audit, internal audit, internal control, banking sphere*

Açar sözlər: *audit, daxili audit, daxili nəzarət, bank sferası*

Ключевые слова: *аудит, внутренний аудит, внутренний контроль, банковская сфера*

1. Introduction

Internal audit is an objective, ensuring and advisory activity that helps the economic entity to achieve its goals with a systematic approach to the assessment and development of risk management, control and management efficiency aimed at the development and improvement of the efficiency of the economic entity.

Many value internal audit and audit as a whole only as a tool that shows the current situation and provides a way to solve existing problems. However, audit is able to play a special role in management optimization, consulting and regulatory services.

There is a need to properly evaluate the role that internal audit can play in reducing all types of risks in the commercial activity of the organization. When the opposite happens, the reality of the identification of audit with inspection, and the fact that it is perceived as a type of activity dealing only with the punishment of the guilty by identifying the existing and already occurred shortcomings, can emerge. The main purpose of the internal audit is

to identify opportunities for improving existing systems and processes in economic entities.

The scientific-methodical approach to the internal audit process and the concept of development should include the regulation of relations between it and internal control. The concept of the development of internal audit in the determination of its future development strategy in the country, the application of appropriate normative legal materials, the recognition of the role played by internal audit in society, the increase of economic efficiency in economic entities, the formation of internal auditor personnel, the improvement of regulatory activity in the field of internal audit and its establishment in accordance with international standards, entrepreneurship. It is of particular importance as the main guiding document in ensuring transparency in management in its subjects and in using internal audit more in the fight against corruption [1, pp.441].

It is known from the conducted researches that one of the problems of internal control and audit in our country is the lack of theoretical and methodological researches in this field, excluding the banking and insurance fields, and methodical recommendations and means related to methodical assurance and regulation are not drawn up in other areas of the economy. The lack of a strategy for the organization of internal audit creates conditions for a decrease in interest in this type of activity, having a negative effect on its efficiency and quality. As a result, the solution of methodological assurance of the internal audit should be evaluated as an urgent measure. This requires defining the organizational principles of the internal audit, which includes its independence. All these can be possible only in the conditions of a systematic approach to solving the problem.

Thus, the progress of the internal audit makes it important to carry out special investigations taking into account the peculiarities of the economic spheres into its organization and operation. Unfortunately, the current situation in this sector remains unsatisfactory.

It can be noted that the lack of methodological normative materials related to the correct establishment of vertical and horizontal interactions between different types of control in our country has a negative effect on the authority and status of the internal audit. This can be applied to the state audit, external audit and internal audit, which are completely accepted as different branches of audit.

From this point of view, like the internal audit, other branches of the audit are welcomed by the society and gaining public trust brings to the fore the formulation and application of their effectiveness and efficiency criteria. This problem is almost ignored by researchers, including organizations involved in the organization and regulation of internal audit. In such

conditions, it is not surprising that the interest of the heads of the business entity in the audit has decreased.

In today's competitive economic environment, companies face a large number of risks. These risks are determined by the cost or scarcity of resources, the occurrence of losses, the uncertainty of the economic situation, the weight of the variable tax burden, and the change in purchasing power. In the resulting situation, small and medium-sized companies are in a more difficult situation. As a result, it is inevitable that the risks of fraud increase, that is, favorable conditions for their occurrence are created.

Risks of loss of enterprise property and resources, efficiency control become the priority task of internal audit. Effective control should be focused not on identifying risks, but on managing them and creating barriers to their non-occurrence [12, pp.174].

In our opinion, the following problems of internal audit will be solved in the near future:

1. To increase the level of professionalism of internal auditors:
  - Determine the demand for internal auditor personnel for various fields;
  - organize appropriate continuing education for internal auditors;
  - provide training for members on best practices;
  - promote certification.
2. In order to increase awareness about the profession and institution:
  - introduce internal audit to the business world and society;
  - provide marketing materials as needed.
  - Develop effective relationships with member organizations.
  - Designing permanent and long-term support programs for the regions.

It is known from the research that the existing problems in the field of internal audit are also manifested in various enterprises of the country. For example, besides the successes achieved in the field of internal audit in "Azerenerji" OJSC, there are also problems. These problems are:

1. Inadequate organization of sending auditors to improvement and professional development courses.

2. Excluding the normative legal framework, there is a demand for empirically important methodical recommendations. The normative legal framew

3. ork of the audit is very abstract and they are described in many ways by the auditors.

4. There is a great need for computer software for complex auditing with the application of information technologies.

By summarizing what was listed during the research, the current problems of internal audit in modern conditions can be divided into the following groups [6. pp.119]:

1) While the audit mostly reflects the expression of the opinion about the concreteness of the financial report, the assessment of the adequacy of the internal control systems, the services to the customer, cooperation with him, including the study of commercial activity, the reliability and stability of the works, the profit from the invested capital, the audit reflects the activity in the previous periods, the plan serves the purpose of evaluating the performance of indicators, canceling violations and punishing the culprits. Basically, the main functions of the auditors are controlling, informative and mobilizing in the control-inspection service, and in addition to these functions in the internal audit service, they also have a control-analytical and advisory nature.

2) The auditor should continuously review the charter, operations and policy of the internal audit, and should constantly follow the relevant legislative acts and internal instructions on high risk areas.

3) In their activities, internal auditors must follow the ethical norms and rules of conduct defined by the "Code of Ethics" of internal auditors approved by the International Institute of Internal Auditors (IIA). Full compliance with ethics norms and professional standards of internal audit ensures high-quality performance of internal audit. In international practice, the code of professional ethics of auditors defines the fundamental principles and norms of conduct of auditors that must be followed by auditors in order to achieve common goals. An internal auditor must have the ability to listen and to generalize and draw sound conclusions.

4) Internal audit activity lagging behind the best international practices.

The existing internal auditor should have a wide library of audits for conducting the necessary international and domestic research, making suitable proposals, managing and evaluating risks in the context of various projects, and studying advanced practices used internationally on the organization of accounting work. For this purpose, it is of particular importance for the auditor to take advantage of Internet services and purchase training video recordings, and to study the directions of increasing the internal audit taking into account the international experience, and to participate in international conferences.

5) Detection risk.

It should be emphasized that the operations performed by the auditor at this time do not reveal significant deficiencies existing in the provisions of the management of the economic entity and by themselves, together with other distortions.

6) Interference with the internal audit process.

2. Experimental part

Internal audit is a non-profit service independent of executive departments, created to improve the effectiveness of internal control and risk

management systems. The internal audit service helps the bank to achieve its goals by evaluating and improving the suitability of risk management, control and management processes. Internal audit should consider the adequacy and existence of appropriate controls, including the security of system assets, the specificity, completeness and accuracy of periodic reports offered by the bank to shareholders, supervisory authorities and the public. Internal control tools are a special means of timely detection and prevention of potential errors, defects and losses in system activity, and minimizing system risks. Establishing internal controls is essential to ensure the reliability, security, affordability and legal compliance of system procedures [2, pp.86]. Internal audit program can be considered perfect if system-oriented control tools, operations - inefficiency, inconsistencies or damage due to fraud or deliberate manipulation can be minimized. An effective audit controls system activity, serves the concreteness and reliability of system procedures.

The goals and functions of the internal audit mainly require the internal audit department to check and evaluate the bank's activities in the following areas and provide appropriate reports [7, pp.42]:

- Compliance with the legislation of the Republic of Azerbaijan in force and normative protocols and instructions of the CBA;
- Regulation and management of risks;
- Having an internal control system;
- Quality operations in designing and implementing new systems and processes;
- System and operations for protection of system assets;

Systems and procedures to ensure the adequacy and accuracy of accounting information; Sometimes, the internal audit department can make recommendations for changes in the bank's regulations (internal rules, procedures and statutes).

The goals and tasks of system-oriented internal audit consist of the following:

➤ to ensure the regular implementation of inspections in order to determine the compliance of operations performed by individual employees and structural units of the bank with legislation, normative protocols and internal documents;

➤ to investigate the facts of violations of legislation, regulatory protocols, instructions, internal documents, professional ethics norms by the bank's employees, to reveal inconsistencies or fraudulent features;

➤ gave recommendations for elimination of detected defects and their control;

➤ to document the results of inspections and any identified fact in an appropriate form;

- provide timely information to the system management about the results of the inspections, new risks, defects and deficiencies and their elimination;
- to supervise the organization of the work on assimilation of legislation, normative protocols, internal document requirements by bank employees;
- to analyze the adequacy of the accounting and reporting system;
- evaluate the suitability of administrative control tools and rules, including procedures;
- to ensure the availability of control tools when proposing a new policy and reviewing the old policy or when planning new types of activities and at different stages of their implementation.

The internal audit program should be focused mainly on solving the following issues [7, pp.44]:

- Compliance with the policy and rules set by the supervisory board and management, as well as approval of the issuance of appropriate permits for the implementation of operations;
- Compliance with applicable legislation and regulatory protocols;
- The detail of the system documents, including the correct and timely accounting of all transactions in the relevant accounts; Security of system assets, their correct accounting in financial statements;
- Maintaining appropriate documentation and collateral control, as well as accounting for off-balance sheet items such as letters of credit and guarantees;
- Analysis of documents on losses from loans written off the balance sheet;
- Having accurate and properly approved documentation for every transaction from start to finish.

There are different types of internal audit [3, pp.87]:

- Financial audit
- Regulatory compliance audit
- Operational audit

Management audit
Financial audit: the goal is to assess the reliability of the accounting system and information, as well as financial statements;

The purpose of a regulatory compliance audit is to assess the quality and compliance of the systems and procedures established to ensure compliance with laws, guidelines, rules and procedures;

Operational audit: its purpose is to evaluate the quality and relevance of systems and procedures, carefully analyze the organizational structure and assess the adequacy of methods and resources related to the audit work;

Management audit: the purpose is to assess the quality of management's attitude to risks and control.

The internal audit department has the right to check and evaluate the bank's activities in all parts of the system structure. Therefore, the internal audit department should not focus on only one type of audit, but should benefit from the appropriate type of audit depending on the audit objectives to be received each time.

Although many aspects of internal audit have been sufficiently investigated, some methodological and organizational problems are noticeable in this sector that require scientific investigation. These are the following [11, pp.13]:

- the functions of internal audit are not specifically defined in normative documents and scientific books. In many cases, the internal audit is identified with the audit, its functions end with the confirmation of the completeness and accuracy of the transactions reflected in the accounting. Special importance is not attached to the investigation of business processes and the assessment of operational risks;

- it is important to formulate the principles of internal audit;

- signs of implementation of internal audit in banks with a wide branch network were not completely clear.

The Internal Audit Service (IAS) was established in 2003 as one of the departments in the Corporate Management structure of our Bank and has been developing its activities based on the relevant legislation and regulatory documents. Basically, the activity of DAX is based on the "Regulation on DAX".

In our bank, the activity of DAX is carried out by professional auditors, and the implementation of all audit projects is carried out mainly on the basis of four principles [7. pp.44]:

- Honesty - Honesty of internal auditors increases trust in them and confidence in the decisions made.

- Objectivity - Internal auditors demonstrate high professionalism when collecting and evaluating data to verify the processes to be audited

- Confidentiality - Internal auditors do not allow the information they receive to be passed on to others, in addition to passing it on to relevant departments and applying it in their professional activities.

- Professionalism - Internal auditors seek to acquire appropriate knowledge and experience to provide their services.

The Internal Audit Service is a functional structural unit that monitors the compliance of the bank's employees with normative protocols, internal bank procedures, rules and instructions for the regulation of system activity, and is responsible for providing timely information to the Management for the implementation of measures to prevent possible shortcomings and defects in the bank's activity.

The head and employees of DAX are appointed and dismissed by the Supervisory Board on the recommendation of the Audit Committee. The current management of the activity of DAX is carried out by the head of DAX. DAX operates under the direct control of the Audit Committee and reports to it.

The activities of the Internal Audit Service in banks are carried out in a pre-planned manner according to the annual work plan approved by the Audit Committee, in addition, surprise inspections, inspections based on the orders of the Board of Directors and the Supervisory Board are organized annually.

In its activity, DAX in banks is mainly responsible for the following [5, pp.124]:

- Assess compliance of the structural divisions with the tasks and instructions given by the Management and performance of the duties of the employees, assessment of operational risks and their control;
- Monitoring of compliance with the limits and norms approved by the system and assessing financial risks and its control;
- Assess system risks and their control status.

3. Conclusion

The Internal Audit Service is a functional structural unit that monitors the compliance of the bank's employees with normative protocols, internal bank procedures, rules and instructions for the regulation of system activity, and is responsible for providing timely information to the Management for the implementation of measures to prevent possible shortcomings and defects in the bank's activity.

The head and employees of DAX are appointed and dismissed by the Supervisory Board on the recommendation of the Audit Committee. The current management of the activity of DAX is carried out by the head of DAX. DAX operates under the direct control of the Audit Committee and reports to it.

Today, the modern norms of the Internal Audit require more emphasis on the implementation of risk-oriented audit projects than the inspection work understood in the classical sense of the activity.

The conducted inspections and audit projects cover all the activities of the Bank and are carried out in the direction of determining existing and probable risks.

As a result of the audit projects, the preparation of the Action Plan by the Management for the deficiencies identified by the DAX in banks and the subsequent monitoring of the timely and quality implementation of this Action Plan by the DAX has been systematized in our Bank and has become an integral part of the corporate management culture.

Literature

1. Abbasov I.M. (2013), *Audit / Textbook. Baku: Baku Business University, pp.441-442*
2. Bayramov, A.Q. (2013), *Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu. Bakı, 196 s.*
3. Bayramov, A.Q., S. Gülməmmədov (2015), *Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri, Bakı: Nağıl evi, 143 s.*
4. Feizizadeh, A. (2012). *Strengthening internal audit effectiveness. Indian Journal of Science and Technology, 5(5), 2777- 2778.*
5. *Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartlar Toplusu 1-ci və 2-ci cild. Bakı, 2014, 2016, s.512, s.124*
6. Qeybullayev Q.R. (2013), *İqtisadi risk nəzəriyyəsinin əsasları (Firmanın risk şəraitində səmərəli idarə olunmasının əsasları), Bakı., 209 s.*
7. Novruzov V., R.T.Qənizadə, Nəsibova L., Əliyev M. (2002), *Daxili audit. və başqaları. Tədris-praktika vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, s.112.*
8. Gamage, C. T., Lock, K. L., & Fernando, A. A. (2014). *Effectiveness of Internal Control System in State Commercial Banks in Sri Lanka. International Journal of Scientific Research and Innovative Technology, 1(5), 25-44.*
9. *Hajiyev F. Sh., Aliyev Sh. H. (2012), Audit Baku: University of Economics. Geybullayev: p. 309*
10. Hermanson, D. R., Tompkins, J. G., Veliyath, R., & Ye, Z. (2012). *The Compensation Committee Process. Contemporary Accounting Research, 29(3), 666-709.*
11. *Internal audit: realities and perspectives // Proceedings of the international conference (2015), pp. 8-16.*
12. *Фомичев А.Н. (2014), Риск-менеджмент М.: 374 с.*

A.A.Paşayeva
Odlar Yurdu Universiteti
pawayevaaytac25@gmail.com

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏ NEFT-QAZ SEKTORUNUN ROLUNUN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə, Azərbaycanın maliyyə nəzarəti və neft sektorunun rolu ilə bağlı önəmli məsələləri əks etdirir. Əsas mövzular arasında dövlət maliyyə nəzarəti, neft fondunun funksiyaları, neftin büdcəyə olan təsiri və Norveçin neft fondunun təcrübəsi var. Məqalədə ayrıca maliyyə siyasətinin effektivliyini artırmaq üçün digər neft hasilatçısı ölkələrin təcrübələrindən istifadənin əhəmiyyəti də qeyd olunur.

Əsas nöqtələr:

- 1. Azərbaycanın dövlət maliyyə nəzarəti və neft sektorunun təhlükəsizliyi ilə əlaqədar məsələləri.*
- 2. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu və onun maliyyələşdirmə funksiyaları.*
- 3. Neftin büdcəyə olan təsiri və büdcənin neftdən asılılığının azaldılması üzərindəki çalışmaları.*
- 4. Norveçin neft fondunun təcrübəsi və onun effektiv idarəetməsinin nümunələri.*

Əsas məqsəd, Azərbaycanın neft sərəvətlərindən maksimum istifadə etmək və maliyyə siyasətini effektivləşdirməkdir. Bu mövzu, Azərbaycanın enerji sektorunun maliyyə siyasətindəki rolunun və tənzimlənməsinin önəmini vurğulayaraq ölkənin maliyyə sabilliyini və inkişafını təmin etmək üçün kritik bir məsələdir.

РЕГУЛИРОВАНИЕ РОЛИ НЕФТЕГАЗОВОГО СЕКТОРА В ГОСУДАРСТВЕННОМ БЮДЖЕТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Этот материал отражает важные вопросы, связанные с финансовым регулированием Азербайджана и ролью нефтяного сектора. Среди основных тем здесь государственное финансовое регулирование, функции Нефтяного Фонда, влияние нефти на бюджет и опыт работы нефтяного фонда Норвегии. В статье также подчеркивается важность изучения опыта других нефтедобывающих стран для повышения эффективности финансовой политики.

Ключевые моменты:

- 1. Проблемы, связанные с государственным финансовым регулированием Азербайджана и безопасностью нефтяного сектора.*
- 2. Функции Государственного Нефтяного Фонда Азербайджана и его роли в финансовом управлении.*
- 3. Влияние нефти на бюджет и усилия по сокращению зависимости бюджета от нефти.*

4. Примеры опыта нефтяного фонда Норвегии и его эффективного управления.

Основная цель - максимизировать использование нефтяных ресурсов Азербайджана и улучшить эффективность финансовой политики. Эта тема, подчеркивающая важность энергетического сектора Азербайджана в финансовой политике и регулировании, является критическим вопросом для обеспечения финансовой стабильности и развития страны.

REGULATING THE ROLE OF THE OIL AND GAS SECTOR IN THE AZERBAIJAN STATE BUDGET

Summary

This article reflects important issues related to Azerbaijan's financial regulation and the role of the oil sector. Among the main topics are state financial regulation, the functions of the Oil Fund, the impact of oil on the budget, and the experience of Norway's oil fund. The article also emphasizes the importance of learning from the experiences of other oil-producing countries to enhance financial policy effectiveness.

Key points:

1. Issues related to Azerbaijan's state financial regulation and the security of the oil sector.
2. The functions of the Azerbaijan State Oil Fund and its financial management roles.
3. The impact of oil on the budget and efforts to reduce the budget's dependency on oil.
4. Examples of Norway's oil fund experience and its effective management.

The main objective is to maximize Azerbaijan's use of oil resources and improve financial policy effectiveness. This topic, highlighting the importance of Azerbaijan's energy sector in financial policy and regulation, is a critical issue for ensuring the country's financial stability and development.

Açar sözlər: neft siyasəti, Norveç neft fondu, həyat boyu öyrənmə, maliyyə nəzarəti

Ключевые слова: нефтяная политика, нефтяной фонд Норвегии, пожизненное обучение, финансовое регулирование

Key words: oil policy, Norway oil fund, lifelong learning, financial regulation

Giriş

Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda bir sıra məsələləri və daha düzgün vurğulasaq, uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaq üçün alət olaraq istifadə olunur. Bu qəbildən olan uyğunsuzluqlara milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri tarazlığındakı pozuntuları, makro və mikro iqtisadi tənzimləmə prosesində bu və ya digər uyğunsuzluqları misal göstərə bilərik. Maliyyə nəzarətinin əhatə etdiyi sferanın əsas obyekti puldur və eyni zamanda pulun istifadə olunması ilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar daxil edilə bilər. Maliyyə nəzarətini həyata

keçirən orqanların təbiətindən asılı olaraq qeyd oluna bilər ki, 3 fərqli maliyyə nəzarəti növü mövcuddur. Bunlar dövlət nəzarəti, təsərrüfatdaxili nəzarət və müstəqil nəzarətdir. Bizim haqqında danışacağımız mövzu dövlət maliyyə nəzarəti, bu sahədə olan səmərəsizliklər, onların aradan qaldırılması yolları və metodları, dövlət büdcəsinin maliyyələşməsində neft və qeyri-neft sektorlarının payı arasındakı tarazsızlıqlar olacaqdır.

Azərbaycan qədim dövrlərdən bəri bütün dünyada neft ölkəsi olaraq tanınır və XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Bakı ən böyük neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan neftinin dünyaya inteqrasiyasının başlanması Ümumilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü ilə 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli fərmana əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis edildi. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu vasitəsi ilə müxtəlif istiqamətlərdəki xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Belə ki, Dövlət Neft Fonduna gələn gəlirlərin hər il təxminən 90 faizindən çoxu xərclənir. Biz oilfund.az-neft fondunun rəsmi hesabında statistik məlumatlara nəzər yetirdiyimiz zaman bu qənaətə gələ bilərik.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissələrindən biri neft sektorudur. Büdcə gəlirlərinin maliyyələşməsində birinci yeri vergidən gələn gəlirlər, ikinci yeri isə neftdən gələn gəlirlər təmin edir və digər əsas gəlir obyektlərindən biri də gömrükdən gələn gəlirlərdir. Vergi və gömrük iqtisadi faktorlardır və tükənmələri ilə bağlı tərəddüdlər mövcud deyil. Neft isə Azərbaycanın sahib olduğu ən böyük təbii sərvətlərdən biridir və təəssüflər olsun ki, tükənən bir sərvətdir. Buna görə də maliyyə siyasətinin əsas məqsədlərindən biri büdcə gəlirlərinin və xərclərinin neftdən asılılığını azaltmağı təşkil etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə 2021-ci il üçün Dövlət Neft Fondunun büdcəsi təsdiq olunub. Fondun büdcəsindəki gəlir və xərc məbləğlərinə nəzər yetirsək, 2021-ci il üçün gəlirlərin 8001169,1 min manat, xərclərin isə 12249435,5 min manat təşkil etdiyini görə bilərik. Təsdiq olunmuş rəqəmlərdən də görə bilərik ki, 2021-ci il üçün Neft Fondunun gəlirləri xərclərindən 4248266,4 min manat azdır. Gəlirlərin əsas faizi Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlərdən gəlir. Xərclərinə nəzər yetirsək, isə Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinə transfertin yuxarı həddi üçün 12 200 000 manat, “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üçün Dövlət Proqramı” qəbul edildi. Və bu proqramın maliyyələşdirilməsi üçün 20 533,6 manat və Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi üçün isə 28 901,9 manat xərclənmişdir.

Büdcə xərclərinin maliyyələşməsində Neft Fondunun payını tənzimləmək üçün digər xarici dövlətlərin neft siyasəti ilə bağlı təcrübələrinə

nəzər salmaq olar. Buna misal olaraq Norveçin həyata keçirdiyi neft siyasətini göstərə bilərik. Neft gəlirlərinin idarə olunması mövzusu günümüzdə, xüsusən neft hasilatçısı ölkələr üçün çox aktualdır. Gəlirlərin və eyni zamanda xərclərin idarə olunması təcrübəsində mövcud olan bir neçə dövlətlərin adını çəkmək olar. Lakin, bu modellər içində Norveç modeli daha çox diqqət cəlb etməkdədir. Norveç neft hasilatından əldə etdiyi sərvəti – hər Norveçliyə 75000\$ – 42 müxtəlif bazarda, 31 ölkə valyutasında qiymətləndirmişdir. Bu fondu dünyanın digər fondlarından fərqləndirən bir neçə nüans var. Belə ki, Norveç neft fondunun əsas xüsusiyyəti onun strategiyası və investisiyalarla bağlı cəmiyyətə verdiyi məlumatlardır. Fondun xərclərinin demək olar ki, əsas hissəsi Norveç xalqının rifahının yüksəldilməsinə yönəldilib. İldə 4 dəfə, rüblük olaraq fondun nəticələri və üzləşdiyi risklər barəsində parlament və ictimaiyyət qarşısında hesabat verilir. Norveç təcrübəsinin digər fond və dövlətlərin marağını cəlb etməsindəki digər səbəb fond vəsaitlərinin idarə olunması nəticəsində əldə etdiyi qazandır. Fond ötən il vəsaitlərin idarə olunmasından 7.9%, keçən onilliyə nəzər yetirsək, isə ortalama olaraq illik 6.5% gəlir əldə etmişdir. Bu gəlirdən inflyasiya, xərclər və idarəetmə ödənişləri çıxarılsa, ortalama illik gəlir 4.6%-dir. Norveç modelində gəlirlərin toplanması və idarə olunmasının qanunverici bazası qəbul olunan Dövlət Pensiya Fondu – Qlobal aktıdır (The Government Pension Fund – Global, 21 dekabr 2005-ci il, №123). Akta əsasən Fondun əsas məqsədləri müəyyən olunur. Belə ki, fondun məqsədi mərkəzi hökumətin maliyyə ehtiyatlarını qoruyub saxlamaq, uzun müddətdə dövlət neft gəlirlərinin istifadəsi imkanı yaratmaq və pensiya xərclərini maliyyələşdirməkdir. Gəlirlərin idarə olunması sistemi elə qurulmalıdır ki, həm indiki, həm də gələcək nəsil neft gəlirlərindən yararlanmaq imkanına sahib olsun. Fond maliyyə nazirliyinin mülkiyyətindədir. Mərkəzi Bank (Norges Bank) maliyyə nazirliyinin adından Dövlət Pensiya fondunun gəlirlərini və xərclərini idarə edir. Bu siyasi hökumətlə fond arasındakı məsafəni qoruyur. Fond həmçinin qeyri-neft sahəsində formalaşan büdcə kəsrini maliyyələşdirir. Bunun nəticəsi olaraq Norveçin xarici borcu yoxdur [1]. Bununla belə fondun ehtiyatları Mərkəzi Bankda açılan hesabda toplanılır və vəsaitlərin idarəsi Mərkəzi bank nəzarətində aparılır. Fondun gəlirləri neft fəaliyyətlərindən alınan bütün vergi gəlirləri (ümumi vergi - 28% və xüsusi vergi - 50%) və royaltidən gələn gəlirlər, neft fəaliyyətləri nəticəsində atmosferə buraxılan zərərli maddələrin (CO₂, NO_x) miqdarına görə toplanılan vergi gəlirləri, neft fəaliyyətlərində dövlətin birbaşa iştirak payından əldə edilən mənfəət, yarı dövlət şirkəti olan Statoildən alınan gəlir payları, Statoildəki dövlət səhmlərinin satılmasından yaranan gəlir, mərkəzi hökumətin istehsal lisenziyalarından əldə etdiyi gəlir nəticəsində formalaşır.

Məlumat olaraq qeyd edə bilərik ki, Statoil yeni adı ilə adlandıraraq, Equinor neft şirkəti Norveçin ən böyük neft şirkətidir. Əsası 1972-ci ildə qoyulan şirkətin mərkəzi ofisi Stavanger şəhərində yerləşir. Şirkət Azərbaycanda Bakı-Tiblisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsində yaxından iştirak edib.

Göründüyü kimi, Norveçin neftlə bağlı bütün mədaxil və məxaric əməliyyatları fond vasitəsilə aparılması idarəetmənin effektiv olmasına gətirib çıxarır. Bütün bu nəliyyətlərin əsas səbəbkarı olan insan faktorunun əhəmiyyəti danılmazdır. Baxmayaraq ki, Norveç təbii sərvətlərin sahibi idi və bu inkişaf bilikli əmək potensialı sahəsində mümkün ola bilmişdi. Təcrübə göstərir ki, insan faktoru təbii sərvətlərə malik olmayan ölkələrdə belə yaşayış standartlarını yüksəldə bilər. Buna Yaponiya və Sinqapur ölkələri misal göstərilə bilər [2].

Beləliklə, bu məlumatları nəzərə alaraq bu təcrübənin dünyadakı digər neft istehsalçısı ölkələr tərəfindən öyrənilməsi və ondan istifadə olunmasında böyük yararı vardır. Azərbaycan iqtisadiyatında bu təcrübələrdən ölkənin maliyyə siyasətinə uyğun olaraq istifadəsi səmərəli ola bilər. Ölkəmizdə son illərdə işğaldan azad olan bölgələrdə aparılan yenidənqurma tədbirləri ilə əlaqədar olaraq ölkəyə ixrac faizi daha çox artmışdır. Bu da öz növbəsində ölkəyə olan idxal və ixrac arasında olan tarazlığı pozur. Azərbaycan xaricdən hazır mal asılılığının azaldılması siyasətini yürütməyə çalışır. Bu sahədə olan tədbirlərin daha çox şaxələnməsi və genişləndirilməsi büdcə gəlirlərinin tənzimlənməsində müsbət rol oynaya bilər.

Nəticə

Bu məqalədə, maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaq üçün effektiv bir alət kimi qeyd olunur. Dövlət maliyyə nəzarəti, Azərbaycanın neft sənayesi ilə bağlı uyğunsuzluqlar və bunların aradan qaldırılması üçün strategiyalar haqqında məqalədə ətraflı danışılır. Ölkənin neft sənayesinin dünyaya inteqrasiyasında Heydər Əliyevin rolundan söz açılır və Dövlət Neft Fondunun yaradılması prosesi izah edilir. Azərbaycanın neft sənayesinin büdcəyə olan təsiri və bu sektordan gələn gəlirlərin büdcənin digər hissələrinə nisbətinin incələndiyi bir hissə də mövzunun əsasını təşkil edir. Norveçin neft fondunun təcrübəsi də öyrənilir və bu modelin Azərbaycan üçün necə effektiv ola biləcəyi müzakirə olunur.

Ədəbiyyat

1. Oilfund.az
2. <http://www.travelblog.org/Europe/Norway/fact-econ-norway.htm>, 25.09.2009
3. GYLFASON, Thorvaldur “Norway’s wealth, Not just oil “, <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/1199>, 21.12.2008
4. Ş.Ş.Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov “Büdcə sistemi”. Bakı - 2003.

E.E.Cumayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elguncumayev@gmail.com

MÜHASİBAT UÇOTUNDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: MALİYYƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLIYINI AZALTMAQ ÜÇÜN STRATEGİYALAR

Xülasə

Bu məqalədə maliyyə qeyri-müəyyənliyi şəraitində mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsinin əhəmiyyəti araşdırılır. Məlumatların keyfiyyəti və kibertəhlükəsizlik kimi problemlər həll edilməli olsa da, texnoloji həllərdən istifadə risklərin qiymətləndirilməsini yaxşılaşdırır. Risklərin effektiv idarə edilməsi maliyyə sabitliyini və strateji uğuru təmin edir.

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ: СТРАТЕГИИ СНИЖЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Резюме

В этом эссе исследуется значение управления рисками в бухгалтерском учете в условиях финансовой неопределенности. Использование технологических решений улучшает оценку рисков, хотя необходимо решать такие проблемы, как качество данных и кибербезопасность. Эффективное управление рисками обеспечивает финансовую стабильность и стратегический успех.

RISK MANAGEMENT IN ACCOUNTING: STRATEGIES FOR MITIGATING FINANCIAL UNCERTAINTY

Summary

In this essay, the significance of risk management in accounting amid financial uncertainty is explored. Utilizing technological solutions improves risk assessment, although challenges like data quality and cybersecurity must be addressed. Effective risk management ensures financial stability and strategic success.

Açar sözlər: risklərin idarə edilməsi, mühasibat uçotu, maliyyə qeyri-müəyyənliyi, texnoloji həllər, problemlər, məlumatların keyfiyyəti, effektivlik, strategiya, innovasiya

Ключевые слова: управление рисками, бухгалтерский учет, финансовая неопределенность, технологические решения, проблемы, качество данных, эффективность, стратегия, инновации

Key words: risk management, accounting, financial uncertainty, technological solutions, challenges, data quality, effectiveness, strategy, innovation

Sürətli qloballaşma və texnoloji tərəqqi ilə səciyyələnən bugünkü biznes mənzərəsində təşkilatlar maliyyə qeyri-müəyyənliyindən irəli gələn mühüm problemlərlə üzləşirlər. Bu qeyri-müəyyənlik müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən mühasibat uçotu təcrübələrinə və maliyyə sabitliyinə təsir göstərə bilən bazar dalğalanmaları və tənzimləyici dəyişikliklərdən yaranır. Effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyaları təşkilatların bu qeyri-müəyyənlikləri uğurla idarə etmələri və aktivlərini qorumaq üçün çox vacibdir. Bu mövzu təşkilati dayanıqlığı və uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün vacib olan mühasibat uçotu təcrübələrində maliyyə qeyri-müəyyənliyini azaltmaq üçün müxtəlif strategiyaları araşdırmaq məqsədi daşıyır.

Maliyyə qeyri-müəyyənliyi təşkilatların maliyyə sabitliyi və əməliyyat dayanıqlığı axtarışında qarşılaşdıqları bir sıra çətinlikləri əhatə edir. Özündə maliyyə qeyri-müəyyənliyi bazar şəraitinin dəyişməsi, tənzimləyici qeyri-müəyyənlik və gözlənilməz hadisələrlə səciyyələnən biznes mühitinə xas olan gözlənilməzliyi əks etdirir. Bu amillər təşkilati qərarların qəbulu proseslərinə dəyişkənlik və risk gətirir, maliyyə planlamasını, büdcə tərtibini və risklərin idarə edilməsi söylərini çətinləşdirir. Bazar dalğalanmaları aktivlərin qiymətlərində, valyuta məzənnələrində və əmtəə bazarlarında dəyişkənlik şəklində özünü göstərən maliyyə qeyri-müəyyənliyinin əsas mənbələrindən birini təmsil edir. Qlobal bazarların dinamik təbiəti o deməkdir ki, təşkilatlar onların gəlirlərinə təsir edə biləcək dəyişkən tələb, təklifin pozulması və geosiyasi gərginliklə mübarizə aparmalıdır. Bundan əlavə, sürətli texnoloji irəliləyişlər və pozucu yeniliklər bazardakı qeyri-müəyyənliyi daha da gücləndirir, təşkilatlardan dəyişən istehlakçı seçimlərinə və rəqabət dinamikasına tez uyğunlaşmağı tələb edir.

Tənzimləmə dəyişiklikləri maliyyə qeyri-müəyyənliyinə də əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir, çünki təşkilatlar bir çox yurisdiksiyalarda hüquqi və uyğunluq tələblərinin kompleks şəbəkəsini idarə etməlidirlər. İnkişaf etməkdə olan tənzimləmə mənzərəsi vergi öhdəlikləri, hesabat standartları və sənayeyə xas tənzimləmələrlə bağlı qeyri-müəyyənlik yaradır ki, bu da daxili proseslərin və prosedurların davamlı monitorinqini və uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Tənzimləyici tələblərə əməl edilməməsi mühasibat uçotunda proaktiv risklərin idarə edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq hüquqi öhdəliklər, nüfuzun zədələnməsi və maliyyə cəzaları ilə nəticələnə bilər. Geosiyasi gərginliklər və makroiqtisadi amillər maliyyə qeyri-müəyyənliyini daha da artırır, çünki təşkilatlar geosiyasi risklər, ticarət mübahisələri və makroiqtisadi şoklarla mübarizə aparır. Qlobal iqtisadiyyatın bir-biri ilə əlaqəli təbiəti o deməkdir ki, dünyanın bir hissəsində baş verən hadisələr müxtəlif regionlarda və ya sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün geniş təsirlərə malik ola bilər. Məsələn, siyasi qeyri-sabitlik, təbii fəlakətlər və ya pandemiyalar tədarük zəncirlərini poza, istehlakçıların inamına və maliyyə bazarlarına təsir göstərə

bilər ki, bu da təşkilatlar üçün qeyri-müəyyənliyin və risklərin artmasına səbəb olur.

Maliyyə qeyri-müəyyənliyi təşkilatlar üçün bazar dalğalanmaları, tənzimləmə dəyişiklikləri və geosiyasi gərginliklərdən qaynaqlanan çoxşaxəli problemdir. Maliyyə qeyri-müəyyənliyinin əsas səbəblərini başa düşmək təşkilatlar üçün effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlamaq və onların maliyyə nəticələrinə və əməliyyat dayanıqlığına mənfi təsirləri azaltmaq üçün vacibdir. Biznes mühitinin dinamik xarakterini qəbul etməklə və risklərin idarə edilməsinə proaktiv yanaşmanı mənimsəməklə, təşkilatlar qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək, inkişaf və innovasiya üçün yaranan imkanlardan istifadə etmək bacarıqlarını artırabilir.

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsinin rolu

Risklərin idarə edilməsi təşkilatların mühasibat uçotu təcrübələrində maliyyə qeyri-müəyyənliyinin yaratdığı problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu, maliyyə nəticələrinə mənfi təsirini minimuma endirmək üçün risklərin sistemativ şəkildə müəyyən edilməsini, qiymətləndirilməsini və azaldılmasını nəzərdə tutur. Effektiv risklərin idarə edilməsi tək-cə təşkilatları potensial itkilərdən qorumur, həm də onların imkanlardan istifadə etmək və strateji məqsədlərə nail olmaq qabiliyyətini artırır. Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsinin əsas məqsədlərindən biri təşkilatın aktivlərini qorumaqdır. Riskləri müəyyən etməklə və azaldaraq, təşkilatlar öz maliyyə resurslarını bazardakı tənəzzüllər, əməliyyat uğursuzluqları və ya tənzimləyici qaydalara uyğunsuzluq kimi mənfi hadisələrdən qoruya bilərlər. Bu, təşkilatların maliyyə sabitliyinə və uzunmüddətli həyat qabiliyyətinə təhlükə yarada biləcək saysız-hesabsız risklərə məruz qaldığı bugünkü qeyri-sabit biznes mühitində xüsusilə vacibdir.

Bundan əlavə, mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi normativlərə uyğunluğu təmin edir və maliyyə hesabatlarında şəffaflığı artırır. Maliyyə hesabatlarını və açıqlamaları tənzimləyən tənzimləyici tələblər son illərdə getdikcə sərtləşərək təşkilatlardan tənzimləyici standartlara riayət etmək üçün risklərin idarə edilməsinin daha ciddi təcrübələrini qəbul etməyi tələb edir. Risklərin idarə edilməsini mühasibat uçotu proseslərinə inteqrasiya etməklə, təşkilatlar uyğunluq və hesabatlılığa bağlılıqlarını nümayiş etdirər və bununla da maraqlı tərəflər və investorlar arasında etimad yarada bilərlər. Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi təşkilatlara resursların bölüşdürülməsi və qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırmağa imkan verir. Müxtəlif biznes fəaliyyətləri ilə bağlı riskləri müəyyən edərək və qiymətləndirərək, təşkilatlar investisiyalar, satınalmalar və strateji təşəbbüslərlə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilərlər. Risklərin idarə edilməsinə bu proaktiv yanaşma təşkilatlara potensial itkiləri azaltmağa və imkanlardan yararlanmağa kömək

edir, bununla da onların ümumi performansını və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi təşkilatlar daxilində risk məlumatlılığı və hesabatlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirir. Risklərin idarə edilməsi prosesinə bütün səviyyələrdə maraqlı tərəfləri cəlb etməklə, təşkilatlar risklər və onların təşkilati məqsədlərə potensial təsirləri haqqında ümumi anlayışı təşviq edə bilərlər. Risklərin idarə edilməsinə bu əməkdaşlıq yanaşması risklərin proaktiv müəyyən edilməsini və azaldılmasını təşviq edir, işçilərə müvafiq məsuliyyət sahələri daxilində risklərə sahib olmağa imkan verir. Risklərin idarə edilməsi təşkilatların mühasibat uçotu təcrübələrində maliyyə qeyri-müəyyənliyinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Aktivləri qorumaq, normativlərə uyğunluğu təmin etmək, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq və risklər haqqında məlumatlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə, risklərin idarə edilməsi təşkilatlara müasir biznes mühitinin mürəkkəbliklərində naviqasiya etməyə və davamlı inkişaf və uğur əldə etməyə imkan verir.

Mühasibat uçotunda maliyyə risklərinin ümumi növləri

Müxtəlif növ maliyyə riskləri təşkilatların maliyyə sabitliyinə və əməliyyat dayanıqlığına problemlər yaradır ki, bu da proaktiv risklərin idarə edilməsi strategiyalarını tələb edir. Bu riskləri başa düşmək təşkilatlar üçün effektiv təsir azaltma planları hazırlamaq və maliyyə sağlamlığını qorumaq üçün vacibdir. Mühasibat uçotunda ümumi maliyyə risklərinin bəzi növlərinə kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski və strateji risk daxildir.

Kredit riski, qarşı tərəflərin və ya müştərilərin potensial öhdəliklərini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranır və təşkilatlar üçün maliyyə itkilərinə səbəb olur. Bu risk xüsusilə müştərilərə kredit verən və ya kredit fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar üçün aktualdır. Qarşı tərəflərin kredit qabiliyyətini qiymətləndirmək və kredit dəyərləndirilməsi modelləri və girov tələbləri kimi kredit riskinin idarə edilməsi tədbirlərini həyata keçirməklə təşkilatlar kredit riskinin onların maliyyə nəticələrinə təsirini azalda bilər.

Bazar riski aktivlərin qiymətlərində, faiz dərəcələrində, valyuta məzənnələrində və əmtəə qiymətlərində baş verən dəyişikliklərlə bağlı riskləri əhatə edir. Bazar riski almış təşkilatlar onların investisiyalarının və maliyyə alətlərinin dəyərinə təsir edə bilən bazar dəyişikliklərinə həssasdırlar. Diversifikasiya, hedcinq və törəmə alətlər kimi risklərin idarə edilməsi üsullarının tətbiqi təşkilatlara bazar riskinin onların maliyyə vəziyyətinə mənfi təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər.

Əməliyyat riski biznes əməliyyatlarını poza bilən və maliyyə itkiləri ilə nəticələnə bilən daxili proseslər, sistemlər və insan səhvlərindən yaranır. Buraya texnologiya uğursuzluqları, fırıldaqçılıq, qanuni və uyğunluq problemləri və insan resurslarının idarə edilməsi ilə bağlı risklər daxildir.

Güclü daxili nəzarətin həyata keçirilməsi, müntəzəm auditlərin keçirilməsi və işçilərin təliminin təmin edilməsi təşkilatlara əməliyyat risklərini azaltmağa və gözlənilməz hadisələrə qarşı davamlılığını artırmağa kömək edə bilər.

Strateji risk, bazarda yerləşdirmə, məhsulun inkişafı və rəqabətli mövqeləşdirmə də daxil olmaqla, təşkilati strategiyaların formalaşdırılması və icrası ilə bağlı risklərə aiddir. Strateji risklərlə üzləşən təşkilatlar öz strateji məqsədlərinə nail olmaqda və ya biznes mühitindəki dəyişikliklərə effektiv reaksiya verməkdə çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Strateji risklərin qiymətləndirilməsi, ssenarinin planlaşdırılması və rəqabət təhlili aparmaqla təşkilatlar potensial təhlükələri və imkanları müəyyən edə və strateji riskləri azaltmaq üçün proaktiv strategiyalar hazırlaya bilərlər.

Ümumi olaraq, mühasibat uçotunda maliyyə risklərinin ümumi növlərini başa düşmək təşkilatlar üçün effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyaları hazırlamaq üçün vacibdir. Kredit riski, bazar riski, likvidlik riski, əməliyyat riski və strateji riski həll etməklə təşkilatlar maliyyə sabitliyini gücləndirə, aktivlərini qoruya və bugünkü dinamik biznes mühitində davamlı inkişafa və uğura nail ola bilərlər.

Maliyyə qeyri-müəyyənliyini azaltmaq üçün strategiyalar

Maliyyə qeyri-müəyyənliyinin azaldılması xüsusi risklərə və təşkilati kontekstlərə uyğunlaşdırılmış müxtəlif strategiyaların həyata keçirilməsini əhatə edən hərtərəfli yanaşma tələb edir. Təşkilatlar maliyyə sağlamlığını və əməliyyat dayanıqlığını qorumaq üçün maliyyə risklərini fəal şəkildə müəyyən etməli, qiymətləndirməli və azaldmalıdır. Riskdən yayınma, riskin ötürülməsi, riskin azaldılması və riskin qəbulu daxil olmaqla, maliyyə qeyri-müəyyənliyini effektiv şəkildə azaltmaq üçün bir neçə strategiya tətbiq oluna bilər.

Riskdən yayınma yüksək xasiyyətli risklərə malik fəaliyyətlərdən və ya investisiyalardan çəkinməyi nəzərdə tutur və bununla da potensial itkilərə məruz qalmağı azaldır. Təşkilatlar gəlir axınlarını, bazarlarını və məhsul portfellerini diversifikasiya etməklə müəyyən risklərdən qaça bilər və bununla da riski müxtəlif fəaliyyət sahələrinə yayırlar. Bundan əlavə, təşkilatlar yüksək riskli investisiyalardan və ya onların maliyyə sabitliyinə və ya strateji məqsədlərinə xələl gətirə biləcək biznes təşəbbüslərindən qaça bilərlər.

Riskin ötürülməsi maliyyə risklərinin sığorta müqavilələri, törəmə alətlər və ya outsorsinq razılaşmaları vasitəsilə üçüncü tərəflərə ötürülməsini və bununla da risk yükünün xarici qurumlarla bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Təşkilatlar kredit riski, bazar riski və əməliyyat riski kimi riskləri sığorta polisləri və ya törəmə alətlərin alınması yolu ilə sığortaçılara və ya maliyyə institutlarına ötürə bilər. Bundan əlavə, təşkilatlar müəyyən biznes funksiyalarını və ya fəaliyyətlərini üçüncü tərəf xidmət təminatçlarına həvalə edə bilər və bununla da həmin fəaliyyətlərlə bağlı əməliyyat risklərini ötürə bilər.

Riskin azaldılması mənfi hadisələrin ehtimalını və ya təsirini azaltmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirir. Bu, daxili nəzarətin həyata keçirilməsini, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsini və ya gözlənilməz pozuntulara cavab vermək üçün fəvqəladə hallar planlarının hazırlanmasını əhatə edə bilər. Təşkilatlar risklərin idarə edilməsi proseslərini təkmilləşdirməklə, müntəzəm risk qiymətləndirmələri aparmaqla və idarəetmə, risk və uyğunluqda ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməklə maliyyə risklərini azalda bilər.

Bundan əlavə, riskin qəbulu müəyyən risklərin biznes əməliyyatlarına xas olduğunu etiraf etməyi və potensial faydalar xərclərdən artıq olarsa, əlavə tədbirlər görmədən onları qəbul etməyi əhatə edir. Təşkilatlar riskə dözümlülük hədləri daxilində məqbul sayılan və ya strateji məqsədlərə nail olmaq üçün vacib olan müəyyən riskləri qəbul edə bilər. Bununla belə, riskin qəbulu mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün riskləri effektiv şəkildə izləmək, idarə etmək və azaltmaq üçün tədbirlərlə müşayiət olunmalıdır.

Xülasə, riskdən qaçınma, riskin ötürülməsi, riskin azaldılması və riskin qəbulu strategiyalarının birləşməsindən istifadə təşkilatlara maliyyə qeyri-müəyyənliyini effektiv şəkildə azaltmağa kömək edə bilər. Maliyyə risklərini fəal şəkildə müəyyən etmək, qiymətləndirmək və idarə etməklə təşkilatlar maliyyə sabitliyini gücləndirə, aktivlərini qoruya və bugünkü dinamik biznes mühitində davamlı inkişafa və uğura nail ola bilərlər.

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllər

Rəqəmsal əsrdə texnoloji irəliləyişlər mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi təcrübələrində inqilab etdi, təşkilatlara maliyyə risklərini effektiv şəkildə müəyyən etmək, qiymətləndirmək və azaltmaq bacarıqlarını artırmaq üçün innovativ alətlər və həllər təklif etdi. Bu texnoloji həllər təşkilatlara real vaxt rejimində fikirlər təqdim etmək, prosesləri avtomatlaşdırmaq və qərar qəbul etmə imkanlarını təkmilləşdirmək üçün data analitikası, süni intellekt (AI), blokçeyn texnologiyası və bulud hesablamalarından istifadə edir.

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi üçün əsas texnoloji həllərdən biri data analitika platformalarından istifadədir. Bu platformalar təşkilatlara potensial riskləri və ya imkanları göstərə biləcək nümunələri, meylləri və anomaliyaları müəyyən etmək üçün böyük həcmdə maliyyə məlumatlarını təhlil etməyə imkan verir. Proqnozlaşdırılan modelləşdirmə, maşın öyrənməsi və məlumatların vizuallaşdırılması kimi data analitikası üsullarından istifadə etməklə təşkilatlar öz maliyyə göstəriciləri haqqında daha dərin fikirlər əldə edə, yaranan riskləri müəyyən edə və daha məlumatlı qərarlar qəbul edə bilərlər.

Süni intellekt (AI) texnologiyası da mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi imkanlarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Süni intellektlə

işləyən sistemlər məlumatların daxil edilməsi, uzlaşma və uyğunluğun monitorinqi kimi təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdırma və maliyyə mütəxəssislərinin diqqətini strateji fəaliyyətlərə yönəltmək üçün dəyərli vaxt qazandıra bilər. Bundan əlavə, süni intellekt alqoritmləri mürəkkəb məlumat dəstlərini təhlil edə, nümunələri aşkarlaya və gələcək nəticələri proqnozlaşdırma bilər ki, bu da təşkilatlara maliyyə risklərini aktiv şəkildə müəyyən etməyə və azaltmağa imkan verir.

Blockchain texnologiyası maliyyə məlumatlarının bütövlüyünü və etibarlılığını artıraraq şəffaf və dəyişməz uçotun aparılmasını təklif edir. Audit izləri, əməliyyatların qeydiyyatı və təchizat zəncirinin idarə edilməsi kimi mühasibat prosesləri üçün blokçeyn əsaslı həllərdən istifadə etməklə, təşkilatlar şəffaflığı, izlənmə qabiliyyətini və hesabatlılığı yaxşılaşdırma bilər. Blockchain texnologiyası həmçinin mərkəzləşdirilməmiş və saxtakarlığa davamlı idarəetmə sistemi təqdim etməklə təşkilatlara fırıldaqçılıq, səhvlər və məlumatların manipulyasiyası riskini azaltmağa imkan verir.

Bulud hesablamaları təşkilatlara mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi üçün miqyaslanma bilən və sərfəli həllər təqdim edir. Bulud əsaslı risk idarəetmə platformaları təşkilatlara risk məlumatlarını mərkəzləşdirməyə, prosesləri sadələşdirməyə və şöbələr arasında əlaqəni gücləndirməyə imkan verən çeviklik, əlçatanlıq və əməkdaşlıq imkanları təklif edir. Bundan əlavə, bulud əsaslı həllər real vaxt rejimində məlumat mübadiləsi və əməkdaşlığa imkan verir, daha sürətli qərar qəbul etməyə və yaranan risklərə cavab verməyə kömək edir.

Ümumiyyətlə, texnoloji həllər mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır, təşkilatlara maliyyə risklərini effektiv şəkildə müəyyən etmək, qiymətləndirmək və azaltmaq üçün məlumat analitikası, süni intellekt, blokçeyn texnologiyası və bulud hesablamalarından istifadə etməyə imkan verir. Bu texnoloji irəliləyişləri mənimsəməklə, təşkilatlar qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək, maliyyə dayanıqlığını artırmaq və bugünkü dinamik biznes mühitində davamlı böyümə və müvəffəqiyyət əldə etmək bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər.

Çətinliklər və mülahizələr

Mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllərin təklif etdiyi üstünlüklərə baxmayaraq, təşkilatlar bu texnologiyaların tətbiqi zamanı müxtəlif problemlərlə və mülahizələrlə qarşılaşa bilər. Təşkilatların risklərin idarə edilməsi səylərinin effektivliyini artırmaq və texnoloji həllərin uğurla qəbulunu təmin etmək üçün bu problemləri fəal şəkildə həll etmələri vacibdir.

Təşkilatın qarşılaşa biləcəyi əsas problemlərdən biri məlumatların keyfiyyəti və bütövlüyüdür. Data analitikasının və AI alqoritmlərinin effektivliyi dəqiq, tam və etibarlı yüksək keyfiyyətli məlumatların

mövcudluğundan asılıdır. Bununla belə, təşkilatlar məlumat mənbələri, uyğun olmayan məlumat formatları və məlumat daxil etmə xətalari kimi problemlərə görə məlumatların keyfiyyətini təmin etmək üçün mübarizə apara bilərlər. Bu problemlərin həlli təşkilatlardan məlumatların bütövlüyünü qorumaq üçün məlumatların idarə edilməsi çərçivələrinə, məlumatların keyfiyyətinin idarə edilməsi proseslərinə və məlumatların təmizlənməsi üsullarına investisiya qoymağı tələb edir.

Bundan əlavə, təşkilatlar kibertəhlükəsizlik təhdidləri və məlumatların pozulması ilə bağlı potensial riskləri nəzərə almalıdırlar. Təşkilatlar maliyyə məlumatlarını və prosesləri idarə etmək üçün getdikcə daha çox texnologiyaya etibar etdikcə, onlar kibercümlərə, haker cəhdlərinə və məlumat oğurluğuna qarşı həssas olurlar. Həssas maliyyə məlumatlarının qorunması və məlumatların məxfiliyinin saxlanması möhkəm kibertəhlükəsizlik tədbirləri, şifrələmə texnologiyaları və giriş nəzarəti tələb edən təşkilatlar üçün əsas məsələlərdir.

Təşkilatlar üçün başqa bir məsələ risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllərin tətbiqi və saxlanması xərcləridir. Texnoloji həllər səmərəlilik, dəqiqlik və miqyaslilik baxımından əhəmiyyətli faydalar təklif etsə də, proqram lisenziyalarına, aparat infrastrukturuna və işçilərin təliminə ilkin investisiyaları da nəzərdə tutur. Təşkilatlar texnoloji həllərin həyata keçirilməsinin investisiya gəlirini (ROI) diqqətlə qiymətləndirməli və risklərin idarə edilməsi təşəbbüslərinin davamlılığını təmin etmək üçün hərtərəfli büdcələşdirmə və resurs bölgüsü planı hazırlamalıdırlar.

Nəhayət, təşkilatlar risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllər tətbiq edərkən təşkilat mədəniyyəti, dəyişikliklərin idarə edilməsi və işçilərin müqaviməti ilə bağlı problemləri həll etməlidir. Dəyişikliyə qarşı müqavimət, texniki bacarıqların olmaması və mədəni maneələr təşkilatlar daxilində yeni texnologiyaların uğurla tətbiqinə mane ola bilər. Təşkilatların texnoloji həllərə keçidi asanlaşdırmaq, innovasiya və əməkdaşlıq mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün işçilərə adekvat təlim, ünsiyyət və dəstək verməsi vacibdir.

Təşkilatlar mühasibat uçotunda risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllər tətbiq edərkən müxtəlif çətinlikləri və mülahizələri nəzərdən keçirməlidirlər. Məlumatların keyfiyyəti, kibertəhlükəsizlik, qiymət və təşkilat mədəniyyəti ilə bağlı məsələləri həll etməklə təşkilatlar risklərin idarə edilməsi səylərinin effektivliyini maksimuma çatdırma və bugünkü dinamik biznes mühitində davamlı uğur əldə edə bilərlər.

Nəticə

Sonda qeyd edək ki, mühasibat uçotunda effektiv risklərin idarə edilməsi müasir biznes mənzərəsinin mürəkkəbliklərini idarə etmək və maliyyə qeyri-müəyyənliyini azaltmaq istəyən təşkilatlar üçün çox vacibdir. Maliyyə risklərini fəal şəkildə müəyyən etmək, qiymətləndirmək və azaltmaqla

təşkilatlar maliyyə sabitliyini artırma, aktivlərini qoruya və davamlı inkişaf və uğura nail ola bilərlər.

Texnoloji həllər təşkilatlar üçün risklərin idarə edilməsi imkanlarını artırmaq üçün innovativ alətlər və strategiyalar təklif edir. Məlumat analitikası, süni intellekt, blokçeyn texnologiyası və bulud hesablamaları təşkilatlara maliyyə risklərini effektiv şəkildə müəyyən etmək, qiymətləndirmək və azaltmaq üçün real vaxt anlayışları, avtomatlaşdırma və əməkdaşlıq imkanları təqdim edir.

Bununla belə, təşkilatlar risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji həllərin tətbiqi zamanı müxtəlif çətinlikləri və mülahizələri həll etməlidirlər. Məlumatın keyfiyyəti, kibertəhlükəsizlik, qiymət, normativlərə uyğunluq və təşkilat mədəniyyəti kimi məsələlər texnoloji həllərin uğurlu qəbulunu və inteqrasiyasını təmin etmək üçün diqqətli planlaşdırma, investisiya və idarəetmə tələb edir.

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və texnoloji tərəqqiləri əhatə etməklə, təşkilatlar maliyyə dayanıqlığını artırma, qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirə və bugünkü dinamik biznes mühitində rəqabət üstünlüyünə nail ola bilərlər.

Əslində, mühasibat uçotunda effektiv risklərin idarə edilməsi sadəcə uyğunluq tələbi deyil, həm də təşkilatların qeyri-müəyyənlik şəraitində inkişaf etməsi və davamlı böyümə və müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün strateji vacib şərtidir.

Buna görə də, təşkilatlar risklərin idarə edilməsinə yanaşmada ayıq, uyğunlaşa bilən və proaktiv olmalı, qeyri-müəyyənlikdə naviqasiya etmək, fürsətləri ələ keçirmək və strateji məqsədlərinə çatmaq üçün dəyər yaratmağa kömək etmək üçün texnoloji həllər və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Maliyyə Bazarları - Ali məktəblər üçün dərslik. Bəyalı Ataşov – 2016.*
2. *Təsərrüfat risklərinin idarə edilməsi. Kazımlı Xanhüseyn Hüseynağa oğlu – 2019.*
3. *From uncertainty to risk - A risk management framework for market entry. Jakob Müllner – 2016.*
4. *Mitigating Financial Risk for Small Business Entrepreneurs. Michelle M. Harner – 2011.*
5. *Financial Risk Management: A Practitioner's Guide to Managing Market and Credit Risk. Steven Allen – 2013.*
6. *Managing risk and uncertainty in complex capital projects. Todd M. Alessandri, David N. Ford, Diane M. Lander – 2004.*

S.R.Rustamzada
Bakı State University
rustamzadasubhan@gmail.com

EXPLORATION OF THE CHARACTERISTICS OF FINANCIAL MARKETS IN AZERBAIJAN

Summary

In recent years, Azerbaijan has taken significant steps in the development of financial markets. This plays a crucial role in expanding the country's economy and financial system, making Azerbaijan an attractive center for both domestic and foreign investors.

The Central Bank and other financial institutions actively work to ensure the efficiency and direction of Azerbaijan's financial markets. These markets include the credit market, leasing market, insurance market, securities market, and foreign exchange market.

There have been many important advancements in the development of Azerbaijan's financial markets. These include the implementation of financial technologies, strengthening the activities of state financial institutions, and effective legislative measures to protect investors.

The development of Azerbaijan's financial markets serves as a significant factor in increasing the country's economic diversification, achieving rapid economic expansion, and consolidating its position as a regional hub. Creating new opportunities for both domestic and foreign investors is essential for further development in the financial sector.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Azərbaycan, son illərdə maliyyə bazarlarının inkişafında ciddi addımlar atmışdır. Bu, ölkənin iqtisadiyyatının və maliyyə sisteminin genişlənməsində əsaslı bir rol oynayır, yerli və xarici investorlar üçün Azərbaycanı cazibə mərkəzi halına gətirir.

Mərkəzi Bank və digər maliyyə institutları, Azərbaycanın maliyyə bazarlarının səmərəliliyini və istiqamətləndirməsini təmin etmək üçün fəaliyyət göstərir. Bu bazarlar arasında kredit bazarı, lizinq bazarı, əmtəə bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və valyuta bazarı kimi maliyyə bazarları mövcuddur.

Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişafında bir çox mühüm irəliləyişlər var. Bunlar arasında maliyyə texnologiyalarının tətbiqi, dövlət maliyyə qurumlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və investorların qorunması üçün effektiv qanunvericilik tədbirləri sayılabilir.

Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişafı, ölkənin iqtisadi diversifikasiyasını artırmaq, sürətli iqtisadi genişlənməyə nail olmaq və regional mərkəz kimi mövcudluğunu möhkəmləndirmək üçün əsaslı bir amilə çevrilib. Yerli və xarici

investorlar üçün yeni imkanlar yaradılması, maliyyə sahəsində inkişafın davam etməsi üçün vacibdir.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В последние годы Азербайджан сделал значительные шаги в развитии финансовых рынков. Это играет ключевую роль в расширении экономики и финансовой системы страны, делая Азербайджан привлекательным центром как для внутренних, так и для иностранных инвесторов.

Центральный банк и другие финансовые институты активно работают над обеспечением эффективности и направленности финансовых рынков Азербайджана. Среди этих рынков можно выделить кредитный рынок, рынок лизинга, рынок страхования, рынок ценных бумаг и валютный рынок.

В развитии финансовых рынков Азербайджана произошло много важных изменений. Сюда входят внедрение финансовых технологий, укрепление деятельности государственных финансовых институтов и эффективные законодательные меры по защите инвесторов.

Развитие финансовых рынков Азербайджана является ключевым фактором в увеличении экономического разнообразия страны, достижении быстрого экономического роста и укреплении ее позиций как регионального центра. Создание новых возможностей для как внутренних, так и иностранных инвесторов необходимо для дальнейшего развития финансового сектора.

Key words: *financial markets, Baku Stock Exchange, joint-stock companies, securities, derivatives, NASDAQ, S&P 500, The Dow Jones, FTSE, DAX, transactions, shareholders*

Açar sözlər: *maliyyə bazarları, Bakı Fond Birjası, səhmdar cəmiyyətləri, qiymətli kağızlar, törəmələr, NASDAQ, S&P 500, The Dow Jones, FTSE, DAX, əməliyyatlar, səhmdarlar*

Ключевые слова: *финансовые рынки, Бакинская фондовая биржа, акционерные компании, ценные бумаги, деривативы, NASDAQ, S&P 500, The Dow Jones, FTSE, DAX, сделки, акционеры*

Exploring the characteristics of financial markets in Azerbaijan involves analyzing various aspects such as market structure, regulatory framework, and investor behavior. It encompasses understanding the composition of the stock exchange, bond market, and other financial instruments available in the country. Additionally, it examines factors like market liquidity, volatility, and transparency to assess the overall efficiency of Azerbaijan's financial markets. Through this exploration, stakeholders gain insights into the opportunities and challenges present in the Azerbaijani

financial landscape, aiding in decision-making and policy formulation for market development and stability.

The foundation of the complex market of financial markets in Azerbaijan is the Baku Stock Exchange, which was established as a non-commercial entity on February 15, 2000, and later converted into a closed joint-stock company. Currently, this exchange has 20 shareholders. The Baku Stock Exchange operates a trading floor consisting of 30 trading places and a depository responsible for the custody and circulation of financial markets.

According to Article 1078-15.6 of the Civil Code, the placement of shares of joint-stock companies through mass offering is carried out through the stock exchange. Although such articles are adopted for the development of the stock exchange, they contradict the nature of the activities and the principles of the issuance of shares of joint-stock companies. For instance, companies must be listed for trading on the stock exchange's financial markets. Currently, despite the establishment of conditions for the first and second-level quotation sheets in the Baku Stock Exchange, only one joint-stock company is listed. For a joint-stock company to be listed on the financial markets of the Baku Stock Exchange, they must meet certain requirements. For instance, for inclusion in the first-level quotation sheet of the Baku Stock Exchange, a joint-stock company must operate for the previous 3 years before applying to the exchange, not be subject to bankruptcy proceedings during the previous 3 years, have its shares and bonds held by the owners registered by the registrar, who is a professional participant in the financial markets, have a total capital of not less than 5 million manats, and meet other requirements.

Another factor necessitating a company's listing is the establishment of connections for its transition to the stock exchange trading system. For the trading of shares of the joint-stock company in the stock exchange, a link must be established between the depository serving the stock exchange and the registrar maintaining the shareholders' registry. Through this connection, shares must be transferred to the depository. On the other hand, joint-stock companies do not belong to professional participants of the financial markets. Therefore, the initial market of financial securities is not implemented in the stock exchange; rather, the stock exchange belongs to the financial market's secondary market. Thus, the mentioned article of the Civil Code not only does not contribute to the development of the stock exchange but also distorts the nature of the financial market. It should be noted that one of the factors facilitating the creation of the stock exchange is the organization of clearing in this institution. The clearing of operations carried out among the participants of the stock exchange, i.e., mutual offsetting, leads to a reduction in both financial market transactions and money circulation, resulting in reduced expenses. However, the depository and clearing activities have been abolished at the

Baku Stock Exchange. These activities are now provided by the National Depository Center. It should be noted that previously, the Baku Stock Exchange was engaged in both depository and clearing activities. However, on January 15, 2015, the State Committee for Securities of the Republic of Azerbaijan revoked the licenses of the depository and clearing activities owned by the Baku Stock Exchange upon its application. It should be noted that since September 2013, the National Depository Center has been providing services for clearing and settlement of closed contracts at the Baku Stock Exchange. The implementation of such a step can contribute to the elimination of redundancy in the infrastructure of the financial market and increase efficiency. Currently, the National Depository Center acts as the central depository for state and corporate financial markets and is the main registrar of the country. Moreover, the co-location of the Baku Stock Exchange and the National Depository Center in one building has created favorable conditions for establishing effective relations between them and shaping the electronic trading system. One of the key indicators characterizing the development of the stock market in the country is the number of companies listed on the stock exchange. This indicator allows assessing the number of public companies in the country and gaining insight into the regulatory capabilities of the stock exchange's business activities. Especially, the ratio of listed companies to large and total companies on the stock exchange also characterizes the role of the stock market in the national economy.

The volume of the market characterizes the quantitative aspect of the development of the financial market. The quality aspect of this market is determined by the costs of mobilizing funds and the possibility of transferring them from one investment to another.

Additionally, the total value of the circulating shares and the degree of their concentration also characterize the quality aspects of the stock market. Besides the mentioned indicators, it is also possible to use the average size of the companies traded in the stock market. This indicator reflects the concentration of the stock market. If the stock market trades a limited number of large companies' shares, it indicates that the market is underdeveloped.

The role of the financial market in financing the national economy depends on the significant opportunities for financial innovation in this market and the expansion of the tools and methods for conducting financial transactions. The level of activity in the financial market serves as a vital indicator of economic activity in the country. In many countries, economic activity is determined based on the indices of stock exchanges (such as the Dow Jones, S&P 500, and NASDAQ in the USA, FTSE in the UK, CAC 40 in France, and DAX in Germany). The indices of stock exchanges mainly represent a combined set of a certain number of companies' financial markets.

As a result, it is possible to evaluate economic activity based on the economic situation of companies that form the main part of the national economy.

Since 2017, trading in currency and derivative financial instruments based on currency and commodities has commenced on the Baku Stock Exchange (BSE) under the condition of liquidity provided by respective market makers for individual and institutional investors. In the same year, trading operations worth 204.7 million manats in commodity-based and 4.1 billion manats in currency-based derivative financial markets were conducted on the BSE. The emergence of derivative financial market trading led to a 1.5-fold increase in the turnover of the financial market compared to the previous year in 2017. It should be noted that trading in derivative financial markets is facilitated through Forex on the BSE. Investment companies acquire access to the BSE's platform for Forex trading and offer services to their clients through this platform. The Invest.az company, contracted with the BSE, acts as the counterparty for orders placed in this market, fulfilling the market maker function to ensure daily liquidity for trading operations. Invest.az determines buy and sell prices on a daily basis within the price range for traded financial instruments and also provides corresponding quotations for buy-sell obligations determined by the BSE's trading system. The Forex market primarily involves futures transactions related to foreign currencies.

Other than these, I would like to talk about the current state of Azerbaijani securities market and provide some significant statistics. In the period from January to September of this year, operations worth 16 billion 607 million manats were conducted in Azerbaijan's securities market. According to the Central Bank of Azerbaijan, this represents a 76% increase compared to the same period last year.

Of the 9-month indicators, 6 billion 43.8 million manats (20% more) were formed in the primary market, while 10 billion 563.2 million manats (2.4 times more) were formed in the secondary market.

During the reporting period, 9,662 transactions were concluded in the securities market. This is 46.5% more compared to the annual figure. Of these, 1,853 transactions accounted for the primary market (58.1% more), while 7,809 transactions accounted for the secondary market (44% more).

In the period from January to September, operations in Azerbaijan's securities market amounted to 6 billion 179.8 million manats, or 37.2% of which were government securities, 1 billion 733.7 million manats, or 10.4% were corporate securities, and 8 billion 693.5 million manats, or 52.3% were repo transactions. These figures represent a respective increase of 25.9%, 66.1%, and 2.5 times compared to the same period last year.

During the 9 months, 2,223 transactions, or 23%, were government securities, 2,982 transactions, or 30.9%, were corporate securities, and 4,457

transactions, or 46.1%, were repo transactions. This represents an increase of 63.9%, a decrease of 10.3%, and an increase of 2.3 times compared to the previous year, respectively.

In addition to these I would like to note that, the increase in the volume of the financial market has occurred due to the secondary market. The volume of the financial transactions that happened past years are showing how the financial markets work in Azerbaijan. Specifically, while the initial market volume decreased by approximately 0.4 percent in 2014 compared to 2013, the secondary market volume increased by 3.3 percent. However, in 2016, the share of the initial and secondary market turnover accounted for 52.7 percent each.

This situation is related to the absence of one of the main areas determining the country's economic activity in the financial market. In developed countries, the secondary market holds the primary share in the total turnover of the financial market. The situation in the financial market remained unchanged in 2017.

In the country, the volume of turnover of the initial and secondary markets of financial markets has increased 2.4 times without considering derivative financial markets. This increase is mainly due to the placement of corporate financial markets. In the modern era, the level of capitalization of joint-stock companies and the liquidity of shares are low. One of the manifestations of this is the low share of freely circulating shares in the market. In 2016, 74.1% of the stock market and in 2017, 88.9% of the stock market belonged to the initial market.

The role of regulatory factors in the issuance of shares in the country has been significant. In Azerbaijan, banks are established in the form of joint-stock companies (Article 19.1 of the Law). Also, most insurance companies are established as joint-stock companies. In this case, the addition of requirements to increase their charter capital leads to an increase in the issuance of shares and, consequently, an increase in the volume of the initial market. From 2011 to 2013, out of the 109 emission prospectuses submitted for placement of shares on the Baku Stock Exchange, 72 belonged to commercial banks and 19 to insurance organizations. In 2014, the increase in the volume of the initial market of shares was related to the requirements set for the minimum capital of commercial banks. Specifically, by the decision of the Board of the Central Bank dated November 14, 2013, banks were given until January 1, 2015, to increase their total capital to 50 million manats.

Today, there is a great need for the development of institutions in the field of housing construction financing to expand the opportunities for various categories of citizens in different countries to obtain credit through new mortgage products and services aimed at facilitating access to credit. It is

evident that simplifying the financing procedure for mortgage housing construction creates conditions for increasing the economic efficiency of both initial and secondary mortgage markets by reducing transaction costs and risks. In this regard, it is of great importance to develop and implement specialized programs on housing collateral, taking into account the possibilities of mortgages.

The planned measures aimed at developing the institutional basis of mortgage housing construction expand the opportunities for citizens to access housing. All these considerations justify the selection and relevance of the research topic. Accordingly, enhancing the effectiveness of mortgage lending in solving socio-economic problems involves mutual cooperation in the relations system, research into problems, efficient government mechanisms, and simplifying the implementation of these processes to make the use of housing collateral the most attractive and convenient tool for the population.

In this context, mortgage lending accelerates housing construction processes, increases mutual trust among citizens awaiting housing, relies on government support in solving socio-economic problems, intensifies these processes, and creates favorable conditions for solving the country's socio-economic problems. Many researchers emphasize the importance of several factors for the more effective operation of the mortgage market at the macroeconomic level, such as ensuring a broader macroeconomic environment for the mortgage market, stimulating supply and demand for offers on the housing market, stimulating demand for mortgage loans, implementing temporary local policies to ensure healthy competition in the mortgage and housing markets, and increasing the effectiveness of the banking system's operations in the mortgage market, among other significant aspects.

Some scholars note that without improving the living standards of the country's population, ensuring the continuous and stable source of national economy, and maintaining social stability is considered an impossible task. Therefore, in the conditions of market economy, housing emerges as both a fundamental condition and factor of public organization and quality of life. Taking these into account, the effective implementation of the mortgage and mortgage loan mechanism in the processes of improving housing conditions and providing housing for every citizen depends directly on the improvement of commercial banks from several socio-economic perspectives. According to the author, these issues require continuous attention to the construction of the mortgage system in a more sophisticated form within the private sector. The presented ideas and considerations, as well as research materials, enable viewing the mortgage as an economic element and distinguishing its functions. The mortgage is characterized as an element of the economic system by the following:

- The mortgage system serves as a significant tool for attracting financial resources for organizing housing construction;
- Through the mortgage framework, property rights on real estate can be ensured;
- The mortgage mechanism facilitates the formation of additional capital and financial resources based on various securities.
- Therefore, understanding the role of the mortgage within the economic system and its functions helps in comprehensively addressing housing-related challenges and improving living standards.

As evident, the principal elements of mortgage lending encompass the purposeful utilization, duration, payment capacity, and collateralization of the provided credit resources. From a socio-economic perspective, mortgage lending not only fulfills a redistributive function in the housing construction sector and housing market but also provides additional incentives for addressing other significant social issues, shaping the housing market, and channeling financial resources into these areas.

It is possible to distinguish a group of functions and socio-economic tasks of mortgage lending in this format:

1. Firstly, it serves as an effective mechanism in realizing citizens' fundamental constitutional right to housing, as evidenced by the experience of countries worldwide;
2. Regulating the pace of development of the national economy and its individual sectors, particularly the construction and housing construction sectors;
3. Directing capital to production sectors and attracting investments;
4. Ensuring the repayment of debts through mortgage lending mechanisms and insuring against risks;
5. Stimulating the turnover of real estate and, consequently, the development of the housing market as a whole;
6. Reflecting incentivizing features such as the formation of capital through securities and other financial elements.

In summary, mortgage lending plays a pivotal role in addressing housing-related issues and contributing to the overall socio-economic development of the country.

International financial resources are utilized in international economic relations and the external financing of national economies. International finance facilitates economic relations and collaboration among residents of different countries, as well as the borrowing and lending activities of residents with international credit organizations, multilateral banks, and funds, and the operations of individuals and legal entities in international financial markets. It is evident that the scope of financial resources is not confined solely to the

borders of individual countries but forms the basis of international economics and relations. In most cases, finance serves as a leading resource in international economic relations.

At the contemporary stage, the barrier between domestic and international finance, especially for countries with freely convertible currencies, is easily eliminated. International finance includes the financial resources of international and regional credit organizations and the financial instruments circulating in international financial markets, as well as the service resources of residents of various countries. International finance also encompasses investments by residents in the securities of their own countries or national corporations in international financial markets, among other activities.

International finance is divided into private and official finance. Private finance consists of special or borrowed financial resources provided to residents by banks, corporations, and other private entities, either under market conditions or through direct cross-border financing. Market resources are mobilized from the international capital market (currency, foreign exchange, bank loans, debt securities, and stocks), which collects free funds, redistributes them, ensures their circulation, and provides liquidity in the market.

Official finance refers to the financial resources of foreign state structures and international organizations provided to recipient countries on concessional or non-market terms. While the share of official resources in international finance is not as significant, for many developing and transitional economies, official loans and assistance serve as the primary service function of external financing. Additionally, obtaining credits from the International Monetary Fund (IMF) or the World Bank opens access to international capital markets for them. Official resources mainly comprise official development finance in addition to government export credits received by countries. However, official aid comes with specific concessional terms, provided by the governments of developed countries and certain other countries, as well as international and regional organizations.

The mobilization of international official resources significantly influences the development strategies of recipient countries. Official financing is directed towards the development of the market, strengthening the private sector. The provision of credits by the IMF and IBRD is contingent upon the rapid liberalization of privatization and foreign economic resources, the creation of capital and technology markets, the adoption and implementation of stabilization and structural programs aimed at unifying the industrial system, and market regulation.

One of the ten main manifestations of international financial resources is international credits and credit resources. International credit resources

involve the movement of debt capital in the sphere of international economic resources, associated with the provision of currency-assets on terms of repayment and interest payment. In this realm, creditors (lenders) and (borrowers) include private firms and banks, government administrations and authorities, international and regional currency credit and financial organizations.

International financial-credit and non-credit forms can exist in the market (sold) and non-market character. Credit funds play a significant role in the composition of international finance, provided for a specific period to generate income. The flip side of international credit is the debtor's obligation to creditors, which must be serviced in the form of interest payments and repaid within agreed terms. The movement of official capital in credit form manifests as credits and integration from foreign states and international organizations.

Foreign borrowing is carried out by private banks, other financial organizations, as well as non-financial structures (companies) from their own funds and borrowed resources. Private financing in credit form - obtaining bank credit in the short-term and long-term capital market borrowing. International financing can also take the form of non-obligatory debt for the creditor (investor). Such financing is primarily implemented through portfolio investment in foreign shareholder capital by international institutions, based on foreign investment.

International finance is divided into market and non-market finance. In the context of economic and financial globalization, the active expansion of international indebtedness over assets has turned most countries into net debtors. In many countries, the chronic deficit in the reconstruction of the economy to carry out current settlements and domestic investment, and to fulfill external debt obligations has led to the formation of a chronic fractional economy.

A thorough examination of international finance is conditioned by substantial changes in the realm of financial markets' globalization and integration processes, liberalization of the capital market, development of financial infrastructure based on modern internet technology, and the increasing role of international finance in global development.

Consequently, the state of Azerbaijan and corporate issuers (borrowers) have entered the international capital market, while non-residents have become active in Azerbaijan's financial markets. Azerbaijan has entered a new phase in its relations with international official creditors (IMF and IBRD) due to the increase in budget volume and possession of high foreign currency reserves.

World finance has emerged as a result of the spread of financial resources to international investment relations on one hand and the operation

and development of the global economy's sub-financial system on the other. As a component part of the global economy, they represent the totality of the world's financial resources, including financial organizations of 185 countries, international financial centers, all 65 million businesses in the legal business sector, and the entire population of the globe, which exceeds 6 billion people.

International finance differs from government finance, as well as corporate and household finance, in that it encompasses multiple entities, meaning it is inherently a multi-subject category. This indicates that there is no single international monetary fund owned by a specific subject of the world economy. Global financial resources are primarily in circulation and constitute the global financial market.

However, international economic resources are often used in a narrower sense, namely as resources used between residents and non-residents. As global finance globalizes, the distinction between broad and narrow definitions becomes increasingly blurred, and when referring to international finance in a narrow sense, it is understood as global finance.

Some economists characterize the structure of global finance as the sum of international financial markets, international banking operations, the finance of international organizations, and international portfolio investment.

Not all elements of the world's financial resources are circulated in the international financial market. For instance, financial aid is provided not according to the law of demand and supply but based on specific economic conditions and the situation of the recipient when certain economic conditions are met. As for gold and currency reserves, they are circulated in the international financial market only in individual cases, typically when the complex financial situation of their owners necessitates it.

International finance can be divided into public (general) and private finance. The subjects of the former are institutions recognized in accordance with international (general) legal norms. These include sovereign states, nations and peoples struggling for independent statehood, state organizations (such as the Vatican), and free cities. The primary subjects of international private finance are the national and foreign entities of states (both physical and legal persons) and the organizations created by them.

The global financial market can be analyzed based on its function and the circulation period of financial assets. Functionally, it can be divided into currency markets, derivatives markets, insurance services, stock markets, and credit markets. Within these markets, various segments can be identified. For example, in the insurance services market, there are segments for reinsurance, while in the credit market, segments include bond markets and bank credit.

The international financial market can also be segmented based on the circulation period of financial assets into currency (short-term) markets and

capital markets (long-term). Additionally, there are financial assets aimed at being present in the money market to maximize profits, including those directed towards speculative liquidity, often referred to as "hot money."

The boundaries between segments of the international financial market have become increasingly blurred, allowing for the transfer of a portion of global financial resources from one segment to another. As a result, mutual interdependence is established among currency exchange rates, market interest rates, and the prices of securities in various countries. This globalization of financial resources contributes to financial fluctuations in different regions, affecting the overall stability of the global financial infrastructure.

The diversity of participants in the international financial market necessitates comprehensive classification, as each segment attracts different types and forms of participants. The following indicators are selected for classification:

1. The nature of participants' involvement in operations;
2. The purposes and motives of such participants;
3. Types of elements and their characteristics;
4. The origin (nationality) of the subject;
5. Types of investors and borrowers.

Literature

1. *www.bfb.az - Bakı Fond Birjasının rəsmi internet sahifəsi.*
2. *www.cbar.az – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi.*
3. *www.qkdk.gov.az – Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi.*
4. *www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi.*
5. *Sərvər Alıcan oğlu Abbasov, "Maliyyə Menecmentinin təşkili problemləri", Bakı – 2016.*
6. *www.report.az*
7. *Zahid Fərrux Məmmədov, "Pul kredit banklar", Bakı - 2006.*
8. *Zahid Fərrux Məmmədov, "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi", Bakı - 2012.*
9. *Blackburn, K., M. Christensen, "Monetary Policy and Policy Credibility", The Journal of Economic Literature, Vol. XXVII. 1989.*
10. *Clifton, E. V., "Inflation Targeting: What is the Meaning of the Bottom of the Band?", IMF Policy Discussion Papers. 1999.*
11. *Debelle, G., "Inflation Targeting in Practice", IMF Working Paper. 1997.*

D.Ş.Məcnunzadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
dergahdergah5@gmail.com

AZIX DAŞ DÖVRÜ ABİDƏSİNİN ARXEOLOGİYA ELMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Bu məqalədə Azıx mağarasının öyrənilməsi, tədqiqi və Azərbaycan üçün əhəmiyyəti haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Azıx mağarası Azərbaycan arxeologiya elminin banisi Məmmədali Hüseynov tərəfindən tapılmış və tədqiq edilmişdir. Azıx mağarasının tədqiqində antropoloq Dəmir Hacıyevin də rolu böyük olmuşdur. Azıxdan tapılan qədim insana məxsus alt çənə sümüyü dünyanın böyük tapıntılarındanandır.

МЕСТО И РОЛЬ ПАМЯТНИКА КАМЕННОГО ВЕКА АЗЫХА В АРХЕОЛОГИИ

Резюме

В данной статье представлены общие сведения об изучении, исследовании и значении Азыхской пещеры для Азербайджана. Азыхская пещера была открыта и изучена основоположником азербайджанской археологии Мамедали Гусейновым. Велика также роль антрополога Демира Гаджиева в изучении Азыхской пещеры. Кость нижней челюсти древнего человека, найденная в Азихе, является одной из величайших находок в мире.

МЕСТО И РОЛЬ ПАМЯТНИКА КАМЕННОГО ВЕКА АЗЫХА В АРХЕОЛОГИИ

Summary

This article provides general information about the study, research and importance of Azikh cave for Azerbaijan. Azikh cave was discovered and studied by Mammadali Huseynov, the founder of Azerbaijani archeology. The role of anthropologist Demir Hacıyev in the study of Azikh cave was also great. The lower jaw bone of an ancient man found in Azikh is one of the world's great finds.

Açar sözlər: Azıx, mağara, qədim insanlar, ilk tapıntı, Məmmədali Hüseynov

Ключевые слова: Азих, пещера, древние люди, первая находка, Мамедали Гусейнов

Key words: Azikh, cave, ancient people, first find, Mammadali Huseynov

İlk insanların yaşayış üçün seçdikləri ərazi onlar üçün əlverişli yerlər olmalı idi. Belə ərazilərə təbii mağaralar, çay sahilləri, meşəlik və bu kimi fərqli yerlər aiddir. Heç də təsadüf deyil ki, qədimdə yaranmış ilk “mədəniyyət mərkəzləri” hesab edə biləcəyimiz Qədim Misir, İkiçayarası, Qədim Çin və ya İspaniyadakı Altamira, Atapuerka Fransadakı Lasko mağaraları, Tanzaniyadakı Olduvay düşərgəsi dediyimiz xüsusiyyətləri özündə göstərmişdir.

Hələ 1939-cu ildə Ceyrançöl və Eldar düzlərinin mərkəzindəki Udabno adlı ərazidə tapılmış ibtidai insana məxsus diş qalıqları XX əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın da belə yerlərdən biri ola biləcəyi ehtimalını ortaya çıxardı. Bu fikri müdafiə etməyə başlayan alimlərdən biri də Sergey Zamyatin olmuşdur [2].

1953-cü ilin noyabrında Leninqraddan Bakıya dəvət olunmuş arxeoloq Sergey Nikolayeviç Zamyatin Məmmədəli Hüseynovla birlikdə Şamaxı, Mərzə və Qazax rayonları ərazisində kəşfiyyat tədqiqatlarına başladılar. Arxeoloq Məmmədəli Hüseynovun ən çox araşdırdığı qədim insan məskənlərindən biri Azıx mağarası olmuşdur [6].

1960-cı il iyun-iyul aylarında M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit ekspedisiyası Qarabağ ərazisində, Quruçay və Köndələnçay vadilərində elmi tədqiqat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m, çayın müasir yatağından 100-120 m yüksəklikdə, Füzuli şəhərindən 16 km aralıda Azıx mağarasını tapmışdır. Mağaranın iki girişi var. 4 zaldan ibarət olan mağaranın ümumi sahəsi 80 min m²-dir. 14 m qalınlığında 10 mədəni təbəqədən ibarətdir [1], [2].

Toponimlər lüğətində verilən izahatda, Azıx toponimi, mənbələrdə “Azıq”, “Azux” qeydə alınmış coğrafi ad qədim qırçaq dilindəki ilkin formasını saxlamışdır. Qədim türk dillərində “Azıx” sözü, “ayı” mənasındadır. Xocavənd rayonunun Azıx kəndi haqqında lüğətdə verilən məlumata görə, kənd XIX əsrin I yarısında Qacar İran dövlətinin Qaradağ mahalından gələn erməni ailələri burada məskunlaşmış və yaşayış məntəqəsini Azox adlandırmışlar [3], [4].

Azıx paleolit düşərgəsinin qazıntı tədqiqat işlərinin birinci mərhələsi hesab olunan 1960-1973-cü illərdə 6 mədəni təbəqə tapılmışdır. Bu çoxtəbəqəli düşərgədə ikinci mərhələ 1974-1985-ci illər hesab olunur ki, bu zaman 4 yeni təbəqə tapılmışdır.

Bu düşərgədə alt, X-VII təbəqə Quruçay mədəniyyətini, VI-V təbəqələr Aşel mədəniyyətini, III təbəqə Mustye mədəniyyətini təmsil etməklə paleolit dövrünə aiddirlər [6].

Düşərgənin I-II təbəqələrində Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsindən orta Paleolit dövrünə aid daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır. Mağaranın IV təbəqəsindən heç bir maddi mədəniyyət nümunələri

tapılmamışdır. Buna görə də bu təbəqə “lal təbəqə” adlandırılmışdır. Düşərgənin V-VI təbəqələrində son Aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. 1968-ci ilin iyun ayında Azıx Paleolit düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı, heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana aid edilən alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Azıx düşərgəsindən tapılan insan sümüyü hesab edilən sümük üzərində D.V.Hacıyev elmi-tədqiqat işi aparmış və onun qədim insana məxsus alt çənə sümüyü olduğu təsdiqlənmişdir. Bu tapıntıya şərti olaraq azıxantrop tipli insan adı verilmişdir. Alt çənə sümüyünün 18-22 yaş aralığındakı və təxminən 350 min il bundan əvvəl yaşayan qadına aid olduğu bildirilmişdir [7].

1972-1973-cü illərdə M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Azıx Paleolit düşərgəsinin V təbəqəsində Aşel mədəniyyətinə aid iki ocaq yeri qeydə alınmışdır. Erkən Aşel dövrünə aid bu təbəqədəki ocaq izlərinin diametri 30×20 sm-dir. Ocaq birbaşa girişdə deyil, qapıdan 20-25 m uzaqlıqda, cənub divarı yaxınlığındadır. 1973-cü ildə V təbəqənin IV horizontunda düşərgənin qaya divarları arasında 4 ayı kəlləsi və 2 ayı çənəsi tapılmışdır [2], [10].

1974-1975-ci illərdə müəyyən olunmuş VII-VIII-IX-X təbəqələrində elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Maddi mədəniyyət nümunələri arasında əsas yeri çay daşından hazırlanmış kobud çapma alətlər və heyvan sümükləri tutur. VII-X təbəqəsindən tapılmış daş məmulatlarının dünya arxeologiyasında oxşarı olmadığı və bunların tamamilə yeni bir mədəniyyətə aid olması müəyyən edilmişdir. Bu mədəniyyətə isə Quruçay mədəniyyəti adı verilmişdir. Düşərgənin VI-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 212 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Bu daşların texniki tipoloji xüsusiyyətləri Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi olmasını müəyyənləşdirmişdir [7].

1971-ci ildə M.Hüseynovun əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Daş dövrü arxeologiyası şöbəsi haqqında qərar qəbul edərək, şöbəni açdılar.

Hələ 1981-1983-cü illərdə Parisin “İnsan” muzeyində “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgi təşkil edilərkən, orada, Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları nümayiş etdirilmişdir [9].

2001-ci ildən Azərbaycan və Avropanın paleolit düşərgələrində tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi beynəlxalq əhəmiyyət almağa başlamışdır. İyulun 3-4-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, İtaliya, Hollandiya, Fransa və İspaniya alimlərinin hazırladıqları İNTAS-2000 adlı proqram qəbul edilmişdir. Həmin beynəlxalq elmi konfransda Ə.Q.Cəfərov Azərbaycan üzrə əlaqələndirici seçilmişdir. İNTAS-2000 proqramına əsasən, 2002-ci il sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-nədək Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, İtaliya, Hollandiya, Fransa və İspaniya alimləri Ə.Cəfərovun dəvəti ilə Bakıya gələrək

Azıx, Tağlar, Qazma, Buzeyir, Damcılı, Daşsalahlı paleolit düşərgələrindən tapılan arxeoloji və paleontoloji materiallar ilə yaxından tanış olmuşlar. Bu zaman Avropa alimlərindən Anri dö Lümley, Maria Antuanetta dö Lümley, Sala, Ciakobini, Karbonelli, D. Yordkipanidze, A. Vekua, M. Nioradze Azərbaycanda Daş dövrü üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərinə yüksək qiymət vermiş və tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının əhəmiyyətini qeyd etmişlər [5].

2001-2005-ci illərdə Ə.Cəfərovun Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramı əsasında, Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqat işləri nəticəsində Azıx paleolit düşərgəsində ibtidai insanların 2,5 milyon il bundan əvvəl məskunlaşdıqları elmi surətdə sübut olunmuşdur.

1992-ci ildə erməni qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Azıx mağarasında qanunsuz tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır. Geniş ölçülü beynəlxalq hesab oluna biləcək tədqiqat 2002-ci ildə aparılmışdır. Bu layihə qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Layihədə İspaniya Təbiət Elmləri Muzeyinin əməkdaşı Yolanda Fernandez-Halvo, Böyük Britaniyanın Blandford Muzeyinin əməkdaşı Tania Kinq və Britaniya Tarixi Muzeyinin əməkdaşı Piter Endryus iştirak etmişdir [6], [13].

Neolit dövrünün öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik mağara 2001-ci ildən Ermənistan arxeoloqlarının, Böyük Britaniya, İspaniya, İrlandiya və Hollandiyadan gələn alimlərin araşdırma meydanına çevrilmişdi.

Erməni alimi Levon Yepiskopyanın başçılığı altında işləyən “tədqiqat qrupu” – İspaniyanın Təbiət Elmləri Milli Muzeyinin əməkdaşı Yolanda Fernandez-Jalvo, London Təbiətşünaslıq Muzeyinin elmi işçisi Piter Endryu və bu “layihə”nin “rəhbəri” Tnaya Kinq Azıx mağarasında əldə edilən nadir tapıntıları Londona və Yerevana aparıblar.

Azərbaycan qanunlarını pozduqları üçün onlar 2016-cı ildə Azərbaycan Baş Prokurorluğu tərəfindən qaldırılan cinayət işlərinə əsasən, beynəlxalq axtarışa veriliblər [14]. Bu hadisə aşağıda göstəriləcək olan sənədlərin pozulduğunu göstərir.

1954-cü il dekabrın 19-da Parisdə imzalanmış Avropa Mədəniyyət Konvensiyasını, xüsusən də onun 1-ci və 5-ci maddələrini, 1969-cu il mayın 6-da Londonda imzalanmış Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyasını, 1985-ci il oktyabrın 3-də Qranadada imzalanmış Avropa arxitektura irsinin qorunması haqqında Konvensiyasını pozmuşdurlar [11].

Azıx kəndi 9 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edilmişdir. 1993-cü ildən 9 noyabr 2020-ci ilə kimi Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğalı altında olmuşdur [15].

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktor müavini, tarix elmlər doktoru, professor Nəcəf Museyibli söyləyib ki, bir qrup arxeoloq artıq Azıx mağarasına gedib:

“Onlar daha sonra hərbiçilərimizlə birlikdə geri qayıtdılar. Mağaradan bir sıra tədqiqat nümunələri götürülüb, hazırda bizim arxeoloji fondada saxlanılır. Yaxın günlərdə Azıx mağarasına ekspedisiya planlaşdırılmır. Çünki hələ qış aylarıdır. Ekspedisiyalar əsasən yay aylarında olur. Həm də ki, indiki vəziyyətə görə bu mümkünsüzdür. Həmin ərazilərə daxil olmaq üçün xüsusi icazələr verilməlidir. Bunlar olarsa, şübhəsiz ki, təkcə Azıx yox, bütün azad olunmuş ərazilərimizdə geniş arxeoloji işlərin aparılması nəzərdə tutulur” [16].

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 448 səh.*
2. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild (Ən qədimdən-b.e. III əsri). Bakı. "Elm". 2007. 520 səh+40 səh. illüstrasiya.*
3. *Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya /tərt.edəni G. Səfəraliyeva; ixt, red və burax. Məsul. K.Tahirov; red. L.Axundova. -Bakı. 2016. 648 səh.*
4. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı. "Şərq-Qərb", 2007, 304 səh.*
5. *Cəfərov Ə. Qarabağ və onun tarixini saxtalaşdırmaq cəhdləri. Arxeologiya. 2018.*
6. *Dostiyev T. Qafqazın ulu keçmişini kəşf edən alim: Professor Məmmədali Hüseynovun 100 illik yubileyinə. Bakı Universitetinin xəbərləri. 2022. №2.*
7. *Əliyev. V. Qarabağ (Qədim dövr) (Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində) Bakı. Çarşoğlu-Multimedia, 2010, -204 səh.*
8. *R.B.Göyüşov, A.İ.Martınov. SSRİ arxeologiyası – Bakı, "Maarif", 1991, 272 səh. Şəkilli. (Kirilcə)*
9. *Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov, Kərim Kərəm oğlu Şükürov. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil", 2005, 380 səh.*
10. *Vəli Baxşəli oğlu Baxşəliyev. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəblər üçün vəsait). Bakı: Elm, 2007, 239 səh.*
11. <https://www.azerbaycanli.org/page/209>
12. <https://www.antiquity.ac.uk/projgall/king295/>
13. https://westernarmeniatv.com/history_wa/patrimony-history_
14. <https://modern.az/aktual/264237/azix-maarasi-da-isaldan-azad-olundu/>
15. <https://www.xocavend-ih.gov.az/az/page/160.html>
16. <https://science.gov.az/ru/news/open/15544>

X.F.Ölkəliyev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
khayyamolkeliyev@gmail.com

ƏHALİNİN AZTƏMINATLI TƏBƏQƏLƏRİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Ölkəmizdə aztəminatlılığın azaldılması ilə bağlı həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlərin olmasına baxmayaraq, bildiyimiz kimi aztəminatlılıq bizim ölkə də daxil olmaqla, bütün dünya ölkələrində aktual olan problemlərdən biri olaraq qalır və yoxsulluğun artmasına da təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aztəminatlı ailələr üçün son 10 il ərzində dayanmadan yeni, əlçatan layihə və proqramlar həyata keçirmiş və dövlət ünvanlı dövlət sosial yardımı təmin edən dövlətlər içərisində üstün mövqeyə malik olmuşdur. İnsanlar arasında rəqabət, güc fərqlilikləri olduğundan bilirik ki, təbəqələşmə daim olacaqdır. Bu səbəbdən dövlətimizdə aztəminatlılıqdan əziyyət çəkən bütün əhali kateqoriyalarının xeyrinə həyata keçirilən və uğur qazanılan layihə və proqramlar davam etdirilməli və yeniləri üçün planlar hazırlanmalıdır. Çünki hər bir təbəqəyə malik olan əhali kateqoriyalarının cəmiyyətimizdə rolu olduqca vacibdir və onlar cəmiyyət həyatında aktiv şəkildə iştiraka təşviq edilməlidirlər. Bu ideaya dəstək üçün ilk növbədə sosial işçilər və psixoloqlar kimi əhaliyə birbaşa təsir göstərən mütəxəssislər daha genişmiqyaslı fəaliyyət göstərməli, sosial sahə ilə bağlı xidmətlər artırılmalı, sosial xidmət məqsədli müəssisələrin sayı artırılmalıdır.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ МАЛООБЕСПЕЧЕННЫХ СЛОЕВ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Несмотря на масштабные меры, принимаемые по сокращению бедности в нашей стране, как известно, бедность остается одной из самых острых проблем во всех странах мира, в том числе и в нашей стране, и влияет на рост бедности. Президент Азербайджанской Республики на протяжении последних 10 лет постоянно реализует новые, доступные проекты и программы для малообеспеченных семей и занимает лидирующие позиции среди государств, оказывающих государственно-ориентированную государственную социальную помощь. Поскольку между людьми существует конкуренция и различия во власти, мы знаем, что стратификация будет существовать всегда. По этой причине необходимо продолжить успешные проекты и программы в интересах всех категорий населения, страдающих от низких доходов в нашей стране, и подготовить планы новых. Потому что роль категорий населения каждого класса в нашем обществе очень важна, и их следует поощрять к активному участию в жизни общества. Для поддержки этой идеи в первую очередь должны осуществляться более масштабные

мероприятия специалисты, оказывающие непосредственное влияние на население, такие как социальные работники и психологи, должны быть увеличены услуги, связанные с социальной сферой, а также количество социальных работников. предприятий сферы услуг должно быть увеличено.

DEVELOPMENT OF SOCIAL PROTECTION OF LOW-INCOME GROUPS OF THE POPULATION

Summary

Despite the large-scale measures taken to reduce poverty in our country, as we know, poverty remains one of the most pressing problems in all countries of the world, including our country, and affects the increase in poverty. The President of the Republic of Azerbaijan has continuously implemented new, accessible projects and programs for low-income families over the last 10 years and has a superior position among the states that provide state-oriented state social assistance. Because there is competition and power differences between people, we know that stratification will always be there. For this reason, successful projects and programs for the benefit of all categories of the population suffering from low income in our country should be continued and plans for new ones should be prepared. Because the role of the population categories of every class in our society is very important and they should be encouraged to actively participate in the life of the society. In order to support this idea, first of all, specialists who have a direct impact on the population, such as social workers and psychologists, should perform larger-scale activities, services related to the social field should be increased, and the number of social service enterprises should be increased.

Açar sözlər: *sosial müdafiə, aztəminatlılıq, sosial müavinət, sosial yardım, yoxsulluq*

Ключевые слова: *социальная защита, низкий доход, социальное пособие, социальная помощь, бедность*

Key words: *social protection, low income, social benefit, social assistance, poverty*

Sosial müdafiə yoxsullar arasında risk və zəifliyi aradan qaldırmaq üçün ictimai qaydada təsdiq edilmiş siyasət və proqramlardır. O, insan kapitalını yarada və yoxsul insanların istehsal potensialını artırma bilər. Başqa sözlə, sosial müdafiə ehtiyac içində, “risk şəraitində olan” insanları qorumaq üçün xidmətləri və institusional təminatları köçürür, müdaxilələr edir. Sosial müdafiə sistemləri, məsələn, işsizlik, valideyn vəzifələri, xəstəlik, əlillik və ya qocalıq səbəbindən gəlir əldə edə bilməyən və ya əlavə ehtiyaclarla üzləşən insanlara dəstək verir. Bu dəstək pensiya və ya işsizlik müavinəti kimi nağd müavinətlər və ya qayğı xidmətləri kimi natura şəklində müavinətlər şəklində ola bilər [1, s.13].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial müdafiənin genişləndirilməsi ilə sosial müdafiə sistemlərinin milli təriflərinə başqa növ müavinətlərin də daxil

edilməsi daha çox yayılmışdır. Məsələn, sosial müdafiə təşəbbüsləri kənd təsərrüfatına əlavə subsidiyalar, gənclərin məşğulluğu proqramları, məktəb qidalanma proqramları və ya subsidiyalaşdırılmış nəqliyyat təmin edə bilər. Sosial müdafiə bu cür proqramların əsas məqsədi olmaya bilər, çünki onlar kənd təsərrüfatı istehsalının və ərzaq təhlükəsizliyinin artırılması, təhsilin təşviqi, bacarıqların artırılması və məşğulluğun təşviqi kimi digər faydaları təmin edir. Məqsədlərin çoxluğu siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinə və sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinə təsir göstərir [2, s.35].

Hal-hazırda sosial yardım inkişaf etməkdə olan ölkələrə geniş yayılmağa başlamışdır. Sosial yardım sahəsindəki tendensiyalar əhəmiyyətli qlobal tərəqqidən xəbər verir. 142 ölkəyə, o cümlədən Dünya Bankının sosial müdafiəyə dair məlumat bazasında olanlar – ASPIRE – Davamlılıq və Ədalətliyin Sosial Müdafiə Göstəriciləri Atlası əsasında aparılan təhlillər göstərir ki, 70 faiz şərtsiz nağd pul köçürmələri mövcuddur və 43 faiz şərti pul köçürmələrinə əsaslanır. Bu arada 101 ölkədə yaşa görə sosial pensiya mövcuddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr sosial yardım proqramlarını davamlı olaraq genişləndirirlər. Bu yardımlar, qidalanma riskləri, maliyyə inklüzivliyi, sahibkarlıq təlimi və aktivlərin köçürülməsi ilə bağlı rmaarifləndirmə elementlərini əlavə etməklə dolanışıq təsirlərini getdikcə gücləndirir. Başqa sözlə, sosial yardım, xüsusilə gəlir dəstəyi və müdaxilələr çox vaxt qeyri-rəsmi işçilər arasında məhsuldarlığı və davamlılığını artırmışdır [3].

Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əsas kateqoriyalardan biri də aztəminatlı təbəqələrdir. Əhalinin aztəminatlı təbəqələri dedikdə, normal yaşayışını təmin etməkdə çətinlik çəkən, sosial yardıma ehtiyacları olan kateqoriyalar nəzərdə tutulur. Təbii ki, digər dövlətlər kimi Azərbaycan dövləti də bu kateqoriyaya daxil olan insanlara yardım məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirərək yoxsulluqla mübarizəyə dəstək olur. Sözügedən tədbirlərə aztəminatlı təbəqələrə maddi və mənəvi dəstəklərin göstərilməsi ilə bağlı qanunların qəbul edilməsi, qanunda nəzərdə tutulan müddələrin tətbiqi üçün yeni qurumların yaradılması kimi tədbirlər daxildir. Aztəminatlı ailələr üçün edilən əsas sosial müdafiə tədbirlərindən biri Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımın təyin edilməsi ilə bağlı qanunun qəbul edilməsidir. Ünvanlı dövlət sosial yardımı – aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən ehtiyac meyarına uyğun olaraq dəyərləndirilərək edilən pul yardımıdır. Bu yardım Prezidentin № 1039 qərarı ilə 21 oktyabr 2005-ci ildə qəbul edilib və nəhayət 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Ünvanlı Dövlət Sosial yardımını üçün müracəti edən şəxslər Azərbaycan sənədlərinə malik olmalıdırlar. Sosial yardım təyin edilərkən axtarışda, cəzaçəkmə müəssisələrində, müddətli həqiqi hərbi xidmətdə və tam dövlət təminatında olan şəxslər (uşaq evi və internatlarda, ahıllar və əlilliyi olan şəxslər üçün sosial xidmət müəssisələrində, xüsusi təhsil müəssisələrində

yaşayan şəxslər), əcnəbilər, Azərbaycan Respublikasında yaşamayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları aztəminatlı ailə üzvləri kimi nəzərə alınmırlar [46].

Biz bilirik ki, pandemiya dövründə aztəminatlı ailələrin vəziyyəti digər kateqoriyalara nisbətən daha çox artmışdır. Müəyyən yerlərdə günə maddəli çalışaraq gəlir əldə edən şəxslər də pandemiya səbəbindən qoyulan məhdudiyyətlərlə bağlı işləmədiklərindən, əlavə gəlirlərdən də məhrum olmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu səbəbdən, pandemiya dövründə həm dövlət müəssisələri, həm də qeyri-dövlət müəssisələri tərəfindən edilən yardımlardan əlavə, ünvanlı dövlət sosial yardımın təyin edilməsində də dəyişikliklər edilmişdir. Məhz bu məqsədlə, Nazirlər Kabineti “Yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə mübarizə şəraitində aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi barədə” 1 aprel 2020-ci il tarixli Qərarı qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən, ünvanlı sosial yardımın müddəti bitən aztəminatlı ailələr, təkrar müraciət etmələrinə ehtiyac qalmadan pandemiya müddətində yardımla təmin olunurdular.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, həmçinin maddi cəhətdən günlük yaşayış tələbatlarını ödəməkdə çətinlik çəkən aztəminatlı kateqoriyaların tərkibində əlilliyi olan şəxslərdə mövcuddur. Bu həssas kateqoriyaya daxil olan şəxslərin sosial müdafiəsi Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən başlanmış və hal-hazırda cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Xüsusilə, tənha yaşayan, ailə başçısı əlil olan şəxslərə dövlət tərəfindən dəstək məqsədilə sosial yardımlar və ya müavinətlər verilir. Bu vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyası edilməsi üçün birinci fəsilə qeyd etdiyimiz kimi, yeni müəssisələr yardımıdır. Artıq onlar da müxtəlif peşələrə yiyələnir, digər insanlarla ünsiyyətə girir, cəmiyyətin vacib üzvləri olduqlarını xatırlayırlar. Son məlumatlara görə, ölkəmizdə hal-hazırda 600 mindən çox əlilliyi olan şəxslər var və onlara dəstək məqsədilə Əmək Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən əlilliyə görə əmək pensiyası və ya pensiya hüquqları olmadıqda müavinətlər verilir.

Aztəminatlılığın yaranmasının ən başlıca səbəblərindən biri də işsizlikdir. Yoxsulluğun, işsizliyin aradan qaldırılması üçün edilə biləcək ən mühüm addımlardan biri də səhiyyə və təhsil imkanlarının genişləndirilməsidir. Təcrübələr sübut edir ki, təhsilli şəxslərin artması həm iş imkanlarını artırdığı üçün məşğulluğun təmin edilməsində, həm gəlir səviyyəsinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Yüksək gəlir isə yoxsulluğun azadılması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Buna görə də 1963-cü ildən etibarən Dünya Bankı tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uşaqların ən azından ibtidai təhsil almaları üçün maliyyə dəstəkləri göstərilir. Bu məqsədlə inkişaf etməkdə olan 89 ölkədə təhsillə bağlı dəyəri 8.5 milyard dollar dəyərində olan 142 layihə həyata keçirilmişdir [3].

Azərbaycanda işləyə bilməyən çoxuşaqlı analara, aztəminatlı təbəqələrə dəstək, işsizliyin qarşının alınması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında” 1992-ci il 27 iyun tarixli qanun qüvvəyə minmişdir. Həyata keçirilən proqramlar sayəsində yeni iş yerləri yaradılmış, əhalinin yaşayış səviyyəsi yüksəlmiş, ölkə ərazisində sosial-iqtisadi tarazlıq qismən bərpa olmağa başlamışdır.

Ölkəmiz hal-hazırda insan hüquqlarına hörmət bəsləyən, qadın və uşaq hüquqlarını olduqca önəmsəyən nümunəvi ölkə kimi dünyaya tanınmışdır. Hər bir ölkənin güclənməsi və inkişaf səbəbi insan kapitalıdır. Əhali nə qədər təhsilli, dünyagörüşlü, yeni texnologiyalara bələd ola bilsə, ölkə bir o qədər də uğur qazanacaq, yeniliklər gətirəcək və dünya ölkələri ilə rəqabətə hazır olacaqdır. Bu səbəbdən, dövlətlər ilk öncə hər kateqoriyadan olan savadlı nəsillər yetişdirməyə və onlara dəstək olmağa çalışmalıdır. Bu səbəbdən, həyata keçirilən layihə və proqramların çoxu bu istiqamətdədir. Əhalinin rifah vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən proqram və tədbirlərlə yanaşı yeni layihələr hazırlanmalı və bu istiqamətdə işlər daha da genişləndirilməlidir [4].

Ədəbiyyat

1. *Social Protection And Development Essay by PUSHPENDRA KUMAR - page 13.*
2. Mirzəzadə A. *Azərbaycan, zaman, inkişaf.* Bakı: Azərbaycan, 2008, səh-35.
3. https://elibrary.worldbank.org/doi/10.1596/978-1-4648-1328-3_ch6#:~:text=A%20guiding%20principle%20for%20strengthening%20social%20assistance%20is%20progressive%20universalism,incremental%20levels%20of%20coverage%20involve
4. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=en&id=5481>

Sh.A.Samandarov
Azerbaijan Tourism and Management University
sehriyarsemenderov@gmail.com

ASSESSMENT OF TRADITIONAL AND VIRTUAL EXHIBITION APPROACHES IN MUSEUMS

Summary

The reason why exhibitions differ from each other in terms of content and features is mainly the long historical path of the exhibition and the change of form and artistic features in accordance with the requirements of the time. We gave the examples of international exhibitions and their periodicity. In accordance with the requirements of the time, we extensively studied the new phenomenon "virtualization" and related concepts and approaches to this phenomenon. We studied the concepts of "virtual museums" and "virtual exhibitions", which are products of the era of virtualization, based on theoretical and practical materials. In this article, we analysed the virtual exhibitions "Van Gogh Alive", "Circle of life", "ASHE: afro frequencies", Jacob Lawrence's "American struggle" from the aspect of museology.

MUZEYLƏRDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ VİRTUAL SƏRGİ YANAŞMALARININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Sərgilərin məzmun və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənmələrinin səbəbi əsas etibarilə sərginin keçdiyi uzun tarixi yol və bu zaman forma və bədii xüsusiyyətlərin zamanın tələblərinə uyğun olaraq dəyişməsidir. Beynəlxalq sərgilər və onların dövrləşməsinə uyğun nümunələr təqdim etdik. Zamanın tələblərinə uyğun olan yeni fenomen "virtuallıq", onunla bağlı anlayışlar və bu fenomenə yanaşmaları ətraflı şəkildə təhlil etdik. Virtualizasiya əsrinin yeniliklərindən olan "digital muzeylər" və "digital sərgilər" anlayışlarını nəzəri və praktiki materiallar üzərindən tədqiq etdik. Bu məqalədə "Van Qoq Canlı sərgi", "Yaşam döngüsü", "Aşe afro-frekanslar", Ceykop Lourensin "Amerikan mübarizəsi" virtual sərgilərini muzeyşünaslıq aspektindən analiz etdik.

ОЦЕНКА ТРАДИЦИОННЫХ И ВИРТУАЛЬНЫХ ВЫСТАВОЧНЫХ ПОДХОДОВ В МУЗЕЯХ

Резюме

Причиной отличия выставок друг от друга по содержанию и особенностям является, главным образом, длительный исторический путь выставки и изменение формы и художественных особенностей в соответствии с требованиями времени. Мы привели международные выставки и их периодичность. В соответствии с требованиями времени мы широко изучили новое явление «виртуализация» и связанные с ним понятия и подходы. Мы изучили понятия «виртуальные музеи» и «виртуальные выставки», являющиеся

продуктами эпохи виртуализации, основанная на теоретических и практических материалах. В этой статье мы проанализировали виртуальные выставки «Ван Гог «Живой», «Круг жизни», «АШЕ: афрочастоты», «Американская борьба» Джейкоба Лоуренса с точки зрения музеологии.

Key words: *exhibition, digitalisation, virtual museum, digital exhibition, traditional exhibitions*

Açar sözlər: *sərgi, virtuallaşma, virtual muzey, virtual sərgi, ənənəvi sərgilər*

Ключевые слова: *выставка, цифровизация, цифровой музей, цифровая выставка, традиционные выставки*

Introduction

Exhibitions have a lengthy history, beginning with the exhibition of things sold in markets, and have evolved over centuries, moving from image to image. Looking at this evolutionary route, two major forms can be seen: classical exhibitions and digital exhibitions, which have lately appeared due to technological advancements. Although both forms have a strong link, there are differing views on which is more acceptable and progressed from an exhibiting standpoint, as well as which is more appealing to the observer. There are various books and articles that discuss both types, their properties, and evolution. The majority of the data we use in the essay are first-hand sources, with most of the information collected from the exhibitions' official websites. It is evident that our essay is extremely helpful in terms of filling a gap in the literature by making effective use of several original sources. From these sources, researchers like as Blecher, Michael, Güller, Müller, Parry, and Lorenz focus on the history and evolution of exhibition work. Scientists such as Tekin, Tekkok, Karadeniz, Solomia, Merjin, Chalishkan, and Baydal have refined the study of virtual exhibitions and its technology, contributing to a better understanding of the field. The first section will look at more traditional exhibitions, their organization principles, and development elements as part of a larger cultural and historical process. As a continuation of this historical process, a new shape forms in response to the circumstances generated by the ensuing pandemic and post-pandemic period, as well as the obstacles that arise during this time. The new form arose as a reflection of the "virtualization" era's impact on culture, particularly in the museum sector. Virtual museums were built first, followed by immersive digital exhibitions. The widespread use of new technologies, as well as the creation of exhibition sites with an audience-oriented interface, have already emerged as top priorities in these virtual exhibitions. Virtual exhibitions, as opposed to traditional ones, are more accessible, less expensive, and open at all hours of the day. Digital exhibitions no longer waste time, that is, the visitor does not lose time on the way. Entry to these exhibitions is free, which means more visitors and fine art reaching more

people. In our article, the two main forms mentioned above and their development and characteristics are involved in the research.

1. Traditional exhibitions and its developmental features.

An exhibition is a project designed to display collections of major exhibits, with one of the primary purposes being to foster interaction with the audience. Objects are frequently acquired from various locations around the display. These projects are typically carried out in museum display halls and galleries. Museum exhibitions have specific purposes, including the intention to change attitudes, behaviour, and knowledge. Exhibitions can include a range of content. There are both scientific and artistic shows [8, s.91]. The purchase and research habits that form the foundation of the exhibition and display movement mark the start of a history. This history can be said to have begun to be described very recently, beginning with the same point as the museum's history. According to Velarde, the exhibition, which is one of the oldest forms of advertising in history, was the first to be offered in the market. expands to product displays. In the 17th century, individuals began displaying unique things collected from all over the world in surroundings that were called "Cabinets of Curiosities" [6, s.28]. These spaces are surrounded by objects organized by shape or colour to provide an aesthetic effect rather than a scientific explanation. During the 18th century, rooms of interest were superseded by the sharing and transmission of artistic styles with the general public. Private collections could only be seen through auctions in the days when there were no art galleries [10, s.103]. The Capitoline Museum in Rome holds a significant place in exhibition history. The works in the museum are arbitrarily set on pedestals with no content or symbolic significance. The Museum of Rational Amusements, founded by Charles Wilson Peale in 1786, was America's first public museum. Peale ripped back the veil of buried culture to unveil the treasures [13, p.15-16].

The organization of worldwide exhibits was a surprise phenomena that lasted from the middle of the nineteenth century until the end of the 1930s, and it still exists now in a different form (1987), National branding phase (1988-currently) [8, p.92]. These shows were the successors to the national industrial product exhibitions that began in France and England at the close of the 18th century and first gained international traction in London in 1851 [21]. It was also required to modernize the venue's municipality by creating new modes of transportation, like as the Metro in Paris, to carry visitors to the exhibition. Their impact on cities was significant: they contributed to shape and improve their appearance. The World Fair in Paris drew 11-15 million guests in 1867, 32 million in 1889, and nearly 51 million in 1900. Exhibitions showcased new items in a spectacular environment, such as the famed Palace of Industry or Mechanical Engineering Gallery. Exhibitions can be characterized in a variety

of ways, and in the museum setting, it is arguably the simplest to the first evaluate exhibition modes and their characteristics, followed by other factors such as approach and style. Travelling exhibitions [4, s.44-45], long-term exhibitions are those that span between three and ten years, while short-term shows last from one day to several months. Because the display is meant to be viewed, design considerations are vital. Text and picture elements should complement one another; technical means should not take precedence over the shown material. The exhibition of the museum objects should be organized according to the scientific concept produced by the museum personnel and the principle of modern artistic-architectural solutions. Museums organize show types in various ways. In accordance with the work, exhibition designs are classified into two types: permanent and temporary. These two class divisions are widely utilized in museums and art galleries. It might be characterized as commercial, fair, or social-cultural. These spaces should be constructed based on the purpose of the installation, its targeted audience, and the structure's content [6, p.27]. Exhibitions are one of among the most popular ways for museums to promote themselves visually. As a result, we can divide exhibitions into the following groups: The aforementioned long-term shows, as well as temporary private exhibitions, can span anywhere from one day up to several months. This includes prominent people's birthdays and anniversaries. Stationary exhibitions are those organized within the museum [8, p.28]. Operating displays are more common than stationary exhibitions. Mobile exhibitions are those that take place outside of museums.

2. "Impact of digitalisation on museum and museum work. Examples of digital exhibitions."

The concept of "digital exhibition" and "virtual museums" has emerged in response to the needs of our time, particularly in light of the COVID-19 pandemic, as well as the fact that people are unable to visit museums, the emergence of the trend of virtualization, and its widespread use [14, p.12]. Surveys performed by ICOM and other international organizations have revealed a disastrous scenario with significant economic, social, and psychological consequences for museum and cultural professionals. It served as a catalyst for the improvements required in the field of museums today. Museums now recognize the value of reconsidering their relationship with the societies they serve, innovating with new and hybrid forms of cultural activity, and working toward a more equitable and sustainable future [22, p.1-9]. The pandemic also emphasizes the importance of promoting culture's creative potential as a catalyst for recovery and innovation in the post-pandemic era. Every year on May 18, ICOM emphasizes critical topics on the museology agenda with exciting themes for International Museum Day [23]. These topics, which are seen as a driving force for museum sustainability and future strategy

development, are also significant in identifying museological trends. The topic for International Museum Day 2021 is "The Future of Museums: Improvement and Redesign". International Museum Day 2021 asks museums, museum professionals, and associated communities to co-create new values, develop, explore, and share novel business models for cultural organizations [24]. "The museum promotes society's advancement as a non-profit organization. It is a public institution that conducts study on the evidence of human activity and the human environment, owns collections, keeps and protects them, makes them available for public use and shows them, engages in educational activities, and provides entertainment" [9]. ICOM and UNESCO have embraced Georges Henri Rivière's concept. In this approach, compared to 2001, the Council expanded chances for the diffusion and presentation of tangible and intangible heritage assets. Today, for example, "a new definition is being explored to encompass museums' responsibilities for cultural assets. be important gathering places, as well as open and diverse forums for learning and interaction [26]. The deliberations on the link between tangible and intangible assets culminated in the Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage [27]. As a result, in 2007, Ross Parry advocated expanding the museum's core ideals to include a digital part of the collection. "Just as museums formalized the recognition of 'intangibles' as viable material to collect and document alongside their 'tangibles' a quarter of a century ago, museums have enlarged their conceptions in the last decade to accommodate both collected and computer-intercepted items. These are new "e-material items" for museums [16, p. 68]. As Anna Bentkowska-Kafel points out, the concept of a virtual museum is not new. Historically, its meaning has broadened to include new philosophical constructs and cultural phenomena that reflect the changes brought about by technical advances in information communication" [5]. The theoretical roots date back to theories about information organization such as Paul Otlet's Mundaneum, Vannevar Bush's Memex, and Ted Nelson's Xanadu. Paul Otlet (1868–1944) proposed the concept of a mechanical, collective brain that enables voice to writing and copying, data collecting, automatic classification, and mechanical manipulation. Vannevar Bush (1890-1974) described a method for arranging information in 1945, laying the groundwork for hypertext [11, p.123]. In the 1960s, Theodore Holm Nelson (born 1937) started working on a computer network with a rudimentary hypertext interface.

In recent years, museums and virtual displays have been the subject of substantial conversations, as well as numerous studies and experiments. During the pandemic, most displays remained on-line. The length and uncertainty of the process necessitated more realistic solutions for on-line displays. As a result, the popularity of virtual reality programs, which deliver the most technologically realistic experience possible, has grown. Virtual reality

exhibitions have become a significant alternative to on-line exhibitions in a variety of ways, including the capacity to arrange traditional curators, include digital methods, and make the viewer feel as if they are actually visiting the exhibition [28]. The software employed in this industry has become a significant choice for art exhibitions because to its easy interfaces, which most people can simply use thanks to websites with virtual reality application infrastructure such as Artsteps and VR All Art [3]. Andre Malraux, a French art historian, considered the impact of photo reproduction on art. In his book "Museums Without Walls," he proposed an imagined museum that would house more works than even the largest museums could. This imagined museum will be built around photography and its ability to establish a distinct style that can be observed not in a single work, but in a collection of shot things [5]. Thus, a metamorphosis occurs as the works are compared to one another and presented in different ways. As a result, Malraux is frequently referred to as the originator of the virtual museum concept [11], [17, p.122], because he used the phrase 'a museum without walls' both literally and metaphorically. However, it does not appear in Malraux's original works [5, p.14], but it has been translated into English by his writings' translators. However, Malraux believed that the purpose of the museum is put into question by the ubiquitous photographic copies of artworks, which make art available to audiences that would never visit a museum [11, p.123]. This is a crucial consideration when examining the link between original and reproduction. At the same time, the artefact itself is only available to a limited number of visitors. The art and design environment, like all elements of existence in the more pandemic digital world, is three-dimensional, hastening the transition to a realm where physical contact has been relegated to the background. In fact, the pandemic served as a catalyst, laying the basis for the inevitable digital form to quickly and massively penetrate our lives [19, p.129]. "Availability," which arose from the demands of the pandemic period, means "on-line exhibition design" and is not physically tied to a single location; as a result, in the following years, numerous digital exhibitions have already begun to be created, and many exhibitions have been opened to visitors in a short period.

The most well-known of these exhibits is Van Gogh's immersive "Van Gogh Alive" show. The show moved to Tokyo with floor-to-ceiling projections that recreated the sense of entering into the Dutch Post-Impressionist artist's most famous works. Van Gogh Live, an immersive digital display created by Australia's Grande Experiences, toured 99 cities throughout the world, including Nagoya in 2022 and Kobe in 2023, before premiering in Tokyo in January. Until March 31, the Terada Warehouse will host an exhibition with up to 40 high-definition projectors and over 3,000 visuals of Van Gogh's work.

Classical music accompaniment brings to life major pieces such as "Sunflowers" (1887) and "Starry Night" (1889) [29]. Visitors are engulfed in Vincent's masterpieces, which come to life around them, creating the illusion of walking into his paintings. You can travel through the Netherlands, Paris, Arles, Saint Rémy, and Auvers-sur-Oise. It's a thrilling exhibition of over 3,000 motivating images that have been beautifully animated and displayed on a big scale, accompanied by a rousing classical music score. Visitors are immersed in a symphony of colours, light, music, and fragrance, fostering an intimate connection with the art. When we visit the website of the exhibition's creator, Grande Experiences, we can select the region in which the exhibition will be held. We visit this Virtual Exhibition to see a 360-degree projection exhibition of Van Gogh's works. The Dalí Museum [30] hosted the first Van Gogh exhibition in the United States. The 2021 Van Gogh show at the Chicago Museum is one of the most brilliantly planned. As soon as you enter the show, a display of projected examples of Van Gogh's countless paintings begins, followed by others. This show featured Van Gogh's "Starry Night," "Sunflowers," paintings from the Netherlands, and paintings dominated by somber tones from previous eras of his creative life. His life, Holland, Paris, and subsequently the Arles period were discussed. The most recent Van Gogh Alive exhibition was presented in Malmö, from September 30 to April 7, 2024 [29].

Another really intriguing and spectacular exhibition named "ASHE: Afro frequencies" organized by Artehouse. ARTEHOUSE is the country's first creative arts organization dedicated to the intersection of art, science, and technology. ARTEHOUSE is a location where curious people of all ages may explore unlimited creative breakthroughs, ranging from immersive art galleries to augmented reality (XR) smartphone applications. ARTEHOUSE, founded in 2015, has emerged as the main on-line and off-line location for promoting the tech art genre. ARTEHOUSE NYC combines the world's most technologically advanced art platform, offering the biggest seamless megapixel projection of any cultural institution, with Hyperreal Sound technology. This new immersive exhibition in Chelsea mixes digital art and poetry to investigate Afrocentrism and Afrofuturism. The digital art exhibition promises "a vibrant reflection on the past, present, and future of the Black experience." According to ARTEHOUSE authorities, the graphics incorporate Fraser's artwork and Rooker's poetry, expressing "the current Zeitgeist, the mystical realms of African culture that deeply influences global popular culture, and a vision of a hopeful future." The exhibition's name, "Aşe," is derived from a Yoruba term that means "so it shall be" (pronounced AH-shay). The exhibition's centrepiece, Visions of the Black Experience, leads visitors on a four-part journey through universal themes such as sustainability, cultural celebration, and the

possibilities for the future. The film finishes with a look at artificial intelligence technology in digital art, reflecting on the potential of digital innovation. In addition to the amazing picture, one may hear rhythmic drumming and poetry narratives about empowerment, ancestry, and social justice [31]. Mobilsofa/WYN Design conceptualized the idea, Limelight carried it out, and Csaba Világos served as art director. This business has also created a number of other digital displays. Exhibitions such as "Revival", "The Essence of Creation", "The Magical Dome", and "Entropy" are important. The exhibition "The Circle of Life" depicts the circle of life as a philosophical concept in which we begin at the end and return to the beginning. From origin to end, our lives form a complete full circle. No matter how large or tiny the circle, the result is the same. It represents the endless nature of energy. You are surrounded by stunning landscape as nature dances about you in the never-ending cycle of life, death, and rebirth. The Circle of Life is a sensory overload that is projected onto the surface of a 16-meter-diameter circle with 5-meter-high walls. A fairy tale on the wall shows natural life cycles, while an interactive animation on the floor responds to the visitor's motions. The exhibition hall is designed in a circle shape as a symbolic representation. A spectacular show has evolved, in unison with nature's incredible noises, owing to 3D lighting and projection [32]. The exhibition represents man's harmony with nature, as well as natural events. Green tones are naturally dominant in the exhibition.

One of the new generation shows is the big display "The American Struggle" by American artist Jacob Lawrence. The show was made by Lightshed Photography Studio. You can digitally tour the exhibition for free. When entering the exhibition location, we can first take the virtual tour. In the exhibition hall, we are greeted with a plaque commemorating Lawrence's life and achievements. We can study his creative phase and the history of battle chronologically [figure 1].

Figure 1. "Jacob Lawrence's American struggle"

When we join the virtual exhibition, we may interact with the 3D representation of the exhibition hall and walk vertically through its panels [figure 2]. As you can see from the image, there are red dots; clicking on these dots opens a link that provides detailed information for the visitor, and from the new page, we can access this information as well as listen to the audio recordings here.

Figure 2. “Jacob Lawrence’s American struggle 3D model”

We can see the composition "Jacob's Ladder" created by Derrick Adams at the exhibition. This work shows Lawrence's influence on current art and practice. In "Jacob's Ladder," Adams uses Lawrence's favourite back, Lawrence's painting, and record player in his studio to create a montage of photographs of personal moments with relatives and close friends, as well as important events [figure 3].

Figure 3. Jacob’s ladder composition

The Struggle Series highlights the intensity of battles, rebellions and crises from the late 17th century to the early 19th century. The exhibition hall is large and has many rooms, and as we progress, we begin to understand Jacobs' work more deeply. When we approach the tribune we see in the picture, when we click on the point on it, we can get a closer look at Jacob Lawrence's collection of 30 panels [figure 4].

Figure 4. “Jacob Lawrence’s American struggle”

The table where Lawrence sat and researched is visible in the exhibition hall, and a photo of Lawrence researching with the librarians during those years can be found on the wall beside the table. Lawrence used libraries and archives to develop his epic trilogy. He spent several years at the New York City Public Library's 135th Street branch [12]. Intensive examination of American historical writings and pictures. He, like the reference librarians there, chose and clipped articles and photographs from daily newspapers to compile a more comprehensive American history of the war. Necessary developments in this field have already emerged in response to the demands of the virtualization era, as has the necessity to create an interface and applications such as ArtSteps that can organise this work on the basis of virtualization. Dataverse LTD developed the ArtSteps program, which is used in digital exhibitions, museums, and marketing. The goal of this program began with the desire to address the demands of artists, galleries, and designers for works, art, fairs, and museums. ArtSteps' interface provides designers with a diverse set of design interfaces [18, p.21]. Another app from Artsteps, Emaze app, thanks to its easy interface, many people are able to submit digital designs for various fields and designs [3, p.272].

Artists can also use virtualization to better promote and sell their works. For example, at a competitive auction on Nifty Gateway in 2021, NFT was sold to a collector named Akira for \$87,000, followed by Machine Hallucinations, Nature Dreams, which was auctioned at Sotheby's for 300.6942 Ethereum to a collector named Mabu. The dynamic NFT work "Casa Batllo: Living Architecture," a re-design of the front of the historic Casa Batllo mansion in Barcelona, was sold at auction for \$1 million 380 thousand dollars [20, p. 143].

In conclusion, the Exhibition offers a venue for showcasing significant and valuable collections. Exhibition and exhibition work have progressed significantly. The exhibition and exhibiting have evolved from their original, rudimentary form, i.e., displaying just mixed and high-value things, to a new quality form in later periods, and the name "exhibition" does not simply refer to the presentation of varied items. One of the primary goals of modern exhibitions is to improve communication with the public and transform the exhibition into an educational phenomenon rather than only a visible object. As a result, the Exhibition is a means of displaying important and valuable collections. Exhibition and exhibition work has come a long way. The exhibition and exhibiting has changed from the first, primitive form, i.e., the form of displaying only mixed and only high-value items, to a new quality form in the later periods, and in this period, the term "exhibition" does not mean simply the display of various items. One of the main goals of modern exhibitions is to establish better communication with the public and to turn the

exhibition into an educational phenomenon rather than just a viewed object. Developments and changes in the form and design of exhibitions, which must meet the requirements of the time, have already entered a new and qualitatively different stage with the spread of the COVID-19 pandemic around the world. In this period, the traditional concept of museum went into the background and the emergence of "virtual museums" created a necessity to organize the "traditional" form of exhibitions in a new and inevitable "virtual" form. Virtual museums were actually not a new concept at all, but even if "Virtualization" itself is not a new phenomenon, its application in practice is based on the principles of innovative solutions created by the pandemic, museums being closed to visitors during this period, exhibitions not being able to be organized, and museums suffering purely financial difficulties. "Virtualization" "tools, virtual reality technologies that create a real impression and give the feeling of visiting an exhibition within a real space - programs such as VR ALL and Artsteps have made great contributions in this field. With the development of technologies, new virtual exhibitions have begun to be created. These virtual immersive exhibitions are prepared with special attention and present modern art in the most beautiful form. We already know how virtualization has a great impact on exhibition work, and we have seen its impact not only on museum exhibitions, but also on other areas of art. As an example of this, we experience that artists can also carry out their sales work thanks to virtual media tools and virtual exhibitions. We think that the implementation of the virtual exhibition concept in our country and the holding of many museum exhibitions in that format, in a revised form through modern technologies, should be among the steps that can be taken to eliminate the gap in this field. We can measure it by several main criteria. When we take into account the factors such as the fact that digital exhibitions are more accessible, that it is possible to access the exhibition when and where we want, and that it is financially more affordable, and that the works of art have a better and broader narrative, then traditional exhibitions come the last point is to better understand the reality that this field can develop further in the future and in this direction it is important to revise the development principles and directions of museum exhibitions. Because in the near future, developing a virtual exhibition concept in Azerbaijan and developing a local, modern exhibition concept against the background of advanced examples in this field will have a very important value.

Ədəbiyyat

1. *Albisinni, P., Ippoliti, E. 2016. Virtual Museums. Communication and / Is Representation. DISEGNARECON, Virtual Museums of Architecture and Cities, vol . 9, n. 17(2016), pp. E1-E16.*

2. Battro, A.M. 1999. "From Malraux's Imaginary Museum to the Virtual Museum." In Parry, R. (2010, ed.). *Museums in a Digital Age*. Routledge, London. pp. 136-147.
3. Baysal İ., Çetinkaya K., Aydın M. "Müzeler, Sergiler ve Tarihi Alanlarda Dijitalleşme" *Int. J. of 3D Printing Tech. Dig. Ind.*, 5(2): 271-280, 2021.
4. Belcher, Michael; 1991, *Exhibition in Museums*, Smithsonian Institution Press, Washington.
5. Bentkowska-Kafel, A. 2016. "Virtual Museum – The concept and transformation." In Pilcher, J. (ed.). *Display: Consume: Respond – Digital Engagement with Art. The 28th Annual Conference of Computers and the History of Art (CHArt) held on 15 and 16 November 2016 at the Association of Art Historians, London. CHArt Conference Proceedings, Vol. 15.* pp. 1-25.
6. Çalışkan, c. (2016). *Sergileme tasarımının gelişimi ve müze ile sanat galerilerinin karşılaştırılması*. Yıldız journal of art and design, 3(1).
7. D., *Pandemi Sürecinde Sanat Sergileri*, Communication and Technology Congress, DOI NO: 10.17932/CTC.2021/ctc21.018, Pages 164-165, 2021.
8. Əsədova Minaxanım, Babayeva Səbinə. *Müasir muzey və sərgi fəaliyyəti*. Bakı, Mütərcim, 2020, 168 p.
9. Folga-Januszewska, D. (2008). *Muzeum: Definicja i pojęcie. Czym jest muzeumdzisiaj? Muzealnictwo*, 49, 200-204.
10. GÜLER T. (2008). *Grafik Tasarımda Yeni Bir Alan: Bilgilendirme Tasarımı ve bir Uygulama*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, *Grafik Anasanat Dalı Sanatta Yeterlilik Tezi*, İzmir.
11. Huhtamo, E., 2002. *Virtual Museums and Public Understanding of Science and Culture. On the Origins of the Virtual Museum*, Nobel Symposium (NS 120) May 26-29, 2002, Stockholm, Sweden. in a digital age. Routledge, London. pp. 121-135.
12. Janell B. Pryor, review of Jacob Lawrence: *The American Struggle, The Phillips Collection*, *Panorama: Journal of the Association of Historians of American Art* 7, no. 2 (Fall 2021), <https://doi.org/10.24926/24716839.12765>.
13. LORENC J., SKOLNICK L. and BERGER C. SA (2010) *What is Exhibition Design? RotoVision*, Switzerland. 256 p.
14. Mercin, L, Kubat, Ö. Z., Kılıçkaya, E. E., Çağım Özcan, F. "Kültürel Mirasın Tanıtımında Dijital Dönüşümün Etkileri ve Üniversite Müzeleri" *ERKİN*, 1(1), Kasım 2023: 1-14.
15. Müller, K. 2002. "Museums and Virtuality," *Curator, The Museum Journal*, Vol. 45, No.1, pp. 21-33.
16. Parry, Ross. 2007. 'Calibrating Authenticity,' in *Recoding the Museum. Digital Heritage and the Technologies of Change*. Edited by R. Parry. London: Routledge, pp. 58-81.
17. Schweibenz, Werner. (2018). *The Work of Art in the Age of Digital Reproduction. The Museum International. Vol 70 (1-2): 8-21. DOI:10.1111/muse.12189*

18. Solomia, H, Yulia, I., Tetiana, B., “Analysis of services for organizing art events with the help of virtual exhibitions”, *Proceedings of the 10th International Academic Conference*, Pages 21, ICS-2021.
19. Tekin, E. (2022). *SANAL DÜNYANIN SERGİLERİ. İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi*, 8(1), 127-141. <https://doi.org/10.22252/ijca.1109132>
20. Tekkök Karaöz, B. (2023). Digital art and museums in the future. *Journal of International Museum Education*, 5(Special Issue), 137-147.
21. *The Great Exhibition at Hyde Park and its publications* King, Edmund. *RSA Journal; London Vol. 144, Iss. 5475, (Dec 1, 1996): 58.*
22. Yanar, A., Karadeniz, C., Tekkök Karaöz, B. (2021). *Müzelerin Geleceğine Dijital Bir Bakış: Bir Çevrim İçi Serginin Çağdaş Müzecilik Yaklaşımlarıyla Analizi. UNIMUSEUM*, 4 (1), 1-9.
23. *General Conferences - International Council of Museums -International Council of Museums (icom.museum)*
24. *International Museum Day 2021 - "The Future of Museums: Recover and Reimagine" -International Council of Museums (icom.museum) götürüldü-03/26/2024*
25. *the imaginary museum. Interactions between the “material world” and the “virtual world” in andre malraux’s museum without walls | monica pinto mendes - academia.edu -5.5.2024*
26. *Technological Innovation and New Presentation Strategies for Virtual Museum Exhibitions | Aldo R. D. Accardi - Academia.edu*
27. *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage - intangible heritage - Culture Sector - UNESCO*
28. https://www.researchgate.net/publication/342788591_Museum_Exhibition_Techniques
29. *Van Gogh Alive – Grande Experiences (grande-experiences.com)*
30. *Van Gogh Alive - Salvador Dalí Museum (thedali.org)*
31. *ARTEHOUSE | Innovative Art + Tech Experiences | New York City*
32. *Circle of Life: An Immersive 3D Projection Mapping Journey of Nature's Eternal Cycle (limelight.art)*
Figure 1. PEM - Jacob Lawrence The American Struggle - Virtual Tour (matterport.com)
Figure 2. The Top Ten Online Exhibitions of 2020 | History | Smithsonian Magazine
Figure 3. PEM - Jacob Lawrence The American Struggle - Virtual Tour (matterport.com)
Figure 4. PEM - Jacob Lawrence The American Struggle - Virtual Tour (matterport.com)

L.Q.Həsənzadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
hesenzadelal7@gmail.com

DAYANIQLI TURİZMİN İNKİŞAFINDA QORUQ- MUZEYLƏRİN ROLU

Xülasə

Bildiyimiz kimi turizm müasir dünyamızda hər bir ölkə üçün iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri hesab olunur. Böyük perspektivlərə malik olan bu sahənin Azərbaycanda da inkişaf etməsinə böyük qayğı və diqqət göstərilir.

Vurğulamaq lazımdır ki, bir çox müəssisələr kimi Azərbaycanın qoruq-muzeyləri də dayanıqlı turizmin inkişafında böyük rol oynayır. Xalqımızın ən qədim zamanlardan müasir dövrədək tarixini, mədəniyyətinin inkişaf yolunu özündə əks etdirən Azərbaycan qoruq-muzeyləri zəngin mədəni irsimizin qorunması, təbliğ olunub tanınması işində diünən və bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi yaddaşları özündə əks etdirən qoruq-muzeyləri zamanın sınağından çıxaraq zənginləşən, nəsillərdən-nəsillərə bir yadigar kimi ötürülən ən qiymətli xəzinələrdən biridir.

Qoruq-muzeylərin təşəkkülü və inkişafı, ictimai həyatda mövqeyi, həmçinin turizmin inkişafına göstərdiyi təsir məsələsi bu gün də aktual olaraq qalır. Xalqımızın qədim tarixini və tarixi-memarlıq abidələrini qoruyub saxlayan və insanların estetik tərbiyəsinin inkişafına təsir göstərən mədəniyyət müəssisələri içərisində qoruq-muzeylərinin özünəməxsus dəst-xətti vardır. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, bu kimi qədim yerlər nəinki yerli insanlarda, xarici turistlərdə də olduqca böyük maraq yaradır. Qoruq-muzeylərində təşkil olunmuş maraqlı sərgi və mühazirələr insanları özünə daha da cəlb edir.

Dayanıqlı turizmin həll etmək istədiyi ən vacib problem turizm resurslarından səmərəli istifadə etməklə yanaşı, bu resursları gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaqdır. Buna görə də bizim üçün dəyərli miras olan bu ərazi və məkanlara mütləq şəkildə diqqətlə yanaşmalı və onları dünya səviyyəsində tanıtmaq üçün əlimizdən gələni etməliyik.

РОЛЬ МУЗЕЕВ-ЗАПОВЕДНИКОВ В РАЗВИТИИ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА

Резюме

Как мы знаем, туризм считается одной из наиболее динамично развивающихся сфер экономики каждой страны нашего современного мира. Развитию этой перспективной области в Азербайджане уделяется большое внимание и внимание.

Следует подчеркнуть, что заповедники и музеи Азербайджана, как и многие предприятия, играют важную роль в развитии устойчивого туризма. Азербайджанские музеи-заповедники, отражающие историю нашего народа с древнейших времен до современности, пути развития его культуры, вчера и

сегодня играют важную роль в работе по защите, популяризации и признанию нашего богатого культурного наследия. Это одно из самых ценных сокровищ, отражающих историческую память, а его заповедники-музеи обогащаются, выдерживая испытание временем и передаваясь из поколения в поколение в качестве сувенира.

Вопрос об организации и развитии музеев-заповедников, их положении в общественной жизни, а также влиянии на развитие туризма остается актуальным и сегодня. Среди учреждений культуры, сохраняющих древнюю историю и историко-архитектурные памятники нашего народа и влияющих на развитие эстетического воспитания народа, свои отличительные черты имеют музеи-заповедники. Следует подчеркнуть, что такие древние места вызывают большой интерес не только у местных жителей, но и у иностранных туристов. Интересные выставки и лекции, организованные в музеях-заповедниках, еще больше привлекают людей.

Самая важная проблема, которую хочет решить устойчивый туризм, — это эффективное использование туристических ресурсов и сохранение этих ресурсов для будущих поколений. Поэтому мы должны уделять внимание этим территориям и местам, которые являются для нас ценным наследием, и делать все возможное для их популяризации на мировом уровне.

THE ROLE OF RESERVE-MUSEUMS IN THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE TOURISM

Summary

As we know, tourism is considered one of the most dynamically developing areas of the economy for every country in our modern world. Great care and attention is paid to the development of this field, which has great prospects, in Azerbaijan.

It should be emphasized that Azerbaijan's nature reserves and museums, like many enterprises, play a major role in the development of sustainable tourism. Azerbaijan reserve-museums, which reflect the history of our people from the earliest times to modern times, and the way of development of their culture, are important yesterday and today in the work of protecting, promoting and recognizing our rich cultural heritage. It is one of the most valuable treasures that reflect historical memories, and its reserves-museums are enriched by standing the test of time and passed on from generation to generation as a souvenir.

The question of the organization and development of reserve-museums, their position in public life, as well as their influence on the development of tourism remains relevant today. Among the cultural institutions that preserve the ancient history and historical-architectural monuments of our people and influence the development of people's aesthetic education, reserve-museums have their own distinctive features. It should be emphasized that such ancient places are of great interest not only to local people, but also to foreign tourists. Interesting exhibitions and lectures organized in reserve-museums attract people even more.

The most important problem that sustainable tourism wants to solve is the efficient use of tourism resources and the preservation of these resources for future

generations. Therefore, we must pay attention to these areas and places, which are a valuable heritage for us, and we must do our best to promote them at the world level.

Açar sözlər: *dayanıqlı turizm, qoruq-muzey, tarix, abidə*

Ключевые слова: *устойчивый туризм, музей-заповедник, история, памятник*

Key words: *sustainable tourism, reserve-museum, history, monument*

Dünyada dayanıqlı turizm günü-gündən inkişaf edir. Həmçinin bu sahənin inkişafı üçün bir çox müxtəlif addımlar atılır. Ümumdünya Turizm Təşkilatı davamlı turizmi “turistlərin, turizm sənayesinin, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyərkən onun cari və gələcək iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrini” tam şəkildə hesaba alaraq mümkün olan bütün turizm olaraq izah edir [2, s.12]. Azərbaycanda turizmin inkişaf tempi onu deməyə əsas verir ki, beynəlxalq aləmdə yüksək qiymətləndirilən davamlı inkişaf tendensiyası ölkəmizdə də uğurlu həyata keçirilir. Ölkədə turizm biznesinin inkişaf etdirilməsinə göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində bu sahədə mühüm uğurlar qazanılmışdır. Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi, genişləndirilməsi, turistlərin tələbatının ödənilməsi üçün zəruri xidmətlərin təşkili və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort imkanlarının genişləndirilməsi, turizm obyektlərinin sayının artırılması, turizm marşrutlarının çoxaldılması istiqamətində həyata keçirilən davamlı tədbirlər öz real nəticələrini verməkdədir. Azərbaycanın bir çox müəssisələri kimi qoruq-muzeylərin də inkişafa təsiri bizə məlumdur. Bu gün qoruq-muzeylərimiz, o sıradan, qoruqların ərazisində fəaliyyət göstərən açıq-səma altında muzeylərimiz, nadir sənət incilərinin və milli sərvətlərin toplanıb nümayiş etdirildiyi geniş bir şəbəkəyə malikdir. Qədim tarixə malik olan və öz əvəzsiz eksponatları ilə seçilən bu müəssisələrə maraq göstərməmək qeyri mümkündür.

Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə yaradılmış qoruq-muzeyləri və digər qoruqlar xüsusi qaydalarla mühafizə olunur və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın qoruq-muzeylərindən danışarkən mütləq şəkildə görün hər kəsi özünə heyran edən, qədim insan təfəkküründən yaranan ən unikal sənət əsərlərindən biri olan Qobustanı vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 503 sayılı qərarı ilə, 1966-cı ildə Qobustanın Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılıtpə ərazilərini əhatə edən 4535 hektar ərazi Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu elan edilib. Qobustan abidələri 29 iyun 2007-ci il tarixində Yeni Zelandiyanın Kristcore şəhərində keçirilən Ümumdünya İrs Komitəsinin XXXI Sessiyasında “Qobustan Qayaüstü İncəsənəti Mədəni Landşaftı” adı ilə YUNESKO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir [6].

Qobustan Milli Tarixi - Bədi Qoruğunda pirlər, qaya üstü təsvirlər, insanın əmək alətləri, məişət əşyaları və s. tapılmışdır. Bunların hər biri həm yerli insanlarda, həm də xarici turistlərdə marağın oyanmasına və ilk insanların yaşayış məskənlərindən biri olan Qobustanın ziyarətinə gətirib çıxarır. Ölkəmiz bir çox yer kimi açıq səma altındakı bu muzeyin tanınmasına olduqca diqqətli yanaşırlar.

Müxtəlif inanclar və dinlərə marağı olan insanlar da var ki, yaxından araşdırmaq üçün gəlir və bu qayaların sirrləriylə yaxından tanış olmaq istəyirlər. Çünki burada qədim insana sığınacaq olmuş mağara-qayalıqlar, onun ulu babalarının yad edildiyi mərasimlərin, ayinlər və ibadətlərin həyata keçirildiyi ziyarətgahlar, pirlər yerləşir. Hətta indinin özündə belə yerli adətlərə uyğun olaraq, sədaqət rəmzi kimi toy mərasimləri zamanı qoruğun Böyükdaş dağına ziyarət etmək mütləq xarakter daşıyır. Başqa bir inanca görə də insanlar arzu diləyib yerinə yetməsi üçün Kiçikdaşda yerləşən Qaraaltı piriindəki kol-kosa rəngarəng parçalar bağlayırlar. Qobustan qayalarından uzaq dağların arasında yerləşən Sofi Həmid piri ağır ziyarətgahlardan hesab edilir və həddən artıq ziyarət edən insanlar var ki, onlar pirdə müqəddəs ağaca gəlincik, beşik, rəngli parçalar, saplar da asırlar. Deyilənə görə həyatında ağ dəvə heykəli qoyulub ki, uzun müddət uşağı olmayanlar niyyət edib dəvənin altından keçsinlər.

Qədim qobustanlılar özlərindən miras qoyduqları təsvirlər vasitəsilə bu gün də özləri, yaşamları haqqında məlumat verməkdədirlər. Min illərlə bir-birinin dalınca gələn nəsillər tərəfindən 1000-ə qədər qayada dönə-dönə çəkilməmiş, bir-birini təkrar edən və etməyən 4-5 mindən artıq heyvan, insan şəkilləri, həyati macərələr, ov və rəqs səhnələri çox qədim bir rəssamlıq məktəbinin yaradıcılığıdır. Elə bir insan yoxdur ki, bu tarixə toxunmaq və onu görmək istəməsin. İnsanları maraqlandıran əsas tərəf isə bu təsvirlərdə qəbilə həyatının demək olar ki, bütün əsas cəhətləri öz real əksini tapmışdır. Qobustan Azərbaycan rəsm mədəniyyətinin ilk ocaqlarından biri olduğu kimi, həm də qədim rəqs və musiqi mədəniyyətinin formalaşdığı ərazilərdən biridir [7].

“Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyi - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə 1964-cü ildə yaradılmışdır. XI-XVI əsrlərdə mövcud olmuş Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarlarına məxsus Şirvanşahlar Sarayı XV əsr memarlığının şah əsəri orta əsr mədəniyyətinin, elmin, sənətin və bütün mənəvi gözəlliklərin uralığını özündə ehtiva edən yeganə saraydır. Saray Kompleksi 52 otaqlı saray binasını, Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi, Key Qubad məscidinin qalıqları, Şərq Portalı, Saray məscidi, Şirvanşahların ailəvi türbəsi və Saray hamamı abidələrini özündə birləşdirir. Şirvanşahlar sarayı kompleksi Dövlət tarixi-memarlıq qoruq-muzeyinin orta həyatın bütün ərazisini üzərində yazı və

təsvirlər olan kitabələr nümayiş etdirilir. Bütün bu kitabələr Bakı buxtasından, suyun altından çıxarılmışdır.

“Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyin əsas fondunu 21 min əşya təşkil edir. Hazırda ilk növbədə əsas fondlar haqqında informasiya kompüterə daxil edilir. Həmin muzey qiymətli əşyalar fondun tətbiqi-sənət, qrafika, arxeologiya, metal və s. bölmələrində yerləşdirilmişdir. Fond materialları əsasında düzəldilmiş stasionar və səyyar sərgilər vaxtaşırı olaraq nümayiş etdirilir [5].

Qoruq-muzeylərdə keçirilən sərgi və tədbirlər insanların maraqlarını daha çox cəlb edir və böyük bir kütlənin - həm yerli, həm də xarici turistlərin buraya ziyarətini artırır. “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyində kütləvi şəkildə maraqlı tədbirlər keçirilir və bu zaman ziyarətçi sıxlığını biz görə bilərik. Həmçinin 2001-ci il 18 may Beynəlxalq muzeylər günü münasibətilə burada “Şirvanşahlar sarayına virtual gəzinti” adlı multimedia diskinin təqdimatı mərasimi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mədəniyyət sahəsində ilk multimedia layihəsinin təqdimatı mərasimi idi.

“Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyi yarandığı gündən bu günə kimi onun iki filialı - Qız qalası və Atəşgah məbədi fəaliyyət göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qoruq-muzeyin filialı kimi fəaliyyət göstərən Atəşgah məbədi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 19 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə Atəşgah məbədi Dövlət tarix-memarlıq qoruğu elan edilmişdir [4, s. 452].

2008-ci ildə isə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Qala Tarix-Etnoqrafiya Qoruğunun ərazisində Açıq səma altında Arxeoloji Etnoqrafik Muzey Kompleksi yaradılıb. Azərbaycan tarixinin, mədəni irsinin, xalqımızın adət-ənənələrinin yaşadılmasında mühüm rolunu oynayan Qala qoruğu dünyanın dörd bir yanından ölkəmizə gələn turistləri özünə heyran edir.

1.2 hektar ərazisi olan muzey kompleksində qədim kurqanlar, yaşayış və digər memarlıq abidələri ilk görkəmində olduğu kimi qurulub. Qədim yaşayış evləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Plan quruluşuna görə evlər iki otaqdan ibarətdir: biri qonaq otağı, digəri isə mətbəx. Mətbəxdə təndir, yemək və su qızdırmaq üçün ocaq olurdu. Qonaq otağı əsasən taxçalar, ləmələr, cumaxatanlardan ibarət dekorativ elementlər vasitəsilə bəzədilirdi. Ləmələrdə adətən divar boyunca uzanaraq kasalar, mis qablar, sinilər düzülürdü. Taxçalarda sandıq və yorğan-döşəklər yığılırdı. Dekorativ elementlərdən biri də çıraqlar və “Quran” qoymaq üçün divarlarda açılmış taxçalardır. Ən maraqlısı isə otaqların qızdırılması üçün istifadə olunan kürsülərdir. Ailənin qızınması üçün xörək bişirildikdən sonra ocaqdan yığılan kömür manqala tökülür, ailə manqalın ətrafına yığılaraq onun üstünə örtülmüş yorğanın altında qızınırdı. Bu yorğan “kürsü yorğanı” adlanırdı və məxsusi kürsü üçün sıyrılırdı. Arxeoloji

Etnoqrafik Muzey Kompleksi ərazisində yerləşən dulmuş və tacir evləri məhz belə dekorativ elementləri ilə diqqət çəkir.

Qala qoruğunun ərazisində son vaxtlarda aparılan tikinti-quruculuq işləri bu turizm nümayiş obyektinin əhəmiyyətini daha da artırır. Qala Etnoqrafik Muzey Kompleksində görülən işlər ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir. Burada turistlərin qəbul edilməsi üçün lazımı şərait yaradılıb, dünya standartlarına cavab verən infrastruktur yaradılıb, ərazinin turizm inkişaf planları hazırlanıb [1].

Muzey ərazisindəki qədim kurqanlardan biri “Dübəndi kurqanı” adlanır. Onun əsasını halqaşəkilli daş hörgü təşkil edir. Dəfn kamerası kurqanın mərkəzindədir, cənub-qərb-şimal-şərq xətti üzrə dörd həcmli daş piltədən təşkil olunub. Burada dəfn mərasimindən sonra xüsusi ayin icra olunurdu. E. ə. III minilliyə aid edilən kurqanlar yalnız dəfn abidələri deyil, eləcə də qədim Azərbaycan tayfalarının maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin, dini inanclarının öyrənilməsi üçün zəngin mənbədir.

Azərbaycan muzeyləri, o sıradan, qoruq-muzeyləri dünya muzeyləri ilə əməkdaşlıq edir, onların faydalı təcrübələrindən bəhrələnirlər. Bu baxımdan Fransa Respublikasının muzeylərinin keçirdiyi tədbirlər olduqca maraqlıdır. Bu tədbirlərdən “Muzeylər baharı” aksiyası bütün dünyada maraqlıdır. Artıq bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə həyata keçirilən “Muzeylər baharı” aksiyasına Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi də böyük maraqlıdır və 2003-cü ildən bu tədbirə qoşulmuşdur. 1999-cu ildən etibarən Fransanın təşəbbüsü ilə Avropa ölkələrinin muzeylərində bu tədbir böyük maraqla qarşılanmış və muzeylərimiz, o cümlədən, qoruq-muzeylərimiz 2003-cü il mayın 4-də “Sirlər və açıqlıqlar”, 2004-cü il may ayının 2-də “Tarix və tarixlər” mövzusunda keçirilmiş həmin beynəlxalq tədbirə qoşulmuşlar [3, s. 60].

Nəticə

Ən sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, dayanıqlı turizmin inkişafında qoruq-muzeylərin rolu çox böyükdür və onun daha da inkişaf etdirilməsi, dünyaya tanıtılması üçün çox sayda işlər görülür. Ölkənin mövcud turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, turistlərin Azərbaycana çoxsaylı səfərlərinin təşkili, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi, müasir turizm infrastrukturunun yaradılması və s. sahələrdə məqsədyönlü tədbirlər planı həyata keçirilir. Qoruq-muzeylərin inkişaf etdirilməsi, tətbiq olunan yeniliklər, onların dünyaya tanıtılması üçün də yeni layihələr və planlar hazırlanır.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayeva Fəxryyə “Qala qoruğu: turistlərin sevimli məkanı” Mədəniyyət qəzeti, 2011.*

2. Bilalov B.Ə. və Güllalıyev Ç.G., *Turizmin əsasları*, Bakı, 2015. 248 s.
3. Məsimov S. *Muzeylər tariximizin yaddaşındadır*. Bakı. Təhsil, 2005, s.60
4. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət 2003-2008. I cild, Bakı. İdeal-Print, 2008, s.506
5. Rzayeva R., Ələkbərova S. “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyində 2006-2007-ci illər ərzində görülmüş işlər haqqında hesabatlar.
6. <http://irs.gov.az/location/qobustan-yunesko>
7. <https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/culture/museum/4a4f0f46fcfd4e85b425ad5672b27fc2>

R.R.Abdullayev
Odlar Yurdu Universiteti
rafetabdullayev1@gmail.com

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN MARKETİNG ÜZƏRİNDƏ TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Sosial şəbəkələrin gün keçdikcə həyatımızın ayrılmaz hissəsi olduğu qaçınılmaz bir gerçəkliyə çevrilmişdir. İstər iş həyatında, istərsə də məişətdə insanların tələbatlarının qarşılınmasında və eləcə də məlumat, kommunikasiya üçün sosial şəbəkələrin və internet xidmətlərinin geniş olaraq istifadəsi həyata keçirilir. Bu proses ilk olaraq sənayenin inkişafı ilə müasir texnika və internet texnologiyalarının insan həyatına daxil olması ilə başlanmışdır.

Sənayenin bütün sahələrində irəli yönümlü inkişafa səbəb olan bu hal şübhəsiz marketing sahəsindən də yan keçməmişdir. Müasir dövrdə artıq marketing strategiyaları tərtib edilərkən sosial şəbəkələrdən istifadə aktualıq və zamanın tələbat nəbzinin tutulması üçün vasitəyə də çevrilmişdir. Belə ki, sosial şəbəkələr marketingdə istehlakçılardan satın alma qərarları üzərində getdikcə daha təsirli olur. Sosial şəbəkələrdə marketingin aparılması firmaların məhsul və xidmətlərindən asılı olaraq istehlakçı ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilmək və daha sürətli kütlələrə yaxınlaşmaq fürsəti tanımaqdadır. Sosial şəbəkələrin qısa müddətdə geniş kütlələrə xitab etməsi ilə birlikdə müəssisələr məhsul və ya xidmətlərini sosial şəbəkə marketingi ilə qısa müddətdə və effektiv şəkildə bazara çıxara bilməkdədirlər.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА МАРКЕТИНГ

Резюме

Стало неизбежной реальностью то, что социальные сети изо дня в день становятся неотъемлемой частью нашей жизни. Социальные сети и интернет-сервисы широко используются для удовлетворения потребностей людей как в деловой жизни, так и дома, а также для информации и общения. Впервые этот процесс начался с развитием промышленности и внедрением современных технологий и интернет-технологий в жизнь человека.

Такая ситуация, обусловившая поступательное развитие всех областей промышленности, несомненно, не обошла и сферу маркетинга. В наше время при разработке маркетинговых стратегий использование социальных сетей также стало средством уловить пульс актуальности и требований времени. Таким образом, социальные сети становятся все более эффективными в маркетинге решений потребителей о покупке. Маркетинг в социальных сетях позволяет компаниям взаимодействовать с потребителями в зависимости от их товаров и услуг и быстрее достигать масс. Поскольку социальные сети за короткое время привлекают большие массы, предприятия могут продавать свои продукты или услуги в короткие сроки и эффективно с помощью маркетинга в социальных сетях.

EFFECTS OF SOCIAL NETWORKS ON MARKETING

Summary

It has become an inevitable reality that social networks are an integral part of our lives day by day. Social networks and internet services are widely used to meet people's needs, both in business life and at home, as well as for information and communication. This process was first started with the development of industry and the introduction of modern technology and internet technologies into human life.

This situation, which led to forward-oriented development in all areas of the industry, undoubtedly did not bypass the marketing field. In modern times, when designing marketing strategies, the use of social networks has also become a means to capture the pulse of relevance and demand of time. Thus, social networks are becoming more and more effective in marketing on consumer purchasing decisions. Marketing in social networks allows companies to interact with consumers depending on their products and services and to reach the masses faster. With the fact that social networks appeal to large masses in a short time, businesses are able to market their products or services in a short time and effectively with social network marketing.

Açar sözlər: *sosial şəbəkə, marketing, web 2.0, texnologiya*

Ключевые слова: *социальная сеть, маркетинг, web 2.0, технологии*

Key words: *social network, marketing, web 2.0, technology*

Sənayenin inkişafı və texnoloji infrastrukturun yeni məcrə olan internet ilə birlikdə inkişafı nəticəsində bütün sahələrdə rəqəmsallaşma prosesi həyata keçirilmişdir. Xüsusən də internetin insan həyatına daxil olması ilə birlikdə rəqəmsallaşma prosesi insan həyatının bütün sahələrinə təsir etmişdir. Bu proses Web 2.0 texnologiyaları ilə yaxından bağlıdır. Sosial şəbəkələrin marketing stratejiyalarına təsirinə diqqət yetirmədən öncə sosial şəbəkələrin yaxın olan tarixinə diqqət etmək gərəklidir.

İnternet texnologiyaların 20-ci əsrin ortalarından etibarən yaranması və inkişaf etməsi ilə birlikdə “Web” texnologiyaları anlayışı ortaya çıxmışdır. İlk olaraq, “Web 1.0” texnologiyaları ilə insanların kommunikasiya qura biləcəyi veb saytlar ortaya çıxmışdır. İnternetin ilk olaraq siravi insanların istifadəyə verilməsi ilə birlikdə kompüterlər sadəcə hesablama maşınları olaraq deyil, eyni zamanda birdən çox funksiya yerinə yetirə bilən vasitələrə çevrilmişdir. Bu proses 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər davam etmiş və inkişaf yolu keçmişdir. Daha sonra internet texnologiyalarının sənayenin digər sahələrində görünməmiş sürətlə inkişafı ilə birlikdə 2004-cü ilə qədər mövcud olan və ümumiyyətlə HTML formatında yaradılmış bütün veb saytlar bu gün akademik ədəbiyyatda Web 1.0 olaraq adlandırılmaqdadır. 2004-cü ildən etibarən “Web 2.0” olaraq adlandırılan internetin yeni dalğasının gəlişi, müxtəlif sahələrdə insan əməyinin daha az istifadəsini təmin etməklə internetdən hər kəsin geniş

istifadəsini genişləndirmişdir. Web 2.0 məhfumunun yaranmasına səbəb olan şərtləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar [1, 121]:

- 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən internet texnologiyasının inkişafı və insanlar üçün daha əlçatan vasitələrə çevrilməsi;
- Web 2.0 tətbiqləri ilə birlikdə yeni məhfumlarının insan həyatına daxil olmasından öncə belə yer üzündə kifayət qədər sayda insanın internet resurslarından istifadə etməyə başlaması;
- Sadəcə masaüstü kompüterlərin deyil mobil-əl cihazlarının da ortaya çıxması ilə birlikdə internetin əlçatan olması;
- Proqram təminatı sahəsində rəqabətin sürətlənməsi və bu yeni müsbət anlayışın inkişafa təsiri.

Bütün bunlar diqqətə alındıqda Web 2.0 texnologiyası ilə birlikdə insan həyatına yeni bir məhfum olan “sosial media” anlayışı daxil olmuşdur. İnsanlar, strukturlar, bölmələr və sənayenin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqə və məzmun mübadiləsinə təmin edən bu tətbiqlər sosial şəbəkələr olaraq ifadə edilmişdir [2, 644]. Sosial şəbəkələrin yaranmasının əsas səbəblərindən biri məhz insanların ünsiyyət və məlumat mübadiləsinin sürətli şəkildə təmin edilməsi olmuşdur. Web 2.0 texnologiyası ilə yaradılan sosial şəbəkələr interaktiv ünsiyyət ilə birlikdə insanlar arasında əsas hesab edilən və aktuallığını qoruyan tətbiqlər olmaqdadırlar. Müasir dövrdə heç bir sahəni, xüsusən də marketing sahəsini sosial şəbəkələr olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Müxtəlifliyi və çox çeşidliliyi özündə ehtiva edən sosial şəbəkə konsepsiyası daim yenilənməkdədir. Bu model sosial şəbəkələrin yaranma xarakteristikalarına da uyğundur. Sosial media və sosial şəbəkələrin xarakteristik xüsusiyyətləri ilk olaraq “Anthony Mayfield” tərəfindən yazılan “Sosial Media nədir?” kitabında qeyd edilmişdir [3, 33]:

- **İştirakçılıq xüsusiyyəti** - İnsanlar sosial şəbəkələrdə onu izləyən hər kəsi iştirakçı olmağa dəvət edir ki, burada fikirlər ifadə edilə bilsin və bununla da qarşılıqlı əlaqə yaradılsın.
- **Aydınlıq xüsusiyyəti** - Sosial şəbəkələrin tətbiq və platformlardan asılı olaraq öz kommunikasiya dili vardır ki, burada əsas tələb ifadələrin təbii və aydın olmasıdır.
- **Natiqlik xüsusiyyəti** - Sosial mediada, xüsusən də bir məhsul tanıdılarkən istehlakçılarla ünsiyyət axıcı, aydın və qənaətbəxş olmalıdır.
- **Cəmiyyət yaratmaq xüsusiyyəti** - Sosial mediada qarşılıqlı ünsiyyətin təmini üçün geniş kütlələrə xitab etmə bacarığı, dolayısıyla geniş kütlələrə sahib olmaq lazımdır.
- **Bağlantı xüsusiyyəti** – Əlçatanlığın təmin edilməsi gərəklidir.

Sosial mediyanın xarakteristik xüsusiyyətlərində də görüldüyü kimi bu platformalar geniş kütlələri bir araya gətirərək qlobal bir rəqəmsal dünyada birləşdirmək gücünə sahibdir. Sosial şəbəkələr və rəqəmsal sosial platformalar

qısa müddət ərzində sürətlə yayılaraq bir neçə il ərzində milyardlarla istifadəçiyə çatmışdır. Belə ki, sosial şəbəkələr sayəsində müəssisələr müştərilərdə rəqamsal olaraq fərdi və interaktiv ünsiyyətə girərək öz ideya və təkliflərini asanlıqla paylaşa bilməkdədirlər. Müəssisə, şirkət və firmaların öz məhsulları barədə fərdlərlə ünsiyyət qurması və problemlərini həll etməsi üçün sosial şəbəkələr effektiv üsuldur. Sosial şəbəkələr vasitəsi ilə internetdə insanlarla ünsiyyət quran və onların fərdi problemlərinin həlli yollarını axtaran müəssisələr daha uğurlu marketing strategiyasına sahib olmaqdadırlar [4, 75].

Geniş kütlələrə xitab etmə bacarığı sosial şəbəkələrin marketing sahəsində də istifadə edilməsinə yol açmışdır. Akademik ədəbiyyata nəzər salındıqda marketing fəaliyyətlərində sosial şəbəkələrdən istifadənin marketing üçün effektiv və faydalı olduğunu ortaya çıxaran birdən çox məqalə və tezislərin olduğunu görmək mümkündür.

Sosial şəbəkələrdə istifadəçilər öz şəxsi məlumatlarını, təcrübələrini paylaşmaqdadırlar. Bu proses marketing fəaliyyətləri zamanı bir sıra üstünlüklər qazandırmıqdadır. Belə ki, sosial şəbəkə istifadəçilərinin məhsullar, məkanlar və istənilən növ marketing obyektləri ilə bağlı duyğu və düşüncələrini ifadə etməsi şirkətlərə hədəf auditoriyaları və insanların marketingi aparılan məhsulla bağlı düşüncələri haqqında mühüm məlumatlar əldə etmək imkanı verir. Əldə edilən bu məlumatla şirkətin daha uğurlu reklam kampaniyaları keçirməsi, daha dəqiq və maraqlı satış və tanıtım kampaniyaları təşkil etməsi mümkün olmaqdadır [5, 149]. Firmaların marketing strategiyasını sosial şəbəkələr vasitəsilə aparması insanların şəxsi fikirlərində məhsul və ya brendlər haqqında müsbət və ya mənfi fikirlərini ifadə edərək bir-birlərinə təsir göstərmələrini və şirkətlərin bizneslərini bu sahədə aktiv olmağa, inkişafı nəzarətdə saxlamağa, hətta bu vəziyyətdən müsbət istifadə edib fürsətə çevirməyə kömək edir.

Müəssisələrin sosial media marketingindən istifadə etməsi ilə artıq istehlakçıların aldıkları məhsullar haqqında düşüncələrini, müsbət və ya mənfi rəylərini və təcrübələrini sosial media platformalarından öyrənmək mümkündür. Beləliklə, istehlakçı istədiyi məhsul və markaya asanlıqla daxil ola bilər və məhsul və ya marka haqqında digər istehlakçı fikirlərini də qiymətləndirə bilər. Şirkətlərin sosial media istifadəsinə diqqət yetirdikdə ünsiyyət və marketing baxımından fürsətləri ələ keçirmək və bu üstünlüklərdən yararlanmağın önəmli olduğu görülməkdədir. Bununla birlikdə sosial şəbəkələrdə müəssisələr, marka və məhsullarla bağlı mənfi məzmunu da idarə edə bilər və bu suallara cavab verməyi və bu vəziyyəti üstünlüyə çevirməyi bacarırlar. Sosial şəbəkələr vasitəsilə aparılan marketing yanaşmalarında bu mühüm dəyişiklik müəssisə və şirkətlərdən satış sonrası xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltməyi, məhsullarına bağlılıq nisbətlerini artırmağı, istehlakçılar arasında qarşılıqlı ünsiyyət ilə tənzimləməyə icazə verir.

Bundan əlavə, sosial media tətbiqləri və sosial şəbəkələr ilə aparılan marketinqin, ənənəvi marketinq üsulu olaraq hesab edilən “ağızdan-ağıza marketinq”in və müştərilərin məhsula (brendə) sadıqlıyına nisbətə daha təsirli olduğunu söyləmək mümkündür [6, 37]. Sosial şəbəkələrdə müəssisələrin düzgün marketinq addımları atması ilə birlikdə brend sadıqlıyını əldə etməsi mümkündür. Marketinq kommunikasiyası adı altında həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər və tanıtım şəkilləri də sosial media hesablarında idarə olunur. Sosial media bu gün ən çox brend loyallığı yaradan element kimi göstərilə bilər. Sosial şəbəkə marketinqini ənənəvi mediadan fərqləndirən əsas elementlər bunlardır:

- Sosial şəbəkələrdə geri bildirim funksiyası işləkdir və ünsiyyət forması ənənəvi media ilə müqayisədə daha çevik və rahatdır.
- Ənənəvi media mühitində yayımlanan reklamlar və xəbərlər birtərəfli şəkildə təqdim edilərkən, sosial media mühitində yayılan reklamlar və xəbərlər əlavə edilən şərhələrlə fərqli mənalar ifadə edə bilər.
- Sosial şəbəkələrdə izləyicilərin məhsulla bağlı posta verdiyi reaksiya istiqamətləndirici təsir göstərə bilər.

Sosial şəbəkələrdə aparılan marketinq yanaşması həm də yeni bir ölçü əlavə edir. Belə ki, internetin gətirdiyi yeniliklər və xüsusiyyətlər arasında ənənəvi mediada olmayan fərqlər də vardır. Bu fərqlər təkcə texnoloji xüsusiyyətlərə görə deyil, insanlar və müəssisələr arasında təkbətək ünsiyyət kimi sosial əlaqələr və ünsiyyət qurmaq imkanından yaranmaqdadır [7, 14]. Sosial şəbəkə marketinqi məhsulun, xidmətin və ya brendin onlayn məlumatlılığını və görünməsini artırmaq üçün bir axtarış motoru funksiyası da daşımaqdadır. Belə ki, sosial şəbəkə marketinqinin beş əsas məqsədinin olduğunu qeyd edə bilərik:

- Müəssisə ilə müştərilər arasında məhsulla bağlı məlumatın verilməsi,
- Məhsulu izləyənlərin sayının artırılması,
- Məhsulun alışımda sayın artırılması,
- Sosial şəbəkə profillərində məhsulla bağlı müvafiq keçidlərin yönləndirilməsi,
- Müştərilərlə ünsiyyətin işə salınması və icrası.

Nəticə olaraq, sosial şəbəkə mühiti ilə, marketinq sahəsinə daxil olan müştərilər üçün dəyər yaradan, elan edən və təqdim edən bir proses ifadəsi və müştəri münasibətlərini idarə etmək üçün dəyərin elan edilməsi və təqdim edilməsi fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün mühüm bir mühitdir. Sosial şəbəkələr ilə müştəri geri dönüşü təmin edildiyi üçün məhsulun məqsədinə çatıb-çatmadığını görmək imkanı da yaranmaqdadır.

Sosial şəbəkələr daim inkişaf edən və yeniliklərlə zəngin bir sahə olduğundan, onun marketinq sahəsindəki əhəmiyyəti son dərəcə vacibdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi sosial şəbəkələrdə marketinq strategiyasının önəminə

diqqət çəkmək olmuşdur. İnsanlar sosial şəbəkələr vasitəsiylə məhsullar və firmaları güvənlə təqib etsələr də, sosial şəbəkə mühitlərində insanların güvəni və məhsullar haqqında düşüncələri asanlıqla dəyişməkdədir. Müəssisələr sosial mediada səmimiyyət və təbiiliyin itirilməsinə təsir edən davranışlardan qaçınmalı və reklam zamanı real olmayan və ya şişirdilmiş paylaşımlardan yayınmalıdırlar.

Sosial media mühitində təmin edilən interaktiv ünsiyyət eyni zamanda firmalara bir növ araşdırma keyfiyyətini də təmin edir. Sosial şəbəkələr bu yolla firmalara insanlarla ünsiyyət üstünlüyü təmin edir. Bu fürsətdən səmərəli istifadə etmək reklam büdcəsi olmayan kiçik müəssisələr üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Levy, M. (2009). "Web 2.0 Implications on Knowledge Management", *Journal of Knowledge Management, Vol.13, No.1, Emerald Group Publishing Limited, ISSN 1367-3270, pp. 120-134.*
2. Tosun, B. (2014), *Marka Yönetimi, İstanbul: Beta Yayınları.*
3. Mayfield, Anthony. "What is Social Media? iCrossing (2008)." (2011): 34-43.
4. Köksal, Y. (2012). *Bir tutundurma aracı olarak sosyal medyanın marka bağlılığına etkileri.*
5. Varnalı, K. & Toker, A. (2010). "Mobile Marketing Research: The-State-Of-The-Art", *International Journal of Information Management 30. pp:144-151.*
6. Chapman, T. (2008). "Social Network Marketing, Engagement Marketing and Brands" www.socialnetworkmarketinguk.com.
7. Sohn, D. (2005). "Interactive Media and Social Exchange of Market Information" *The University of Texas at Austin in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy.*

G.R.Mustafayeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
gultekin.mustafayeva2001@gmail.com

NİZAMİ METROSTANSİYASI MONUMENTAL MEMARLIQ ABİDƏSİNİN TARİXİ VƏ TURİZM YÖNÜMLÜ TƏBLİĞİ

Xülasə

Dünyanın göz oxşayan memarlıq nümunələri sırasına daxil olan “Nizami” metrostansiyasının füsunkarlığı onun elə adını aldığı dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən olan epizodların mozaik pannolarda təsvir olunması həm Azərbaycan, həm də dünya metro tarixinin əvəzolunmaz monumental rəngkarlıq nümunəsidir. Görkəmli rəssam və memarlarımız tərəfindən tərtib olunan bu metrostansiya öz xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Məqalədə bu abidə haqqında məlumatla yanaşı onun Azərbaycan və dünya memarlığı və turizmdəki rolundan bəhs edilmişdir.

ИСТОРИЯ И ТУРИЗМ ПРОДВИЖЕНИЕ СТАНЦИИ МЕТРО НИЗАМИ МОНУМЕНТАЛЬНЫЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ ПАМЯТНИК

Резюме

Очарование станции метро «Низами», которая является одним из самых ярких архитектурных образцов мира, заключается в том, что эпизоды из «Хамсы» нашего гениального поэта Низами Гянджеви, от которого она получила свое название, изображены на мозаичных панно и являются незаменимым образцом монументальной живописи в истории метрополитена Азербайджана и мира. Эта станция метро, спроектированная нашими известными художниками и мастерами, уникальна. Помимо информации об этом памятнике, в статье обсуждается его роль в Азербайджане и мировой архитектуре и туризме.

HISTORY AND TOURISM PROMOTION OF NIZAMI METRO STATION MONUMENTAL ARCHITECTURAL MONUMENT

Summary

The charm of the Nizami metro station, which is one of the most striking architectural examples of the world, lies in the fact that episodes from the “Khamsa” of our brilliant poet Nizami Ganjavi, from whom it received its name, are depicted on mosaic panels and are an irreplaceable example monumental painting in the history of the Azerbaijan metro and the world. This metro station, designed by our famous artists and craftsmen, is unique. In addition to information about this monument, the article discusses its role in Azerbaijan and world architecture and tourism.

Açar sözlər: metro, mozaika, xəmsə, panno, turizm, monumental

Ключевые слова: метро, мозаика, хамса, панно, туризм, монументальный

Key words: metro, mosaic, khamsa, panel, tourism, monumental

Son dövrdə turizmin inkişafı ölkələrin iqtisadi-sosial həyatına təsirsiz ötüşmür. Əsasən də turizmin yeni dirçəldiyi və yüksəlişə keçdiyi ölkələrdə bunu aydın müşahidə etmək olar. Nəqliyyat sahələri məhz turizmin inkişafında öndədir. Metro nəqliyyatının inkişaf etdiyi ölkələrə səyahət zamanı bu nəqliyyat vasitəsindən istifadə turistlərə fərqli bir təcrübə qazandırır. Azərbaycanın metro nəqliyyatının tarixinə nəzər salaq.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Bakı şəhərinin inkişafının Baş Planının ilkin variantlarında metropoliten tikintisinə qərar verilir. Bununla da yəüstü nəqliyyatın işini asanlaşdırmaq və küçələri daha açıqlığa qovuşdurmaq mümkün olacaqdı. Lakin II dünya müharibəsinin başlaması bu planların həyata keçməsinə gecikdirdi. Müharibə bitdikdən yalnız 2 il sonra yenidən layihə-axtarış işlərinin aparılmasına qərar verilir. 1949-cu ildə metropoliteninin tikinti bazasının yaradılması işləri gedir. Baş verən gecikmələr və ləngimələr nəticəsində bu iş 60-cı illərdə nəticəsini verdi. 1966-cı ildə 6 xidməti özündə birləşdirən Bakı Metropoliteni İdarəsi yaradılır. “1967-ci il noyabrın 6-da Bakı şəhərində metrosunun 5 stansiyası - Bakı Soveti, 26 Bakı Komissarı, 28 Aprel, Gənclik və Nəriman Nərimanov stansiyaları və 9.2 km-lik yeraltı xətləri olan birinci növbəsi istismara verilir, həmin stansiyalardan 4-ü böyük dərinlikdə idi ki, bunlardan da biri Qara Şəhər adlanan ərazidə yerləşən Stepan Şaumyan stansiyası idi” [11]. Metronun daimi istifadəsi və qatarların müntəzəm hərəkəti 25 noyabr 1967-ci ildən başlandı. Beləliklə, Azərbaycan metrosu şərqdə ilk metro kimi 1967-ci ildə “Ginnesin Rekordlar Kitabına” adını yazdırdı.

Dünya praktikasında bir çox metrostansiyalar və onların gözəlliyindən bəhs edilir. Məhz Azərbaycanın təcrübəsində də metrostansiyanın rolu kifayət qədərdir. Dünyanın ən gözəl metrostansiyaları siyahısında İtaliya, ABŞ, Rusiya, İsveç, Tayvan, Almaniya, Çin kimi ölkələrin adı ilə yanaşı Azərbaycan da Nizami metrostansiyası ilə öz yerini alır. “Reyting cədvəlində birinci yerdə qərarlaşan Tayvanın Qaosyun şəhərində yerləşən “Formoza Bulvarı” metro stansiyası şüşə panellərdən işlənmiş göz oxşayan tərtibata malikdir. Panelin uzunluğu 4500 metrdir. Yüzlərlə ayrı-ayrı şüşə hissələrindən işlənmiş parlaq mozaikanı rəssam Nərcis Kvoliyata ərsəyə gətirib. 30 metrlik diametrə malik günbəzdə insan həyatının 4 əsas ünsürü həkk edilib. “Su” - həyat, “Yer” - inkişaf və iqtisadi yüksəliş, “İşıq” - yaradıcılıq ruhu, “Od” isə sevgi və dözümlülük mənasını ifadə edir. Dünyanın ən dərin metro stansiyalarından biri olan “Toledo”nun interyeri üzərində ispan memarı Oskar Tusketts Blanka və Cənubi Afrika rəssamı Uilyam Kentric işləyib. Çoxlu sayda platformaya malik vağzal kimi “Ginnesin Rekordlar Kitabı”na düşmüş Nyu-Yorkda yerləşən

Mərkəzi vağzalın tavanı öz gözəlliyi ilə insanı heyran edir. Gözləmə zalı tağ şəkilli pəncərə və sütunlardan ibarət dəbdəbəli stildə işlənib və tağlı məbədi xatırladır. Bu stansiya Nyu-Yorkun simvollarından sayılır. Moskvanın “Komsomol” metro stansiyası arxitekturasına görə klassisizm elementlərini özündə birləşdirən möhtəşəmliyi, təmtəraqlılığı ilə seçilən Stalin ampirinin apofeozudur” [10].

Dünyada ilk dəfə şərq memarlıq üslubunda inşa olunan sənət nümunəsi hesab edilən bu stansiyanın eyni zamanda indiki dövrdə də öz gözəlliyini və əzəmətini qoruyub saxlaması asan məsələ deyil. Bu da onun memarlıq yönündən necə dəqiq və məsuliyyətlə yanaşılmasından irəli gəlir. Xüsusi ilə də Nizami metrosunun göz oxşayan dizaynı, stansiyanın salonunda işlənmiş incə detallar eyni zamanda bu incə işçiliyin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin möhtəşəm “Xəmsə”sinə aid olması onu daha da dəyərli edən özəllikdir. Bəs bu monumental abidənin nə kimi özəlliyi turistləri cəlb etməkdə və onların maraqlarına səbəb olmağa təsir göstərir? Ölkəmizə gələn qonaqların bu sənət nümunəsi ilə yaxından tanış olması sadəcə bu monumental rəngkarlıq sahəsinin öz füsunkarlığı ilə deyil, eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi ilə də yaxından tanış olmasına vəsile olacaqdır. Belə bir fikir və bu işin əsası hələ sovet dövründə qoyuldu. Heydər Əliyevin böyük əzmi sayəsində bu layihə planı müvəffəqiyyətlə həyata keçilməyə başlanır. Sevindirici hal isə Azərbaycanın dəyərli ədəbiyyat nümunələrinin işlənməsində öz rəssam və memarlarımızın bu işə cəlb olunması idi.

Azərbaycanın görkəmli sənət ustası, SSRİ xalq rəssamı, SSRİ Rəssamlar Akademiyasının müxbir üzvü, bir çox mükafatların sahibi Mikayıl Abdullayevin yaradıcılığı sahəsində möhtəşəm əsərləri mövcuddur. Rəssamın yaradıcılığında Nizami obrazı, yəni “Xəmsə” mövzusu xüsusi yer tutur. Bu mövzuda öz texnikası, növü və janrı ilə fərqlənən bir sıra rəngkarlıq əsərləri, miniatürlər, mozaik lövhələr, rəsmlər işləmişdir. 70-ci illərdə Abdullayev yaradıcılığının daha bir şaxəsi çiçək açdı – o, monumental rəngkarlıq sahəsində ilk əsərlərini yaratdı. Mikayıl Abdullayevin yaratdığı monumental rəngkarlıq nümunələrindən biri də Nizami metrostansiyasındakı mozaik pannolar idi. Rəssam bu pannoları 1973-1976-cü illər ərzində hazırlamışdır.

Bakı Metropolitenin Nizami stansiyasının interyerinin işlənməsinə start verilir və bədii tərtibat işi isə Mikayıl Abdullayevə həvalə olunur. Rəssamın təklifi ilə stansiyanın yeraltı salonunun mozaikalarının bəzədilməsi qərarına gəlinir, bu fikir layihənin baş memarı Mikayıl Hüseynov tərəfində bəyənilir. Mikayıl Abdullayev bu barədə xatirələrində qeyd edir: *“1973-cü ildə dahi şairin adını daşıyan “Nizami” stansiyasının bədii tərtibatı kimi məsul və şərəfli bir iş başlandı. Bütün yaradıcılıq imkanlarımı səfərbərliyə aldım. İncilər incisi “Xəmsəni” yenidən mütləq etməyə başladım. Hər poema üçün seçdiyim ən səciyyəvi səhnələri stansiyanın yeraltı salonunun tağlı pylonlarında – rəflərində*

yerləşdirməyi qət etdim. Doqquz cüt qabaq-qabağa yerləşən pilonlarda on səkkiz səhnəni təsvir etməyi qərara aldım. Baş memar M.Hüseynovun bu niyyətimə razılıq verməsi məni bir qədər də ürəkləndirdi. Belə ki, memarlıq layihəsində mozaik pannolardan istifadə etmək məsələsi əsla nəzərdə tutulmamışdır” [2, s.72].

Salonun baş divarında Nizaminin yumşaq pastel rəngləri ilə işlənmiş böyük portreti verilmişdir. Bundan öncə isə layihədə bu fikir yox idi. Çünki həmin divarda fərqli interyer düşünülmüşdür. Sonradan rəssamın fikri ilə bu işi tamamlamalı olan məhz şairin mozaik pannoda təsvir edilmiş portreti olacaqdır. Hətta Mikayıl Hüseynov ilk olaraq burada Nizaminin büstünün olması təklifini vermişdir. Bundan əlavə texniki xidmət üçün olan qapılar bir ikən iki edilərək, bu qapıların forması isə Gəncənin oğurlanaraq indiki Gelati monastrnda saxlanılan qapılar kimi dizayn olunması qeyd edilmişdir. Mikayıl Abdullayevin öz əsərində qeyd etdiyi yazılardan bunu görmək olar: *“70 metrə qədər uzanan yeraltı salonun baş divarında yerləşəcək təsvirin mövzusu bizi çox düşündürdü. Layihə üçün müxtəlif variantlar yoxlanıldı. Baş memarın ilk variantında yalnız postament üzərində Nizami büstünü qoymaq nəzərdə tutulmuşdu. Mənim fikrimcə isə əvvəl qədim Gəncənin mənzərəsi – ponaramı gəlirdi. Arada bir divaradakı texniki xidmətlər üçün nəzərdə tutulan tək qapını qoşalayaraq hazırda Gelati monastrnda saxlanılan XII əsr Gəncənin dəmir darvazalarının dublikatını həmin ponorama calamağı qət etdim. Lakin layihənin maketində hiss olunurdu ki, bunların heç biri “Xəmsə”ni lazımınca ümumiləşdirə bilməz. Çünki salonda fikir mərkəzi alınmırdı. Yalnız dahi şairin, hüdürlüyü 3 metrədən artıq, iri həcmli, boyaboy portreti obrazlı interyerin ansamblında mövqə tuta bilərdi” [1, s.106].*

Metrostansiyada eskalatorun aşağı enən kimi görünməyə başlayan şairin obrazından bəhs etmiş olsaq, onda deyə bilərik ki, rəssam burada Nizami obrazından uzaqlaşmamağa çalışıb, yəni Nizaminin yeni portretinin yaradılmasını yox, onun geniş yayılmış portretini təkmilləşdirərək həkk etməyi lazım bilib.

Eskalatorun düşüb stansiyanın yeraltı salonuna daxil olanda sağ tərəfdəki pilonlarda Nizaminin ilk didaktik-fəlsəfi əsəri – “Sirlər xəzinəsi”nin motivləri əks olunmuşdur. Mikayıl Abdullayev əsərdə olan motivləri hər biri məzmun və bədii forma cəhətdən bir-birinə ardıcıl və uyğun şəkildə yerləşdirmişdir. Salonun divarlarında “Xəmsə” beşlisinə aid olan hekayələrdən epizodlar verilmişdir, burada: “Sirlər xəzinəsi”ndən “Bayquşların söhbəti”, “Kərpickəsənin nağılı”, “Sultan Səncər və qarı”, “Xosrov və Şirin”dən “Xosrov və Şirin”, “Fərhad Bisutunda”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”dan “Məcnun və atası”, “Leyli və Məcnun”, “Leylinin qəbir üstündə”, “Yeddi gözəl”dən “Simranın faciəsi”, “Bəhram və əjdaha”, “Bəhramın hünəri” və “Fitnə” “İsgəndərnamə”dən isə “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”dən üst-üstə

beş səhnə: “İsgəndər və çoban”, “Yeddi alim”, “Nüşabə və İsgəndər”, “Daranın ölümü”, “Nəqqaş Mani” əks olunmuşdur. Diqqət yetirsək əgər rəssam mozaik pannolarda “İsgəndərnamə” poemasından olan təsvirlərə daha çox yer vermişdir. Şairin bütün poemalarının öz xüsusi gözəlliyi və əhəmiyyəti vardır. Lakin bu poemada “Nəqqaş Mani” səhnələrinin çox yer almasının bir səbəbi vardır. Belə ki, rəssam yazılarında bunu daha aydın ifadə edir: *“Poemada daha mühüm, daha səciyyəvi başqa mövzular olduğu halda, Nəqqaş Mani mövzusunə müraciət etməyim heç də təsadüfi deyildir. Dahi Nizami tərəfindən qələmə alınmış Şərqi böyük nəqqaşı Manidən qabaq, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində heç bir rəssam obrazına rast gəlməmişik”* [1, s.108]. Stansiyanın mozaik pannolarında rəssam çox rəngarəng, əlvan və parlaq rənglərdən uzaq qaçmışdır. Lakin eyni zamanda monoxrom rənglərə də üstünlük verməmişdir. Daha çox əsərlərin ruhunu hiss etdirəcək yumşaq və pastel rənglərdən istifadə etmişdir. “Nizami stansiyasının mozaikalarını rəssam bir neçə il müddətində tamamlamışdır. Stansiyanın yeraltı salonunda 18 marmar tağda yerləşdirilmiş mozaikalar, dahi şairin poemalarından sujetlərə həsr olunmuşdur. Salonun baş divarında sənişinlərin gözləri qarşısında Nizami Gəncəvinin əzəmətli portreti ucalır. Salonun yan divarlarında “Məh-sənul əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarından epizodlar təsvirə alınmışdır. Sujetlərin traktovkasında rəssam klassik miniatür formasına müraciət etmişdir. Miniatürdən gəlmə ünsürlər kompozisiyaların şərti traktovkasında və ayrı-ayrı detalların (məsələn dağların, ağacların, bulaqların) səthi təsviri formasında bürüzə verir. Tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, Mikayıl Abdullayevin “Nizami mozaikalari” Azərbaycan təsviri sənətinin monumental rəngkarlıq sahəsinə qiymətli hədiyyədir” [5, s.52].

1976-ci ilin 30 dekabrında istifadəyə verilən “Nizami” stansiyasının daxili tərtibatı Azərbaycan, əminliklə demək olar ki, dünya memarlıq sənətinə yeni bir töhfə idi. Heydər Əliyev metrostansiyaların gözəlliyinə, tərtibatına diqqətlə yanaşırdı. Həm də həvəskar kimi deyil, Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (Dövlət Neft Akademiyası) memarlıq fakültəsinin məzunu, peşəkar memar kimi. Öz fikirlərini stansiyanın layihə müəllifləri Mikayıl Hüseynov və Mikayıl Abdulayevlə bölüşür, tövsiyələr verirdi. *“Beləliklə, biz yaxşı metropoliten stansiyaları yaratmışıq. Ona görə metropoliten, eyni zamanda, həqiqətən mədəniyyət, memarlıq abidəsidir”* [6].

Belə bir memarlıq nümunəsinin ərsəyə gəlməsində biz dörd şəxsiyyətin adını qürurla səsləndirə bilərik: öz dəyərli əsərləri ilə ədəbiyyatımızı rəngləndirən Nizami Gəncəvi, bu işə təşəbbüs göstərən Heydər Əliyev, fikirləri və yüksək bacarığı ilə göz oxşayan əsərlər yaradan rəssam Mikayıl Abdullayev və bu fikirlərdən ilhamlanaraq stansiyanın tərtibatını həyata keçirən memar Mikayıl Hüseynov. Heydər Əliyev yeraltı nəqliyyatın inkişafına xüsusi maraq

göstərib və bu işə gücünü səfərbər etmiş, bu prosesi daimi nəzarəti altında saxlamışdır. Bu gün rahat və zövq oxşayan bir şəkildə metrostansiyadan istifadə edə bilməyimizin təməlinə məhz onun səyləri durur.

Bugünkü günümüzdə metrostansiyanın istifadəsi olduqca genişdir. Bunun çox hissəsini yerli əhali təşkil etməsinə baxmayaraq turistik baxımdan stansiyanın daha çox rəğbət görməsi tələb olunandır. Bir çox hallarda turistlər metro nəqliyyatından həmin stansiyanı görmək məqsədi ilə deyil, getmək istədikləri ünvana rahat çatmaq üçün istifadə edirlər. Elə bu zaman onlar metronun gözəlliyi ilə tanış ola bilirlər. Təbii ki, memarlıq baxımından özünəməxsus gözəlliyi ilə seçilən bu abidəni görmək üçün gələnlər də mütləq ki, mövcuddur.

İstifadəyə verildikdən sonra ilk dəfə 2016-cı ildə Nizami metrostansiyasında bərpa - yenidənqurma işləri həyata keçirilməyə başlanmışdı. Yenidənqurma işləri çərçivəsində aparılan mozaik pannoların restavrasiyası Bakı Metropoliteni QSC-nin daxili vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, pannoların bərpası ilə peşəkar rəssamlar Zöhrab Cabbarov, Elçin Cabbarov, Nizami Vəliyev məşğul olmuşlar. Zöhrab Cabbarov pannoların müəllifi SSRİ xalq rəssamı, professor Mikayıl Abdullayevin tələbəsi olub. Zöhrab Cabbarovun sözlərinə görə, bu stansiyada təmir işlərinin ən çətin cəhəti mozaik pannoların bərpasıdır. İstismar dövründə pannoların arxasındakı dayaq elementləri olan metal konstruksiyalar tam sıradan çıxmışdı və onlar artıq öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmirdilər. Buradakı təmir işləri bir qədər də yubansaydı, pannolar dağılıb töküləcəkdə. Bunun qarşısını almaq, həmçinin təsvirlərin üzərindəki mozaika elementlərinin deformasiyaya uğramaması məqsədilə zamanla bəzi yerlərdə itirilmiş elementlərin yerinə mozaika komponentini əvəz edə bilməyəcək daşlar qoyulmuşdu. *“Pannoların bərpa işləri onların arxa hissəsindəki dayaq elementlərinin - metal konstruksiyalarının yenilənməsi ilə paralel aparılmalı idi. Yəni, bizim yerinə yetirdiyimiz mozaikaların təmir-bərpa işlərindən sonra pannoları əvvəlki çürük dayaqqlara etibar etmək olmazdı”* [7].

Nizami metrostansiyasında qatara daxil olarkən Üzeyir Hacıbəyovun “Sənsiz” romansından bir parçanı eşidə bilirik. Nizami ili elan olunduqda stansiya bir sıra yeniliklər əlavə olunmuşdur. Hər bir pannonun arxasında həmin əsərlərin hissəsindən beynəlxalq yazılıb.

Metrodan istifadə edən sərnişinlər Nizaminin mozaik portretinin hər iki yanında sərgilənən yazılarda burada əməyi keçmiş rəssam Mikayıl Abdullayev və “Nizami” filmi haqda məlumatları oxuyub əldə edə bilirlər. Həm yerli istifadəçilərin, həm də turistlərin metrostansiyadan düzgün istifadə qaydaları üçün öz dilimizlə yanaşı ingilis dilində xüsusi qeydiyyat lövhələri bərkidilmişdir. Həmçinin qatarda ilk olaraq Azərbaycan, ardından ingilis

dilində növbəti stansiyanın adı səslənir. Metronun öz gözəlliklərindən biri isə hər stansiyada qatardan enərkən müxtəlif musiqi sədalarının eşidilməsidir.

Beləliklə, sadəcə “Nizami” metrostansiyasının yox, Azərbaycan metrosunun ölkəmiz üçün əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir. Bu dəyərli memarlıq abidəsini daha dərindən tanımaq və tanımaq tarixi, mədəni cəhətdən olduqca müsbət təsirə malikdir.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev Mikayıl. Yazıları. Bakı - 1988. s.106, 108.*
2. *Azərbaycan Milli kitabxanası. Mikayıl Abdullayev Bibliografiya. Bakı - 2022. s.72.*
3. *F.Köçərili adına respublika uşaq kitabxanası. Azərbaycan rəssamlığında Mikayıl Abdullayev izləri. Bakı - 2021. s.11, 12.*
4. *Kərimov K., Nizami "Xəmsə" motivləri Mikayıl Abdullayev yaradıcılığında. Bakı - 1990. s.6.*
5. *Nəcəfov Mürsəl. Mikayıl Abdullayev. Bakı - 1983. s.52.*
6. *Şəhər sərnişin nəqliyyatının etalonu:*
<https://metro.gov.az/az/exploitation/2680/seher-sernisin-neqliyyatinin-etalonu>
(25.3.2024)
7. *Z.Q Metronun “Nizami” stansiyasında bərpa olunmuş pannolar:*
<http://oxu.az/society/201588> (10.3.2024)
8. *Nizami metrostansiyası mozaikaları:*
https://az.wikipedia.org/wiki/Nizami_metrostansiyas%C4%B1n%C4%B1n_mozaike%C4%B1 (18.3.2024)
9. *“Nizami” stansiyası dünyanın ən gözəl 17 metro stansiyası arasına düşüb:*
<https://web.archive.org/web/20160305092941/http://ar.az/node/8898#.ViR6Q8XhDIU> (25.3.2024)
10. *“Nizami” dünyanın ən gözəl metrostansiyaları arasında:*
<https://oxu.az/society/97273> (28.3.2024)
11. *Bakı metrosu:* https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_metrosu
(29.3.2024)

Ə.M.Səfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elielseferli@gmail.com

ORTA İXTİSAS TƏHSİL SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə orta ixtisas təhsili müəssisələrinin hazırda nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu vurğulanır. Son illərdə bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərə nəzər salınır, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin xüsusiyyətləri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Təhsil müəssisəsində tələbələrin müstəqil seçim imkanlarından, həmçinin orada tətbiq olunan yeni texnologiya və avadanlıqlardan bəhs olunmuşdur.

ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМЫ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье подчеркивается значимость учреждений среднего профессионального образования в настоящее время. Рассматриваются достижения в этой области за последние годы, характеристика учреждений. Среднего профессионального образования нашла широкое отражение, возможности самостоятельного выбора обучающихся в образовательном учреждении, обсуждены применяемые там новые технологии и оборудования.

CHARACTERISTICS OF SECONDARY SPECIALIZED EDUCATION SYSTEM

Summary

The article emphasizes how important secondary vocational education institutions are now. It looks at the achievements in this field in recent years, the characteristics of secondary vocational education institutions have been reflected in a broad way. The independent choice opportunities of students in the educational institution, as well as the new technologies and equipment applied there, have been discussed.

Açar sözlər: təhsil, tələbə, ixtisas

Ключевые слова: образование, студент, специальность

Key words: student, education, specialty

Orta ixtisas müəssisələri, təhsil sahəsində nailiyyətlər əldə etmək və tələbələri layiqli hazırlamaq üçün əhəmiyyətli bir rola sahibdir. Bu məqalədə, orta ixtisas müəssisələrinin effektiv idarə olunması və tərbiyə prosesində nailiyyətli nəticələr əldə etmək üçün əhəmiyyətli prinsiplərə nəzər salacağıq.

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin əsas funksiyası pedaqoji mütəxəssis hazırlığından ibarətdir.

Orta ixtisas təhsili müəssisələri təhsilin əsasını təşkil edir və müəssisə idarəetməsi, tələbələrin inkişafı və müstəqil həyatlarına hazırlanması üçün əhəmiyyətlidir.

ADPK haqqında

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaxın gələcək üçün qarşıya qoyduğu hədəflərə doğru mühüm bir addım olan bu strategiya Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli təhsilin inkişafı sahəsində formalaşdırdığı zəngin ənənələrə, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə bu sahədə əldə edilmiş böyük nailiyyətlərə söykənir. Birinci prioritet istiqamət kimi ADPK-da təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması, keyfiyyətin artırılması məqsədilə bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir. “Sosial iş”, “İnklüziv təhsil”, “Məktəbəqədər təhsil”, “Ailə və ev təhsili” və “Fiziki tərbiyə müəllimliyi” ixtisasları üzrə dövlət proqramlarının hazırlanmasına fəal töhfə vermişdir. Kollec beynəlxalq təcrübəni və əmək bazarının dəyişən tələblərini nəzərə alaraq ixtisaslar üzrə yeni tədris plan və proqramlarının hazırlanmasında iştirak etmişdir.

İnnovasiya fəaliyyəti istiqamət üzrə kadr potensialının gücləndirilməsi əsas hədəflər sırasında olmuşdur. 2018/2023-cü illər üzrə akademik heyətin iş qəbulu prosesi müsabiqə yolu ilə təşkil edilmişdir. Müsabiqələrin keçirilməsində əsas məqsəd yüksək bilik və bacarıqlara malik, yenilikçi kadrların tədris prosesinə cəlb edilməsi olmuşdur. Heyətin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə dəstək məqsədilə mütəmadi olaraq inkişafetdirici təlimlər təşkil edilmişdir.

2019-cu ildə Azərbaycanın nüfuzlu elm və təhsil ocağı olan ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin təsis edilməsinin 100 illiyi tamam oldu. ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci yarandığı vaxtdan etibarən nailiyyətlərlə zəngin şərəfli bir yol keçmişdir. Tarixi faktlara nəzər yetirsək, kollec 1919-cu ildən indiyə kimi müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmişdir:

ADPK-nın vizyonu: Bəşəriyyət və ölkəyə faydalı, bilikləri ilə gələcəyə istiqamət verən yenilikçi məzunlar yetişdirən kollec olmaq;

ADPK-nın missiyası: Sosial məsuliyyət şüuru ilə problemlərə həssaslıqla yanaşan, etik dəyərlərə riayət edən, şəxsi və peşəkar sahədə daim yenilənən şəxsiyyətlər yetişdirmək;

ADPK-nın əsas dəyərləri:

Təşkilati etika: ADPK daim fəaliyyətində akademik və peşə etikasını qoruyur, işçi və tələbə kontingentinin hüquqlarına, fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq;

İştiraklılıq: Qərarvermənin bütün mərhələlərində maraqlı tərəflərin iştirakı;

Keyfiyyətlik: Bütün fəaliyyətlərdə - təhsil, tərbiyə, təhsilalan və təhsilverən münasibətlərində yüksək keyfiyyət əldə etməyə çalışmaq;

Cəmiyyət mənafeyini düşünmək: Təhsil millətin gələcəyidir prinsipi ilə yanaşaraq daim cəmiyyətin mənafeyini qorumaq;

Innovativlik: Daim yeniliklərə açıq olmaqla, dəyişməkdən və inkişaf etməkdən çəkinməmək;

Əməkdaşlıq: Bütün dəyərlərə əməl etməklə ümumi məqsədlər naminə müvafiq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq etmək.

ADPK-nın hədəfləri:

1. Əmək bazarının tələblərinə uyğun məzunlar hazırlamaq və nəticədə yüksək göstəricili tələbə qəbulu səviyyəsini artırmaq;

2. Təhsilalanlarda texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək bacarıqları formalaşdırmaq;

3. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə ixtisaslı məzunlar yetişdirmək;

4. İnnovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılması;

5. Ehtiyac duyulan sahələrdə ixtisaslı pedaqoji heyətin sayını artırmaq;

6. Müasir standartlara cavab verən pedaqoji heyət formalaşdırmaq;

7. Müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla təhsili maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

8. Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması;

9. Bütün səviyyələrdə effektiv ünsiyyəti dəstəkləyən şəffaf mühit yaratmaq;

10. İxtisaslara uyğun olaraq öyrənmə mühitini formalaşdırmaq;

11. Müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması;

12. İnteqrasiya olunmuş yanaşma ilə öyrənmə və tədris, tədqiqat və innovasiyanın qarşılıqlı əlaqəsini təkmilləşdirmək;

13. Tələbə və müəllimlərin şəxsi və peşəkar inkişafına dəstək olmaqla kollecdən məmnunluğu artırmaq;

14. Peşəkar inkişaf mədəniyyətini, əqli, fiziki və emosional sağlamlığın davamlı tarazlığını təşviq etmək;

15. Davamlı proseslərin təkmilləşdirilməsi mədəniyyətini formalaşdırmaq;

16. Yerli və beynəlxalq səviyyədə mübadilə proqramlarına qoşulmaq, sənaye ilə münasibətləri inkişaf etdirmək;

17. Tələbə və işçilərdə kooperativ mədəniyyəti formalaşdırmaq;

18. Tələbəyönümlü fəaliyyət göstərməklə, müasir dövrün tələbələrinin kollec məmnunluğunu artırmaq;

19. Kollec həyatının bütün aspektlərində müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq etmək və qorumaq.

ADPK-nın şüarı: “*Öyrən, inkişaf et – gələcəyi şəkilləndir*”.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollegində təsərrüfat şöbəsinin müdiri, həmçinin fəxri bədən tərbiyəsi və idman müəllimi, əməkdar məşqçi Abbaslı Elsevər Həsən oğlu ilə aparılan sorğularda o, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarəetmə sisteminin pillələrdən ibarət olduğunu qeyd etdi və bunu belə qruplaşdırdı:

Elsevər müəllim qeyd etdi ki, çalışdığı orta ixtisas təhsili müəssisəsinin idarəetmə sisteminin ən başında direktor vəzifəsinin gəldiyini ondan sonra onun müavinləri (tədris işləri üzrə direktor müavini, tərbiyə işləri üzrə direktor müavini), ictimaiyyətlə əlaqədar şöbə, inzibati təsərrüfat, daha sonra isə mühasibatlıq şöbəsi bu sistemdə yer alır. Bu sistemdə yer alan hər bir vəzifənin orta ixtisas təhsili müəssisələri üçün həyata keçirdiyi bir iş prinsipi mövcuddur:

- Tədris işləri üzrə direktor müavini - fənn birləşmə sədrələri, metodlar, müəllimlər;

- Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini - tələbə həmkarlar təşkilatı, ictimai tədbirlər, tələbə valideynləri ilə əməkdaşlıq, kitabxana;

- İctimaiyyətlə əlaqədar şöbə - qeyri-ictimai və dövlət qurumları ilə sosial münasibətlər;

- İnzibati təsərrüfat şöbəsi - inzibati və texniki işçilərin idarə olunması, maddi-texniki bazanın təchiz edilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, daxili tələbat meyarına uyğun olaraq təmir-tikinti və satınalmaların təşkil edilməsi;

- Mühasibatlıq şöbəsi - dövlət vəsaitinin idarə olunması, əlavə gəlirlərin idarə olunması, əməkhaqqının tarifikasiyaya uyğun hesablanması, tələbələrə təqaüdlərin müəyyənləşdirilməsi, satınalmalar üzrə vəsaitin müəyyənləşdirilməsi.

Orta ixtisas təhsil sistemi, tələbələrə sahib olduğu bir sıra xüsusiyyətlərlə diqqəti çəkir. Bu sistemin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

İxtisas sahələri: Orta ixtisas təhsil sistemi geniş bir ixtisas sahələrini əhatə edir, tələbələrə müxtəlif sahələrdə bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir.

Modullu təhsil: Çoxlu ixtisas sahələrinin olması və müxtəlif modullardan təşkil olunması tələbələrə fərqli təhsil variantları seçmə şansı verir.

Təcrübə təhsili: Orta ixtisas təhsil sistemi, tələbələrə teoriyanın yanında təcrübə təhsili də təmin edir, onları praktiki bacarıqlar və iş təcrübəsi ilə təmin edir.

Əlaqələndirilmiş təhsil: İş sahəsi ilə əlaqəli müəssisələrlə əməkdaşlıq etməklə tələbələrin təhsilini iş tələblərinə daha yaxın hala gətirmək məqsədilə təhsil proqramları təşkil edilir.

Tədqiqat və inkişaf: Orta ixtisas təhsil sistemi, tədqiqat və inkişafı təşviq edir, yeni ideyaların və texnologiyaların tətbiqini dəstəkləyir.

Mobil təhsil: İnteqrasiya olunmuş təhsil texnologiyaları sayəsində tələbələr rahat şəkildə onlayn resurslara və təhsil imkanlarına çatmağa imkan verir.

Beynəlxalq təhsil: Orta ixtisas təhsil sistemi, tələbələrə beynəlxalq təcrübə imkanları təklif edir, onların dünyanı müstəqil bir şəkildə öyrənməyə nail olmalarına yardım edir. Orta ixtisas təhsil sistemi, tələbələrə sahib olduğu bir sıra xüsusiyyətlərlə diqqəti çəkir. Bu sistemin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Orta ixtisas təhsil sisteminin geniş məzmunu və xüsusiyyətləri çox tərəflidir. Bu sistemin əsas xüsusiyyətlərini daha ətraflı şəkildə təsvir edək:

Fərqli ixtisas sahələri: Orta ixtisas təhsil sistemi, mühazirələr, laborator işlər, tətbiqi proyektlər və digər təhsil metodu vasitələri ilə müxtəlif ixtisas sahələrini əhatə edir. Həm də təcrübəli professor və müəllimlərin istifadə etdiyi müasir təhsil metodu ilə tələbələrə interaktiv və effektiv təhsil təklif edir.

Təhsilin modullu quruluşu: Təhsil proqramları modullardan təşkil olunur, bu da tələbələrin öz bacarıqlarını və maraqlarını əsas alaraq fərqli təhsil variantlarını seçmələrinə imkan verir.

Tədqiqat və inkişaf: Orta ixtisas təhsil sistemi, tədqiqatın və inkişafın təşviq edilməsində böyük rəqabət avantajına sahibdir. Tələbələr təcrübələrə və tədqiqat qruplarına qoşularaq reallıqla əlaqələnmiş təhsil alırlar.

İş təcrübəsi: Sistem, tələbələrə təhsillərini tətbiq etmək imkanı verən iş təcrübəsi imkanı təmin edir, bu da onların iş bazarında uğurla öz bacarıqlarını nümayiş etdirmələrini və müvafiq sahədə nail olmalarını dəstəkləyir.

Təşkilatlarla tərəfdaşlıq: İş dünyası və müstəqil təhsil müəssisələri arasında effektiv əlaqələr təşkil edir, bu da tələbələrin tələbə təcrübəsi, mentorluq və potensial iş təklifləri əldə etmələrini təmin edir.

Beynəlxalq mövqe: Sistem, tələbələrə beynəlxalq təcrübə və təhsil imkanları təklif edir, onların dünya çapında əlaqələnmiş və global perspektivə sahib olmalarını dəstəkləyir.

Texnologiya inteqrasiyası: İnteqrasiya olunmuş təhsil texnologiyaları, tələbələrə mobil təhsil imkanları, onlayn resurslara giriş və texnologiya ilə əlaqəli bacarıqların inkişafı imkanı verir.

Bu xüsusiyyətlər, orta ixtisas təhsilini müasir və tələbələr üçün əlverişli edən bir sistemin əsasını təşkil edir.

Təhsilin keyfiyyətinin pedaqoji prinsipləri

Son zamanlar təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə artan tələblər keyfiyyətli təhsilin aşağıdakı pedaqoji prinsiplərinin formalaşmasına imkan verir:

- Şagirdlərin təhsil ehtiyaclarına bacarıq əsaslı yanaşma və profilləri nəzərə alaraq, təhsil proqramlarının və təhsil texnologiyalarının şəxsiyyətə və inkişaf xüsusiyyətlərinə yönəlməsi;

- Təhsilin məzmunun və fəaliyyətinin ardıcılığı, bütövlüyü və dəyişkənliyi, problemin bir çox nöqtəyi-nəzərləri və həllinin bir çox istiqamətlərini nəzərə alınması;

- Təhsil prosesində təhsil subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələrinə keçid;

- Tələbələrin tədris predmeti kimi fəaliyyət və özünü inkişaf etdirmə, öz müqəddəratını təyin etmə sahəsində yaradıcılıq fəaliyyəti;

- Təhsilin məzmununun və tələbələrin fəaliyyətinin təşkilinin modul-blok prinsipi;

- Öyrənmə və inkişafda irəliləyiş prinsipləri, motivasiya, özünüqiyətləndirmə, özünüidarəetmə və özünü korreksiyanı dəstəkləmək;

- Həyatın və fəaliyyətin gələcək məzmununa, humanist dəyərlərə və ideallara yönümlü olmaq;

- Gələcəkdə öyrənmə, öyrənməyə bir yaddaş məktəbi kimi deyil, düşüncə məktəbi kimi yanaşmaq;

- Obyektiv, sosial və mənəvi mədəniyyət dünyasına aktiv olaraq özünə güvənmək yolu ilə dünyadakı bir imicin yaratdığı insanın formalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" sənədində təhsilin keyfiyyəti başlıca strateji prioritet elan olunmuş, ümumi təhsil müəssisələrinin şagird və məzunlarının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması aktual məsələ kimi irəli sürülmüşdür ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 25.10.2013).

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanunu. "Bakı Çap evi" 2012,64 s.*
2. *Azərbaycan Respublikası ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası.*
3. *"Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 29 iyul 2006-cı il.*
4. *Nəzərov, M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları, (Dərs vəsaiti), Bakı, "Mütərcim", 2016, 200 s.*
5. *The Skillful Teacher: On Technique, Trust, and Responsiveness in the Classroom" - Stephen D. Brookfield*

L.Ş.Məmmədli
Odlar Yurdu Universiteti
leilamemmedli1998@gmail.com

EKSTREMAL ŞƏRAİTDƏ ELEKTRON TƏHSİLİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Xülasə

Ekstremal şəraitdə elektron təhsilin həyata keçirilməsi məsələsi güünüümüz dünyasında əhəmiyyətli bir mövzudur. Bu təhsil forması insanın ruh və zəhin səmərəliliyini artırmağı, mədəni, intellektual və sosial inkişafı dəstəkləməyi hədəfləyir. Ekstremal şəraitdə təhsil, insanların həyatları boyu öyrənməyə, məlumat, yaradıcılıq sahələrində öyrənməyə və biliklərinin genişlənməsinə imkan yaradır. Bu məqsədlə ekstramentald təhsil proqramları müxtəlif formada təqdim olunur. Bu proqramlar maraqlı məqamları və məsələləri öyrənərək insanların analitik və kreativ düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Həmçinin, ekstremal təhsil kursları və layihələri insanların mövqeyini genişləndirir və onları mədəni və intellektual qələbələrə nail olmağa hazırlayır. Ən əhəmiyyətli olanı, bu təhsilin insanın həyatında sadəcə karyera inkişafı ilə məhdudlaşmamasıdır. İnsanların şəxsi inkişafına, mədəniyyətə və mənəviyyatına dəyər verən bir yanaşma, bərabərində insanları daha dərin və mənəviyyətli həyat yaşamağa sürükləyir. Nəticə olaraq, ekstremal şəraitdə təhsil insanların həyat keyfiyyətini artırmaq, mənəviyyətini gücləndirmək və müəyyən bir mənada yaşam boyu öyrənməyə nail olmaq üçün kritikdir. Bu, şəxsin müxtəlif cəhətlərini inkişaf etdirməsi və ən böyük potensialına nail olması üçün bir yol açır.

ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРАЙНИЙ УСЛОВИЯХ

Резюме

Вопрос электронного обучения в крайний условиях является важной темой в современном мире. Эта форма образования направлена на повышение эффективности духа и разума человека, а также на поддержку культурного, интеллектуального и социального развития. Крайний условиях образование дает возможность человеку учиться на протяжении всей жизни, познавать и расширять свои знания в области информации и творчества. Для этого в различных формах представлены программы крайний условиях образования. Эти программы помогают людям развивать навыки аналитического и творческого мышления, изучая интересные моменты и проблемы. Также курсы и проекты крайний условиях образования расширяют позиции людей и готовят их к достижению культурных и интеллектуальных побед. Самое главное, что это образование не ограничивается карьерным ростом в жизни. Подход, который ценит личное развитие, культуру и духовность людей, в то же время ведет людей к более глубокой и духовной жизни. В заключение отметим, что

крайний условиях образование имеет решающее значение для повышения качества жизни людей, укрепления их духовности и, в некотором смысле, достижения обучения на протяжении всей жизни. Это открывает человеку путь к развитию своих различных сторон и достижению максимального потенциала.

IMPLEMENTATION OF E-EDUCATION IN EXTREME CONDITIONS

Summary

The issue of e-learning in extreme conditions is an important topic in today's world. This form of education aims to increase the efficiency of a person's spirit and mind, and to support cultural, intellectual and social development. Extreme conditions education enables people to learn throughout their lives, to learn and expand their knowledge in the fields of information and creativity. For this purpose, extramental education programs are presented in various forms. These programs help people develop analytical and creative thinking skills by studying interesting points and issues. Also, extreme conditions education courses and projects expand people's positions and prepare them to achieve cultural and intellectual victories. Most importantly, this education is not limited to career development in one's life. An approach that values people's personal development, culture and spirituality, at the same time leads people to live a deeper and more spiritual life. In conclusion, extramental education is critical to enhance people's quality of life, strengthen their spirituality, and in some sense achieve lifelong learning. It paves the way for the individual to develop their various facets and achieve their greatest potential.

Açar sözlər: *elektron təhsil, inkişaf, həyat boyu öyrənmə*

Ключевые слова: *электронное обучение, развитие, обучение на протяжении всей жизни*

Key words: *e-learning, development, lifelong learning*

Giriş

Ekstremal şəraitdə elektron təhsilin həyata keçirilməsi məsələsi, müasir təhsil sistemlərinin inkişafı və texnologiya ilə birləşmiş bir perspektivdə maraqlı bir mövzudur. Elektron təhsil müəyyən şərait və imkanların müsbət vəziyyətdə formalaşmasına imkan yaradır. Buna görə də bu mövzuda nəzərdə tutulması vacib olan bəzi məsələlər vardır. Elektron təhsilin həyata keçirilməsi üçün hazırlıq tədbirləri, uyğun və sağlam bir infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. İnfrastruktur hazırlığı, müstəqil və effektiv təhsil platformasının qurulması üçün kritikdir. Tələbələr və müəllimlər üçün müasir və texniki avadanlıqların təmin edilməsi, həm də peşəkar tələbələr üçün xüsusi texnologiyaların mövcudluğu vacibdir. Tablet kompüterlər, laptoplar və interaktiv ağıllı lövhələr kimi texnologiya avadanlıqları təmin edilməlidir.

Elektron təhsil - rəqəmsal informasiya resursları, xüsusi proqram texniki vasitələrə uzaq məsafədən virtual olaraq həyata keçirilən şəbəkə təhsilidir. Məhz distant və fasiləsiz təhsil elektron təhsilə əsaslanır. Ali təhsil müəssisələri elektron təhsil platformalarına əsaslanaraq məkan və zamandan asılı olmayaraq tədris prosesini həyata keçirirlər. Elektron təhsilin digər mühüm xüsusiyyəti onun demokratik olmasıdır. O, yaş, cins, irqi və dini məhdudiyyətlər daşımır. Hər kəsin eyni anda birdən çox elmə və vəzifəyə yiyələnməsinə kömək olur. Elektron təhsil platformaları və serverlər üçün effektiv təhlükəsizlik önəmləri qəbul edilməlidir. Təhsilə aid məlumatların müstəqil və təhlükəsiz bir şəkildə saxlanması üçün kifayət qədər tədbirlər görülməlidir. Platformanın təhlükəsiz və effektiv işləyə bilməsi üçün güclü və effektiv server infrastrukturunu qurulmalıdır. Birdən çox serverin istifadə edilməsi və əlavə serverlərin mövcudluğu, platformanın daimi işləməsinə kömək edir. Bulud hesablama texnologiyalarından faydalanmaq, təhsil məlumatlarının asanlıqla saxlanılmasını və əlçatan əlaqəni təmin etməyə kömək edir [1]. Müxtəlif əməliyyat sistemləri və təlim proqram təminatları platformada rahatlığı təmin etmək üçün seçilməlidir. İştirakçılar üçün tələbə təlimatları, tərəqqi proqramları və müasir təhsil texnologiyalarını əhatə edən proqramlar üçün lisanslı proqram təminatları təqdim edilməlidir. Platformanın davamlılığını təmin etmək üçün əlavə planlaşdırma və fəaliyyət davamlı tədbirləri qəbul edilməlidir. Texniki problemlər, kiber hücumlar və s. kimi hadisələrə qarşı müstəqil əlavə sistemlər mövcud olmalıdır. Bu mərhələlər, elektron təhsilin keyfiyyətli və effektiv bir şəkildə təşkil edilməsi üçün əhəmiyyətli addımlardır. İnfrastrukturun hazırlanması, təhsilin uğurlu bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri bir addımdır. Elektron təhsilin effektiv olması üçün təhsil proqramlarının doğru və müvafiq şəkildə tənzimlənməsi vacibdir [2]. Təhsil proqramlarının tənzimlənməsi, tələbələrə müasir bilik və bacarıqları öyrətmək, peşəkar inkişafı dəstəkləmək və müxtəlif öyrənmə təcrübələrini təmin etmək üçün çox önəmlidir. Tələbələrin maraqlı və peşəkar maraqlarını əks etdirən bir təhsil proqramı təşkil edilməlidir. Proqramlar müxtəlif sahələrə nail olmaq, müxtəlif bacarıqların inkişaf etdirilməsi və tələbələrin peşəkar hədəflərinə çatmağı dəstəkləməlidir. Təlim proqramları müasir texnologiyalardan faydalanmalıdır. Virtual təcrübələri, interaktiv tapşırıqlar, vebinarlar və onlayn laboratoriyalar kimi texnologiyalardan istifadə edilməlidir. İnteraktiv və multimedia məzmunları, tələbələrin öyrənmə prosesini maraqlı və effektiv etmək üçün əhəmiyyətlidir. Tələbələr məzmunları dərk etmək və həyat boyu öyrənmə prinsipi ilə tərbiyə olunmağa nail olmalıdır. Tələbələr üçün adekvat qiymətləndirmə mexanizmləri təyin edilməlidir. Elektron təhsil proqramları bütün tələbələrə açıq olmalıdır. Fiziki və ya intellektual fərqlilik göstərən tələbələr üçün də müstəqil təhsil imkanları təmin edilməlidir. İnküziv təhsil, hər bir tələbənin öyrənmə prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasını təmin

etməlidir. Tələbələrə müstəqil təhsil planları və karyera yolu seçmək imkanı təmin edilməlidir. Hər tələbənin fərqli, maraqlı və məqsədləri olduğunu nəzərə alaraq, təhsil planları fərqli tələbələrə cavab verə bilməlidir. Təhsil proqramlarının effektiv tənzimlənməsi, tələbələrə müasir və sazişli bilikləri öyrətmək və peşəkar inkişafı dəstəkləmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu, müəyyən edilmiş təhsil məqsədlərinə çatmaq və müasir təhsil standartlarını qorumaq üçün vacibdir.

Ekstremal şəraitdə elektron təhsil sahəsində tədqiqatın yenilikləri, texnologiyaların inkişafı, təhsilin personalizasiyası və təhsilin təcrübə əsaslı öyrənmə sahəsində tətbiq olunan yeni metodologiyalara diqqət yetirir. İşin əsasında, bu yeniliklər tələbələrin daha effektiv, motivasiyalı və müstəqil öyrənmə təcrübəsi yaşamağını hədəfləyir. Tələbələr üçün fərqli öyrənmə yollarını və tədqiqat əməliyyatlarını adaptiv şəkildə tənzimləyən texnologiyalar, hər bir tələbəyə fərqli və effektiv öyrənmə yolu təklif edir. Tələbələrin marağını və bacarıqlarını nəzərə alaraq təhsil proqramlarının şəxsiyyətləşdirilməsi və adaptasiya edilməsi bu tələbələri daha maraqlı və ətraflı təhsil təcrübəsi ilə təmin edir. Təhsil materiallarının interaktiv və multimediyaya formatında təqdim olunması, tələbələrin öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Onlayn forumlar, qrup layihələri, vebinarlar və tələbələr arasında əlaqələnməni artırmağa yönəlmiş texnologiyaların daha geniş tətbiqi bu tələbələrin bir-birilə dəstək olmağını və fərqli təcrübələri paylaşmağını təmin edir. Bu yeniliklər, təhsil sahəsində elektron təhsilin daha effektiv və özəl tələbə təcrübələri yaratmağa nail olmağı hədəfləyir.

Ekstremal şəraitdə elektron təhsilin həyata keçirilməsi mövzusu, müasir təhsil sistemlərində və digər peşəkar sahələrdə təhsilin təşkili üçün gələcəkdəki inkişaf və perspektivləri müzakirə etməyi məqsəd edir. Bu mövzuda araşdırmalar və müzakirələr, gələcəkdə təhsilin necə forma ala biləcəyini, texnologiya və internetin necə təhsil prosesini dəyişdirə biləcəyini və tələbələrin öyrənmə təcrübəsinin inkişafını nəzərdən keçirir. Elektron təhsil müasir texnologiyalardan asılıdır. Texnologiyanın təhsil prosesinə necə inteqrasiya edilə biləcəyini və bu sahədə təhsilin daha effektiv və maraqlı hala gələ biləcəyini müzakirə edir. Mövcud texnologiya, onlayn təhsil daha asan və yaygın şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Müasir təhsilin bu texnologiya ilə birləşdirilməsindəki imkanları və müəyyən olan təhlükələri müzakirə edir. Müasir gənclik informasiya ilə inkişaf edib formalaşır. Bu səbəbdən elektron təhsil gənclərə daha cəlbedicidir və öyrənmə üsullarına görə daha əlverişlidir.

Ekstremal şəraitdə elektron təhsilin həyata keçirilməsi və bununla bağlı aparılan elmi təcrübələr bir neçə əhəmiyyətli məqsədi nəzərə ala bilər. Elmi təcrübələr, ekstremal şəraitdə elektron təhsilin əhəmiyyətli bir təcrübəsi kimi, tələbələrin mədəniyyəti, sosial və iqtisadi şəraitlərinə baxmayaraq bütün tələbələr üçün inklüziv bir təhsil mühitinin yaradılmasında rola sahib ola bilər.

Bu, ictimai cəmiyyətin daha çox insanın təhsil imkanlarından faydalanmasına nail olmağa kömək edir. Elmi təcrübələr elektron təhsilin tətbiq edilməsi prosesində mövcud texnologiya və təlim metodlarının necə daha sürətli və effektiv şəkildə tətbiq edilə biləcəyini tədqiq edə bilər. Bu təcrübələr təhsil sahəsində daha yaxşı, daha effektiv və daha çox tənzimlənmiş bir təcrübə yaratmağa nail olmaq üçün mövcud tədqiqatları əvəz edir.

Nəticə

Ekstremal şəraitdə elektron təhsil insanların yaradıcı potensialını inkişaf etdirməyə və yeni fikirlər yaratmağa yönəlmələrini təşviq edir. Bu da yenilikçi həllər tapmaq və yaradıcı layihələr üçün zəmin yaradır. Elektron təhsil insanların mədəni və intellektual fikirlərini genişləndirir. Bu, onların dünyagörüşlərini zənginləşdirir və mədəni miras, ədəbiyyat, incəsənət kimi sahələrə maraq göstərmələrinə səbəb olur. Elektron təhsil insanların fikirlərini və düşüncələrini daha aydın şəkildə ifadə etmələrinə kömək edir. Bu, öz fikirlərini daha effektiv şəkildə paylaşmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. <https://facemark.az/site/news/15898/bulud-texnologiyasi-nedir-15898.html>
2. <https://bakivaxti.az/az/writers/detail/elektron-tehsilin-ustunlukleri-dos-ilham-ehmedov-yazir-1640758111>
3. *Tehsil.biz*
4. *Mason R., Kaye E. Mindweave: Communication, Computers and Distance Education Oxford. UK: Oxford Pergamon Press, 1989.*

T.E.Məmmədov
Azərbaycan Texniki Universiteti
mamedli5565@gmail.com

RƏQƏMSAL MARKETİNQİN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: Son dövrlər dünyada e-ticarətin canlanması ilə rəqəmsal marketing fəaliyyətləri önəmli mövzuya çevrilmişdir. E-ticarət bazarının genişlənməsi ilə birlikdə e-ticarət və online marketing fəaliyyətlərinin inkişafı üçün də zəmin yaranmış olur. İnternet istifadəçilərinin sürətlə artması, internetə çıxışın asanlaşması və e-ticarətin hər keçən gün sürətlə böyüməsi, firmaların rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinə ayırdıqları vəsaitlərin hər gün artmasına baxmayaraq firmalar bu büdcələri idarə edə bilən ixtisaslı mütəxəssislər tapmaqda çətinliklərlə üzləşirlər. Müasir dövrdə müxtəlif online marketing kanallarının idarə edilməsi üçün bu kanalların nələr olduğunu bilmək və hər kanalın xüsusiyyətlərinə hakim olmaq lazımdır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda rəqəmsal marketingin təkamülünü, o cümlədən konseptual qiymət təklifini izah etməkdir. Marketing strategiyaları üzrə mövcud ədəbiyyatlar araşdırılarkən və inkişaf etmiş ölkələrin tədqiqatlarından hazırlanan nəzəriyyələrdən görünür ki, bu tədqiqatlar inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların apardığı marketing strategiyalarını izah etməkdə yetersizdir. Mövzu dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində rəqəmsal marketing strategiyasına keçməyə başlayan firma, müəssisə və təşkilatlara bu məsələlərə daha çox diqqət ayırmaq, inkişaf istiqamətlərində düzəlişlər etmək və gələcək elmi tədqiqatlar üçün zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyır.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА

Резюме

Актуальность темы: С возрождением электронной коммерции в мире важной темой стала деятельность цифрового маркетинга. Наряду с расширением рынка электронной коммерции создается также почва для развития электронной коммерции и онлайн-маркетинга. Несмотря на быстрый рост числа пользователей Интернета, простоту доступа к Интернету и быстрый рост электронной коммерции, компании сталкиваются с трудностями в поиске квалифицированных специалистов, способных управлять этими бюджетами, несмотря на то, что средства, выделяемые компаниями на цифровую Маркетинговая активность возрастает с каждым днем. Чтобы управлять различными каналами онлайн-маркетинга в наше время, необходимо знать, что это за каналы, и владеть характеристиками каждого канала.

Цель исследования: Цель исследования – объяснить эволюцию цифрового маркетинга в Азербайджане, включая концептуальное

ценообразование. При изучении существующей литературы по маркетинговым стратегиям и теорий, разработанных на основе исследований развитых стран, оказывается, что этих исследований недостаточно для объяснения маркетинговых стратегий развивающихся стран. Тема призвана уделить больше внимания этим вопросам компаниям, предприятиям и организациям, которые в процессе интеграции в мировую экономику начинают переходить на стратегию цифрового маркетинга, внести коррективы в направления развития и подготовить почву для будущие научные исследования.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF DIGITAL MARKETING

Summary

Relevance of the topic: With the revival of e-commerce in the world, digital marketing activities have become an important topic. Along with the expansion of the e-commerce market, the ground is also created for the development of e-commerce and online marketing activities. Despite the rapid growth of Internet users, the ease of access to the Internet, and the rapid growth of e-commerce, companies are facing difficulties in finding qualified specialists who can manage these budgets, despite the fact that the funds allocated by companies to digital marketing activities are increasing every day. In order to manage various online marketing channels in modern times, it is necessary to know what these channels are and to master the characteristics of each channel.

The purpose of the study: The purpose of the study is to explain the evolution of digital marketing in Azerbaijan, including conceptual pricing. When examining the existing literature on marketing strategies and the theories developed from the studies of developed countries, it appears that these studies are insufficient to explain the marketing strategies of developing economies. The topic aims to pay more attention to these issues to companies, enterprises and organizations that are starting to switch to a digital marketing strategy in the process of integration into the world economy, to make adjustments in the directions of development and to prepare the ground for future scientific research.

Açar sözlər: e-ticarət, rəqəmsal marketing, onlayn marketing, veb marketing, integrasiya

Ключевые слова: электронная коммерция, цифровой маркетинг, онлайн-маркетинг, веб-маркетинг, интеграция

Key words: e-commerce, digital marketing, online marketing, web marketing, integration

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bəşər tarixi baxımından sosial transformasiyaya səbəb oldu. Bu sosial transformasiya, insanların ünsiyyət tərzlərindən tutmuş iş tərzlərinə, əyləncə anlayışlarından ictimailəşmələrinə və alış-veriş vərdişlərinə qədər bir çox sahəni dəyişdirdi. Həm kütləvi ünsiyyətdə,

həm də insanlararası fərdi ünsiyyətdə yeni kanalların açılması, müştəri brend/şirkət qarşılıqlı əlaqəsində yeni tendensiyalar ortaya çıxardı. Bu tendensiyalar şirkətlərin biznes modellərində, strategiyalarında, məhsullarında və xidmətlərində, qərar vermə proseslərində, müştəri təcrübələrində, təşkilati strukturlarında və əməkdaşlıqlarında özünü göstərir. Sürətlə inkişaf edən texnologiya sayəsində, bugünkü rəqəmsal dünya, keçmişə nisbətən bir çox kanal sayəsində məlumatlara, məhsullara və xidmətlərə daha sürətli səviyyədə daxil olmaq imkanı təqdim edir. Ağıllı telefonlar və planşetlər insanların həyatında əhəmiyyətli bir sahəni tutur. Bu vasitələrin sosial media, mobil tətbiqlər və qabaqcıl analitik qabiliyyət kimi tətbiqlərlə birləşməsi ilə istehlakçıların satın alma və sifariş vermə fəaliyyətləri də rəqəmsallaşmışdır.

Texnoloji inkişafı uyğun olaraq mobil qurğular və internet istehlakçıların gündəlik həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Bu vəziyyət istehlakçı davranışında daimi dəyişikliklər yaratsa da, müəssisələrin marketinq fəaliyyətlərinin rəqəmsal vəziyyətə keçməsinə səbəb oldu. Rəqəmsal marketinqə keçməzdən öncə marketinq haqqında bir neçə önəmli məqama nəzər salmaqda fayda vardır. Belə ki, marketinq əsasən insanların ehtiyac və tələblərini ödəməyə yönəlmiş bir mübadilə prosesidir. İki və ya daha çox tərəfin hər biri öz ehtiyaclarını qarşılamaq üçün digər tərəfə bir çox dəyərli şeylər (mallar, xidmətlər və ya fikirlər) verir və digər qiymətli şeyləri (pul, kredit və s.) əldə edir.

Rəqəmsal marketinq üçün istifadə olunan alternativ terminlər ümumiyyətlə “onlayn marketinq”, “vəb marketinq” və ya “internet marketinqi”dir. İnternet marketinqi rəqəmsal marketinq anlayışı ilə qarışdırılmamalıdır. İnternet marketinqi bütün onlayn reklam və marketinq söylərini əhatə etsə də, rəqəmsal marketinq daha əhatəli və interaktiv bir sahədir. Rəqəmsal marketinqin təsir dairəsi və daha geniş auditoriyaya çatma gücü yüksəkdir.

Bəs rəqəmsal marketinq nədir? Rəqəmsal marketinq, “potensial müştərilərə çatmaq, onları müştəriyə çevirmək və əldə saxlamaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək malların və ya xidmətlərin hədəfli, ölçülə bilən və interaktiv marketinq fəaliyyəti”dir. Rəqəmsal marketinqin müəssisələr üçün ən böyük üstünlüklərindən biri, xüsusi hədəf auditoriyasına çatmaq imkanındır. Televiziya və radio kimi ənənəvi reklam kanallarında xüsusi auditoriyaya çatmaq asan olmasa da, internetdə və ya sosial mediada reklam verən müəssisələr yaş, cins, təhsil səviyyəsi, gəlir vəziyyəti, evlilik kimi izləyicilərin demografik xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilir və hətta, onların maraq dairələrini belə təyin edə bilməkdədir. Məsələn, oxçuluq ləvazimatları satan bir brend reklamını yalnız oxçulara və oxçuluqla maraqlanan şəxslərə göstərə bilər; X universitetinin ətrafında açılan lahmacun restoranı reklamını yalnız o universitetdə təhsil alan tələbələrə çatdırma bilər.

1. Rəqəmsal marketinqin inkişaf tarixi və təkamülü

2017-ci ilə baxsaq, dünyada 7.5 milyard insan, internetə çıxışı olan 3.5 milyard insan vardır. Hal-hazırda həyatımızın hər anında internetə bağlı olmaq istəyirik. İnternetə çıxış imkanlarının çox olduğu və bir çox sahədə inkişaf etmiş texnologiyaların istifadə edildiyi bu günlərə gələnə qədər necə bir texnologiya və internet tarixini geridə qoyduğumuza baxaq. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər dünyada kənd təsərrüfatı sahəsi üstünlük təşkil edirdi. 1750-1850-ci illərdə buxar mühərriklərinin inkişafı sənaye inqilabı ilə nəticələnmişdir. 1850-1915-ci ildə elektrik, kimya, neft texnologiyası, qatarlar, buxar mühərrikləri ilə işləyən fabriklər Sənaye İnqilabını gətirdi. Bu inkişaf dövrlərindən sonra mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatı, avtomobil sənayesi, radio, televiziya, telefon, elektronika, genetica, nüvə texnologiyaları və kompüter texnologiyası kimi bir çox sahələrin sürətli inkişafı 20-ci əsrə öz damğasını vurdu.

XX əsrin ortalarında Sənaye İnqilabından sonra yeni “Rəqəmsal dövr” meydana gəldi və bu inqilabın sürətlə inkişafı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına söykənirdi. Bəzən bu inqilaba “İnformasiya dövrü”, “Digital Age” də deyilirdi.

XXI əsrdə sensor texnologiyaları, kosmik texnologiya, nanotexnologiya, biotexnologiya, nüvə texnologiyası, alternativ enerji, ağıllı cib telefonları və digər sahələrdə yüksək sürətli inkişafa nail oluruq.

İnternetin təməli 1960-cı ildə ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) layihəsinin həyata keçirilməsi ilə başladı. ABŞ Müdafiə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən bu layihə ilə İnternet Protokolu (IP) istifadə edən ilk şəbəkə ARPANET inkişaf etdirildi. ARPANET vasitəsilə ilk mesaj 1970-ci ildə Los Angeles Universitetinin professoru Leonard Kleinrockun laboratoriyasından Stanford Tədqiqat İnstitutunda olan bir kompüterə göndərildi.

1982-ci ildə TCP / IP ARPANET-də standart şəbəkə protokolu kimi təqdim edildi. 1990-cı ildə İnternetdə bir xidmət və informasiya sistemi olan Web (World Wide Web) və ilk brauzerlər hazırlanmışdır. Webin yaradıcısı, kompüter elmləri doktoru Tim Berners-Lee 1989-cu ildə İsveçrənin CERN laboratoriyasında (HTML) Hypertext Markup Language mətn formatı dilini işləyib hazırladı və mətn dokumentlərini digər nöqtələrdən də əldə etmək imkanı yaradan World Wide Web-in yaradılmasına imza atdı. Bundan dərhal sonra 1990-cı ildə ilk Web brauzeri olan kompüter proqramını yazdı.

Web-in inkişafı sayəsində insanlar internet üzərindən web səhifələrə daxil olmağa başladı və bu da informasiyanın dəqiq və sürətli çatdırılması, inkişafı üçün önəmli bir dönüş nöqtəsi oldu. 1990-cı illərdən etibarən web səhifələrə internet üzərindən girişin təmin edilməsi, bu şəbəkənin populyarlığının və fərdi kompüterlərin istifadəsinin sürətlə artması ilə

günümüzdə milyardlarla insan internet üzərindən mətn, görüntü, səs, video kimi bir çox müxtəlif formalı əməliyyatlar apara bilir.

1993-cü ildə dünyada ilk ağıllı telefon kimi qəbul edilən İBM Simon yaradıldı. 1994-cü ildə satışa çıxarılan bu sensor ekranlı ağıllı telefon cib telefonu olması ilə yanaşı cib komputeri (PDA), faks cihazı kimi funksiyaları da özündə birləşdirirdi.

1990-2000-ci illər arası 10 illik müddətdə e-poçt, anlıq mesajlaşma, forumlar, bloglar, sosial şəbəkələr və e-ticarət kimi sıx əlaqədə olduğumuz rəqəmsal texnologiyalar inkişaf etdirildi. 1994-cü ildə Netscape web brauzeri çıxdı və Yahoo! quruldu. 1995-ci ildə İnternet Explorer web brauzeri təqdim olundu, Ebay və Amazon.com yaradıldı. 1996-cı ildə Hotmail, Yahoo!, Mail və sonrakı illərdə olduqca populyar olan anlıq mesajlaşma proqramı İCQ servisləri ictimaiyyətə təqdim olundu. 1998-ci ildə Google axtarış saytı və Paypal quruldu. 1999-cu ildə anlıq mesajlaşma proqramı MSN Messenger (Windows Live), Alibaba.com e-ticarət saytı quruldu.

2000-2006-cı illərdə günümüzdə də olduqca populyar olan və sıx olaraq istifadə olunan Sosial Media platformaları quruldu. 2001-ci ildə Wikipedia və Blogger platformaları, 2002-ci ildə LinkedIn, 2003-də Wordpress və Skype, 2004-də Facebook, 2005-də Youtube və 2006-da Twitter quruldu. iPod 2001-də, iTunes 2003-də təqdim olundu. 2004-də Gmail və Flickr, 2005-də Google Maps servisləri başladı. 2006-da Spotify quruldu.

2009-cu ildə Whatsapp, 2010-cu ildə Instagram quruldu. Yenə eyni il iPad tabletləri satışa çıxarıldı. 2011-ci ildə Snapchat quruldu və 2012-ci ildə Android sistem proqramı üzərində çalışan Google proqram mağazası Google Play (Google App Store) təqdim olundu.

Azərbaycanda isə internetə çıxış imkanı 90-cı illərdən sonrakı dövrdə mümkün olmuşdur. İlk web saytımız olan www.science.az 1995-ci ildə yaradıldı. 1993-cü ildə “.az” domeni rəsmi olaraq Azərbaycanın yüksək domen adı kimi ICANN-da (İnternet Corporation for Assigned Names and Numbers) qeydiyyatına alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda vətəndaşların 40%-dən çoxu internet istifadəçiləridir. Bakıda və digər bölgələrdə mindən çox internet-klublar açılmışdır və əhaliyə kompüter bilikləri öyrədilir. 35-dən çox internet provayderi fəaliyyət göstərir ki, onların sayının sürətlə artması Qafqazda güclü rəqabət mühiti yaradır. Hazırda Azərbaycanda informasiya resurslarının həcmi və internet vasitəsi ilə göstərilən xidmətlərin növü sürətlə artır, dövlət və biznes sferasında elektron əməliyyatlar uğurla həyata keçirilərək e-hökumətin formalaşması üçün etibarlı zəmin yaradılır.

Azərbaycanda 2000-ci ildən sonra dövlət səviyyəsində gov.az domeninin verilməsinə başlanılmışdır.

2. Marketing yanaşması və strategiyaları.

Marketingə baxış və marketingin öyrənilməsi XX əsrdə sürətlə dəyişdi və vacibliyi getdikcə artmağa başladı. Bu gün isə marketing fəaliyyətləri firmanın ən önəmli fəaliyyətləri sırasına girdi. Marketing təməl olaraq bir firmanın müştəriləri üçün necə dəyər yaratdığını, müştəri məmnuniyyətini necə əldə etdiyini və firmanın iqtisadi fəaliyyətini araşdırır. Zaman keçdikcə müştəri firmanın iqtisadi dəyərini yaradan üsürlərin ən önəmli parçasına çevrildi. Daha çox müştəri məmnuniyyəti, daha çox mənfəət, daha çox investisiya və firma işçilərinin əmək haqlarının artırılmasına gətirib çıxarır.

Amerika Marketing Asossiasiyası (American Marketing Association) 1960-cı ildə marketingin tərifini bu şəkildə vermişdir: Marketing, mal və xidmətlərin istehsalçıdan müştəriyə çatdırılması üçün şirkət fəaliyyətlərinin idarə edilməsidir.

İllərlə marketingin tərfi dəyişdi. 2013-cü ildə yenə Amerika Marketing Asossiasiyası marketingin tərifini bu şəkildə etdi: Marketing, firmanın bütün tərəfdaşları(müştəriləri səhmdarları işçiləri) üçün dəyər yaradacaq şəkildə təklif, təklifi müştərilərinə tanıdan və təşkilati işlər aparan fəaliyyətlər məcmusudur.

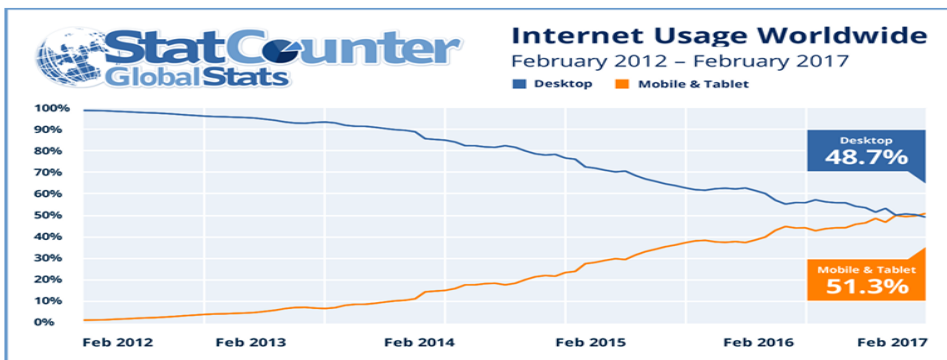
Əvvəllər satış istehsal kapital və insan amili firmanın 4 ən böyük üsürü olaraq görülərkən daha sonra satış bu üsürlərin mərkəzində durdu. Ən son olaraq müştəri əsas hədəf nöqtəsi oldu, marketing (satış) isə müştərilə firmanın digər üsürlərini bağlayan və arada körpü rolunu oynayan bir amilə çevrildi. Yəni artıq firmaların yaradacağı dəyər, məhsulları və qiymətlərindən çox müştəri ehtiyaclarına necə və nə qədər sürətli cavab verə biləcəklərilə bağlıdır. Daha əvvəl firmaların yanaşması “istehsal etdiyini sat” sloqanı idisə, indi firmaların sloqanı “sata biləcəyin məhsulu istehsal et” oldu ki, bu da artıq müştərilərin firma fəaliyyətlərinə necə birbaşa təsir etdiyini göstərir.

Şəkil 1.1. İllər ərzində firmanın marketing şöbəsinin digər şöbələrə nisbətə daha çox struktur dəyişikliklərinə məruz qalması.

Rəqəmsal marketing strategiyasını izah etməzdən öncə toxunmalı olduğumuz bir çox məsələlər vardır. Bu məsələləri izah edərkən həm günümüzdə insanların yaşam tərzini, həm də hədəf kütlənin xüsusiyyətlərini anlamaq və təhlil etmək uğurlu bir marketing strategiyası üçün önəmli

faktordur. Bu gün internetdə üstünlük təşkil edən və hər gün istifadə etdiyimiz saytlar və proqramlar vardır. Google-ı sürətli məlumat əldə etmək üçün, Facebook-u dostlarımızla əlaqələr qurmaq və şəbəkəmizdə izləmək üçün istifadə edirik. Youtube vasitəsilə video formatında istənilən növ məlumat əldə etmək mümkündür. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Youtube Google-dan sonra dünyada ən çox istifadə olunan axtarış sistemidir. LinkedIn-i iş əlaqələri və iş axtarmaq üçün istifadə edirik. Amazon və Alibaba isə alış - veriş etdiyimiz ən böyük qlobal e-ticarət saytlarıdır. Mobil telefonlarımızda əlaqə bir-birimizlə sıx əlaqə saxlamaq üçün Whatsapp-ı SMS-dən daha çox istifadə edirik. Mobil oyunlarda daha çox vaxt keçiririk. Xəbər saytlarını daha çox mobil telefonlardan izləyirik. Statcounter.com saytının verdiyi məlumatlara görə 2017-ci ildə internet istifadəsində mobil istifadə desktop istifadəsini qabaqlamışdır.

Şəkil 1.2. 2012 və 2017-ci illər arasında dünya miqyasında masaüstü kompüterlərdən və mobil cihazlardan istifadə müqayisəsi.

İş planı strategiyası: Rəqəmsal marketing strategiyasını təyin etməzdən əvvəl şirkətin biznes planını və ümumi strategiyasını anlamaq əsas yol göstəricisidir. Firmanın təqdim etdiyi məhsul və xidmətlərin üstünlükləri, ayırdedici xüsusiyyətləri, www.statcounter.com qiymət təklifi rəqəmsal marketing fəaliyyətlərində sıx olaraq istifadə olunan və göz qabağında tutulan üsullardandır.

Fəaliyyət planı da strategiyanın önəmli parçasıdır. Firmada cəmi neçə nəfər işləyəcək, marketing və rəqəmsal marketing mütəxəssis qrupları olacaqmı və s. qərarların tam olaraq ortaya qoyulması rəqəmsal marketing fəaliyyətinin necə aparılacağına daha dəqiq öyrənilməsini təmin edəcək.

Maliyyə planı da rəqəmsal marketing strategiyası işinin ən önəmli parametrlərindən biridir. Firmanın maliyyə planı bizə illik nə qədər marketing və rəqəmsal marketing büdcəsi ayrıldığını göstərir. Bu büdcə nəzərə alınaraq planlar qurulur.

SWOT analizi: SWOT İngiliscə strenghts (güclü tərəflər), weaknesses (zəif tərəflər), opportunities (fərsətlər) və threats (risklər) sözlərinin baş hərflərindən ibarət qısaltmadır və SWOT analizi firmanın olduğu bazarı və bazardakı tələbi müəyyən etməyə imkan verir, həmçinin, firmaya strateji planlamada və alacağı qərarlarda yol göstəricisi olur.

Bazardakı vəziyyətin daha da yaxşı öyrənilməsi üçün PEST və Porterin 5 Güc Analizindən (Porters Five Forces) də istifadə olunur.

PEST analizi: PEST İngiliscə political (siyasi), economical (iqtisadi), social (sosial) və technological (texnoloji) sözlərinin baş hərflərindən yaranmışdır. Siyasi faktorlar analiz edilərkən firmanın fəaliyyət göstərdiyi sahədə dövlət siyasəti, mövcud və çıxması gözlənilən yeni qanunlar, tənzimləmə siyasəti, ticarət siyasəti, qlobal siyasi amillər, dövlətin xarici siyasəti kimi kriteriyalar dəyərləndirilir. İqtisadi faktorlar analiz edilərkən ölkədəki və bazardakı iqtisadi durum, vergi sistemi, inflyasiya, gəlirlərin bölüşdürülməsi, faiz dərəcələri, qlobal böhranlar kimi kriteriyalar dəyərləndirilir. Sosial faktorlar analiz edilərkən ölkədəki və bazardakı sosial-mədəni dəyişikliklər, əhali artımı, yaş profili, təhsil, dünya görüşü, mediya kimi faktorlar dəyərləndirilir.

Texnoji faktorlar analiz edilərkən bazarda yeni ortaya çıxan texnologiyalar, internet araşdırma fəaliyyətləri, istehsalın sürəti və keyfiyyəti, texnologiyamı əldə etmə imkanları, innovasiya potensialı, potent hüquqlarının qorunması kimi kriteriyalar dəyərləndirilir. Bütün bu dəyərləndirmələr bazarın son durumunu təyin etməyə kömək edəcək, həmçinin firmanın iş planına və strategiyasına birbaşa təsir edən amillərdir.

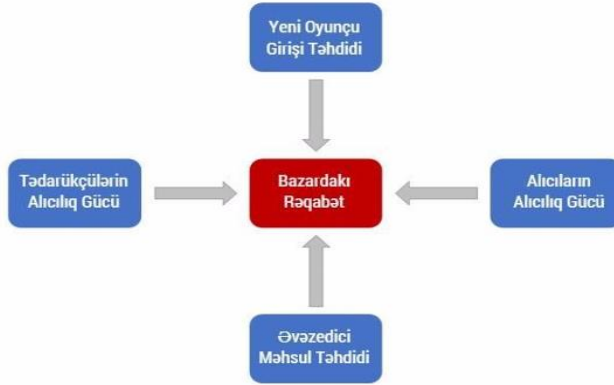

Şəkil 1.3. Pest analizi ilə siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və texnoloji faktorlar qiymətləndirilir.

Porterin 5 Güc analizi: Porterin 5 Güc analizi (Porters Five Forces) firmanın olduğu bazardakı rəqabət göstəricilərini daha dəqiq şəkildə analiz etməyə kömək olur. Harvard Universitetinin professoru Michael Porter tərəfindən yaradılan bu model ilə sektor rəqabəti, yeni rəqiblərin bazara giriş ehtimalı, risklər və müştərilərin alıcılıq qabiliyyəti analiz edilir. Rəqiblərin sayı, onların böyüklüyü, sənayenin inkişaf sürəti, sabit və dəyişən xərclər,

bazara giriş maneələri kimi faktorlar bazardakı rəqabətin hansı səviyyədə olduğunu təyin etməyə imkan yaradır.

Eyni növ məhsulların çeşidliyi, məhsula olan tələb, alıcıların məhsul haqqında məlumatı və məhsulun alıcı üçün önəminin olub-olmaması kimi kriteriyaların qiymətləndirilməsi alıcının gücünü ortaya qoyur.

Şəkil 1.4. Porterin 5 Güc analizi ilə bazardakı rəqabət analiz edilir.

Seqmentasiya. Bütünlükdə bazara xidmət göstərmək çox çətindir, buna görə də müəyyən edilmiş bir seqmentə yönəlmək firmanın bazardakı mövqeyini artırır. Bölgü mənasını verən “seqmentasiya” bazarın bəlli orta qarakteristikalarına sahib homogen qruplara bölünməsinə təmin edən bir marketing fəaliyyətidir. Bazardakı fərqli müştəri qrupları təsbit edilərək hədəflənən seqmentlərə xüsusi marketing planları qurulur və bu alt seqmentlərin sahib olduğu xüsusi ehtiyaclara söykənir. Seqmentasiya məhsul yönümlü və ya müştəri yönümlü edilə bilər. Məhsul yönümlü seqmentasiyada məhsulun dizaynına, funksiyasına, xarakteristikalarına görə bölgü aparıla bilər.

Ən çox istifadə olunan və ən təsirli olan seqmentasiya üsulu bazarın müştəri yönümlü bölgüsüdür. Müştərilərin ölkə, şəhər, cins, yaş, gəlir səviyyəsi, ailə tərkibi, hansı sosial təbəqə olması, yaşayış tərz, xarakteristikaları, hansı peşə sahibi olduqları və digər kriteriyalarına görə bazar bölgüsünü və seqmentlərini müəyyən etmək olar. Məsələn bir hava yolu şirkəti bilet qiymətini və uçuş sıxlığını əsas götürərək fərqli seqmentlər ələ ala bilər və fərqli seqmentlərə uyğun xüsusi marketing planları qura bilər.

Hədəf kütləsi. Hədəf kütləsi seçilərkən məlum seqmentlərdən bir və ya bir neçəsi seçilə bilər. Seqment bazarın böyüklüyü, inkişaf sürəti, bazardakı rəqabət, bazara giriş xərcləri, bazarın, firmanın kapitalına və hədəflərinə uyğun olması kimi parametrlər nəzərə alınmalı və hədəf kütləsi seçilməlidir. Firmanın “hədəfləmə strategiyası” rəqəmsal marketing üçün ən vacib ünsürlərdən biridir. Rəqəmsal marketing fəaliyyəti və online reklamlar hədəf kütləsi nəzərə alınaraq həyata keçirilir.

Firmanın mövqeyi və qiymət təklifi. Firmanın mövqeyi, olduğu bazar segmentində özünü rəqiblərindən fərqləndirəcək qiymət təklifindən asılıdır. Mövqe tutma fəaliyyətlərinin sonunda markanın hədəf kütlənin ağılında necə qalmaq istəyi məlum olur və rəqiblərindən seçiləcək şəkildə müştəri marağı yarada bilir.

Firmanın qiymət təklifi, rəqiblərinin qiymət təklifi və bazardakı müştəri sayı firmanın mövqe strategiyasının davamlığı üçün tez-tez təhlil edilməlidir. Müştərilərin məhsul və xidmətdən aldığı dəyər ilə məhsul və xidmət qiyməti arasında etdiyi müqayisə firmanın strategiyalarına təsir edən birinci faktordur. İkinci faktor isə firmanın qiymət təklifi ilə rəqib firmaların qiymət təklifləri arasındakı müqayisədir. Bu iki müqayisə müştərinin markaya olan tələbinin təməlini qoyur. Firmanın bazarda yaratdığı fərqli və güclü maraq onun bazarda üstünlüyünü artıracaq və istədiyi kimi qiymət siyasəti aparmasını təmin edəcək.

Marketinqdə 4P konsepsiyası. Product (məhsul), Price (qiymət), Place (satış kanalları), Promotion (reklam) sözlərinin baş hərflərindən yaranan 4P modeli 1960-cı ildə E. Jerome McCarthy tərəfindən irəli sürülmüşdür və dünyaca məşhur olan, marketinq kitablarının yazarı Phillip Kotlerin kitablarında bu modelin yer alması nəticəsində populyar hala gəlmişdir.

Marketinq strategiyası inkişaf etdirilərkən 4P modelindən istifadə edilməsi firma üçün əhəmiyyətli dərəcədə önəm kəsb edir. 4P modelində “Product” sözü müştəri ehtiyaclarını qarşılamaq üçün təklif edilən məhsul və xidmətləri bildirir və məhsul xüsusiyyətlərini, keyfiyyətini, zəmanət şərtlərini, satış sonrası xidmətləri və qablaşdırma kimi faktorları özündə birləşdirir.

“Price” sözü məhsulun qiymət siyasətini bildirir.

“Place” sözü müştəriyə məhsul və ya xidmətlərin çatdırılması üçün satış kanallarını bildirir və anbar, mağazalar şəbəkəsi, satış nöqtələri kimi obyektləri özündə birləşdirir. “Place” sözü ilk olaraq ağıla satış kanalları olan mağazalar şəbəkəsini gətirsə də, hal hazırda poçt ilə sifariş, telefondan sifariş və web saytlardan sifariş kimi kanallar da bu mövzu altında qiymətləndirilə bilər.

“Promotion” sözü isə firmanın hədəf kütləyə məhsul haqqında məlumat və marka reklamını edə bilməsi üçün lazım olan reklam fəaliyyətlərini özündə birləşdirir. 4P modelinə daha sonradan Physical Evidence (fiziki isbat), People (insanlar) və Process (proses) sözlərinin baş hərfləri ilə 3P əlavə olunaraq 7P modeli yaradılmışdır.

“Physical Evidence” məhsulun satıldığı yerlərin xüsusiyyətlərini təyin edir. Satış kanalı mağazadırsa, mağazanın daxili dizaynı, ambisiyası, yerləşdiyi məkan və digər kriteriyaları qiymətləndirilir. Satış kanalı e-ticarət saytıdırsa, istifadəolunma imkanları, məhsul çeşidləri, ödəniş imkanları kimi faktorlar qiymətləndirilir.

“People” sözü firmanın satış və marketing fəaliyyətlərini göstərən işçiləri ifadə edir.

“Process” sözü isə işçilərin məhsul və xidməti müştəriyə təqdim edərkən proseslərin izlənilməsini izah edir.

HƏDƏF BAZAR						
Product (məhsul)	Place(satış Kanalları)	Price(qimət)	Promotion (reklam)	PhysicalEvidence (fiziki isbat)	People (insanlar)	Process (proses)
Design, technology	Retail	penetration strategy	Advertising	User stories	Founders	Service delivery
Useability	Whos-ale	Cost-Plus	Recommendations	Recommendations	Employees	omplaints
Usefulness	Lokal-Export	Loss leader	Special Offers	Office premises	Culture	Response time
Solves pain		More	Gifts	Buzz	Customer service	
Value			User testing			
Quality						
Brand						
warranty						

Cədvəl 1.1. 7P marketing konsepsiyası modeli.

3. Müasir şəraitdə rəqəmsal marketing strategiyaları və onun üstünlükləri.

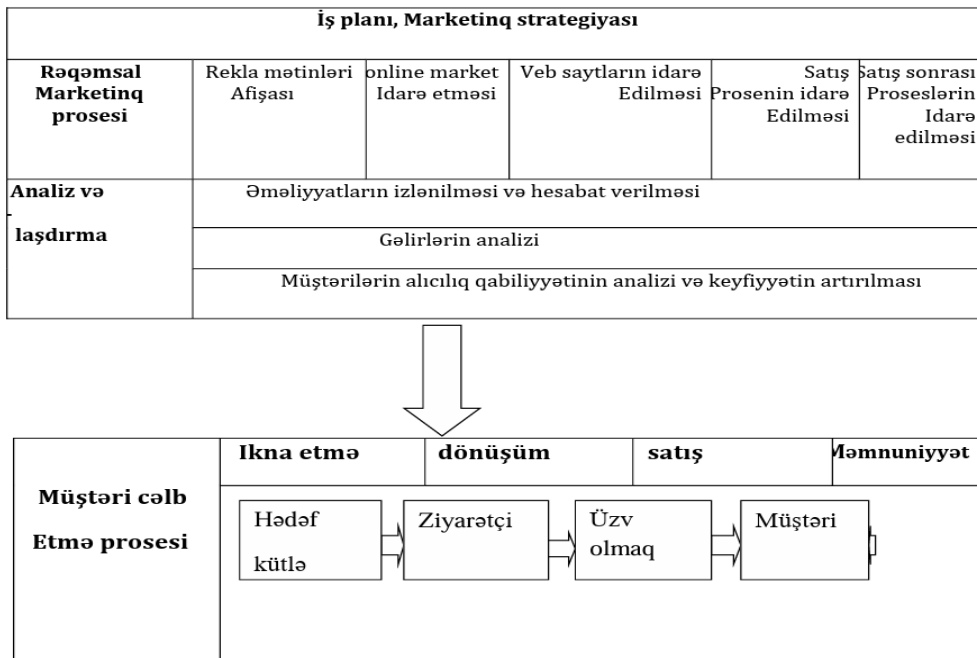
Marketing strategiyası rəqəmsal marketing strategiyasının təməlini təşkil edir. Marketing strategiyasında dəqiqləşdirilən hədəf seqmentlər, bu seqmentlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi rəqəmsal marketing strategiyası üçün zəmin yaradan amildir. Bu özəlliklərlə daha dayanıqlı rəqəmsal marketing planı hazırlamaq mümkündür.

Rəqəmsal marketing strategiyası apararkən “Firmanın rəqəmsalda olması səbəbi nədir?” sualına cavab verməliyik. Firmanın nəyə görə web sayta sahib olmasının və rəqəmsal əməliyyatlar aparması məqsədi aydın olmalıdır. Web sayta sahib olmaq üçün bir çox səbəblər ola bilər. Bunlardan ən başlıcası firmanın internetdə var olması, firmanın reklamı, sayta oxucu cəlb edərək reklam gəliri əldə etmək, məhsul və ya xidmət satışdır. Şirkətin rəqəmsalda var olmasının bu məqsədlərdən hansına xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq rəqəmsal marketing strategiyamız üçün olduqca vacibdir.

Rəqəmsal bazar araşdırması. Firmanın internetdə təqdim etdiyi məhsul və xidmətlərlə bağlı olaraq online kanallarda necə bir rəqabət olduğunun təhlil edilməsi lazımdır. Rəqəmsal bazar tədqiqatları apararkən ilk öncə məhsul və xidmətlərlə bağlı axtarış edilən sözlər və söz qruplarını

öyrənmək lazımdır. Bu sözlərə “açar sözlər” deyilir və İngiliscə “keyword” olaraq da adlandırılır. Açar sözlər axtarışı rəqəmsal strategiya fəaliyyətlərində əsas iş olaraq və daha dəqiq şəkildə edilməsi lazım olan fəaliyyətdir. Google-un ödənişsiz reklam paneli Google AdWords-ün bir servisi olan “açar sözlər axtarışı serveri” tətbiqi proqramı açar sözləri axtarmaq üçün istifadə olunan ən geniş proqramdır. www.keywordtool.io saytı da ödənişsiz olaraq açar sözlər axtarışı etmək üçün yaradılmışdır. Açar sözlər axtarışında bəzən 1-2 kəlmədən ibarət qısa, bəzən də 3-5 kəlmədən ibarət uzun açar sözlər seçilir. Seçilən açar sözlər arasından da ən çox lazım olanlar götürülür.

Rəqəmsal bazar araşdırmasını və rəqəbat analizini etdikdən sonra rəqəmsalda əlaqə yaratma strategiyamızın necə olacağı, axtarış sistemlərini optimallaşdırmaq üçün qoyacağımız investisiya, axtarış sistemi reklamlarına qoyacağımız investisiya kimi məsələlərdə sağlam təhlillər edib qərar qəbul edə bilərik. Rəqəbat analizi edərkən sadəcə məhsul və xidmət satan firmalar deyil, fəaliyyət göstərdiyimiz sektorda fəaliyyət göstərən və yüksək abunə sayı olan rəqəmsal yayın edən web saytları da aşkar etməli və buradakı məzmunu da təhlil etməliyik. Bu mövzular, bu mövzularla bağlı abunəçilərin yazdığı şərhlər, bəyənmə, paylaşma kimi göstəricilər strategiyamızı inkişaf etdirməkdə bizə kömək olacaq. Həmçinin bu saytlar hədəf kütləmizi özünə çəkdiyindən, əlaqəli saytları da reklam verə biləcəyimiz bir sahə olaraq da istifadə edə bilərik.

Cədvəl 1.2. Rəqəmsal marketingdə uğur əldə etmə müddəti.

Yuxarıda qrafikindən göründüyü kimi rəqəmsal strategiyanın əsası iş planı və marketing strategiyasıdır. Bu əsasla rəqəmsal marketing tsikli yaradılır və mütəmadi olaraq bu proses analiz edilir. Rəqəmsal marketing strategiyası təməl olaraq reklam mətnləri və bannerlərin hazırlanması ilə başlayır.

Hazırlanan reklam mətnləri və bannerləri online marketing fəaliyyətlərində istifadə olunur. Online marketing fəaliyyətlərinə bunları daxil etmək olar: Sosial mediya idarəetməsi marketingi (SMM); Axtarış serverləri reklamları (SEA); Facebook reklamları; Display reklamlar; Video reklamlar; Proqramatik; Təbii (native) reklamlar; Satış ortaqlığı; e-mail marketing; Mobil marketing; Oyun reklamları.

Rəqəmsal marketing fəaliyyətinin əsas məqsədi web saytına izləyici cəlb etməkdir. Bunun üçün saytın necə idarə edilməsi çox önəmlidir. Uğurla idarə edilən web sayt, izləyicini abonə və satış prosesinə yönəldir. Satış prosesi də ayrıca ələ alınması olan bir prosesdir. Satışın kiçik addımlarla tamamlana bilməsi, ödəmə seçimlərinin çox olması, addımlarda asan anlaşılma biləcəklərdə məlumatlandırma uğurlu bir satış prosesi üçün vacibdir. Satış sonrası xidmətlərin müştəri məmnuniyyəti yaradacaq şəkildə idarə edilməsi rəqəmsal fəaliyyət üçün olduqca önəm daşıyır. İnternetdə eyni və ya bənzər xidmətləri göstərən bir çox web saytlar vardır. Buna görə də insanların eyni məhsul və ya xidmət üçün başqa bir firma seçməsi çox asandır. Əgər satış sonrası xidmətlər mükəmməl olmazsa, müştərini birdəfəlik itirmə ehtimalı yaranar.

Rəqəmsal dünyanın və fəaliyyətlərin ən gözəl tərəfi bütün fəaliyyətlərin bir çox parametrlər üzrə və detallı bir şəkildə ölçüləbilən olmasıdır.

Rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinin idarə edilməsi və Biznes strategiyası. Strategiya və reklam işlərindən satış prosesinə qədər rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinin necə və kimlər tərəfindən idarə edilməsi strategiyamızın əsas addımlarından biridir. Firmanın seçimindən asılı olaraq fəaliyyətlərin bir qismi firma daxili (inhouse), bir qismi firma xarici (outsourcə) əməkdaşlar vasitəsilə idarə edilə bilər.

Firma daxili idarəetmə daha sürətli və operativ olur və eyni zamanda know-how firma daxilində qalır. Firma xarici idarəetmədə isə işlər nisbətən daha yavaş gedir lakin, xarici əməkdaşların fərqli sahələrdən əldə etdiyi təcrübə və reklam şirkətləri ilə əlaqələri firmanın işlərinə öz müsbət təsirini də göstərir.

Firma daxili yoxsa firma xarici əməkdaşlarla işləmək qərarını verməzdən əvvəl aşağıdakı fəaliyyətləri təhlil etmək lazımdır.

- Rəqəmsal reklam mətnlərinin idarə edilməsi;
- Kreativ fəaliyyətlər (web sayt görüntüləri, qrafikləri, bannerlər və s.);
- Mediyanı ələ alma (display reklamlar, sponsorluqlar və s.);
- İnternet reklamları və sosial şəbəkə reklam panelləri idarəetməsi;

- E-poçt və SMS marketing idarəetməsi (CRM), Satış ortaqları (affiliate marketing),
- Web sayt və satış prosesi idarəetməsi,
- İstifadəçi baxışı və s.

Müasir şəraitdə online marketing strategiyasının üstünlükləri.

İnternetin inkişafı ilə marketing strategiyaları daha uğur qazandı, bunlardan ən əhəmiyyətli də internetin ən ucuz şəkildə ən böyük kütlələrə çata biləcək bir mühit təmin etməsi marketing strategiyalarını başdan aşağıya dəyişdirdi. İnternet vasitəsi ilə firmalar anlıq olaraq müştərilərinə cavab verə bilir və müştərilər də eyni şəkildə ardıcıl olaraq məlumat əldə etmə və onlara anında mənasibət bildirmə imkanı tapdılar. Təbii digər tərəfdən online marketing gələn bir çox məlumatlara nəzarət edilməsini və onlara uyğun davranış metodlarını işləyib hazırlamaladır.

Online marketing siyasəti bir çox yollarla aparıla bilər. Buna uyğun olaraq ya bir sayt yaradılmalı, ya da hansısa sayta banner yerləşdirilib orada məhsulun reklamı yaradılmalıdır. Məhsuldar bir online marketing kampaniyası təşkil etmək üçün aparılan marketing siyasəti ortağ olduğu şirkətin apardığı strategiyaya inteqrasiya olunmalıdır.

Online marketingin aşağıdakı üstünlüklərini göstərmək olar.

- Anında əlaqə imkanı;
- Qiymət üstünlükləri;
- Ölçüləbilmək;
- Anında izləmə;
- Yerləşmə və ünsiyyət texnologiyaları inkişafı ilə təmin edilən təcrübə, kommunikasiya imkanları.

Rəqəmsal marketingin xüsusiyyətlərindən olan “ölçüləbilmək” haqqında müxtəlif tənqidlər də var. Bəzi alimlər rəqəmsal marketing söyləri nəticəsində təqdim olunan məlumatların sağlam olmadığını iddia edirlər. Aydın ki, bu hallar menecerlərin bu sahədə müəyyən təcrübəsizlikləri ilə bağlı olan hallardır.

Bu zaman online marketing mütəxəssisinə aşağıdakı sualları vermək olar.

“Ölçmədə hansı alət istifadə olunur? İstifadə olunan alət üçün müstəqil tədqiqatlar və ölçü məlumatları nədir? Məlumat əldə edərkən yaranan problemləri hansı yolla həll edə bilərəm?”

Bütün bu sualları daha da şəxsiləşdirib riski minimuma endirmək bu yazılanları nəzərə alsaq, görərik ki, online marketing strategiyalarının effektivliyi müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ənənəvi marketing strategiyalarından qat-qat üstündür.

Nəticə

Texnologiyanın getdikcə inkişaf etdiyi günümüzdə, istehlakçılar hər keçən gün daha çox sosial mediya platformalarına üz tuturlar. Artıq istehlakçılar e-ticarət saytları ilə bərabər sosial media hesablarından da alış-veriş etməyə başlamışlar. Araşdırma boyunca əldə olunan məlumatlara görə, istehlakçılar interneti ən çox araşdırma aparmaq üçün və sosial media hesablarını izləmək üçün istifadə edirlər. Sosial medianı isə ən çox gündəmi və dostlarını izləmək üçün, digər insanların düşüncələrindən faydalanmaq üçün istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. A.Dadaşov, "Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketing problemləri", Bakı – 2001.
2. İ.Z.Seyfullayev, "Marketingin əsasları", Bakı – 2003.
3. Kalatoka. R., Whinston A.B. "Electronic Commerce".
4. Барбер Д. Сетевой Маркетинг. Москва.: 2000.
5. Браверман А.А. Маркетинг в российской экономике переходного периода. Методология и практика. М.: Экономика, 1997.
6. Бурцев В.В. Сбытовая и Маркетинговая Деятельность. М.: 2001.
7. Воронкова О.В., Саталкина Н.И.. Маркетинг услуг. Тамбов: Изд-во ФГБОУ, ВПО «ТГТУ», 2011.
8. KARABACA, E. 1993. "Medyanın Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi ve Pazarlama Yönetimi Açısından Önemi".
9. A.H. "Pazarlama Yönetimi", Beta yayınları.
10. Chaffey, D., & Smith, P. R. (2017). *Digital marketing excellence: planning, optimizing and integrating online marketing*. Routledge.
11. Charlesworth, A. (2014). *Digital marketing: A practical approach*. Routledge.
12. Croft, M. J. (1994). *Market segmentation: A step-by-step guide to profitable new business*. Cengage Learning Emea.
13. Deighton, J. A. (1996). *The Future of Interactive Marketing*. *Harvard Business Review*, 74(6), 151-160.
13. İŞLEK, M. S. 2012. "Sosyal Medyanın Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi" Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Yüksek Lisans Tezi. KARA, T. ÖZGEN, E. 2012. *Sosyal Medya Akademi*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
15. Aktuğlu 2004. "Marka yönetimi".
16. TUTEN, T. L. 2008. "Advertisin 2.0", Praeger Publisher.
17. KARABULUT, M. 1989. "Tüketici Davranışı" İşletme İktisadi Enstitüsü Yayını.
18. MAZLUM, M. 2010. "Pazarlama İlkeleri", Çağ Üniversitesi Yayınları.
19. MUCUK, İ. 2009. "Pazarlama İlkeleri", Türkmen Kitapevi.
20. Olgu Şengül 2018. "A-dan Z-ye Dijital Pazarlama".
21. KOTLER, P. 2000 "Marketing Management", London.

R.Q.Ələmzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rufana.alamzada@gmail.com

İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN GÜNÜMÜZ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Bu məqalədə idarəetmə nəzəriyyələrinin təhsil sisteminə tətbiqi və bu qarşılıqlı əlaqənin təhsil sahəsinə təsiri araşdırılır. Bu tədqiqat müxtəlif idarəetmə nəzəriyyələrinin təhsil təcrübələrində necə əks olunduğunu və bu təcrübələrin təhsil sahəsində uğura təsirini təhlil edir. Həmçinin təhsildə idarəetmə nəzəriyyələrinin tarixi inkişafı və bu inkişafın təhsil siyasətinə təsirləri müzakirə olunur. Məqalə müxtəlif idarəetmə yanaşmalarının təhsil sisteminin strukturuna, fəaliyyətinə və nəticələrinə təsirini dərinlənən araşdıraraq daha effektiv idarəetmə strategiyalarının müəyyənləşdirilməsinə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИЙ УПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В данной статье исследуется, как управленческие теории влияют на системы образования и результаты этой взаимосвязи в сфере образования. В этом анализе анализируется влияние различных административных теорий на образование и влияние этого опыта на образование. Обсуждаются как историческое развитие теорий управления образованием, так и влияние этого развития на образовательную политику. Например, тщательно исследуя влияние различных административных сторон на структуру, деятельность и результаты системы образования, можно определить более эффективные стратегии управления.

APPLICATION OF MANAGEMENT THEORIES TO TODAY'S EDUCATION SYSTEM

Summary

In this article, it is investigated how administrative theories affect education systems and the results of this mutual relationship in the field of education. This analysis analyzes the effects of various administrative theories on education and the impact of these experiences on education. Both the historical development of education management theories and the effects of this development on education policy are discussed. For example, by thoroughly investigating the impact of various administrative parties on the structure, activity and results of the education system, more effective administration strategies can be determined. It is intended to give benefit.

Açar sözlər: *idarəetmə, idarəetmə nəzəriyyələri, müasir təhsil sistemi, klassik nəzəriyyə, neo-klassik nəzəriyyə, modern nəzəriyyə*

Ключевые слова: *менеджмент, теории управления, современная система образования, классическая теория, неоклассическая теория, современная теория*

Key words: *management, management theories, modern education system, classical theory, neo-classical theory, modern theory*

Həyat boyu davam edən təhsil və tədris prosesini plan və program daxilində, sistemli, məqsədyönlü və müntəzəm bir şəkildə həyata keçirmək istəyi təhsilin institutlaşmasına, yəni təhsil və məktəb sistemlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Hər bir ölkə elmi tərəqqi, davamlılıq, iqtisadi inkişaf və sabitlik, cəmiyyətlərin sosial inteqrasiyası kimi məsələlərdə geniş faydalar əldə etmək, habelə, sahib olduğu mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasını və ötürülməsini təmin etmək üçün təhsil müəssisələrinə ehtiyac duyur. Təhsil sistemlərinin yaradılması hər bir ölkənin özünəməxsus ehtiyaclarına və məqsədlərinə uyğun olaraq formalaşır. Amma əsas etibarilə bu sistemlərin ümumi məqsədi şagirdlərə bilik və bacarıqlar aşılamaq, onların sosial, emosional və intellektual inkişafına dəstək olmaqdır. O, həmçinin şagirdlərə cəmiyyətdə məsuliyyətli və effektiv iştirak etmək üçün zəruri olan dəyərləri və normaları öyrədir. Məktəb şagirdlərə ömür boyu öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir və onları gələcək karyera və həyatlarına hazırlayır.

Sadalanan amillərin hər birini nəzərə alsaq, söyləyə bilərik ki, fərdlərin şəxsi, sosial və peşəkar həyatlarında ehtiyac duyduqları səlahiyyətləri əldə etmələrini təmin etmək, elmi təfəkkür, tənqidi təhlil və yaradıcılıq kimi qabiliyyətləri təşviq etmək və fərdlərin cəmiyyətdə aktiv, məsuliyyətli və məhsuldar rollara sahib olan vətəndaş kimi formalaşmasına kömək etməklə pedaqoji prosesi cəmiyyətin prinsipləri əsasında qurmaq təhsil təşkilatlarının ilkin məqsədidir. Təhsil müəssisələri həm də sosial bərabərliyi və ədaləti təbliğ edən, fərdlər arasında ictimai harmoniyanı artıran mühüm vasitələrdir. Nəticədə, təhsil müəssisələrinin mövcudluğu və inkişafı təkə fərdi səviyyədə deyil, həm də sosial-mədəni müstəvidə dərin təsirlər yaradır. Bu qurumların cəmiyyətlərin gələcəyini formalaşdıran nəsillərin yetişdirilməsində oynadığı rol danılmazdır. Təhsilin strateji şəkildə idarə edilməsi və sosial ehtiyaclara uyğun qurulması ölkənin insan resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə etməsinə şərait yaratmaqla cəmiyyətin ümumi rifahını yüksəltmək potensialına sahibdir.

Şagirdlərin həyatında əvəzsiz yer tutan təhsil müəssisələri insan mərkəzli təşkilatlar olduğundan onları idarə etmək, habelə inkişaf etdirmək digər təşkilatlara nisbətən biraz daha çətin hesab olunur. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və keyfiyyətli təhsil mühiti yaratmaq yalnız düzgün qurulmuş idarəetmə mexanizmi ilə mümkündür. İdarəetmə müxtəlif

ehtiyacları, gözləntiləri və məqsədləri olan insanları bir araya gətirmək və onları ümumi məqsəd üçün işləməyə təşviq etmək sənətidir. Hər bir məktəb, onun daxilində çalışan işçi kollektivindən, icmadan, fəaliyyət göstərdiyi ərazi və dövrdən asılı olaraq fərqli ehtiyaclara, gözlənti və məqsədlərə sahib ola bilər. Məktəb daxilində effektiv idarəetmə sistemi qurmaq istəyən məktəb rəhbəri bu fərqləri daim diqqətdə saxlamaqla çeviklik və anlayış nümayiş etdirməlidir.

Klassik nəzəriyyələrdən müasir nəzəriyyələrə doğru təhsil təşkilatlarını nəzərdən keçirsək, söyləyə bilərik ki, təkbaşına, yəni, klassik idarəetmə davranışına malik olan menecerlər öz səlahiyyətlərini başqaları ilə bölüşmək istəmir və bu insanlar idarəçilik münasibətlərində özlərini bacarıqlı görürlər. Lakin məlumdur ki, bugünkü təhsil problemləri bir nəfərin həll edə bilməyəcəyi qədər mürəkkəbdir [1, s.15]. Bu problemlər tək səlahiyyətli menecer əvəzinə birgə idarəetmə tərzini tətbiq edən menecerlərin öhdəsindən gələ biləcəyi bir fenomen olaraq görülür. Ənənəvi, iyerarxik idarəetmə üslubundan birgə idarəetmə və ya birgə rəhbərlik yanaşmasına keçid mürəkkəb təhsil problemlərinin necə daha effektiv şəkildə həll oluna biləcəyinə dair daha geniş anlayışı əks etdirir. Bugünkü təhsil mənzərəsi sürətli texnoloji irəliləyişlər, müxtəlif şagird ehtiyacları, qloballaşma, hesabatlılıq və innovasiya tələblərinin artması ilə xarakterizə olunur. Bu mürəkkəbliklər müxtəlif maraqlı tərəflər qrupunun güclü tərəflərindən, perspektivlərindən və təcrübəsindən istifadə edən çoxşaxəli yanaşma tələb edir.

İdarəetmə bir çox tədqiqatçının universal perspektivdən qiymətləndirdiyi bir prosesdir. Sosial nöqtəyi-nəzərdən idarəetmə cəmiyyətlərin yarandığı gündən bəri mövcud olan, daim yenilənən və təkmilləşən bir sənət elm kimi qəbul edilir. İdarəetmə, proses kimi düşünüldükdə, konkret iş tapşırıqlarına və funksiyalarına istinad edir. İncəsənət kimi qəbul edilən idarəetmə praktikanı təmsil edir. Elmi çərçivədə qiymətləndirildikdə, idarəetmə sistemli və elmi biliklərin idarəetmə praktikasına çevrilməsini vurğulayır. Ona görə də idarəetmə həm proses, həm sənət, həm də elm hesab olunur. Bu üç ölçü idarəetmənin mürəkkəbliyini və çoxyönlüliyünü əks etdirir.

İdarəetmə düşüncəsi və idarəetmə nəzəriyyələri, xronologiyada 19-cu əsrdən əvvəl, elmi idarəetmədən əvvəl idarəetmə düşüncəsi və 19-cu əsrdən sonra, elmi idarəetmədən sonra idarəetmə düşüncəsi kimi təhlil edilir.

İdarəetmə düşüncəsi elmi çərçivədə araşdırılmağa başlamazdan əvvəl bir sıra təkamüllərdən keçmişdir. Bir çox nəzəriyyəçilər idarəetmə anlayışının bəşər tarixinin əvvəlindən mövcud olduğunu və bu müddət ərzində daim təkamül və dəyişikliyə məruz qaldığını iddia edirlər. Bu perspektiv vurğulayır ki, idarəetmə sadəcə müasir anlayış deyil, əksinə, o, tarix boyu daim formalaşmış və təkmilləşmişdir.

İdarəetmə nəzəriyyələri idarəetmə elminin təkamülündə mühüm rol oynamışdır. Klassik idarəetmə dövründə meydana çıxan nəzəriyyələr idarəetmə elminin müasir vəziyyətinin əsasını qoymuşdur. İdarəetmə ilə bağlı bu nəzəriyyələr bir-birini tamamlayaraq idarəetmə elmini zənginləşdirir. Bu nəzəriyyələr ümumiyyətlə üç əsas dövrə bölünür. Bu üç dövr 1909-1930-cu illər arasında formalaşan və təşkilati quruluşa yönəlmiş klassik idarəetmə nəzəriyyəsi, 1930-1945 və 1960-cı illər arasında təsirli olan fərdin və idarəetmənin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirən davranış və ətraf mühit yanaşması kimi də tanınan neo-klassik idarəetmə nəzəriyyəsi və nəhayət müasir yanaşma nəzəriyyəsi [2, s.21]. Bunlar nəzəriyyə də daxil olmaqla idarəetmə elmində mühüm rol oynayan yanaşmalardır.

İcmalarda yaşamağa başlayan insanlar daim daha təsirli və səmərəli təşkilatlar yaratmağa çalışmışlar. Bu proses ərzində fərqli idarəetmə tərzləri meydana çıxmışdır. İdarəetmə yanaşmaları idarəetmə sahəsində əldə edilən elmi biliklərin müntəzəm olaraq bir araya gətirilməsi ilə formalaşmışdır. Hökumətlər və təşkilatlar bu nəzəriyyələrdən istifadə edərək insanları ən yaxşı şəkildə motivasiya etməyə çalışmışlar.

Menecment elmində Frederik Taylor, Henri Fayol və Maks Veber tərəfindən hazırlanmış yanaşmalar, ümumiyyətlə “klassik idarəetmə nəzəriyyələri” kimi müəyyən edilir. Bu nəzəriyyələrin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təşkilat və idarəetmə proseslərində insan amilinə lazımı qədər əhəmiyyət verilmir. İdarəetmə elmi bəşər tarixi qədər qədim olsa da, XX əsrdə Frederik Taylorun 1911-ci ildə “Elmi idarəetmə” kitabını nəşr etdirməsi ilə ayrı bir nəzəriyyə və elm sahəsi kimi qəbul olunmağa başladı.

Klassik idarəetmə nəzəriyyəsinə görə, işin görülmə üsulu, yeri və ətraf mühit şəraiti əhəmiyyətsizdir. Menecerin məqsədi sahib olduğu insan resurslarından maksimum səmərəliliyi təmin etmək üçün təşkilat və əmək bölgüsü yaratmaq və bununla da öz məqsədlərinə nail olmaqdır. Klassik yanaşmada ümumiyyətlə iki mühüm məsələ vurğulanır. Bunlardan biri davamlı olaraq görülən işlərin yoxlanılmasında maşınlarla birlikdə insan faktorunun necə səmərəli şəkildə istifadə oluna bilməsi, digəri isə təşkilatın formal strukturudur [3, s.670].

Bir sözlə, klassik nəzəriyyənin əsas məqsədi vaxt və metod təhlili vasitəsilə təşkilatın səmərəliliyinə və məqsədlərinə nail olmaqdır. Bu nəzəriyyədə insan təbiəti nəzərə alınmır, işçilərin emosiyalarının, düşüncələrinin, həyəcanlarının, münasibət və məqsədlərinin işə təsiri, ünsiyyətin davranışa təsiri diqqətdən kənar qalır. Təşkilat quruluşunu tədqiq edən klassiklər bu quruluşu iyerarxiyaya əsaslandırılmış və avtokratik idarəetmə üslubuna üstünlük vermişlər. Bununla belə, klassik nəzəriyyənin idarəetmə elminə verdiyi töhfələri nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Menecerlik peşəsinin cəmiyyətdə dəyərli mövqeyə gətirilməsi, onun bir peşə kimi

müəyyənləşdirilməsi, menecerlərə elmi texnikaların verilməsi və onlara istiqamət verilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik idarəetmə nəzəriyyələri əsasən proseslərin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu nəzəriyyələrin prinsip və yanaşmaları müasir təhsil sisteminə tətbiq olunduqda müəyyən paralellər və tətbiq oluna bilən anlayışlar meydana çıxır. Klassik idarəetmə prinsiplərində qərarlar empirik məlumatlara əsaslanır. Bu yanaşma müasir təhsil sistemində də tətbiq oluna bilər. Şagird performansını ölçmək üçün standartlaşdırılmış test xalları və şagird nailiyyətləri kimi məlumatlar təhsil mütəxəssislərinin qərar qəbul etməsinə dəstək ola bilər. Bu nəzəriyyələr işlərin elmi öyrənilməsini və fərdlərin təcrübə sahələrinə uyğun olaraq vəzifələrin ayrılmasını müdafiə edir. Eyni məntiqi təhsil sisteminə də şamil etmək olar. Şagird və müəllim rolları onların təcrübə sahələrinə uyğun olaraq təşkil edilə bilər. Məsələn, müəllimlər diqqətini xüsusi dərslərə və ya mövzulara yönəldə və bu mövzular üzrə şagirdlərə rəhbərlik edə bilərlər. Proseslərin standartlaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə bu yanaşmada önəm verilir. Müasir təhsil sistemi həm də tədris üsullarını standartlaşdırmaq və onun proseslərini daim nəzərdən keçirməklə şagirdlərə daha səmərəli təhsil çatdırmağı hədəfləyə bilər. Klassik nəzəriyyə metodologiyası performansın obyektiv şəkildə ölçülməsini və işçilərə rəy verilməsini nəzərdə tutur. Eyni şəkildə, təhsil sistemləri şagirdlərə rəy təqdim edə və mütəmadi olaraq şagird performansını ölçməklə onların tərəqqisini təşviq edə bilər. Ənənəvi idarəetmə nəzəriyyəsi nizam-intizam və səlahiyyətin vacibliyini vurğulayır. Bura xüsusi standartlara və təlimatlara uyğunluğu təmin etmək üçün tələb olunan səlahiyyətlər daxildir. Mövcud təhsil sistemi davranış normalarına və məktəb qaydalarına riayət etmək üçün şagirdlərə intizam və səlahiyyət prinsiplərini də tətbiq edə bilər. Klassik idarəetmə nəzəriyyəsi təşkilatın iyerarxik nizamını vurğulayır. Bu əmrin əsasını müəyyən bir nizamla uyğun olaraq səlahiyyət və vəzifələrin bölüşdürülməsi təşkil edir. Eynilə, təhsil sistemi ümumiyyətlə məktəb rəhbərləri, idarəçilər, müəllimlər və şagirdlər arasında iyerarxik bir sıra qəbul edilir.

Bununla belə, klassik idarəetmə prinsiplərinin birbaşa təhsil sahəsinə ötürülməsi müəyyən tənqidlərə məruz qala bilər. Məsələn, təhsil prosesinin şagirdlərin fərdi və emosional inkişafını əhatə etməli olduğu düşünülə də, ənənəvi yanaşma metodu ümumiyyətlə işçilərin məhsuldarlığını artırmağa yönəlib. Bundan əlavə, unutmamaq olmasın ki, təhsildə fərdi müxtəliflik və şagird yönümlü tədris üsulları vacibdir. Bu səbəbdən klassik nəzəriyyələri təhsil sisteminə tətbiq edilərkən diqqətlə tənzimlənməlidir.

Neoklassik nəzəriyyə sürətlə inkişaf edərək idarəetmə və təşkilatlara yeni perspektiv gətirdi və 1950-ci illərə qədər idarəetmə praktikasında bir tendensiya oldu. Neoklassik idarəetmə yanaşması mahiyyətcə klassik

idarəetmə nəzəriyyəsinin prinsip və konsepsiyalarına əsaslanır. Neoklassik yanaşmanın əsasını insan münasibətlərinin dərk edilməsi təşkil edir. Bu anlayış, məhsuldarlığı təyin edərək işçinin təşkilat daxilindəki daxili dünyasını, eləcə də xarici amilləri başa düşməyi, onun qabiliyyət və potensialını ən yüksək səviyyədə istifadə etməyi, təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün işçilərin dəstəyini qazanmağı, onları həvəsləndirməyi və buna görə insan məmnunluğunu təmin etmək. Bu düşüncə hərəkəti təşkilatda insan resurslarının rolunun elmi dərk edilməsinə, onun əhəmiyyətinin dərk edilməsinə və idarəetmənin özlüyündə bir təcrübə sahəsi olması ideyasını mənimsəməyə imkan yaratmışdır. Bu, insan mərkəzli təcrübələrin transformasiyasına böyük təsir göstərmişdir.

Müasir təhsil sistemində neoklassik idarəetmə nəzəriyyəsinin bəzi prinsipləri və tətbiqləri ola bilər. Neoklassik idarəetmə nəzəriyyəsi işçilərin və şagirdlərin motivasiya və məmnunluq səviyyələrini artırmağı hədəfləyir. Mövcud təhsil sistemi şagirdlərin şəxsi ehtiyaclarını və motivasiyalarını başa düşmək və qarşılamaq üçün neoklassik yanaşmalar tətbiq edilə bilər. Bu yanaşma şagird mərkəzli tədris metodları və fərdiləşdirilmiş təlim planları kimi təcrübələrlə dəstəklənə bilər. Neoklassik idarəetmə yanaşması ətraf mühitdəki dəyişikliklərə tez uyğunlaşan qurumların vacibliyini vurğulayır. Bugünkü təhsil sistemi həm də sürətlə inkişaf edən təhsil texnologiyalarına, sosial və iqtisadi vəziyyətlərə tez uyğunlaşmaq qabiliyyətini nümayiş etdirməlidir. Bu, yeni tədris metodlarının mənimsənilməsi və şagird ehtiyaclarının ödənilməsi deməkdir. Neoklassik idarəetmə qərar qəbuletmə proseslərində fəal rol alan işçiləri dəstəkləyir. Mövcud təhsil sistemi həm də şagirdlər, valideynlər, müəllimlər və idarəçilər arasında effektiv ünsiyyəti təşviq etməklə qərar qəbuletmə proseslərində daha çox iştiraka imkan verə bilər. Şagirdlərlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqənin artırılması, şagirdlərin və valideynlərin məktəb idarəçiliyinə cəlb edilməsi bu yanaşmanın mühüm elementi ola bilər. Neoklassik idarəetmə işçilərin fəaliyyətini obyektiv təhlil etməyə və rəy bildirməyə diqqət yetirir. Mövcud təhsil sistemi bu yanaşmanı şagirdlərin fəaliyyətini mütəmadi olaraq təhlil etməklə, şagirdlərə rəy bildirməklə və şagird nailiyyətlərini davamlı olaraq izləməklə həyata keçirə bilər.

Neoklassik idarəetmə nəzəriyyəsinin təhsil sistemində inteqrasiyası şagirdlərin təlim proseslərinin optimallaşdırılması və təhsil standartlarının yüksəldilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Bununla belə, hər hansı bir idarəetmə nəzəriyyəsinin təhsil sahəsində effektiv olması üçün doğru tətbiq edilməsi və icmanın, ətraf mühitin tələblərinin nəzərə alınması vacibdir.

Klassik və neoklassik idarəetmə yanaşmalarında təşkilatlar ümumiyyətlə qapalı sistemlər kimi qəbul edilsə də, müasir idarəetmə yanaşması təşkilatları ətraf mühitlə daim qarşılıqlı əlaqədə olan açıq sistemlər kimi qəbul edir. Müasir idarəetmə anlayışı özünü digər idarəetmə

formalarından kəskin şəkildə fərqləndirmir. Çünki müasir menecment əvvəlki yanaşmaların əsas elementlərini və prinsiplərini müxtəlif aspektlərdən yenidən şərh edərək sintez yaratmağa çalışır. Təşkilatların açıq və dinamik strukturu göstərir ki, bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri dəyişkənlik və mürəkkəbliyə əsaslanır. Bu nöqteyi-nəzərdən sistem və situativ yanaşmaları müasir idarəetmə nəzəriyyələrinin bir hissəsi hesab olunur.

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsinin bəzi xüsusiyyətlərini və təcrübələrini bugünkü təhsil sistemində inteqrasiya etmək olar. Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi sürətli dəyişikliklərə tez uyğunlaşmağa və yaradıcı həllər tapmağa təşviq edir. Mövcud təhsil sistemi texnoloji yenilikləri və şagirdlərin dəyişən ehtiyaclarını nəzərə alaraq innovativ təhsil texnikaları və öyrənmə strategiyaları yarada bilər. O, həmçinin şagirdlərə daha çox seçim və azadlıq təklif etmək üçün çevik öyrənmə məkanları və proqramlar təşkil edə bilər. Müasir idarəetmə bütün maraqlı tərəflərin fəal iştirakını təşviq edir və əməkdaşlıq strategiyasını qəbul edir. Mövcud təhsil sistemi şagirdlərin, müəllimlərin, ailələrin və məktəb rəhbərlərinin qərar qəbul etmə proseslərində fəal iştirakını təmin etməklə daha demokratik və iştirakçı idarəetmə yanaşmasını inkişaf etdirə bilər. Şagirdlər və müəllimlər arasında əməkdaşlıq və ailələrin məktəblə qarşılıqlı əlaqəsi kimi təcrübələr bu yanaşmanın mühüm elementləridir. Müasir idarəetmə müxtəlif fikirlərə və fərqliliyə dəyər verir. Mövcud təhsil sistemi şagirdlərin unikal öyrənmə üsullarına və ehtiyaclarına cavab vermək üçün müxtəlif təhsil strategiyaları və resursları təklif edə bilər. Bundan əlavə, hər bir şagirdin özünü rahat ifadə edə biləcəyi, mədəni və sosial fərqlərə hörmətlə yanaşdığı öyrənmə mühiti yarada bilər. Müasir rəhbərlik performansın idarə edilməsinə və əks əlaqəyə davamlı proses kimi baxır. Bugünkü təhsil sistemi də şagirdlərin fəaliyyətini mütəmadi olaraq qiymətləndirmək, şagirdlərə rəy bildirmək və şagirdlərin fərdi inkişafını dəstəkləməklə bu yanaşmanı mənimsəyə bilər. O, həmçinin müəllimlərin və idarəçilərin fəaliyyətini qiymətləndirərək davamlı təkmilləşdirmə imkanları yarada bilər.

Klassik, neoklassik və müasir idarəetmə nəzəriyyələri biznes və təşkilatın idarə olunması ilə bağlı müxtəlif perspektivlər təklif etsə də, bu nəzəriyyələrin mövcud təhsil sistemimizə əhəmiyyətli təsirləri və tətbiqləri var.

Klassik idarəetmə nəzəriyyəsi təşkilat, iyerarxiya, nizam-intizam və standartlaşdırma kimi anlayışları vurğulayır və bu prinsiplərin təhsil sistemində tətbiqini təklif edir. Lakin bu yanaşmanın şagird mərkəzli təhsilə məhəl qoymaması və şagirdlərin fərdi müxtəlifliyini nəzərə almaması ilə bağlı tənqidlər nəzərə alınmalıdır.

Neoklassik idarəetmə nəzəriyyəsi insan mərkəzli yanaşması ilə xüsusilə şagirdlərin motivasiyası və məmnunluğuna diqqət yetirir. Çeviklik, dəyişikliklərə açıqlıq, iştirakçı idarəetmə və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

kimi elementlər də təhsil sistemində təsirli ola bilər və şagirdlərin ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamağa kömək edə bilər.

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi ənənəvi idarəetmə yanaşmalarından kənara çıxır, yenilikçi və çevik münasibəti vurğulayır. Bu, şagird diqqəti, müxtəlif perspektivlərə əhəmiyyət vermə, əməkdaşlıq və ünsiyyət kimi amilləri vurğulayır. Bu, təhsil sisteminin daha ahəngdar olmasına kömək edə və şagirdlərin inkişafına daha yaxşı dəstək verə bilər.

Xülasə, hazırkı təhsil sistemi daim inkişaf edən mürəkkəb strukturdur. Klassik, neoklassik və müasir idarəetmə nəzəriyyələrinin əsas xüsusiyyətləri təhsildə istifadə oluna və faydalı ola bilər, lakin hər biri şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını və onların öyrənmə proseslərini nəzərə almaq üçün balanslaşdırılmış olmalıdır. Şagird mərkəzli yanaşmanın tətbiqi və şagirdlərin iştirakının təşviq edilməsi təhsil sisteminin səmərəliliyini artırma və şagirdlərin uğur qazanmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev R. *“Müasir idarəetmə nəzəriyyələri” mövzusunda dissertasiya işi.* Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2015, s. 144.
2. Baransel A. *Çağdaş yönetim düşüncesinin evrimi: Birinci cilt: Klasik ve neoklasik yönetim ve örgüt teorileri.* İstanbul Üniversitesi.
3. Karakoç F. *Klasik yönetim kuramında işbölümü ve uzmanlaşmaya eleştirel bakış.* Uluslararası yönetim akademisi dergisi, 3(3), s. 669-685.

Z.Ə.Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gasimovazemfira9@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA MƏKTƏB RƏHBƏRİNİN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə təhsil müəssisələrinin səmərəli idarə edilməsində məktəb direktorlarının əsas rolu araşdırılmışdır. Məqalə təhsilin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün məktəb direktorlarından tələb olunan çoxşaxəli məsuliyyətləri və liderlik keyfiyyətlərini araşdırır. Müxtəlif mənbələrdən və tədqiqat araşdırmalarından istifadə edərək, məqalədə məktəb mədəniyyətini inkişaf etdirmək, müəllimlərin peşəkar inkişafına töhfə vermək və effektiv tədris və təlim təcrübələrini təşviq etmək vəzifəsi daşıyan təhsil liderləri kimi məktəb direktorlarının əhəmiyyəti vurğulanır. Bundan əlavə, məqalə təhsil məqsədlərinə nail olmaq və əlverişli öyrənmə mühiti yaratmaq üçün məktəb direktorlarının maraqlı tərəflərlə effektiv ünsiyyət və əməkdaşlıq qurmasının vacibliyini vurğulayır. Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin təmin edilməsində, təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında məktəb direktorunun rolunun olduqca mühüm olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

РОЛЬ ДИРЕКТОРА ШКОЛЫ В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ЗАВЕДЕНИЯМИ

Резюме

В данной статье рассматривается основная роль директоров школ в эффективном управлении образовательными учреждениями. В статье рассматриваются многогранные обязанности и лидерские качества, необходимые директору школы для обеспечения эффективности обучения. Используя различные источники и научные исследования, в статье подчеркивается важность директоров школ как лидеров образования, которым поручено развивать школьную культуру, способствовать профессиональному развитию учителей и продвигать эффективные методы преподавания и обучения. Кроме того, в статье подчеркивается важность для директоров школ эффективного общения и сотрудничества с заинтересованными сторонами для достижения образовательных целей и создания благоприятной среды обучения. В статье сделан вывод о том, что роль директора школы очень важна в обеспечении качества и эффективности образования и в управлении образовательными учреждениями.

THE ROLE OF THE SCHOOL PRINCIPAL IN THE MANAGEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

In this article, the main role of school principals in the efficient management of educational institutions is examined. The article examines the multifaceted responsibilities and leadership qualities required of school principals to ensure educational effectiveness. Using a variety of sources and research studies, the article highlights the importance of school principals as educational leaders tasked with developing school culture, contributing to teachers' professional development, and promoting effective teaching and learning practices. In addition, the article highlights the importance of school principals to effectively communicate and collaborate with stakeholders to achieve educational goals and create a conducive learning environment. In the article, it was concluded that the role of the school director is very important in ensuring the quality and efficiency of education and managing educational institutions.

Açar sözlər: təhsil müəssisəsi, məktəb direktoru, rəhbər, lider, idarəetmə, xüsusiyyət, məqsəd, rol

Ключевые слова: учебное заведение, директор школы, руководитель, лидер, руководство, особенность, цель, роль

Key words: educational institution, school director, head, leader, management, feature, goal, role

Təhsil fərdlərə arzu olunan davranışları aşılamağı hədəfləyən, ölkənin sərvəti və gələcək rifahı üçün ən dəyərli sərmayə halına gətirən inkişaf prosesidir. Sosial və iqtisadi inkişaf üçün mühüm alət kimi təhsil daha firavan cəmiyyətin formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Təhsil nəticələri uzunmüddətli perspektivdə müşahidə oluna bilər. Təhsil sisteminin mərkəzində cəmiyyətin inkişafında imtiyazlı və əhəmiyyətli mövqeyə malik məktəblər dayanır. Məktəblərdə təhsil fəaliyyətinin əsas məqsədi şagirdlərə bilik, bacarıq və davranış tərbiyəsi verməkdir.

Son illərdə təhsil sistemində çoxsaylı problemlər yaranmışdır. Bu problemlərdən biri məktəblərin və onların idarəçilərinin cəmiyyətin inkişaf edən tələbatlarını ödəyə bilməməsidir. Cəmiyyətin ehtiyacları daim inkişaf etdikcə, təhsil sistemlərinə və məktəblərə müvafiq uyğunlaşma tələbi artır. Bu dəyişiklik informasiyanın asanlıqla əldə olunduğu rəqəmsal dövrdə məktəblərin dəyişən rolu və fəaliyyəti ilə daha da kəskinləşir.

Bu dəyişikliyi asanlaşdırmaq və idarə etmək məsuliyyəti ilk növbədə təhsil fəaliyyətlərində əsas rol oynayan məktəb rəhbərlərinin üzərinə düşür. Məktəb rəhbərləri şəxsi və peşəkar bilikləri, bacarıqları və davranışları ilə şagirdlərə, müəllimlərə, valideynlərə və digər məktəb işçilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nüfuzlu mövqelərini nəzərə alaraq, məktəb

direktorları bu çətinliklərin öhdəsindən səmərəli şəkildə çıxmaq üçün spesifik xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar.

Məktəblərdə idarəetmədən məsul olan şəxslər sadəcə ənənəvi direktorlar deyil, həmçinin təhsil liderləridir. Məktəb direktorlarının əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş təhsil siyasətinə və müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq məktəblərdə düzgün tədris fəaliyyətini təmin etmək olsa da, təhsilə rəhbərlik sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, effektiv məktəb direktorları şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [3, s.21].

Məktəb rəhbərliyi kontekstində təhsil lideri, təhsil və öyrənmə sahəsində müəyyən bir vizyona malik, dərin bilik nümayiş etdirən, risk almağa hazır olan, güclü ünsiyyət bacarıqları nümayiş etdirən, müsbət münasibətləri inkişaf etdirən bir şəxsdir. Bu liderlər müəllimlərin işinin effektivliyini artırmaq və onların peşəkar inkişafını təşviq etmək üçün məktəb daxilində müsbət təşkilati mühit yaratmaq vəzifəsi daşıyır. Bundan əlavə, təhsil rəhbərləri məktəb daxilində effektiv və səmərəli təhsil xidmətlərinin göstərilməsini təmin etməklə yanaşı, şagirdlərin təkə idrak və emosional inkişafına deyil, həm də onların psixomotor, sosial və estetik baxımdan inkişafına da üstünlük verməlidirlər. Məktəbin məqsədlərinə ən səmərəli şəkildə nail olmaq üçün təhsil rəhbərləri məktəbin davamlılığını və məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin etməklə, həm maddi, həm də insan resurslarından istifadə edirlər.

Təhsildə liderlik rolunu mənimsəyən məktəb direktorları öz vəzifələrini ən səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Məktəb rəhbərləri təhsil liderliyini effektiv şəkildə təcəssüm etdirdiyi halda, müəllimlər və şagirdlər məktəbin məqsədlərinə nail olmaq üçün daha çox səy göstərəcəklər [5, s. 3].

Bugünkü təhsil mənzərəsində məktəb direktorlarından təkə ənənəvi rollarını deyil, həm də effektiv liderlik təcrübələrinə uyğun gələn müasir vəzifələri yerinə yetirmələri gözlənilir. Bu vəzifələrə aparıcı heyət, effektiv ünsiyyətin təşviqi, komanda işinin vurğulanması, kurikulumun hazırlanması, təlim prosesinə rəhbərlik və qiymətləndirmə proseslərində iştirak daxildir. Tədqiqatlar göstərir ki, uğurlu məktəb rəhbərləri onları həmkarlarından fərqləndirən liderlik keyfiyyətlərinə malikdirlər. Məsələn, Kotton müvəffəqiyyətli rəhbərlər tərəfindən məktəb proqramlarının və tədris təcrübələrinin ardıcıl monitorinqinin keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır, Toqneri isə sinifdə müşahidələr və idarəçilərin konstruktiv rəyi vasitəsilə müəllim təlimatının zənginləşdirilməsini vurğulayır. Hallinger və Murphy effektiv məktəb direktorlarının rollarını məktəb üçün zəruri resursları təmin etmək və bütün şagirdlər üçün yüksək səviyyəli təlim nəticələrinə töhfə verən təhsil liderliyi davranışlarını nümayiş etdirmək kimi təsvir edirlər [7, s. 4].

Məktəb rəhbərləri tərəfindən nümayiş etdirilən liderlik davranışları məktəbin prinsiplərinə əməl etmək və ümumi uğuru təşviq etmək üçün mühüm hesab olunur. Effektiv məktəb idarəçiliyi təhsillə bağlı vəzifələrin prioritetləşdirilməsini, təhsil məsələlərinə geniş vaxt ayırmağı, məqsədə çatmaqda müəllimlərə əsaslı dəstəyi təklif etməyi və onların peşəkar inkişafını təşviq edərək müəllimlərin qərar qəbul etmə proseslərində iştirakını asanlaşdırmağı əhatə edir. Bundan əlavə, məktəb rəhbərləri təhsil fəaliyyətlərində məktəb ictimaiyyətindən iştirak və dəstək toplamaq üçün fəal şəkildə çalışmalıdırlar. Müsbət və əlverişli öyrənmə mühiti yaratmaqla məktəb rəhbərləri həm məktəbin, həm də onun maraqlı tərəflərinin gözləntilərini effektiv şəkildə qarşılaya, onların ehtiyaclarını başa düşə və bu ehtiyacların ödənilməsi ilə məhsuldar öyrənmə mühitinin yaradılması arasında tarazlıq yarada bilər [6, s. 5].

Məktəb rəhbərindən gözlənilən əsas keyfiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Təhsil fəaliyyətlərində müxtəlif tədris metodologiyalarından istifadəyə təşviq etmək;
- Müəllimlərin öz sahələrində inkişafı və peşəkar yüksəlişini təbliğ etmək;
- Tədrislə bağlı problemləri həll edərək müəllimlər üçün mənbə rolunu oynayır.
- Təhsil məzmununun təşkili və çatdırılmasında əməkdaşlıq etmək üçün müəllimlərlə daim fikir mübadiləsi etmək;
- Akademik nailiyyətlərin və tədris təcrübələrinin artırılmasına liderlik etmək;
- Sınıfdə müntəzəm müşahidələr aparmaq və sinif fəaliyyətlərində fəal iştirak etmək;
- Təlim nəticələrini artırmaq üçün məktəbin resurslarından və mühitindən səmərəli istifadə etmək;
- Məktəbin məqsəd və prinsiplərini reallaşdırmaq üçün konkret tədbirlər görmək;
- Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi vasitəsilə müəllimlərin təkmilləşdirilməsinə töhfə vermək;
- Tədris və öyrənmə ilə bağlı bütün məsələlərdə işçilərlə səmərəli ünsiyyət saxlamaq;
- Məktəb icması daxilində əsas dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə üstünlük vermək və sinif otaqlarında və koridorlarda tez-tez tədris fəaliyyətlərini müşahidə etmək;
- Müəllimlərin fəaliyyəti ilə bağlı mütəmadi rəylər vermək;
- Müəllimlərə qiymətləndirmə təcrübələrində rəhbərlik edərək məktəb və şagirdlərin akademik göstəricilərini qiymətləndirmək və şərh etmək.

Məktəblərin ilk növbədə tədrisə fokuslandığını nəzərə alsaq, məktəb direktorlarının ən prioritet davranışları davamlı təlimat xarakterli liderlik davranışlarıdır. Çoxsaylı elmi araşdırmalarda tədqiqatçılar məktəb direktorlarının təlimat xarakterli liderlik davranışlarının fundamental ölçülərini və funksiyalarını araşdırmışlar. Tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, məktəb rəhbərinin davranışlarının bir məktəbin ümumi təlim nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyi ilə razılaşırsalar da, hansı davranışların nəticələrə təsir etdiyi, davranışlar baxımından ideal məktəb rəhbəri profili barədə konkret ortaq fikir yoxdur.

Təlim və tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə son illərdə müəllimlərin sertifikatlaşdırılması prosesinə başlanılıb. Bununla yanaşı, məktəb direktorlarının da sertifikasyadan keçirilməsi planlaşdırılır. Təhsil ekspertləri öz çıxışlarında qeyd edirlər ki, direktorların sertifikatlaşdırılması təhsil və əmək qanunvericiliyi ilə bağlı nüansları özündə əks etdirə bilər. Sertifikatlaşdırma prosesinin gündəmə gəlməsi bir daha sübut edir ki, məktəb rəhbərləri nümunəvi davranış xüsusiyyətlərinə sahib olmaqla yanaşı, öz işinin peşəkarı olmalıdır.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin davranışları məktəbin mühiti, şagird və müəllim xüsusiyyətləri, ümumi ictimai quruluş kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Şişman, araşdırmasında məktəb direktorları üçün təlimat xarakterli liderlik davranışlarının beş ölçüsünü müəyyən etdi [7, s. 11]:

- Məktəbin vizyonunu və missiyasını yerinə yetirmək;
- Tədris proqramının və tədris proseslərinin idarə edilməsi;
- Tədris prosesinin və şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Müəllimləri dəstəkləmək və onların inkişafına töhfə vermək;
- Əlverişli öyrənmə-tədris mühitinin yaradılması.

Məktəb rəhbərləri qeyd olunan xarakterik davranış fəaliyyətlərini yerinə yetirdikləri halda cəmiyyətin və fərdlərin inkişafını dəstəkləyən səmərəli öyrənmə mühiti yarada bilərlər.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında məktəb direktoru çoxşaxəli və həlledici rol oynayır. Məktəb direktorları effektiv tədris və təlim təcrübələrini təmin etmək, məktəb mədəniyyətini müsbət istiqamətdə inkişaf etdirmək və müəllim heyətinin peşəkar inkişafına kömək etmək məsuliyyəti daşıyan təhsil liderləri kimi xidmət edirlər. Onlar təlim məqsədlərinin müəyyən edilməsində və həyata keçirilməsində, resursların səmərəli idarə olunmasında və şagirdlər üçün əlverişli təlim mühitinin yaradılmasında əsas rol oynayır. Bundan əlavə, məktəb direktorları məktəbin missiyasına və məqsədlərinə nail olmaqda əməkdaşlığı və dəstəyi təmin etmək üçün maraqlı tərəflərlə, o cümlədən

şagirdlər, valideynlər, müəllimlər və daha geniş ictimaiyyətlə səmərəli əlaqə saxlamalıdırlar.

Müasir təhsil mühitində məktəb direktorları təhsil müəssisəsinin və məktəb heyətinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün ənənəvi məsuliyyətləri müasir liderlik təcrübələri ilə balanslaşdırmalıdırlar. Effektiv liderlik davranışları vasitəsilə məktəb direktorları təhsil prinsiplərini dəstəkləyir, şagirdləri akademik uğurlar əldə etmələri üçün motivə edir və maraqlı tərəflərin gözləntilərinə cavab verən, fərdlərin və cəmiyyətin inkişafını dəstəkləyən əlverişli öyrənmə mühiti yarada bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov R.H. *“Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin yeni metodları”*. Bakı – 2006.
2. Əliyeva S., *“Məktəbin idarəedilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları”*, Bakı - 2021, s. 277
3. Mahmudov N., *“İbtidai təhsil səviyyəsində riyaziyyat və informatikadan məktəbdaxili qiymətləndirmədə istifadə olunan qiymətləndirmə vasitələri barədə”*, Azərbaycan müəllimi.- 2011.- 7 yanvar.- s.5-6.
4. Qəndilov R., Z.Zeynalov *“Müəllim fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi”*, Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2, səh. 11-14
5. Akdağ, B. (2002). *Öğretim liderliğinin bir davranış boyutu: Okulun misyonunu tanımlama*. *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 9, 1-7.
6. Şişman, M. (2007). *Okul yönetimi ve öğretim liderliğı*. *Eğitime Bakış Dergisi*, 8, 3-14.
7. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2807874>
8. https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2009_1292.pdf
9. *“Direktorların sertifikatlaşdırma prosesindən keçməsi olduqca vacibdir”*. » TehsilForumu.Az - *Təhsilin İnkişafına İctimai Dəstək*

A.Q.İmanzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
imanzadeaydan99@gmail.com

UNİVERSİTETLƏRDƏ ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN QORUNMASINA DAİR

Xülasə

Son illər intellektual fəaliyyətin nəticələrini iqtisadiyyatın mühüm amilə çevirən informasiya və mədəniyyətin funksiyalarında baş verən köklü dəyişikliklər müəlliflik hüququ və digər əqli mülkiyyət hüquqlarına marağı artırıb. Müasir dünya iqtisadiyyatının əqli mülkiyyətə əsaslandığını və əqli mülkiyyətin iqtisadiyyatın əsas lokomotivi olduğunu inkar etmək olmaz. Nəzərə alsaq ki, hər bir dövlətin, xalqın qüdrəti onun biliyinin, universitetlərinin gücü ilə bağlıdır, universitetlərdə düzgün seçilmiş əqli mülkiyyət siyasəti ölkənin inkişafını şərtləndirir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) universitetləri “bilik iqtisadiyyatının fabrikləri” adlandırır ki, onlar “yaratdıqları biliyi yaymaq və bu bilikləri iqtisadi sektorda istifadə etmək” üçün patentlərdən və müəllif hüquqlarından istifadə edə bilirlər. Başqa sözlə, universitetlər və dövlət tədqiqat institutları öz tədqiqat proqramları vasitəsilə əqli mülkiyyətin böyük istehsalçıları olmaqla yanaşı, həm də tələbələrinə təhsil verməklə əqli mülkiyyətin böyük istehlakçılarıdır.

ЗАЩИТА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В УНИВЕРСИТЕТАХ

Резюме

В последние годы радикальные изменения в функциях информации и культуры, превращающие результаты интеллектуальной деятельности в важный фактор экономики, повысили интерес к авторскому праву и другим правам интеллектуальной собственности. Нельзя отрицать, что современная мировая экономика основана на интеллектуальной собственности и что интеллектуальная собственность является основным локомотивом экономики. Учитывая, что мощь каждого государства и нации связана с мощью ее знаний и университетов, правильная политика интеллектуальной собственности в университетах определяет развитие страны. Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС) называет университеты «фабриками экономики знаний», которые могут использовать патенты и авторские права для «распространения знаний, которые они создают, и использования этих знаний в экономическом секторе». Другими словами, университеты и государственные научно-исследовательские институты являются не только крупными производителями интеллектуальной собственности посредством своих исследовательских программ, но и крупными

потребителями интеллектуальной собственности посредством обучения своих студентов.

PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY IN UNIVERSITIES

Summar

In recent years, radical changes in the functions of information and culture, which turn the results of intellectual activity into an important factor of the economy, have increased the interest in copyright and other intellectual property rights. It cannot be denied that the modern world economy is based on intellectual property and that intellectual property is the main locomotive of the economy. If we take into account that the power of every state and people is related to the power of its knowledge and universities, the right intellectual property policy in universities determines the development of the country. The World Intellectual Property Organization (WIPO) calls universities "factories of the knowledge economy" that can use patents and copyrights to "disseminate the knowledge they create and use that knowledge in the economic sector." In other words, universities and public research institutions are not only large producers of intellectual property through their research programs, but also large consumers of intellectual property through the education of their students.

Açar sözlər: *əqli mülkiyyət, əqli mülkiyyət hüquqları, universitetlər, internet, insan hüquqları, kommersiyalaşma, innovasiya, rəqəmsal müəlliflik hüququ, patent, müəlliflik hüququ*

Ключевые слова: *интеллектуальная собственность, права интеллектуальной собственности, университеты, интернет, права человека, коммерциализация, инновации, цифровое авторское право, патент, авторское право*

Key words: *intellectual property, intellectual property rights, universities, internet, human rights, commercialization, innovation, digital copyright, patent, copyright*

Ali təhsilin təşkilində əqli mülkiyyət hüququnun qorunması dedikdə, tədqiqat, yaradıcılıq və intellektual məhsulların yaradılması və müdafiəsi ilə bağlı məsələlər başa düşülür. Müasir dövrdə innovasiyalar və intellektual mülkiyyət, tədqiqat işinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə əsas məqsəd, insanların yaradıcı fikirlərini, məlumatlarını və tədqiqatlarını müdafiə etməkdir. Son illər universitetlərdə əqli mülkiyyət hüququ, tədqiqatçıların fikirlərini, yaradıcı işlərini və məlumatlarını qorumaq və dəstəkləmək üçün lazımı mənbələri təmin etmək üçün təşkil edilmişdir.

Bu məqsədlə, universitetlər professor-müəllim heyətinin, gənc tədqiqatçıların əqli mülkiyyət hüquqlarını və intellektual mülkiyyət prinsiplərini başa düşmələri üçün məlumatlandırılmalıdır. Bu da öz növbəsində

tədqiqatın səlahiyyətini və yaradıcı fəaliyyətlərin inkişafını təmin etməyə kömək edir.

Universitetlərdə əqli mülkiyyət hüququnun qorunması sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, təhsilalanların və təhsilverənlərin intellektual mülkiyyət hüquqlarını başa düşmələri üçün təlimat və məlumatlandırma proqramları təşkil etmək; tədqiqat layihələri və fəaliyyətlər üçün əqli mülkiyyət müqavilələri və qaydalarının hazırlanması; tədqiqatın nəticələrinin qorunması üçün patentləşdirmə və lisenziyalaşdırma proseslərinin təşkil edilməsi; tədqiqat məqalələri, kitablar və digər intellektual məhsulların təhlil edilməsi və plagiat yoxlanışı; tədqiqat məlumatlarının qorunması üçün informasiya təhlükəsizliyi standartlarının tətbiqi; tələbə və tədqiqatçıların əqli mülkiyyət hüquqlarını pozmaq və onların hüquqlarını qorumaq üçün müəyyən prosedurların olması və s. bu tədbirlərə daxildir.

Əqli mülkiyyət hüquqları tədqiqat və yaradıcılığın inkişafını dəstəkləyən mühüm elementdir və universitetlər bu sahədə fəaliyyətini mütəmadi olaraq davam etdirməlidirlər ki, intellektual kapitalın inkişafını və müasir cəmiyyətlərin biliklərinin möhkəmlənməsini təmin edə bilsinlər.

Əqli mülkiyyətin idarə edilməsi dörd əsas sahədən ibarətdir. Bunlara əqli mülkiyyətin yaradılması, qiymətləndirilməsi, qorunması və istifadəsi aiddir.

Ümumiyyətlə universitetlərdə hər bir tədqiqatçı öz tədqiqatını aparmaqda sərbəstdir. Buna görə də, bu mühitdə kommersiya imkanlarının yaradılması çox vaxt ixtiraların yaxşı və keyfiyyətə izah edilməsini təmin edən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Təbii ki, universitetlərdə tədqiqatla yanaşı tədrisə də üstünlük verilməlidir. Onlar üçüncü tərəflər və maliyyə agentlikləri ilə əməkdaşlıq müqavilələri bağlamaq üçün universitet rəhbərliyinin əqli mülkiyyət hüquqlarının dəstəyinə ehtiyac duyacaqlar. Belə ki, bu müqavilələr gələcək kommersiyyalaşdırmanı asanlaşdırmaq üçün müvafiq əqli mülkiyyət qaydalarını ehtiva etməlidir. Beləliklə, əqli mülkiyyətin idarə edilməsi sahəsində uğurlu addımlar atılır.

Əqli mülkiyyət həm də universitetlər üçün biznesin inkişafı vasitəsinə çevrilir və onlara həm də lisenziya sahibləri ilə əlavə tədqiqat layihələri həyata keçirməyə imkan verir. Yeterincə istifadə olunmayan əqli mülkiyyət hüquqları üçüncü tərəflərə və yaxud törəmə şirkətlərə aid olan bütün tərəflər üçün dəyər yaratmağı maksimum dərəcədə artırmaq üçün lisenziyalaşdırıla bilər. Başqa bir üsul texnologiyaları üçüncü tərəfə ötürmək və ya satmaqdır.

Ağıllı idarəetmə prosesinin ümumi keyfiyyətini, şəffaflığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün lazımi alətlər, proseslər, tövsiyələr və təlimatlar əvvəldən tətbiq edilməlidir.

Əqli mülkiyyətin başında duran müəlliflik hüququ bəşəriyyətin böyük dəyərlərindən biridir. Bu hüquq insanların universal, təbii resurslarından irəli gələn yaradıcılıq və yenilikçiliyi dəstəkləyir, əqli fəaliyyətin ən yüksək zirvəsinə zəmin durur [1, s. 6].

Universitetlər bu gün professor-müəllim heyətinin və digər universitet mənbələrindən hazırlanmış məlumatlar da daxil olmaqla, böyük məlumat yayıcılarıdır. Bunu nəzərə alaraq, universitetlər öz müəlliflik hüquqlarını başqaları tərəfindən sui-istifadədən qorumaqda səy göstərməli, eyni zamanda başqalarının müəllif hüquqlarını pozmadıqlarına əmin olmalıdırlar. Məsələn, təhsilverən, təhsilalanların və elmin digər yaradıcılarının işlərinin müəlliflik hüququnu kim özündə saxlayır? Müəyyən nəşrlərə təqdim olunan tədqiqat işlərinin müəllif hüquqları universitetin sahibidirmi? Tədqiqatçıların konkret mövzuya aid kitabı haqqında nə demək olar? Buna görə də universitetlər bu mülkiyyət problemlərinin həll edilməmişdən əvvəl həll olunduğundan əmin olmaq üçün yaxşı qurulmuş müəllif hüququ siyasətlərinə malik olmalıdırlar.

Hazırda universitetlərdə əqli mülkiyyətin idarə edilməsi sistemi hələ də tədqiq mərhələsindədir. Müxtəlif idarəetmə modellərinin öz üstünlükləri və mənfəət cəhətləri var. Müəssisələrdə əqli mülkiyyətin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə universitetlərdə əqli mülkiyyətin idarə edilməsi sistemi də getdikcə daha yetkinləşəcəkdir. Əməkdaşlıq və mübadilə yolu ilə biz universitetin xüsusiyyətlərinə uyğun gələn və sosial mühitə uyğunlaşan müəyyən idarəetmə modelini tapa bilərik. Bu, universitetin inkişafına daha yaxşı kömək edərdi.

Əqli mülkiyyətin qorunması ilə bağlı məlumatlılıq güclü deyil. Və bu, əqli mülkiyyət hüquqlarının ciddi şəkildə itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması halları isə vaxtaşırı baş verib. Bütün bunlar universitetlərdə əqli mülkiyyətin qorunmasının mürəkkəbliyini xeyli artırdı. Son illər kolleclər və universitetlər əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə ediblər. Onu da ayıq şəkildə dərk etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyət hüquqlarının tanınması və əməli iş daxili və beynəlxalq vəziyyətlərin inkişafı ehtiyaclarını ödəməkdən uzaqdır və onlar sürətləndirilməlidir. Universitetlərdə əqli mülkiyyətin qorunması bir çox çətinlikləri və problemləri aradan qaldırmalıdır.

Universitetlər və kolleclər elmi tədqiqat istedadlarının cəmləşdiyi yerlərdir. Elmi tədqiqatlar güclüdür və peşəkar əhatə dairəsi genişdir. O, bilik innovasiyasının əsas mənbələri, mühüm doğulduğu yerlər və əqli mülkiyyətin radiasiya mənbələridir. Kolleclər və universitetlərdə aparılan elmi tədqiqatlar və innovasiyalar ətraf ərazilərdə elm, texnologiyanın və texnoloji tərəqqinin inkişafına təkan verə və bu, yerli iqtisadiyyatın inkişafına kömək edə bilər. ABŞ-da Silikon Vadisi və Pekində Zhongguancun kimi elm və texnologiya

sənaye sahələrinin doğrulması və inkişafı kollec və universitetlərdən ayrılmazdır.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əqli mülkiyyət sahəsində görülən işlər sırasında ölkəmizdəki dövlət və özəl ali təhsil müəssisələri və elmi-tədqiqat institutları ilə sıx əməkdaşlığın yaradılması, bu sahəyə maraq göstərənlər üçün davamlı kursların və treninqlərin təşkili, o cümlədən əqli mülkiyyət sahəsinə dəstək məqsədilə həyata keçirilən layihələr daxildir. Həyata keçirilən layihələr nəticəsində 2023-cü ilin avqust ayında Əqli Mülkiyyət Agentliyi və AzMİU-nun rəhbər heyətlərinin işgüzar görüşü baş tutub və nəticədə AzMİU-da Əqli mülkiyyət kafedrasının yaradılmasına qərar verilməmişdir və qısa vaxtda kafedranın işi təşkil olunub. Yaradılmış kafedrada cari tədris ilinin birinci semestrində bakalavr pilləsində 31, magistr pilləsi üzrə 23 sayda qrupda dərs yükü əlavə olunub, 900-ə yaxın tələbə əqli mülkiyyətin müxtəlif aspektləri üzrə biliklərə sahibdir. Əqli Mülkiyyət Agentliyindən 14 nəfər mütəxəssis də dərslərin keçilməsinə cəlb olunub.

Bakı Dövlət Universitetində də əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində önəmli addımlar atılır. Nümunə olaraq əqli mülkiyyətin mühafizəsi sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə 2019-cu il 16 dekabr tarixində Əqli Mülkiyyət Agentliyinin dəstəyi ilə respublikada ilk dəfə olaraq BDU-da Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının yaradılmasını göstərmək olar.

Əqli Mülkiyyət Agentliyi və Bakı Dövlət Universiteti arasında kadr hazırlığı və elmi-tədqiqat sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu da imzalanıb. Anlaşma Memorandumunu Agentliyin idarə heyətinin sədri Kamran İmanov və BDU-nun rektoru Elçin Babayev imzalayıblar. Mərasimdə çıxış edən Kamran İmanov qeyd edib ki, Azərbaycanda əqli mülkiyyət sisteminin yaradılması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Əqli Mülkiyyət Agentliyinin sələfi olan Müəllif Hüquqları Agentliyinin yaradılması, əqli mülkiyyət hüquqlarının Azərbaycan Konstitusiyasında təsbiti məhz Ulu Öndərin hakimiyyətə ikinci qayıdışından sonraya təsadüf edir. Agentlik sədri vurğulayıb ki, Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması, tam formalaşması isə Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində ölkədə aparılan davamlı siyasətin nəticəsidir ki, Davos İqtisadi Forumunun “Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi”ndə Azərbaycan 141 ölkə arasında “mülkiyyət hüquqlarının qorunması” üzrə 37-ci yerdə, “əqli mülkiyyətin qorunması” göstəricisinə görə isə 30-cu yerdə qərarlaşıb [6].

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, əqli mülkiyyətə əsaslanan kreativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, ölkənin ümumdaxili məhsulunda onun payının artırılması üçün tədbirlərin həyata

keçirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlər kimi nəzərdə tutulmuşdur [1].

Davos İqtisadi Forumunun “İnklüziv inkişaf indeksi - 2018”-ə əsasən, ölkəmiz inkişaf edən ölkələr arasında 3-cü yerdə qərarlaşmış, “Əqli Mülkiyyət institutları” altindeksinə görə Cənubi Qafqazda 1-ci yerdə, MDB məkanında qabaqcıl üçlüyə daxildir [3, s 8].

Nəticədə, əqli mülkiyyət hüquqları nəinki elm aləmində, həm də intellektual potensialın formalaşdığı cəmiyyətdə də mühüm rol oynayır. Çünki o, tədqiqatçıların və alimlərin əqli mülkiyyətini qoruyur və tanıyır, onlara lazımı kredit və töhfə ödənişlərinə zəmanət verir, akademik qurumlara əlavə gəlir əldə etmək imkanı təklif edir. Ona görə də əqli mülkiyyətin qorunması cəmiyyət, dövlət və yaradıcı şəxsin inkişafına tövfiqlər verir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, eləcə də ölkəmizin bir çox digər ali təhsil müəssisələrində əqli mülkiyyətin qorunması ilə bağlı struktur bölmələri yaradılmış və müvafiq proqramlar vasitəsilə bütün elmi tədqiqat işlərinin akademik dürüstlüyü yoxlanılır.

Ədəbiyyat

1. Kamran İmanov, *Müəlliflik hüququ və digər əqli mülkiyyət hüquqları müasir mərhələdə*, Bakı - 2018, 32 səh.
2. <https://upd.edu.ph/research/intellectual-property/>
3. *Universitetlərdə əqli mülkiyyət siyasəti və elmi-tədqiqat fəaliyyəti: Silikon Vadisini necə keçmək olar?*, A.T.Səfərov.
4. <https://www.aaup.org/get-involved/issue-campaigns/intellectual-property-risk>
5. <https://www.sgrlaw.com/ttl-articles/universities-intellectual-property-law/>
6. http://bsu.edu.az/az/news/qli_mlkiiyyt_agentliyi_v_bdu_arasnda_anlama_memorandumu_imzalanb

X.A.Zayıdov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xeyyamzayidov@gmail.com

GƏNCLƏRİN İŞSİZLİKLƏ BAĞLI SOSIAL MÜDAFİƏSİ

Xülasə

İşsizlik çoxölçülü səbəb və nəticələrə malik sosial hadisədir. Daha çox iqtisadi aspektləri ilə müzakirə edilən bu fenomen iqtisadçılardan başqa digər peşə və elm sahələrini də maraqlandıran xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün əmək qabiliyyətli əhalini əhatə edən işsizliyin yaş, cins, sektor, yer və etnik mənsubiyyət kimi dəyişənlərə görə dəyişən ölçüləri də var. Məsəl üçün, bütün cəmiyyətlərdə gənclərin işsizliyi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından hakim fenomenə çevrilmişdir.

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА МОЛОДЕЖИ В СВЯЗИ С БЕЗРАБОТИЦЕЙ

Резюме

Безработица – это социальное явление, имеющее многоплановые причины и последствия. Это явление, которое обсуждается в основном с его экономическими аспектами, имеет особенности, которые интересуют не только экономистов, но и другие профессии и научные области. Безработица, охватывающая все население трудоспособного возраста, также имеет показатели, которые варьируются в зависимости от таких переменных, как возраст, пол, сектор, местоположение и этническая принадлежность. Например; Безработица среди молодежи стала доминирующим явлением с точки зрения количества и качества во всех обществах.

SOCIAL PROTECTION OF YOUTH RELATED TO UNEMPLOYMENT

Summary

Unemployment is a social phenomenon with multidimensional causes and consequences. This phenomenon, which is discussed mostly with its economic aspects, has features that interest other professions and scientific fields besides economists. Unemployment, which covers the entire working-age population, also has measures that vary by variables such as age, gender, sector, location, and ethnicity. For example; Youth unemployment has become a dominant phenomenon in terms of quantity and quality in all societies.

Açar sözlər: *insan hüquqları, işsizlik, sosial ədalətsizlik, sosial zəiflik, sosial-hüquqi fenomen*

Ключевые слова: *права человека, безработица, социальная несправедливость, социальная уязвимость, социально-правовое явление*

Key words: human rights, unemployment, social injustice, social vulnerability, socio-legal phenomenon

Bu gün müasir cəmiyyətdə iqtisadi, sosial, mədəni mikro və makro səviyyələrdə artan etibarsızlıq, qeyri-müəyyənlik və qeyri-adekvat müdafiə kimi anlayışlarla ifadə olunur. Bu risklər tez-tez insan həyatının demək olar ki, hər tərəfində əks olunan qloballaşma, fərdiləşmə, planlaşdırılmamış urbanizasiya, texnoloji inqilab kimi proseslərin mənfi ölçüləri ilə müzakirə edilir. Bu proses zamanı ehtiyac, bərabərlik və layiqlilik kimi sosial ədalət komponentləri ilə bağlı problemlər cəmiyyətin demək olar ki, hər bir təbəqəsini əhatə edir. İnkişaf göstəriciləri cəmiyyətdəki sosial ədalətsiz şəraitdən təsirlənən qruplar arasında uşaqların və gənclərin olduğunu göstərir.

Gələcək nəsilləri əks etdirən yeni sosial risklər çərçivəsində yaşanan sosial zəifliklərin qısa və uzunmüddətli nəticələrini nəzərə alaraq, gənclərin iqtisadi, siyasi və sosial şəraitlərini strukturlaşdıraraq onların gələcəyinə sərmayə qoymaq mühüm siyasət kimi qiymətləndirilir. Çünki onların əksəriyyəti gənclərdir. Cəmiyyətdə varlı ailənin övladı olmayan, hüquqlarını həyata keçirə və axtara bilməyən, bərabər rəftar edilə bilməyən bir çox vətəndaş kimi, onlar da həmyaşıdlarının bir çoxunun sosial zəifliklərinin şahidi olurlar və ya bu zəiflikləri özləri yaşaya bilərlər. Onlar onları zəiflik, işsizlik, tibbi sığortanın olmaması, ödənişlər, qeyri-gigiyenik mənzil, qeyri-adekvat təhsil və ya təhsil imkanlarına çıxışın olmaması və bir çox digər sosial ədalətsizliklərdə təcrid edən siyasət/qaydalardan şikayətlənirlər.

Sosial zəiflik ümumiyyətlə gözlənilməz hadisəyə və ya stresli vəziyyətə məruz qalmağı və bununla mübarizə aparmaqda çətinlik çəkməyi nəzərdə tutur. Bu nöqtədə, yaşanan riskli şərtlərin və qeyri-müəyyənliklərin dərəcəsi və bu şərtlərin öhdəsindən gəlmək qabiliyyəti və bacarığı sosial zəifliyə təsir göstərir.

Gənclər - onların hər biri fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğundan və geniş yaş aralığında müəyyən olunduğundan homojen qrup olmadığını söyləmək mümkündür. Bu gənclərin bir qismi sənayeləşmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşasa da, onların bəziləri kənd və şəhər yerlərində yaşayır. Bəziləri məktəbə getdiyi halda, bəziləri məktəbə gedə bilmir. Onların bəziləri hətta savadsızdırlar. Bəziləri əlverişli şəraitdə çalışarkən, bəziləri istismara məruz qalır, bəziləri isə bu işlərin işgötürənlərinə çevrilirlər. Bəziləri öz ailələri ilə birlikdə yaşasa da, bəziləri valideynini itirmə, miqrasiya, yoxsulluq və ya məişət zorakılığı kimi səbəblərdən qohum və ya müəssisə qayğısına ehtiyac duyur. Onların bəziləri erkən ailə qurduqları üçün erkən yaşda valideyn olurlar. Bəziləri, irqindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olaraq, demokratik iştirakdan uzaq, ikinci dərəcəli vətəndaşlar kimi həyat sürürlər. Qısaca desək, gender, irq, etnik və sinif kimi kateqoriyalara görə gənclərin həyatını müxtəlif ölçülərdə izah etmək olar.

Müasir cəmiyyətdə ədalətsizliyə əsaslanan sosial zəiflik nəinki aztəminatlı, hətta orta və yüksək gəlir səviyyəsində yaşayan gənclərə də təsir edir. Sosial şəraiti risk altında olan bu gənclərin rifahı və həyat keyfiyyəti gəlir mənbələrinin azalması və ədalətsizliyə görə həyat tərzinin mənfəi şəkildə dəyişməsi səbəbindən aşağı düşür.

Gənclərin sosiallaşma prosesində bir çox amillərlə yanaşı, peşə nailiyyətləri, iş və iş mühiti də təsirli dəyişənlər kimi ortaya çıxır. Peşə seçən gənc ya birbaşa iş həyatında, ya da təhsil müəssisələri vasitəsilə həmin sahədə təhsil alır. İstər təlim dövründə, istərsə də peşə hazırlığını bitirdikdən sonra başlayan iş gənc üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gəncin gələcək həyatının qurulmasında, şəxsiyyətinin formalaşmasında, cəmiyyətdə rol və status qazanmasında, onun yaşaması üçün hər cür imkanların yaradılmasında çalışmanın böyük rolu var. Fərdlərin təhlükəsiz yaşaması və özünü dərk etməsi üçün yeganə yol çalışmaqdır. Gəncin peşə seçimi, tərbiyəsi və məşğulluğu gənclikdən yetkinliyə keçiddə körpü rolunu oynayır.

Bütövlükdə işsizliyin və xüsusilə gənclərin işsizliyinin sosial nəticələri fərdi və ictimai həyatda əməyin əhəmiyyətindən irəli gəlir. Gənclər arasında işsizliyin geniş vüsət alması və bu prosesdə dəstəksiz qalması təkcə onlara deyil, bütün cəmiyyətə təsir edəcək nəticələrə gətirib çıxaracaq. İşsizlik problemlərinə sağlam həll yolları tapa bilməyən gənclər cinayətə və buna bənzər deviant davranışlara üz tutaraq cəmiyyətdə “anomaliya” meyllərə səbəb olurlar.

İşsizlik geniş vüsət aldıqca və davamlı xarakter aldıqca cəmiyyətdə inkişaf edən “anomal” proseslər (cinayətkarlıq, narkomaniya, evsizlik, intihar, fahişəlik, zorakılıq və s.) cəmiyyəti mədəni çöküşə sürükləyə bilər. Yaşadığı sosial quruluşdan və dəyərlərdən uzaqlaşmış, sosial inteqrasiyaya nail ola bilməyən, cəmiyyətə və gələcəyə inamını itirmiş kütlələr bu prosesin ən mühüm əlamətləridir.

Uzunmüddətli işsizliyin səbəb olduğu itkiləri kompensasiya etmək üçün sosial dəstəkdən məhrum olan gənclər qeyri-rəsmi biznes sektorlarında, qeyri-adekvat və uyğun olmayan iş mühitlərində işləməyə məcbur olurlar. Hər cür istismara və sui-istifadəyə açıq olan bu iş həyatında uzun iş saatları, qeyri-kafi əməyin mühafizəsi və sağlamlıq şəraiti, aşağı maaşlar, həmkarlar ittifaqının olmaması, qorunma və iş təhlükəsizliyi kimi problemlər gəncləri işsizlikdən əlavə yeni problemlərə sövq edir.

Hər bir fərddən cəmiyyətdə qazandığı status və rol çərçivəsində bir funksiyanı yerinə yetirməsi gözlənilir. Bu yolla fərd ictimai həyatın davamlılığında və fəaliyyətində iştirak etmək imkanı əldə edir. Halbuki işsizlik fərdin sosial rol və status qazanmasına ən böyük maneədir. Bu, özünü sübut etmə, şəxsiyyətini bərqərar etmə mərhələsində olan gənc üçün çox önəmlidir. Digər tərəfdən, işsizlik gənclərin sosial mühitləri ilə müsbət münasibət

qurmalarını çətinləşdirən, gəncləri get-gedə tənhalığa sürükləyən bir fenomendir. İşsizliyin səbəb olduğu status və rol qeyri-müəyyənliyi gənclikdən yetkinliyə keçiddə uğursuzluğun ən mühüm səbəblərindəndir.

İşsizlik səbəb olduğu gəlir itkisi nəticəsində gənclərin və onların himayəsində olanların (əgər varsa) təhsil, sağlamlıq, qidalanma və mənzil kimi əsas ehtiyaclarını ödəməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur.

İşsizliyin psixi sağlamlığa təsiri müxtəlif araşdırmalarla sübuta yetirilməyə çalışılıb. Məsələn; İngiltərədə aparılan müxtəlif araşdırmalar işsizliyin psixi pozğunluqlarda mühüm dəyişən olduğunu ortaya qoyub. İşsizlik və iqtisadi böhran təkcə işsizlərə deyil, həm də ailə və əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərən bir vəziyyətdir.

İşsizlikdən yaranan psixoloji problemlər və gəncin aldığı travma səviyyəsi, gəncin yaşı, cinsi, ailə vəziyyəti, əmək bazarına ilk dəfə daxil olub-olmaması, işsiz qalma müddəti, təhsili və peşəsi, ailənin gəlir səviyyəsi, ailənin gəncə münasibəti, gəncin gələcək gözləntiləri və məqsədləri, işləmək istəyi və motivasiyası, sosial yardım və xidmətlərin adekvatlıq səviyyəsi kimi bir çox dəyişənlərdən asılı olaraq dəyişə bilər.

İşsiz gənclərin müxtəlif deviant davranışlarla qarşılaşma riski yuxarıda qeyd olunan dəyişənlərə münasibətdə artır. Məlumdur ki, insanlar həyatları üçün zəruri olan bəzi imkanlara çatmaqda qarşılaşdıqları bəzi ciddi maneələr nəticəsində deviant davranışlara keçə bilərlər. Bu deviant davranışlardan bəzilərinə intihar, maddə asılılığı, qumar və cinayət daxildir. Bir çox araşdırma intihar və işsizlik arasında mühüm əlaqələr olduğunu göstərir.

İşsiz gəncin cəmiyyətdən və yaxın mühitdən təcrid olunması prosesi, xüsusən də ailədaxili münaqişələr onun bir-birini daha yaxşı anlayın, qəbul edən, ortaq problemi paylaşın digər işsiz gənclərlə bir araya gəlməsinə səbəb ola bilər. Bu vəziyyət gənclərin narkotik, spirtli içki və qumar kimi azğın davranışlara üz tutmaları üçün uyğun zəmin yarada bilər.

Məlumdur ki, alkoqol və maddə asılılığı problemi Qərbi ölkələrində işsiz gənclər arasında daha sıx yaşanır, bizdə isə bu problemlər işsiz gənclər arasında eyni səviyyədə yaşanmır. Bununla belə, xüsusilə şəhər mühitində gənclərin bu cür risklərə qarşı həssas olduğunu və lazımı tədbirlər görülmədikdə problemin daha da böyüyəcəyini söyləmək olar.

Bu prosesdə gəncin üzləşdiyi iqtisadi problemlərin və onun daxil olduğu alt qrupların təsiri xüsusilə vurğulanmalıdır. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, işsizlik cinayət davranışında müəyyən faktordur.

Gənclərin işsizliyi getdikcə artan ölçüləri və cəmiyyətə təsiri ilə daha çox maraq doğuran mövzuya çevrilir. Bu marağın xüsusilə sənayeləşmiş ölkələrdə inkişaf etdiyini söyləmək olar, lakin bu sahədə lazım olan biliklər hələ də ölkəmizdə yetərincə istehsal olunmamışdır. Gənclərə işləmək hüququnun verilməsi və onların işsizlikdən qorunması işsizliyin psixososial

nəticələrinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə iqtisadi inkişafın sürətlə həyata keçirilməli, bu prosesdə qarşıya çıxan işsizlik kimi sosial problemlərin həlli üçün sosial yardım və xidmətlər təşkil edilməlidir. Bu yanaşma sosial dövlət anlayışının, insan hüquq və azadlıqlarına həssaslığın tələbi kimi qiymətləndirilməlidir.

Gənclər təşkilatlarında bilavasitə iştirak edərək həyat bacarıqları qazana bilmələri və təkbaşına dayana bilmələri üçün icma əsaslı imkanlardan yararlanmalarına dəstək verilməlidir. Məşğulluq və ya təcrübə imkanları təklif edən iş yerləri ilə gənclər təşkilatları arasında əlaqələr qurulmalıdır. Gənclər aşağı faizli kredit imkanlarından yararlana bilməlidirlər. Bundan əlavə, mövcud siyasətlər gənclərin həyatlarına təsir edən qərarlarda iştirak etməyə imkan verən sosial inteqrasiyaya yönəlmiş siyasətlər olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Abuse of a position of vulnerability and other “means” within the definition of trafficking in persons. United Nations Office on Drugs and Crime. New York. 2013. 108 p.*
2. *Martin P., Weaver D. Social Security: A Program and Policy History. Social Security Bulletin. Vol. 66, No 1, 2005. 15 p.*
3. *Алисиевич Е.С. К вопросу об определении понятия «Уязвимые группы» в международном праве прав человека // Евразийский юридический журнал. 2013. № 1(56). с. 29-33.*
4. *Алисиевич Е.С. Поощрение и защита прав уязвимых групп в международном праве. М.: РУДН, 2012. 432 с.*
5. *Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. Монография. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. 176 с.*
6. *Мобилизация сообществ для расширения прав и возможностей уязвимых групп женщин и мужчин. Совместная программа интегрированного местного развития. Молдова. 2012. 112 с.*
7. *Несмеянова С.Э., Калинина Е.Г. Концепция уязвимости отдельных групп лиц: международный и национальный опыт // Конституционное право. 2017. № 4. с. 7-12.*

Ə.N.Məmmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ali.memmedli.0000@gmail.com

GENDER BƏRABƏRLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA SOSIAL İŞİN ROLU

Xülasə

Gender bərabərliyi həm praktikaya, həm də sosial müdaxilələrin nəticələrinə təsir edərək sosial iş sahəsinə mühüm təsir göstərir. Sosial işdə gender bərabərliyinə nail olmaq müxtəlif gender identifikasiyalarına sahib olan şəxslərin ədalətli və qərəzsiz xidmətlərlə təmin olunmasına şərait yaradır. Bu, inklüziv və ədalətli cəmiyyət yaratmaq üçün vacibdir. Sosial işçilər gender əsaslı ayrı-seçkilik, zorakılıq və bərabərsizliklərin həllində mühüm rol oynayirlar. Onlar bərabər imkanları təşviq edən, stereotiplərə meydan oxuyan və fərdlərə genderlə bağlı problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün dəstək verən siyasətləri müdafiə edirlər. Bundan əlavə, sosial işdə gender-inklüziv yanaşma müxtəlif şəxslərin unikal ehtiyaclarını və təcrübələrini tanımaq və onlara müraciət etməklə, icmaların ümumi rifahına töhfə verməklə həyata keçirilən sosial işin effektivliyini artırır.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Резюме

Гендерное равенство оказывает значительное воздействие на область социальной работы, влияя как на практические подходы, так и на результаты социальных вмешательств. В социальной работе достижение гендерного равенства включает в себя создание условий для обеспечения справедливого и беспристрастного обслуживания лиц с различными гендерными идентификациями. Это является ключевым элементом для создания инклюзивного и справедливого общества. Социальные работники играют важную роль в решении проблем гендерной дискриминации, насилия и неравенств. Они отстаивают политики, способствующие поощрению равных возможностей, борются со стереотипами и поддерживают лиц в решении проблем, связанных с гендером. Кроме того, гендерно-инклюзивный подход в социальной работе повышает эффективность, признавая и учитывая уникальные потребности и опыт разнообразных личностей, что способствует общему благосостоянию общества.

THE ROLE OF SOCIAL WORK IN ENSURING GENDER EQUALITY

Summary

Gender equality has a significant impact on the field of social work, influencing both practical approaches and the outcomes of social interventions. In

social work, achieving gender equality involves creating conditions for individuals with various gender identities to access fair and unbiased services. This is crucial for building an inclusive and just society. Social workers play a vital role in addressing gender-based discrimination, violence, and inequalities. They advocate for policies that promote equal opportunities, challenge stereotypes, and support individuals in addressing gender-related issues. Additionally, a gender-inclusive approach in social work enhances effectiveness by recognizing and addressing the unique needs and experiences of diverse individuals, contributing to the overall well-being of communities.

Açar sözlər: *gender, gender bərabərliyi, diskriminasiya, sosial iş, bərabərlik*

Ключевые слова: *гендер, гендерное равенство, дискриминация, социальная работа, равенство*

Key words: *gender, gender equality, discrimination, social work, equality*

Giriş

Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin təmin olunması mövzusu son illərdə diqqət mərkəzindədir. Hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar və digər müvafiq qurumlar bu məsələyə ciddi önəm verməkdədirlər. Lakin, gender bərabərliyinin reallaşdırılması prosesi hələ də çətinliklərlə üzləşir. Bu məsələləri anlamaq və müzakirə etmək üçün sosial işin bu prosesdə oynadığı kritik rolu anlamaq vacibdir. Bu məqalə sosial işin gender bərabərliyinin təmin edilməsindəki rolunu və bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətləri müzakirə edəcəkdir. Sosial işin, gender bərabərliyinin inkişafına səmərəli şəkildə təsir göstərmək üçün hansı strategiyalara sahib olduğunu və bu strategiyaların nə qədər effektiv olduğunu anlamaq, gender bərabərliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli bir addımdır.

Mövzunun aktuallığı: Gender bərabərliyinin təmin edilməsi, dünya cəmiyyətlərində mövcud olan gender bərabərsizliklərinin və diskriminasiyanın qarşısının alınması üçün vacib bir məsələdir. Bu məsələ, müasir dünyada daha da artan bir aktual məsələ kimi yer tutur və sosial işin bu sahədə oynadığı rol, daha da vacib hala gəlir. Gender bərabərsizliklərinin hələ də müxtəlif cəmiyyətlərdə geniş yayıldığı və mövcud olduğu reallıqdır. Hətta bu sahədə qəbul olunmuş qanunlar hələ də bir çox yerlərdə gender bərabərsizliklərinin həllində kifayət qədər effektiv olmamışdır. Bu, gender bərabərliyinin təmin olunmasının hələ də ciddi bir tələb olduğunu və bu sahədə sosial işin əhəmiyyətli bir rola malik olduğunu vurğulayır.

Son illərdə gender bərabərliyi ilə əlaqədar məsələlərə artan diqqətə baxmayaraq, hələ də bir çox cəmiyyətlərdə gender bərabərsizlikləri və diskriminasiya ilə mübarizədə ciddi inkişaf olmamışdır. Bu, gender bərabərliyinin təmin olunması istiqamətində əhalinin gündəlik həyatında hələ də bir çox məsələni həll etməyə davam edildiyini göstərir və sosial işin gender

bərabərliyi məsələlərində həlledici bir güc olaraq mövcudluğunun və əhəmiyyətinin artmasını təmin edir. Gender bərabərliyi məsələləri insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində özünü göstərir. İş yeri mühitlərində, siyasi qurumlarında, təhsil sistemlərində və sosial qurumlarda gender bərabərsizliklərinə qarşı mübarizə, bu sahədə fəal cəmiyyət üzvləri, aktivistlər və sosial iş təşkilatları tərəfindən artan bir diqqət və qayğı ilə qarşılır. Gender bərabərliyinin təmin olunması mövzusu, global ölçüdə bir çox ölkənin də mövqeyini dəyişdirir. Artan feminist aktivizm, gender bərabərliyi ilə bağlı beynəlxalq qurumların və təşkilatların dəstəyi və müdaxilələri bu məsələnin dünya səviyyəsində də aktual və əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləyir. Bütün bu səbəblər nəzərə alındıqda, gender bərabərliyinin təmin olunması mövzusu, günümüz dünyasında sosial işin əhəmiyyətli bir mövzusu olaraq mövcudluğunu qoruyur və sosial işin bu sahədə oynadığı rolu daha da vacib hala gətirir.

Tədqiqatın məqsədi: Gender bərabərliyi məsələləri insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir. Bu sahədə aparılan bir tədqiqatın bir sıra mühüm məqsədləri vardır. Birinci məqsəd ondan ibarətdir ki, gender bərabərliyinin təmin olunmasında sosial işin rolu mövzusunda aparılan tədqiqat bu sahədə olan biliklərin artırılmasına xidmət edir. İkinci məqsəd gender bərabərliyini, mümkün bərabərsizlikləri və problemləri daha yaxından görməyə kömək etməkdir. Üçüncü məqsəd sosial işin gender bərabərliyinin təmin olunması üzərindəki konkret təsirlərini və effektivliyini ölçməkdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Gender bərabərliyini təmin olunmasında sosial işin rolu mövzusunda həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bunlara misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən hazırlanan 2020-ci il üzrə hesabatı göstərə bilərik. Bu hesabat, gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini, o cümlədən dövlətin vəzifələri, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı görülmüş işləri və irəliləyişləri əks etdirir [3]. Lena Dominelli tərəfindən yazılan “Claming Women’s Places in the World: Social Workers’ Roles in Eridating Gender Inequalities Globally” adlı məqaləsində sosial işçilərin gender bərabərliyi və sosial dəyişikliklər üçün mübarizədə rolu haqqında danışılır [4, səh. 63-70].

Gender bərabərsizliyinin yayılması: Gender bərabərsizliyi, cəmiyyətdəki fərdlərin cinsiyətinə əsaslanan bərabərsizlik və diskriminasiyanın bir nümunəsidir. Bu məsələ, dünya üzrə bir çox ölkədə hələ də yayılmış və daim müzakirə olunan bir məsələdir. İşin əsasında, genderə əsaslanan bərabərsizlik və diskriminasiya, bir gender qrupunun, əsasən qadınların, digər gender qrupu ilə müqayisədə aşağı qiymətləndirilməsi, məhdudlaşdırılması və ya fürsətlərin məhdudlaşdırılması ilə nəzərdə tutulur. Gender bərabərsizliyinin yayılmasının arxasında bir çox faktor var. İbtidai olaraq, tarix boyu mövcud

olan gender stereotipləri və rollarının qəbul edilməsi, genderə əsaslanan ictimai normalar, mədəni və dinamik faktorlar və qanunvericilikdəki genderə əsaslanan bərabərsizliklər, gender bərabərsizliyinin qorunmasına və yayılmasına səbəb olmuşdur. Bir çox sahədə gender bərabərsizliyi hiss olunur. Ən aydın nümunələrdən biri iqtisadi sahədir. Hələ də bir çox ölkədə, qadınlar kişilərə nisbətə daha az əmək haqqı alır və yüksək məsuliyyətli və ya texniki vəzifələrə gətirilməkdən məhrum qalır. Bundan başqa, siyasi sahədə də gender bərabərsizliyi hiss olunur. Qadınların siyasi qüvvələrinə və qərar vermə prosesinə qatılmağı məhdudlaşdırılır və bu, cəmiyyətdə gender bərabərsizliyinin davamlı olduğunu göstərir [1, səh. 84-88].

Gender bərabərsizliyinin səbəbləri: Gender bərabərsizliyinin səbəbləri, müxtəlif və qarışıq faktorlarla əlaqəlidir və geniş bir spektrumu əhatə edir. Tarix boyu yaradılmış gender stereotipləri və rollarının davam etdirilməsi və yaşadılması bu bərabərsizliyin səbəblərindən biridir. Tarix boyu, cəmiyyətlər kişilərə və qadınlara müxtəlif rollar vermişdir, bu da genderə əsaslanan ayrı-seçkiliyin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu stereotiplər və rollar, cəmiyyətdə gender bərabərsizliyin əsasını təşkil edir və hələ də müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Mədəni və dinamik faktorlar da gender bərabərsizliyinin səbəbləri arasında əhəmiyyətli yer tutur. Mədəni normalar və dini inanclar, genderə əsaslanan bərabərsizliklərin təbliğ edilməsində və dəstəklənməsində rol oynayır və bu da gender bərabərsizliyinin davamlı olaraq qalmasına səbəb olur. Gender bərabərsizliklərinin yaranma səbəblərindən biri də siyasi və iqtisadi səbəblərdir. Siyasi və iqtisadi qüvvələr, qanun və siyasətlərlə qadınların və kişilərin eyni fürsətlərə malik olmalarını təmin etməkdən imtina edərək, genderə əsaslanan bərabərsizliklərin davam etməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsində, iş bazarında, siyasi sferada və müxtəlif sahələrdə gender bərabərsizliyi hiss olunur [5].

Gender bərabərliyinin təmin olunmasının əhəmiyyəti: Gender bərabərliyinin təmin olunması, cəmiyyətdə gender bərabərsizlikləri ilə mübarizə və bu bərabərsizlikləri aradan qaldırmağa yönəlmiş tədbirlər həyata keçirmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu, sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə cəmiyyətin ümumi rifahını artırmağa və daha ədalətli və inklüziv bir mühitin yaradılmasına nail olmağa kömək edir. Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin təmin olunması, ədalətli və bərabər fürsətlərin bütün insanlar arasında bərabər şəkildə bölünməsi deməkdir. Bu, gender bərabərsizlikləri ilə mübarizə, bərabər fürsətlər və hüquqların təminat altına alınması, cəmiyyətin inkişafının və bütövlüyünün əsaslı şərtlərindən birini təşkil edir. Gender bərabərliyi, cəmiyyətdə müxtəlif gender identifikasiyasına sahib olan bütün fərdlərin eyni şərtlərdə tərbiyə olunması, iqtisadi və siyasi fəaliyyətlərdə eyni fürsətlərə sahib olmağı, sağlamlıq və təhsil sahələrində müstəqil iradələrini göstərə bilmələrini təmin etmək üçün mübarizə aparın bir prinsipdir. Bu,

qadınların və kişilərin, mövcud gender stereotiplərindən azad olaraq, özlərini hər sahədə ifadə etmələri və potensiallarını tam şəkildə reallaşdırmaları üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Gender bərabərsizliklərinin aradan qaldırılması, cəmiyyətin ümumi inkişafı və sürətli modernləşməsinin əsas ünsürlərindən biridir. Bu prinsip, hüquqi və siyasi təşkilatların gender bərabərsizlikləri ilə mübarizədə daha effektiv və sürətli addımlar atmağa çağırır. Qadınların siyasi fəaliyyətlərə daha aktiv qatılması, iqtisadi sahədə daha çox fürsət əldə etməsi və mədəni təsirin gücləndirilməsi, cəmiyyətin daha tolerant və çeşidli olaraq inkişaf etməsini təmin edir [2, səh. 29-37].

Gender bərabərsizliklərinin azaldılmasında sosial işin rolu: Gender bərabərliyinin təmin edilməsində sosial iş çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial iş cəmiyyətdə müxtəlif gender identifikasiyalarına sahib olan fərdlər üçün bərabər imkanların yaradılmasına və cinsi ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmağa yönəlmiş müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Sosial iş müxtəlif gender identifikasiyasına sahib olan fərdlərin hüquqlarını müdafiə edərək gender əsaslı zorakılığa qarşı mübarizə aparır və gender bərabərliyinin təbliğində əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial işçilər gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün lazımı tədbirlərin planlaşdırılmasında və icrasında dövlət orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu proses cəmiyyətdəki bərabərliyin və ədalətin gücləndirilməsində mühüm bir amildir. Sosial iş cəmiyyətdə gender bərabərliyini təmin etmək üçün bir sıra funksiyalar həyata keçirir. Bu funksiyalardan biri də təhsil və məlumatlandırma funksiyasıdır. Sosial işçilər tərəfindən təhsil və məlumatlandırma prosesləri vasitəsilə cəmiyyətdə gender bərabərliyinin anlaşılması və buna dair fərqli məsələlərin müzakirəsi təmin olunur. Bu, insanların gender bərabərliyinə münasibəti və bu sahədə baş verən diskriminasiya hallarını anlamaq və aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Sosial işçilərin təhsil və məlumatlandırma vasitəsilə insanlara gender məsələləri ilə bağlı doğru, obyektiv və ən son məlumatları təqdim etmələri çox vacibdir. Bu, cəmiyyətdə gender bərabərsizliyinə səbəb olan miflərin və yanlış inancların qarşısını almağa kömək edir. Həm də sosial iş təhsil və məlumatlandırma vasitəsilə insanlara gender bərabərliyi ilə əlaqədar siyasət və qanunların vacibliyini anlamağa kömək edir.

Sosial iş gender bərabərliyinin təmin olunmasında dəstək və müdafiə funksiyasını da həyata keçirir. Sosial işçilər fərdlərə və qruplara psixoloji və sosial dəstək olmaqla yanaşı, onların hüquqlarını müdafiə edərək, gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasına kömək edirlər. Sosial işin dəstək funksiyası ondan ibarətdir ki, sosial işçilər tərəfindən gender əsaslı diskriminasiya və zorakılığa məruz qalan şəxslərə məsləhət və reabilitasiya xidmətləri təqdim olunur. Həmçinin, gender bərabərliyi ilə bağlı maarifləndirmə və şüur yüksəltmə proqramları vasitəsilə cəmiyyətdə məlumatlılığı artırırırlar. Sosial işin müdafiə funksiyasının məqsədi isə ondan

ibarətdir ki, sosial işçilər gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün hüquqi və institusional çərçivələrin gücləndirilməsində aktiv rol oynayırlar. Onlar, gender əsaslı ayrı-seçkiliyin və zorakılığın qarşısının alınması üçün qanunvericilik təşəbbüslərini dəstəkləyir və bu sahədəki beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsində iştirak edirlər.

Gender bərabərliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli bir rola sahib olan sosial iş funksiyası da siyasət və qanunvericilikdə iştirak funksiyasıdır. Bu funksiya, gender bərabərliyinin həm yerli, həm də milli səviyyədə təşviq edilməsini və qanunvericiliyə gender məsələlərinin inteqrasiyasını əhatə edir. Sosial işçilər, gender bərabərliyi məsələlərində siyasət formalaşdırma proseslərində iştirak edərək, gender əsaslı diskriminasiyanın qarşısının alınmasına və gender bərabərliyinin təmin edilməsinə töhfə verirlər. Onlar, qadınların və kişilərin bərabər təmsilçiliyinin təşviq edilməsi, qərar qəbulu proseslərində gender bərabərliyinin nəzərə alınması və gender əsaslı zorakılığa qarşı mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən siyasətçilərə məsləhət və dəstək göstərilir. Sosial işçilər həmçinin qanunvericilik proseslərində gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün lazımi dəyişikliklərin edilməsində və yeni qanunların hazırlanmasında da iştirak edirlər. Onlar, gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı qanun layihələrinin hazırlanmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayırlar. Həmçinin, gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsində və gender bərabərliyi mədəniyyətinin təbliğində fəal iştirak edirlər [4, səh. 63-70].

Nəticə

Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi, hər bir fərdin potensialını tam şəkildə inkişaf etdirməsi və iştirak etməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını tələb edir. Sosial işin bu prosesdəki rolu, yalnız dəstəkləyici və müdafiəçi funksiyalarla məhdudlaşmır, həmçinin siyasət və qanunvericilikdə iştirak, təhsil və məlumatlandırma, ictimai şüurun artırılması kimi geniş spektrli fəaliyyətləri əhatə edir. Sosial işçilər, gender bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində cəmiyyətin hər səviyyəsində fəal rol oynayaraq, həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda dəyişikliklərə səbəb olurlar. Gender bərabərliyinin təmin olunması, yalnız qadınların və kişilərin bərabər hüquqlarının tanınması deyil, həm də onların həyatın bütün sahələrində bərabər imkanlardan yararlanmalarını da əhatə edir. Bu baxımdan, sosial işçilərin rolu, gender bərabərliyinin hər bir fərdin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və cəmiyyətin inkişafına töhfə vermək üçün mühüm bir vasitə olaraq qalır. Nəhayət, sosial işçilərin gender bərabərliyinin təmin edilməsindəki iştirakı, cəmiyyətdəki bərabərlik və ədalət anlayışlarını gücləndirir və hər bir fərdin hüquqlarının qorunmasına və təmin edilməsinə kömək edir. Bu, həm indiki,

həm də gələcək nəsillər üçün daha ədalətli və inklüziv bir dünya qurmağa doğru atılmış mühüm bir addımdır.

Ədəbiyyat

1. C.N.Kiboro, O.N.Gakuru, J.Misaro. *Role of Social Work in Minimizing Sexual and Gender Inequalities. Research on Humanities and Social Sciences. Vol.4, No.14, 2014. p.84-88*
2. E.Səfərov, N.Səfərova. *Gender Bərabərliyi. Bakı - 2023. səh. 200*
3. "Gender bərabərliyinin təminatları haqqında" Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2020-ci il üzrə məlumatı. Bakı - 2021. səh. 55
4. Lena Dominelli. *Claming Women's Places in the World: Social Workers' Roles in Eridating Gender Inequalities Globally. Handbook of İnternational Social Work Human Rights, Development and The Global Profession. 2011. p.63-70*
5. X.Abdullazadə. "Əmək şəraitində baş verən gender bərabərsizliyinin hüquqi aspektləri nələrdir?". Bakı - 2022. <https://www.injuria.az/news/emek-seraitinde-bas-veren-gender-berabersizliyinin-huquqi-aspektleri-nelerdir>

C.E.Səmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
jeylasamedzade@gmail.com

PISA 2025-DƏ QIYMƏTLƏNDİRİLƏCƏK OLAN ŞAĞIRD BACARIQLARI VƏ MEYARLAR

Xülasə

Bu məqalədə 2024-cü ildə sınaq mərhələsi, 2025-ci ildə isə əsas mərhələsi keçiriləcək olan, ölkəmizin də iştirak etdiyi Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirilməsi Proqramı (PISA) çərçivəsində ölçülən şagird bacarıqları və qiymətləndirmə standartları araşdırılır. PISA şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə göstəricilərini beynəlxalq müstəvidə müqayisə etmək imkanı tanıyan əsas beynəlxalq qiymətləndirmədir. Məqalədə PISA 2025-də fokuslanılması nəzərdə tutulan bacarıq sahələri və şagird nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunacaq standartlar ətrafı müzakirə olunur.

Məqalə PISA 2025-in məqsədi, metodologiyası və qiymətləndirmə prosesini izah edir və şagird bacarıqlarının ölçülməsi meyarlarını araşdırır. Bunlarla yanaşı, PISA-nın beynəlxalq təhsil siyasətləri və təcrübələrinə təsiri müzakirə edilir.

Araşdırmada beynəlxalq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan standartların aktuallığı, gündəmlə uyğunluğu haqqında danışılır və təhsil sistemlərinin təkmilləşdirilməsində, beynəlxalq müqayisələrin aparılmasında PISA-nın rolu təhlil edilir.

НАВЫКИ СТУДЕНТОВ И КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ В PISA 2025

Резюме

В данной статье рассматриваются навыки учеников и стандарты оценки, которые будут измерены в рамках Международной Программы оценки образовательных достижений учащихся (PISA), в которой также принимает участие наша страна, с испытательным этапом в 2024 году и основным этапом в 2025 году. PISA является основной международной оценкой, которая дает возможность сравнивать успехи учащихся в чтении, математике и науке на международном уровне. В статье подробно обсуждаются области навыков, на которые будет сосредоточено внимание в PISA 2025, а также стандарты, которые будут использоваться при оценке результатов учащихся.

В статье разъясняются цели, методология и процесс оценки PISA 2025 года, а также рассматриваются критерии, которые будут использоваться при измерении успехов учащихся. Кроме того, обсуждается влияние PISA на международные образовательные политики и практику.

Исследование анализирует актуальность и своевременность стандартов, используемых при оценке международных достижений учащихся,

и рассматривает роль PISA в совершенствовании образовательных систем и проведении международных сравнений.

STUDENT SKILLS AND CRITERIA TO BE ASSESSED IN PISA 2025

Summary

This article examines the student skills and assessment standards to be measured within the framework of the Programme for International Student Assessment Program (PISA), which our country is also participating in, with its pilot phase in 2024 and main phase in 2025. PISA is the primary international assessment that provides the opportunity to compare students' performance in reading, mathematics, and science on an international level. The article thoroughly discusses the skill areas to be focused on in PISA 2025 and the standards to be used in evaluating student outcomes.

The article elucidates the objectives, methodology, and assessment process of PISA 2025, as well as examining the criteria to be used in measuring student performance. Additionally, it discusses the impact of PISA on international education policies and practices.

The research analyzes the relevance and timeliness of the standards used in the assessment of international student achievements and examines the role of PISA in improving education systems and conducting international comparisons.

Açar sözlər: PISA 2025, beynəlxalq şagird qiymətləndirmə tədqiqatı, bacarıq, dəyərləndirmə, meyar

Ключевые слова: PISA 2025, международное исследование по оценке учащихся, навыки, оценка, контрольные показатели

Key words: PISA 2025, international student assessment study, skills, assessment, benchmark

Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirilməsi Proqramı (PISA) dünya ölkələri arasında təhsilin keyfiyyətini dəyərləndirmək və ölkələr arasında müqayisələr aparmaq üçün irəli sürülən mühüm təşəbbüsdür. PISA İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən hər üç ildən bir dünya üzrə milyonlarla şagird üçün təşkil olunan beynəlxalq qiymətləndirmədir. PISA başda olmaqla, digər beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarının həyata keçirilməsindəki əsas məqsəd mövcud təhsil vəziyyətinin öyrənilməsi, təhsil sistemlərinin beynəlxalq çərçivədə müqayisəsi, ölkə üzrə təhsilin güclü və zəif cəhətlərinin analizi, əldə olunan çıxar və nəticələrin təhsil sistemində tətbiqi sayəsində siyasətin dəyişdirilməsi, yaxud təkmilləşdirilməsidir.

PISA 15 yaşlı şagirdlərin oxuyub-anlama, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bacarıqlarını, bütün bunların fonunda işə yaradıcı təfəkkürü qiymətləndirir. Burada təkcə akademik biliklərə deyil, həmçinin aşağıdakı əsas nüanslara diqqət yetirilir:

➤ Tətbiq: öyrənənlərin məktəbdə və məktəbdən kənarında öyrəndiklərini sosial həyata qatılmaq üçün nə dərəcədə istifadə edə bildiyi;

➤ Münasibətlər: öyrənənlərin yanaşmaları, münasibətləri və motivasiyaları haqqında məlumatlar;

➤ 21-ci əsr bacarıqları: 21-ci əsrdə öyrənənlərin mürəkkəb problemləri həll etməyə, tənqidi düşünməyə və effektiv ünsiyyət qurmağa necə hazır olduqlarını daha yaxşı başa düşmək üçün daim “rəqəmsal dünyada öyrənmə” və ya “tənqidi media savadlılığı” kimi yeni qiymətləndirmə sahələri araşdırılır.

Buna görə də, PISA qiymətləndirmə tədqiqatı iştirakçı ölkələrin təhsil sistemlərinin effektivliyini, şagirdlərin real həyat bacarıqlarını nə dərəcədə inkişaf etdirdiyini anlamaq üçün mühüm vasitədir. Nəzərə alsaq ki, 15 yaş bir çox ölkədə icbari təhsilin son ilinə təsadüf edir, bu, müxtəlif ölkələrin bir icbari təhsil dövründə şagirdlərə nə qazandırdığını daha səmərəli şəkildə anlamağa və müqayisə etməyə kömək edir.

PISA 2025-də şagirdlərin dəyişməkdə olan dünyaya və qlobal rəqabətə hazır ola bilmələri üçün qiymətləndirmənin təbiət elmləri çərçivəsində iqlim dəyişiklikləri və “saxta / etibarlı olmayan xəbərlər” kimi aktual qlobal problemlərin həllində gələcək nəsil üçün vacib hesab olunan bacarıqlar test olunacaq.

Bu məzmununda şagirdlərin:

- Data və dəlilləri analiz etmək üçün elmi bacarıqlardan istifadə etmələri dəyərləndiriləcək;

- Davamlılıq və ətraf mühit üçün fəaliyyətləri stimullaşdırmaq üzrə fənn bilgilərindən necə istifadə edəcəkləri araşdırılacaq;

- Sağlamlıq, ətraf mühit və dünya haqqındakı əsas bilikləri gündəlik həyatda nə dərəcədə tətbiq edə bildikləri qiymətləndiriləcək.

Hal-hazırda böyük təhlükələrdən hesab olunan və dünya ölkələrində ciddi narahatlıq doğuran etibarlı olmayan mənbələrə istinad etmə, təhrif olunmuş xəbərlərə inanma və s. kimi situasiyalarda şagirdlərin media savadlılığını, kütləvi informasiya vasitələrindən düzgün istifadəsini ölçən bir sual nümunəsi ilə tanış ola bilirik (sual nümunəsi OECD tərəfindən rəsmi veb-saytda yerləşdirilmişdir).

Kimə inanmalıyıq?

Fərz edin ki, Facebook-da peyvəndlərin təhlükəli olması fikrini dəstəkləyən bir məqalə oxuyursunuz. Aşağıdakı səbəblərdən hansı, yaxud hansılar oxuduqlarınızın doğru olub-olmaması barədə sizdə şübhə doğurar? Sizi bu məqalənin düzgünlüyünü araşdırmağa sövq edəcək səbəb və ya səbəbləri işarələyin.

- Məqalə bir jurnalda onlayn olaraq yayımlanmışdır.
- Məqaləyə hələ ki, ekspert rəyi verilməyib.
- Məqalə elmi fikir ortaqlığına uyğun gəlmir.

- Elmi fikir ortaqlığı bu məqalə ilə həmfikir deyil.
- Elm adamları heç vaxt eyni fikirdə olmurlar.

Bu nümunə peyvəndlər haqqında etibarlı məlumatın müəyyənləşdirilməsinə aiddir. Bu bölmənin tətbiq sahəsi **sağlamlıqla bağlı təhlükələrdir** və məzmun sahəsi **qlobaldır**.

Andreas Şleyxer PISA 2025-in təbiət elmləri çərçivəsinin əsas məqamlarını izah edərək “Google-un hər şeyi bildiyi” dünyada uğurun əslində çevikliyi, əsnəkliyi tarazlaşdırmaq və davamlılığı təşviq etməkdən ibarət olduğunu, gələcəkdəki işlərin tənqidi düşünmə, mürəkkəb problemləri idarə etmək və qeyri-müəyyənliklə başa çıxmaq bacarıqlarını tələb edəcəyini bildirir. Təbiət elmləri üzrə təhsilin gənclərin rəqəmsal dünyada uğurlu olmasını təmin etmək üçün açar rolunu oynadığı və elmi faktlara, tutarlı arqumentlərə söykənən informasiyanı yalan məlumatdan ayırmağın çox vacib olduğu vurğulanır.

Beləliklə təbiət elmləri sahəsində biliyə malik olan öyrənənlərin icma daxilində elmi araşdırmaların qiymətləndirilməsi və tədqiqat nəticələrinin paylaşılması da daxil olmaqla, elmi tədqiqat üçün göstərilən səyləri başa düşmələri gözlənilir.

Şagirdlərdən aşağıdakı bacarıqları nümayiş etdirməklə suallara və elmi araşdırmalara yanaşmaq üçün məlumatları elmi üsullarla qurmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək və şərh etmək tələb olunur:

- Verilmiş elmi araşdırmada sualın müəyyən edilməsi;
- Vəziyyətə uyğun eksperimental dizaynın təklif edilməsi;
- Suala cavab vermək üçün eksperimental dizaynın uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək;
- Müxtəlif təsvirlərdə təqdim olunan məlumatların şərhini, onlardan müvafiq nəticələr çıxarmaq və onların nisbi dəyərini qiymətləndirmək.

Bu bacarıqlar eksperimental tədqiqatın əsas xüsusiyyətləri, tətbiqləri, elmi tədqiqatın digər formaları (məzmun və metodoloji biliklər) və elmin irəli sürdüyü hər hansı bir iddianın (epistemoloji bilik) yoxlanılması üsullarının funksiyası haqqında bilikləri tələb edir. Həmçinin məlumatları təhlil etmək və ya ümumiləşdirmək üçün əsas riyazi alətlərdən istifadə bacarığı da tələb oluna bilər.

PISA 2018 nəticələrinə əsasən, İƏİT-ə üzv olan ölkələrdəki öyrənənlərin 79%-i iqlim dəyişikliyi və qlobal istiləşmə haqqında bilikli olduqlarını, məktəb rəhbərlərinin 88%-i qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə təhsil proqramlarında (kurikulum) yer aldığını bildirib. Ümumilikdə, öyrənənlərin 78%-i “qlobal mühitə sahib çıxmaq mənim üçün önəmlidir” ifadəsi ilə razı olduğunu, yaxud tamamilə razı olduğunu bildirib.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq çağın digər böyük problemlərindən olan iqlim dəyişiklikləri, onları anlamaq və izah etmək barədə tədqiqat zamanı dəyərləndirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyət və bacarıqlar bunlardır:

- Canlıların yer kürəsi sistemi ilə qarşılıqlı təsirini izah etmək;
- Ətraf mühiti yeniləmək və davamlılığa nail olmaq üçün arqumentlərin əldə olunduğu fərqli mənbələrin dəyərləndirilməsinə, yaradıcı və tənqidi düşüncənin tətbiqinə əsaslanan tədbir görmək məqsədilə şüurlu şəkildə qərarlar almaq;
- Sosial-ekoloji böhranların həlli yollarını axtararkən fərqli perspektivlərə hörmətlə yanaşmaq və optimist olmaq.

PISA 2025 həmçinin təbiət elmləri və ekoloji təhsillə bağlı problemləri aşkar edən xüsusi məzmun sahələrindəki səriştə və bilikləri qiymətləndirir. Bu məzmun sahələri məktəblərdə öyrədilən akademik məzmunla məhdudlaşmır. Əksinə, məzmun sahələri 15 yaşlı şagirdlərin əldə etmiş olduğu və onların maraqlarına uyğun hesab edilən bilik və anlayış əsasında seçilir.

Qiymətləndirmə meyarlarında əsas diqqət aşağıdakılarla əlaqəli vəziyyətlərə yönəldilmişdir:

- Şagirdin özü, ailəsi və həmyaşıl qrupları (şəxsi);
- Cəmiyyət/icma (yerli və milli);
- Dünya miqyasındakı yaşam (qlobal).

Şəxsi, yerli, milli və qlobal kontekstlərdə əsas qiymətləndirmə meyarları üçün məzmun sahələri kimi istifadə olunan elm və texnologiyanın tətbiqi sahələri bunlardır: sağlamlıq və xəstəlik, təbii sərvətlər, ətraf mühit, təhlükələr, elm və texnologiyanın sərhədləri. Aşağıdakı cədvəldə məzmun sahələrinə dair bir neçə nümunəni nəzərdən keçirə bilərik.

<i>Şəxsi/fərdi səviyyədə yanaşma</i>	<i>Lokal/milli səviyyədə yanaşma</i>	<i>Qlobal səviyyədə yanaşma</i>
Sağlamlığın qorunması	Həkim kontrolu	Yoluxucu xəstəliklər
Qidalanma	Qida təhlükəsizliyi	Sağlam həyat tərzinin seçilməsi
Peyvənd olunma	Cəmiyyətin sağlamlığı	Okeanların turşulaşması, çirklənmənin və hava keyfiyyətinin idarə olunması
Həyat tərzini üzrə seçimlərin risk dəyərləndirməsi	Yaşam keyfiyyətinin qorunması	İqlim dəyişikliklərinin yaratdığı təhlükələr

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirmə Proqramı olan PISA 2025-ci ildə şagirdlərin daha çox dünyadakı mümkün

risklər, onların dəyərləndirilməsi və azaldılması ilə bağlı bacarıqlarının dəyərləndirilməsi üzərində dayanacaq.

Ədəbiyyat

1. Deta, U. A., Ayun, S. K., Laila, L., Prahani, B. K., & Suprpto, N. (2024). PISA science framework 2018 vs 2025 and its impact in physics education: Literature review. *Momentum: Physics Education Journal*, 8(1), 95-107.
2. Marconi, G., Cascales, C. C., Covacevich, C., & Halgreen, T. (2020). What matters for language learning?: The questionnaire framework for the PISA 2025 Foreign Language Assessment.
3. White, P. J., Ardoin, N. M., Eames, C., & Monroe, M. C. (2023). Agency in the Anthropocene: Supporting document to the PISA 2025 Science Framework.
4. PISA 2025 Science Framework. (n.d.). <https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/>
5. Rothery, H. (2024, February 6). What does the PISA 2025 Science Framework tell us about the future of science education? OUP Science Citizens. <https://sciencecitizens.oup.com/what-does-the-pisa-2025-science-framework-tell-us-about-the-future-of-science-education/>
6. UNESCO. (2023, February 3). #2022NEQMAPAnnualMeeting | What's new in PISA 2025 / Andreas Schleicher [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=VDkTG8V-HMo>

S.Ş.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevil.eliyeva47@gmail.com

TƏKRAR ALI TƏHSİLİN MÜASİR KONSEPSİYALARI VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Xülasə

Təkrar ali təhsil məzmun və mahiyyətinə görə müasir dövrümüzdə fasiləsiz təhsilin təmin edilməsində əsaslı rol oynayır. Bu konsepsiyalar fasiləsiz təhsil prosesini nizama qoyur və daha da məhsuldar olmağına kömək edir. Həmçinin ali təhsil fəaliyyətinin məqsədlərinin formalaşmasına əsaslı zəmin yaradır. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün təhsilverən bu konsepsiyaları mənimsəməli və fəaliyyəti zamanı doğru tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Təkrar ali təhsilin formalaşmasında onun rolunun və yerinin düzgün formalaşmasında dövlətin strategiyalarının əvəzsiz rolu var. Məqalədə bu mövzuda aparılmış bir çox tədqiqatlara yer verilmiş fasiləsiz təhsilin yeri və rolu haqqında tədqiqatlar araşdırılmışdır.

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПОВТОРНОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Повторное высшее образование по своему содержанию и характеру играет жизненно важную роль в обеспечении непрерывного образования в наше время. Эти понятия регулируют процесс непрерывного образования и помогают ему стать более эффективным. Она также обеспечивает основу для формирования целей высшего образования. Для достижения этих целей они должны усвоить эти концепции и уметь применять их в своей работе.

Государственные стратегии играют неотъемлемую роль в формировании роли и места высшего образования. В статье были затронуты многие вопросы, рассмотрено место и роль непрерывного образования.

MODERN CONCEPTS AND DEVELOPMENT TRENDS OF REPEATED HIGHER EDUCATION

Summary

Repeated higher education, by its content and nature, plays a vital role in providing continuing education in modern times. These concepts regulate the process of continuing education and help it become more efficient. It also provides a basis for shaping the goals of higher education. To achieve these goals, you need to adopt these concepts and be able to apply them during their work.

Government strategies play an integral role in shaping the role and place of higher education. The article examined most of the topics and examined the place and role of continuing education.

Açar sözlər: əlavə təhsil, dövlət proqramı, pedaqoji mühit, ixtisasartırma, təhsil müəssisələri yeni pedaqoji texnologiyalar, fasiləsiz təhsil, əlavə təhsil

Ключевые слова: дополнительное образование, государственная программа, образовательная среда, образование, новые педагогические технологии, непрерывное образование, дополнительное образование

Key words: additional education, government program, educational environment, education, new pedagogical technologies, continuous education, additional education

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində olan boşluqlar üzə çıxmağa başladı. Belə ki, bu sahədə olan problemlərin həlli və təhsil sahəsində lazımı təkmilləşdirilmələr vacib hal aldı. 11 iyul 1997-ci il tarixli, 77 nömrəli “İxtisasartırma və kadrların yenidən hazırlanması müəssisələrinin nümunəvi əsasnamə” [1], eləcə də Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 nömrəli Sərəncamı [2] Azərbaycanda əlavə təhsil sisteminin dünya təhsil standartları əsasında yenidən formalaşdırılması ilə bağlı ilk normativ-hüquqi aktlardır.

1999-cu il Təhsil sahəsində İslahat Proqramının 2.1; 2.3.2 və xüsusilə 2.3.3 digər sahələr üçün kadr hazırlığı hissəsində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının, yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinin, eləcə də respublika iqtisadiyyatına yeni texnologiyanın diversifikasiyasının tələblərinə uyğun mövcud kadr potensialının ixtisasartırma, yenidən hazırlanma və əlavə təhsilinin təşkili əsas və vacib vəzifələr kimi qeyd olunmuşdur.

Xüsusilə əlavə təhsilin yeni modellər ilə təkmilləşdirilməsi fasiləsiz təhsilin inkişafında ən vacib olan məqsədlərdən biri olmalı idi. Bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasında Ümummilli Lider Heydər Əliyev 2000-ci ildə əlavə təhsilin yeni modellərlə təşkil və eləcə də təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün 13 iyun tarixli, 349 nömrəli Fərmanı ilə genişmiqyaslı təhsil islahatlarına başlandı. 2000-ci il 13 iyun tarixli Prezident Fərmanı [3] diplomdan sonrakı təhsildə aparılan islahatların davamı üçün bir növ əlavə dəstək olmuşdur. Təhsil sahəmizdə ilk dəfə olaraq ixtisas artırma, stajkeçmə yenidən hazırlanma təhsili və təkmilləşdirmə proseslərinin dəqiq çərçivələri müəyyənləşdirilmişdir. Bu fərmanda dünya təcrübəsinə inteqrasiya əsas faktor kimi götürülmüş və bu istiqamətdə də artıq konkret addımlar atılmağa başlanmışdır. “Fasiləsiz təhsil hamı üçündür” konsepsiyası da məhz bu fərmanda göstərilmişdir. Fərmanda eyni zamanda ölkəmizdə təhsil sistemi üçün müəllim hazırlığının dünya ölkələrindəki təcrübəyə əsaslanan konseptual strategiyası müəyyənləşdirilmiş, beləliklə ilkin və diplomdan sonrakı müəllim hazırlığı pillələri beynəlxalq modellərə uyğunlaşdırılaraq, bunlara bir-birini

tamamlayan proseslər kimi baxılmış və fasiləsiz təhsil kontekstində ilk dəfə olaraq həmin pillənin yeni şəbəkəsi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 21.02.2002-ci il tarixli, 164 nömrəli əmrinə əsasən, dayaq məntəqələrində təsdiq olunmuş mexanizmə uyğun aparılan işin ilk növbədə eksperiment zonalarına tətbiqi müəyyənləşdirildiyindən həmin bölgələrdə müvafiq izahat işlərinin aparılması üçün 2002-ci ilin fevral-mart aylarında zona müşavirələri keçirilmiş, dayaq məntəqələri üzrə eksperiment aparmaq üçün Bakı şəhərinin Səbail rayonu, Gəncə, Sumqayıt və Şəki şəhərləri, Cəlilabad rayonu müəyyənləşdirilmişdir [“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2009: 2].

Aktual problemlərin həlli üçün 2000-ci ildə 16 strateji addım əsas götürülərək xüsusi plan qəbul olunmuşdur. Həmin plana uyğun olaraq istər ixtisasartırma, istərsə də yenidən hazırlanma təhsilinin necə təşkil olunması lahiyə formasında verilmişdir. Sifariş-təklif modelinin təşkili forması da məhz bu strategiyada göstərilmişdir. Təbii ki, bu strategiyada olan addımlar atılmamışdan öncə real tələbatların öyrənilməsi vacib faktor idi. Məhz buna görə 1000-dən artıq ana dili və ədəbiyyat, həmçinin riyaziyyat müəllimlərinin ixtisasartırma təhsilinə olan lazımı tələbatı öyrənilmiş, bu tələbatların qruplaşdırılması üçün mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupları yaradılmışdır. Beləliklə, nəticədə 40-a yaxın çoxvariantlı tədris plan-proqramı hazırlanmışdır. Daha sonra isə hazırlanmış tədris planı uyğun olaraq mütəxəssislər tərəfindən yoxlanılmış və yerlərə göndərilərək hər bir müəllimin real tələbatını ödəməyə kömək edəcək tədris plan-proqramını seçmək üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

Problemləli məsələləri üzə çıxarmaq və real vəziyyəti obyektiv qiymətləndirmə üçün lazımı şəraitdə məhz anket sorğuları və monitorinqlərin keçirilməsi də diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri idi. Bu məsələlər daha geniş şəkildə Təhsil Nazirliyinin “Ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin kurikulum çərçivəsi” sənədində [4] göstərilib. Bu sənəddə kurikulum çərçivəsində müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin həyata keçirilməsi üçün 3 modul əsas götürülüb. Bu modullara:

1. peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları; 2. ixtisas sahələri və 3. innovasiyalar üzrə təlimlər aiddir.

Daha öncə qeyd olunan sənədlər daha sonra pedaqoji ictimaiyyətin rəyi, milli və eləcə də beynəlxalq pedaqoji məsləhətçilərin ideya və düşüncələri də nəzərə alınaraq yekun variantları yaratmağa imkan vermişdir. Bu sənədlər sayəsində ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsili üçün Azərbaycan modelini formalaşdırmağa kömək etmişdir.

Təhsil sahəsində kadrların ixtisasının artırılması məhz 3 blokdan ibarətdir ki, bu bloklar bir-birilə vəhdət təşkil edir və paralel şəkildə fəaliyyət göstərməyi vacibdir.

- Pedaqoji kadrların fəaliyyət göstərdiyi müəssisədəki proses;

- İxtisasartırma tədris müəssisəsindəki (struktur bölməsindəki) proses;
- İxtisasartırma təhsilində təminat prosesi [“Qədim diyar” jurnalı, 2022, 4].

Bu blokların həyata keçirilməsi məhz ayrı-ayrı modellər əsas götürülərək həyata keçirilməlidir. Əlavə təhsilin təşkili üçün ali təhsil müəssisələrində iş olduqca çoxdur. Belə ki, ilkin olaraq ixtisas və fənlərin konkret siyahısı tərtib olunmalı və bu siyahıya uyğun olaraq fəaliyyətdə olan pedaqoji kadrların tərkibi müəyyənləşdirilməlidir. Ali təhsil müəssisələrində əlavə təhsil hansı ixtisas və pillələr üzrə tədris olunacaq planlaşdırılmalı, bu qruplarda real tələbatlar düzgün təhlil edilməlidir. Əlavə təhsil sahəsində düzgün tələbatı ödəmək üçün mütəxəssislər tərəfindən fərdi qaydada işlər aparılmalıdır. Buna nümunə olaraq dərslər dinlənilməli, müasir standartlara cavab verən təhsilin olub-olmaması təhlil edilməli, texnologiyaların istifadəsinin nə qədər əlçatan olması analiz edilməli, beynəlxalq metodlardan hansı səviyyədə istifadə olunduğuna diqqət edilməlidir. Beləliklə ali təhsil müəssisələrində əlavə təhsilin tələbatları tam dəqiq müəyyənləşdirilir.

Qloballaşan dünyamızda əldə etdiyimiz bilik və bacarıqlar o qədər sürətlə inkişaf edir və dəyişir ki, artıq bununla başa çıxmaq olduqca çətin olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən birdəfəlik təhsildən artıq söz belə edilə bilinmir. Çünki təhsilalanın təhsil prosesində əldə etdiyi biliklər təhsil müddəti bitənə qədər artıq öz aktuallığını itirmiş olur. Çağdaş dünyamız o qədər sürətlə dəyişir ki, demək olar ki, hər il orta hesabla biliklərimizin 30 faizdən artığı istifadəyə yararsız olur. Buna görə təhsilin keyfiyyətini daha da yüksəltmək üçün müəllim təlimin yeni texnologiyalarından istifadə etmək bacarığını artırmalı, müəllim yaradıcı əməyindən düzgün istifadə edə bilməli, eləcə də ən mühüm məqamlardan biri işini sevərək və ürəkdən etməlidir. Təhsilverən yaradıcı əməyinin keyfiyyətinin aşkarlanması üçün beynəlxalq lahiyələrdə iştirak edə, innovativ proqramlara qatılaraq sağlam rəqabət apara bilirlər.

Çağdaş dövrümüzdə pedaqoji cəmiyyətdə əlavə təhsilə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onları qruplara ayırısaq, belə qruplaşdırıla bilərik: birinci qrupda şəxslər düşünür ki, ali təhsildə əlavə təhsillə məşğul olan şəxslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki bu məsələ diplomdan sonrakı təhsilin əsasıdır. Və bu proseslərin həyata keçirilməsi dövlət sifarişinə əsasında olmalıdır. Digər bir qrup şəxslər isə təhsilverənlər ömürboyu təhsilə istiqamətlənməsə, o zaman çağdaş zamanımızda baş verən elmi tərəqqidən bixəbər olurlar, bu zaman da təhsilalanlar inkişafdan geri qalırlar. Digər bir qisim isə stimullaşdırmanın vacibliyini qeyd edirlər. Bəzilər isə düşünür ki, əlavə təhsil xüsusilə ali təhsil ocaqlarında ixtisasartırma forması məcburi şəkildə ildən bir yerinə yetirilən prosesdir.

Təkrar ali təhsil və əlavə təhsil zamanı bu konsepsiyalara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

- Məzmun tələbata uyğun olmalıdır;
- Təkrar ali təhsil alan tələbələrin ehtiyacları ödənilməli;
- İnkişaf etmiş dünya təcrübəsindən bəhrələnməli;
- Sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına kömək edilməli;
- Nəticəyə əsasən kredit sisteminin həyata keçirilməsi;
- Elmi əsaslar nəzərə alınaraq monitoring sisteminin qurulması;
- Peşəkar təlimçi heyətinin yaradılması;
- Müxtəlif variantlarda proqramların hazırlanması;
- Maddi-texniki bazanı zənginləşdirmək;
- Təcrübə imkanlarına üstünlük verilməsi və s.

Ali təhsil müəssisələrində müstəqil öyrənmə tələbə mərkəzli öyrənmə prosesidir. Bu metodun əsasında təhsilalanın nəzəri bilikləri praktiki təcrübədə əks olunur.

Tərəqqi imkanları bu konsepsiya əsasında təhsilalanlar müxtəlif sahələrdə özünü inkişaf etdirərək, karyeraya sahib ola bilirlər.

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi: İKT bacarıqlarından istifadə edilərək təhsilalan əlavə təhsilini daha da zənginləşdirə bilər.

Problem əsaslı öyrənmə: Təhsilalanlara müxtəlif mövzularda və sahələrdə problem verilir və bu problemləri həll etməklə nəticəni əldə edirlər.

Beynəlxalq və müxtəlif irqlərəarası öyrənmə: Bu konsepsiya zamanı daha əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müasir zamanla ayaqlaşmaq, yenilikləri öyrənərək tələbələrinə təklif etmək dayanır.

Həyat boyu təlim: Bu təlim metoduna kouçing təlim metodunu nümunə göstərmək olar ki, burada ilk növbədə təhsilalanları ömürboyu təhsilə yönəltmək bu metodun ən başlıca xüsusiyyətidir.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/1840>
2. <https://e-qanun.az/framework/5363>
3. <https://e-qanun.az/framework/767>
4. <https://e-qanun.az/framework/41708>
5. "Qədim Diyar" jurnalı, 2023 cild 4, sayı 9, Bakı – 2022.
6. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu - *Elmi Əsərlər, №1, (2014).*
7. Azərbaycan müəllimi. (2009). 13 noyabr. 2 s.
8. Əliyeva, A. (2016). *Azərbaycan Respublikasında pedoqoji kadrların əlavə təhsili: problemlər, perspektivlər.* Bakı - 2016.
9. Bocharova, V. (1996). *Strategiya i tekhnologiya obrazovaniya v oblastisotsialnoy raboty.*
10. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/3050>
11. Azərbaycan müəllimi. (2010). 23 iyul, 3 s.
12. *World education report. (2000). The right to education: towards education for all throughout life.* UNESCO: UNESCO Publishing, Printed in France, Par.

X.İ.Fətullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xayalafetullayeva@gmail.com

ELEKTRON TƏHSİL: VƏZİFƏLƏR VƏ İMKANLAR

Xülasə

Elektron təhsil kimi tanınan rəqəmsal öyrənmə ənənəvi sinif təcrübəsini əvəz edir. Elektron təhsil həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün çətinlikləri azaldan və effektiv tədris imkanları yaradan innovativ bir təhsil modelidir. Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların mahiyyətindən, elektron təhsilin vəzifələrindən və bir çox imkanlarından bəhs olunmuşdur. Həmçinin məqalədə elektron təhsil informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə təhsil sahəsində müasir dönüşümlərə rəhbərlik edən bir tədris metodu kimi araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi elektron təhsilin müsbət cəhətlərini müəyyən etməkdir. Məqalədə həmçinin rəqəmsal texnologiyaların da bir çox imkanları vurğulanmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltməsi şərh edilmişdir.

ЭЛЕКТРОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ЗАДАЧИ И ВОЗМОЖНОСТИ

Резюме

Цифровое обучение, известное как электронное обучение, заменяет традиционное обучение в классе. В статье говорится о природе цифровых технологий, задачах и многих возможностях электронного образования. Также в статье рассматривается электронное образование как метод обучения, ведущий современные преобразования в сфере образования с развитием информационно-коммуникационных технологий. Основная цель исследования - определение положительных сторон электронного образования. Также в статье освещены многие возможности цифровых технологий. Отмечено, что цифровые технологии повышают качество образовательного процесса.

ELECTRONIC EDUCATION: TASKS AND OPPORTUNITIES

Summary

Digital learning, known as e-learning, is replacing the traditional classroom experience. E-learning is an innovative educational model that reduces challenges and creates effective learning opportunities for both students and teachers. The article talks about the nature of digital technologies, the tasks and many possibilities of electronic education. Also, the article examines electronic education as a teaching method that leads modern transformations in the field of education with the development of information and communication technologies. The main purpose of the research is to determine the positive aspects of electronic education. The article also highlights many opportunities of digital technologies. It is commented that digital technologies improve the quality of the educational process.

Açar sözlər: *elektron təhsil, rəqəmsallaşma, texnologiya, resurs, təlim, rəqəmsal təhsil*

Ключевые слова: *электронное обучение, оцифровка, технология, ресурс, обучение, цифровое образование*

Key words: *e-learning, digitization, technology, resource, training, digital education*

Təhsil sistemi dünyada baş verən sürətli və mürəkkəb dəyişikliklər nəticəsində yeni çağırışlar və tələblərlə üzləşir. Bu dəyişikliklərlə ayaqlaşma və uyğunlaşma bilmək üçün ənənəvi öyrənmə sistemini dəyişdirmək və təkmilləşdirmək zərurəti yaranıb. J. James qeyd edir ki, “*İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə tanış olmaq və bu texnologiyalardan istifadə etmək bacarıqlarının olması vacibdir, çünki rəqəmsal dünya bizdən bunu tələb edir*” [1, s.325]. Texnologiya bir tərəfdən təhsil məlumatlarının emalı, təsviri, ölçülməsi və təqdim edilməsi üsulları və vasitələrinin məcmusu kimi qəbul edilir, digər tərəfdən, texnologiya təlim prosesində zəruri texniki və ya informasiya vasitələrindən istifadə etməklə müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə yolları haqqında elmdir. Rəqəmsal texnologiyalar müəllimlərin təlim materialları hazırlamasını asanlaşdırmaq və təhsilənlərin öyrənmək və əməkdaşlıq etməsi üçün yeni yollar təqdim etmək kimi müxtəlif üsullarla təhsili təkmilləşdirməyə kömək edə bilən güclü vasitədir. İnternetin qlobal yayılması və ona qoşulmuş çoxlu smart cihazların olması ilə yeni dövr gəlib çatmışdır. Beləliklə, təhsil dizaynerlərinin və təhsil tədqiqatçılarının vəzifəsi təhsildə inqilabi dəyişikliklər etmək üçün qabaqcıl rəqəmsal texnologiyanın potensialından istifadə etməkdir ki, effektiv və səmərəli təhsil hər kəs üçün və hər yerdə əlçatan olsun. Texnologiya uşaqları sinifdən kənarında öyrətməkdə mərkəzi rol oynamağa davam edir. Rəqəmsal öyrənmə yaradıcılığı inkişaf etdirir və tələbələrə onları ənənəvi üsullardan kənarında öyrənməyə həvəsləndirir. Bütün ölkələr televiziya, radio, onlayn və mobil platformaların kombinasiyasından istifadə edərək distant təhsil texnologiyalarını təhsilə tətbiq etməyə çalışırlar ki, bu da təqdirəlayiqdir. Rəqəmsal texnologiyalar məlumatların asan əldə edilməsini, məlumatların asan saxlanmasını təmin edir və məlumatların təqdimatını yaxşılaşdırır, təlim daha interaktiv olur, məlumat mübadiləsi və öyrənməyə həvəsi artırır.

Əvvəllər şagirdin öyrənməyə cəlb edilməsi yalnız müəllimin materialı maraqlı şəkildə təqdim etmək bacarığından asılı idi. İndi elektron tədris vasitələrindən istifadə etməklə tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldə bilirik - interaktiv və müxtəlif materiallar yarada bilirik. Elektron öyrənmə rəqəmsal resurslar vasitəsilə öyrənmə və təlimin çatdırılmasıdır. Müasir dövrdə artıq insanlar elektron təhsil vasitəsi ilə yeni bacarıqlar kəşf edə, məsafədən təhsil ala bilərlər. Elektron təhsil müasir dünyanın təhsil sahəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib.

Elektron təhsil təhsil sahəsində əhəmiyyətli bir tədqiqat sahəsidir və bu sahədə təhsili avtomatlaşdırmağa nail olmağı hədəfləyir. *“Elektron təhsil təhsilin keyfiyyətini artırır, öyrənənlərin intellektini, təfəkkürünü və bacarıqlarını inkişaf etdirir və problemləri həll etmək bacarıqlarını asanlaşdırır”* [2]. B. Gros əlavə edir ki, *“Elektron öyrənmə iki fərqli texnologiya növünə əsaslanır: ağıllı cihazlar və ağıllı texnologiyalar”* [3, s.2].

Elektron təhsil motivasiya, ünsiyyət, səmərəlilik və texnologiyaları özündə birləşdirən təhsil vasitəsi kimi başa düşülür. Elektron təhsil texnologiyaları öyrənməni dəstəkləmək üçün müxtəlif media, alətlər və bir çox başqa imkanlar təklif edir. Veb əsaslı və e-tədris texnologiyalarının ixtirası ilə təhsil metodologiyası ənənəvi sinifdə tədrisdən virtual və ya qarışıq öyrənməyə keçib. Multimedia texnologiyaları adaptiv təlim materiallarının müxtəlif formalarda təqdim edilməsini asanlaşdırır. Elektron təhsilin mühüm xüsusiyyəti interaktiv multimedianın köməyi ilə interaktivliyi təmin etməkdir. İnteraktiv multimedia orijinal əməkdaşlıq üçün imkanlar təmin edən layihə əsaslı öyrənmə vasitəsilə birgə yaradıcılığı asanlaşdırır. Şagirdlərin öyrənmə effektivliyini və təcrübəsini artırmaq üçün birgə şəbəkə texnologiyaları, oyun əsaslı öyrənmə kimi bir çox media növləri təklif edir. Texnologiyaların inkişafı və internetin mövcudluğu bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün yeni imkanlar açıb. Elektron təhsilin təklif etdiyi bəzi imkanlar bunlardır:

Çeviklik və rahatlıq: Elektron təhsilin əsas üstünlüklərindən biri onun çevikliyi və rahatlığıdır. Tələbələr öz dərslər cədvəllərini seçə və materialı hər hansı bir vaxtda və asanlıqla öyrənə bilirlər. Bu, xüsusilə ucqar kəndlərdə yaşayan və təhsil almaq imkanı məhdud olanlar üçün daha yararlıdır.

Kurs və fənlərin çeşidi: Elektron təhsil, geniş bir kurs və fənlər sırası təklif edir. Tələbələr əhəmiyyətli fənləri və mövzuları, habelə ixtisaslaşdırılmış sahələri öyrənə bilirlər. Bu, hər kəs üçün maraqlı və öz inkişafına imkan yaradan bir sahə tapmağa kömək edir.

İnteraktivlik və praktiki bacarıqlar: Rəqəmsal dövrün e-tədris platformaları tələbələrə praktiki bacarıqlar əldə etməyə və biliklərini sınağa imkan verən interaktiv dərslər, video dərslər, vebinarlar, tapşırıqlar və testlər təklif edir. Bu platformalar sayəsində öyrənmə daha maraqlı və effektiv olur.

Təhsilin fərdiləşdirilməsi: Elektron təhsil hər bir təhsilalanın maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq təhsil prosesini fərdiləşdirməyə imkan verir. Çevik sistemlər hər bir tələbənin bilik səviyyəsinə və öyrənmə sürətinə əsaslanan fərdiləşdirilmiş dərslər və materiallar təklif edir. Bu, daha effektiv nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Təhsilə global çıxış: Elektron təhsil coğrafi və mədəni məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa və dünyanın istənilən bölgəsindən təhsil almağa imkan yaratmağa nail olur. Tələbələr öz şəhərlərindən və ya ölkələrindən

uzaqlaşmadan müxtəlif fənləri öyrənə və qabaqcıl universitet və təhsil müəssisələrinin təklif etdiyi kurslara qoşula bilərlər.

Özünü nəzarət və motivasiya: Elektron təhsil tələbələrdən öz inkişafını təmin etmələrini və öz həyatlarını tənzimləmələrini tələb edir. Onlar öz vaxtlarını effektiv şəkildə idarə edə, öz irəliləyişlərini nəzarət altında saxlaya və müasir informasiya cəmiyyətində əhəmiyyətli bacarıqların inkişafını bacarığa gətirə bilərlər.

Elektron təhsilin ən əsas vəzifələrindən biri müasir təhsil standartlarını və tələbatlarını əks etdirən innovativ tədris metodologiyaları tətbiq etməkdir. Həmçinin tələbələrə müxtəlif bacarıqları inkişaf etdirmək, onları müstəqil düşünməyə və tədqiqat aparmağa cəlb etmək üçün əhəmiyyətli bir platforma təmin edir. Digər bir vəzifə isə təhsilin ictimailəşməsidir. Elektron təhsil vasitəsilə coğrafi məhdudiyyətlər aradan qaldırılır və tələbələrə dünyanın hər yerindən təhsil almağa imkan verilir. Və bunun nəticəsində təhsilin daha çox insan tərəfindən əldə edilməsi və ictimai təhsilin inkişafı təmin edilir.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə öz əhəmiyyətli tətbiqləri aşağıdakılardır:

- Tədrisin keyfiyyətini və səmərəliliyini yüksəltmək: Digər tədris metodları ilə müqayisədə, rəqəmsal texnologiyalar tələbələrə daha effektiv şəkildə məlumat verməyə və öyrənmə prosesini sürətləndirməyə kömək edir.

- Onlayn kitabxanaları inkişaf etdirmək: İnternet və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə tələbələr üçün geniş və əlçatan əsərləri asanlıqla əldə etmə imkanı yaranır, onların tədqiqat və öyrənmə prosesini dəstəklənir.

- Distant təhsili təşviq etmək: Rəqəmsal texnologiyalar təhsil müəssisələrinə məsafədən tədris imkanları təmin edir, bu da tələbələr üçün yerli və ya beynəlxalq tədris imkanlarını artırmağa kömək edir.

- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin tədrisini asanlaşdırmaq: Rəqəmsal texnologiyalar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin öyrənmə prosesini daha effektiv və individual şəkildə idarə etməyə kömək edir.

- Virtual sinif otaqları təşkil etmək: İnternet vasitəsilə təcrübəni təklif edən virtual sinif otaqları yaratmaq tələbələrə interaktiv tədris imkanları təmin etməyə kömək edir.

- Bilik və anlama bacarıqlarını artırmaq: Tədris materialının interaktiv və rəqəmsal təminatı tələbələrin bilik və anlama bacarıqlarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə kömək edir.

- İnküziv öyrənmə mühitini yaratmaq: Rəqəmsal texnologiyalar müxtəlif bacarıqlara sahib tələbələr üçün inküziv öyrənmə mühitini yaratmağa və hər kəsin fərdi öyrənməsinə imkan verir.

- Komanda işi və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi: Rəqəmsal platformalar tələbələrə birgə layihələr üzərində işləmək və effektiv bir şəkildə ünsiyyət qurmağa imkan verir.

- Sürətli məlumat əldə etmək imkanı: İnternet və onlayn mənbələr vasitəsi ilə tez məlumat əldə etmək tələbələrə müasir və vacib məlumatlara asanlıqla çatmağa imkan verir.

- Elektron kitablar: Kağız kitablardan fərqli olaraq, rəqəmsal kitablar tələbələrə interaktiv funksiyalar və multimedia elementlər ilə zənginləşmiş tədris materialı təqdim edir.

- Video əsaslı tədris təlimi: Video materiallar tələbələrin mövzuları daha yaxşı mənimsəmələrinə və vizual öyrənməyə kömək edir.

- Müasir tədrisə uyğun materiallar: Tədris materialının rəqəmsal və müasir təminatları tələbələrə ən son texnologiyalara və inkişafalara nail olmaları üçün imkan verir.

Nəticə

Elektron təhsil müasir təhsil sisteminə yenilik və effektivlik gətirərək təhsil sahəsində müstəqil düşünmə və öyrənməni təşviq edir. Bu yeni vəzifələr və imkanlar tələbələrin daha yüksək keyfiyyətli təhsil almasına və onların öz potensiallarını həyata keçirməsinə imkan yaradır. Elektron təhsil gələcəkdə təhsilin formalaşmasına və inkişafına kömək edən ən müasir və effektiv yolların başında gəlir. Bütün bu rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə tələbələr kompüterin təqdim etdiyi imkanlarla rahatlıqla rəqəmsal dünya ilə tanış ola və müxtəlif ölkələrdə təhsil ala bilərlər. Video konfrans sistemləri vasitəsi ilə tələbələr məsafədən asılı olmayaraq müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərlə görüşlər təşkil edə bilərlər. Hətta başqa məktəbdə olan tələbələrlə də video konfranslar vasitəsilə sinifdə birgə iştirak etmək mümkündür. Onlayn sınaqlar və digər rəqəmsal texnologiyalar bütün tələbələri dəyərli biliklərini artırmaq üçün motivasiya qazandırmaya nail olur. Onlayn əlaqə vasitələri tələbələrlə düzgün şəkildə əlaqə saxlamağa və tədris materialları ilə əlaqəli sualları müzakirə etməyə imkan verir. Tələbələrlə müntəzəm əlaqələr tələbələrin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək üçün də effektiv ola bilər. Onlayn öyrənmə tələbələrə öz tempində öyrənmək, videoları dayandırma və məzmunu özbaşınalıqda tədqiq etmək imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. J. James, "Confronting the scarcity of digital skills among the poor in developing countries," pp. 324-339.
2. V. L. Uskov, J. P. Bakken, R. J. Howlett, and L. C. Jain, *Smart universities: concepts, systems, and technologies*. Springer, 2017.
3. B. Gros, "The design of smart educational environments", *Smart Learning Environments*, vol. 3, no. 1, pp. 1-11, 2016.
4. Мальцева С.М., Ваганова О.И., Алешугина Е.А. *Технология разработки электронного учебно-методического комплекса по дисциплине «Педагогические технологии» //Иновации в образовании. 2019. №6. с. 103-109.*

N.R.Məhəmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarmehemed01@gmail.com

SİNFİN İDARƏ OLUNMASINDA YENİ YANAŞMALAR VƏ YENİ MODELLƏR

Xülasə

Məqalədə sinfin idarə olunması, idarəetmədə müxtəlif yanaşmalar və modellər öz əksini tapmışdır. Müəllimlərin tədris prosesini necə idarə etmələri haqqında aparılan araşdırmalara əsaslanan bu tədqiqat işində yanaşmaların sinif-dərs prosesində tətbiqinin necə aparılması açıqlanır. Müəllimlər öyrənmə prosesinə təsir edən amillərin sinif idarəçiliyinə necə təsir etdiyini bilməlidirlər. Sinifdə müəllimin idarəetmə anlayışına, dərsə, mövzuya, məqsədlərə, şagirdlərə və mühitin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif sinif idarəetmə modelləri seçilir və tətbiq olunur. Sinfi idarəetmə modelləri ənənəvi, reaktiv, profilaktik, inkişaf və vahid olaraq qruplaşdırıla bilər. Hər bir modelin müasir təhsilin müasir anlayışı baxımından öz məhdudiyyətləri və faydalı cəhətləri var. Modellər kimi yanaşmalar da müxtəlifdir.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ И НОВЫЕ МОДЕЛИ В УПРАВЛЕНИИ КЛАССА

Резюме

В статье отражены управление классом, различные подходы и модели в управлении. Эта исследовательская работа, основанная на исследованиях о том, как учителя управляют учебным процессом, раскрывает, как реализовать подходы в процессе класс-урок. Учителя должны знать, как факторы, влияющие на процесс обучения, влияют на управление классом. В классе подбираются и внедряются различные модели управления классом в соответствии с концепцией управления учителем, уроком, темой, целями, особенностями учащихся и среды. Модели управления классом могут быть сгруппированы в традиционные, реактивные, профилактические, развивающие и унифицированные. Каждая модель имеет свои ограничения и полезные аспекты с точки зрения современного понимания современного образования. Как и модели, подходы разнообразны.

NEW APPROACHES AND NEW MODELS IN CLASS MANAGEMENT

Summary

In the article, administration of classroom, various approaches and models in management are reflected. This inquiry, which is based on research which is about how teachers have to administrate the education process explains how to apply the

approaches in classroom management. Educators must know how factors affecting the learning process influence classroom administration. Different classroom management models are selected and applied according to the teacher's concept of classroom management, lesson, topic, targets, and student and environment characteristics. Classroom management models can be grouped into traditional, reactive, preventive, developmental and unified. Each model has its restraints and profits in terms of modern understanding of contemporary approaches to education. Approaches, like models, are also multifarious.

Açar sözlər: idarəetmə, sinfin idarə olunması, idarəetmədə yanaşma, idarəetmə modelləri

Ключевые слова: управление, управление классом, подход в управлении, модели управления

Key words: management, class management, management approach, management models

Sınıf müəllim və şagirdin qarşılıqlı əlaqədə olduğu əsas təhsil mühitidir. Bu mühit nə qədər yaxşı idarə olunarsa, tədris prosesi daha uğurlu olacaqdır. Yaxşı idarə olunan bir sinifdə şagird onlardan nə gözlənildiyini bilir, öyrənmə motivasiyası yüksək səviyyədə olur və dərstdə çox az vaxt sərf olunur. Digər tərəfdən, zəif idarə olunan bir sinifdə öyrənmə üçün ayrılan vaxt məhduddur və bu da şagirdin performansına mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, sinifdəki problemlərinin həllini tapa bilməyən və siniflərini yaxşı idarə etməyən müəllimlər adaptiv davranış nümayiş etdirən şagirdləri narahat hiss etməsinə səbəb olurlar.

Sınıf idarəçiliyinin əsas məqsədi “tədris, öyrənmə və müəyyən arzu olunan hədəflərə çatmaq üçün uyğun bir mühit yaratmaqdır”. Yəni sinifdə effektiv tədris və öyrənmə mühiti təmin etməkdir. Bu əsas məqsəddən asılı olaraq aşağıdakı digər hədəfləri də sadalaya bilərik:

1. Vaxtdan səmərəli istifadənin tənzimlənməsi;
2. Dərstdə şagirdin davamsızlığının minimuma endirilməsi;
3. Sinifdə qaydalar qurmaq və şagirdlərə tətbiq edilməsi;
4. Sinifdə şagirdlərin motivasiyasının təmin edilməsi;
5. Sinifdə effektiv ünsiyyət mühitinin yaradılması;
6. Sınıf həyatını asanlaşdırmaq üçün şagird-şagird, şagird-müəllim münasibətlərinin qurulması;
7. Sinifdə uyğun olan davranışın qaydaya salınması.

Sınıf idarəçiliyi sahəsində çalışan bir çox mütəxəssis *Jacob S. Kounini* bu sahədəki işlərin ilkləri kimi göstərir. Kounin (1970) təhsil prosesinin və sinif fəaliyyətinin şagird davranışına təsirini araşdırmışdır. Kounindən əvvəl nizam-intizam və tədris, təhsilin iki fərqli tərəfi kimi qəbul edilərkən, Kounin ikisi arasında bir əlaqə olduğunu və müəllimin metodlarının şagirdlərin

uyğunsuz davranışlarının qarşısını almaqda təsirli olduğunu izah etmişdir. Kounin deyir ki, müəllim hər an nələrin baş verdiyini anlamaq üçün sinif boyu daim hərəkətdə olmalıdır, eyni anda bir neçə fəaliyyəti edə biləcək bilik və bacarıqlara sahib olmalıdır. Məsələn, müəllim mühazirə oxuyanda fənlər arasında rəvan keçid etməsi, dərsi yarıda kəsməməsi və b. davranışlar effektiv sinif idarəetmə bacarıqlarını əhatə edir [7, s.15].

Hal-hazırda müəllimlər üçün bir çox sinfi idarəetmə yanaşması mövcuddur. Hər bir yanaşma müəllimlərə şagirdlərini, vaxtlarını, materiallarını və sinif mühitini necə tənzimləmələri, uyğunsuz davranışların qarşısını almaq və öhdəsindən gəlmək üçün nə etməli olduqları barədə tövsiyələr verir.

Sinfi idarəetmə yanaşmaları üç fərqli qrupa bölünə bilər Volfqanq və Qlikman, 1980]. Birinci qrup, obsesif yanaşmalardan ibarətdir. Bu cür modellərdə müəllimlər özlərini təsirli bir təhsil mühiti yaratmaqdan məsul hesab edirlər və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına əhəmiyyət vermirlər. Şagirdlərin davranışlarını mükafat və cəzalarla idarə edirlər. Bu qrupa nümunə olaraq, Lee Jones və Marlene Kanter tərəfindən 1976-cı ildə hazırlanmış iddialı intizam yanaşmasını vermək olar.

Lee və Kanter (1976) müəllimin sinifdə sakit və güclü olması lazım olduğunu vurğulayırlar. Müəllim özünə inamlı olmalı, sinifdə möhkəm bir nüfuzə sahib olmalıdır. O, sinifdə daim hərəkət edərək, şagirdləri müşahidə edərək sinfi idarə etməlidir. Müəllim şagirdin xeyrinə uyğun olmayan davranışı görəndə bu davranışı uyğun hala salmaqdan məsuldur. Bunu mükafat və cəzalarla da edir. Dediklərini etməli, etməyəcəyi şeyləri söyləməməlidir. Doğru davranışlar nümayiş etdirən şagirdlərə dəstək olmalı və yalnız davranan şagirdləri heç vaxt görməzdən gəlməməlidir.

Sinfi idarəçiliyinə yanaşmaların bir nümunəsi Fredrik H.Jonesun müsbət intizam yanaşmasıdır. Jones (1979) iddia edir ki, tipik bir sinifdə müəllimlər dərs vaxtlarının təxminən 50%-ni icazəsiz danışmaq, səs-küy salmaq, başqasının yerində oturmaq kimi uyğun olmayan şagird davranışları ilə məşğul olurlar. Bu davranışın zəif sinfi idarəçiliyi ilə əlaqəli olduğunu qeyd edən Jones, dərsin axışının və yerlərin yerləşməsinin diqqətlə tənzimlənməli olduğunu və qaydaların şagirdlərə yaxşı çatdırılmalı olduğunu iddia edir.

Jones deyir ki, yaxşı bir sinfi müəllimi yaxşı bir lider olmalıdır və məqsədi şagirdlərin istəklərini vaxtında, düzgün və səmimi münasibətlə yerinə yetirmələrini təmin etməkdir. Jones xüsusilə müəllimin bədən dilindən yaxşı istifadə etməsi lazım olduğunu göstərir. Müəllim dik durmalı, şagirdlərinin gözlərinə baxmalı, lazım olduqda üz ifadələrini istifadə etməli və şagirdlərə fiziki olaraq yaxın durmalıdır. Müəllim şagirdi gördüyü işə həvəsləndirirsə və müvafiq davranışa təşviq edərsə, şagirdin daha az qeyri-adekvat davranış nümayiş etdirəcəyinə inanılır [1, s.120].

İkinci qrup yanaşmalarda müəllimlər minimum gücə sahibdirlər, şagirdlərin davranışlarından daha çox onları bu davranışlara sövq edən hiss və düşüncələrə əhəmiyyət verirlər. Müəllimlər uyğun olmayan davranış nümayiş etdirən şagirdləri sadəcə dinləyirlər. Şagirdlərə davranışlarını düzəltmək üçün fürsət və vaxt verirlər. Məsələn, Tomas Qordonun səmərəsiz müəllim təliminə yanaşması (1974) müəllimlərə şagirdlərə nəzarət etmək əvəzinə onlara müsbət nümunə göstərməklə açıq və etibarlı ünsiyyət saxlamağı tövsiyə edir. Bu modelə görə müəllimlər şagirdlərə kömək etməli və dəstək verməlidirlər ki, şagirdlər özlərini idarə edə bilsinlər. Bu müddətdə heç vaxt mükafat və cəzadan istifadə edilməməlidir. Müəllimlər dərrakəli, anlayışlı, yaxşı dinləyici olub, sinif qərarlarını şagirdlərlə birlikdə verərlərsə, bu sinifdə hər kəsin qazandığı təsirli bir təhsil mühiti yaradılacaqdır. Bu qaydaya görə şagirdlər öz davranışlarının fərqi vararlarsa, lazımi bacarıq və vərdislərə sahib olduqlarından daha uyğun davranışlar göstərməyə yönəldirlər.

Üçüncü qrup isə qarşılıqlı təsir modellərindən ibarətdir. Bu cür modellərdə müəllim və şagird eyni dərəcədə güc və nəzarəti bölüşür, sinifdəki tədris prosesinin kəsilməməsi üçün şagirdlərlə birlikdə ehtiyat tədbirləri görür. Bununla belə, görülən tədbirlərə əməl etməyən şagirdlər əvvəllər müəyyən etdikləri və müəllimlə razılaşırdıqları nəticələrə dözürlər. Omegin, Glasserin reallıq terapiyasına yanaşması (1965) bu qrup yanaşmalara nümunə ola bilər. Glasser, bir insanın davranışına görə məsuliyyət daşmalı olduğunu bildirir. İnsanlar həyatları boyu seçim edirlər. Bu seçimlər yaxşı olduğu kimi, pis də ola bilər. Müəllimlərin vəzifəsi şagirdləri həqiqi ehtiyaclarını ödəmək və vəzifələrini yerinə yetirməkdə dəstəkləməkdir. Müəllimlər şagirdlərinə bu cür dəstək versələr, onlar yaxşı və düzgün seçim edə bilərlər. Glasser, dərslər qaydalarına əməl etməyən şagirdlərin müvafiq kompensasiya almalı olduqlarını iddia edir. Necə ki, müəllim belə vəziyyətlərdə şagirdlərin bəhanələrini heç bir şəkildə qəbul etmir, o cümlədən davranışlarına görə məsuliyyət daşmalı olduqlarını da söyləyir. Bu yanaşma ilə şagirdlər müəyyən zamanlarda bir dairə qurur və oturur, sinifdə dərslər və ya uyğun olmayan davranışlarla əlaqəli mövzularda danışır, müzakirə edir və yığıncaqlarda birlikdə alınan qərarlara uyğunlaşırlar.

Rudolf Drakursun sosial intizam yanaşması da (Drakurs və Kassel, 1972) qarşılıqlı təsir modellərinə nümunə ola bilər. Drakursa görə, insanlar başqalarının davranışlarına baxaraq obyektiv nəticələr çıxarırlar və bəzən səhv nəticələr çıxara bilərlər. Nəticədə, onlar da qeyri-adekvat davranış nümayiş etdirirlər. Drakurs qeyd edir ki, şagirdlərin qeyri-adekvat davranış göstərə biləcəyi dörd amil var: diqqəti cəlb etmək, güc nümayiş etdirmək, qisas almaq və geri çəkilmək. Müəllim onları fərqləndirməli və onlarla necə davranacağını bilməlidir. Drakurs vurğulayır ki, müəllim nə avtokratik, nə də azad olmalıdır, əksinə demokratik olmalıdır. Müəllim şagirdin uyğun olmayan davranışlarına

görə cəzalandırmamalı, əksinə davranışları barədə rasionallıq nəticələri ona təqdim etməlidir. Rasionallıq nəticələr şagirdə yaşayaraq öyrənmək və davranışlarını tənzimləmək imkanı verir [4, s.15].

Sınıf idarəetmə modelləri ənənəvi, reaktiv, profilaktik, inkişaf və vahid olaraq qruplaşdırıla bilər. Hər bir modeldən istifadə edərkən fərqli üsullar tətbiq oluna bilər. Bu metodlardan istifadə üsulları fərqli metodlar kimi qəbul edilir.

Ənənəvi model: Müəllim sinifdə şagirdlərin mütləq qaydalara riayət etməli olduqlarını müəyyənləşdirir. Müəllimin ənənəvi olaraq nüfuzlu bir şəxs kimi qəbul edildiyi cəmiyyətə xas bir modeldir. Şagirdlər təhsil məqsədlərini, məlumatlarını, dərslər qaydalarını müzakirə etmirlər. Şagird bu modeldə tamamilə passivdir. Sinifdə intizam avtoritar metodların tətbiqinə əsaslanır, ittiham, qınama, cəza davranışı üstünlük təşkil edir.

Reaktiv model, şagirdlərin istənməyən bir davranışına reaksiya verən bir sınıf idarəetmə modelidir. Modelin tətbiqinin məqsədi sinifdə təlim, tədris prosesində yaranan arzuolunmaz vəziyyəti və ya davranışı dəyişdirməkdir. Bunlar ümumiyyətlə istənilməyən nəticələr-reaksiyalar şəklində hərəkət edir və xidmət təminatçısının mükafatlandırılması və cəzalandırılması kimi hərəkətləri əhatə edir. Əsasən, bu fəaliyyətlər qrupdan daha çox fərd üzərində qurulur. Bununla birlikdə, bu modelin ən zəif tərəfi isə, hər reaksiyanın yeni bir əks reaksiya yaratmasıdır. Digər tərəfdən, tez-tez bu modelə müraciət etməli olan müəllimin kifayət qədər sınıf idarəetmə bacarığına sahib olmadığını və digər sınıf idarəetmə modellərindən düzgün istifadə etmədiyini söyləmək olar.

Profilaktik model müəllimin sinifdə yarana biləcək arzuolunmaz vəziyyətləri və ya davranışları gözləyərək tədbir görməsini təklif edir. Sinifdə problem yaratmayan nizam və fəaliyyət yaratmaqla reaktiv model üçün tələbləri azaltmağı hədəfləyir. Beləliklə, sınıf fəaliyyətləri “mədəni sosiallaşma prosesi” kimi qəbul edilir. Model fərddən daha çox qrup yönümlüdür. Modelin müvəffəqiyyəti, təlim tədbirlərindən əvvəl təşviq, tənzimləmə, möhkəmləndirmə və uzaqlaşdırma kimi çoxşaxəli tədbirlərin görülməsindən asılıdır.

Inkişaf modeli sınıf idarəetməsində şagirdlərin fiziki, emosional və empirik idarəetmə kimi sahələrdə inkişaf səviyyəsi tərəfindən tələb olunan təcrübələrin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Bu müddətdə şagirdlər şagird olmağı, kim olduqlarını, necə davranmalı olduqlarını anlamağa başladıkları dövrlərlə əlaqəli inkişaf xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər, tədris ictimailəşirlər, valideynlərin və böyüklərin təsiri tədris azalır, dost və həmyaş qruplarının təsiri isə tədris artır. Müəllim, inkişaf prosesini və şagird davranışının xüsusiyyətlərini bilir və buna uyğun davranırsa, sınıf idarəçiliyində də uğur qazanar. Bu model dörd mərhələdən ibarətdir.

1. İlk pillə 10 yaşa qədər davam edən, şagird olmağı öyrənən zamandır, bu zaman müəllimin üzərinə çox iş düşür.

2. İkinci mərhələ 10-12 yaşa qədər olan müddətdir. Sınıf idarəçiliyinə verilən üstünlük azalır, şagirdlər böyümək yolundadır, sinifdə asayışı qorumağa, müəllimi sevindirməyə hazırdırlar.

3. Üçüncü mərhələ 12 ilə 15 yaş arasındakı dövrü əhatə edir. Şagirdlər zövq və dəstək almaq üçün bir-birlərinə baxırlar, səriştəlilik təəssüratı yaradırlar. Müəllimləri çətin vəziyyətə salmağı seçə bilər və nəticədə dostlarının da rəğbətini qazana bilirlər. Sınıf idarəetmə qaydalarının səbəblərini axtarırlar.

4. Dördüncü mərhələ orta məktəbdir. Şagirdlər kim olduqlarını, necə davranmalı olduqlarını, ünsiyyətçil, ağıllı olduqlarını, idarəetmə problemlərinin azaldığını anlamağa başlayırlar. Valideynlərin və böyüklərin uşağa təsiri tədricən azalır və sonra iyirmi yaşına qədər artır. Və dostlarınızın təsiri getdikcə daha çox olur. Bu iki təsirin kəsişdiyi 12 yaşına görə müəllim və valideynlər çətin anlar yaşayırlar.

Vahid model: İstənilən davranışa nail olmaq üçün arzuolunmaz olanı aradan qaldırmaq lazımdır. Həm fərd, həm də qrup yönümlüdür. Vahid bir model tətbiq edərkən sinif mühitinin sinifə təsiri nəzərə alınır. Modelin daxilində, məktəbdə, ailədə və asudə vaxtlarını əhatə edən bir dost çevrəsi vardır [5, s.15].

Müəllimin sinif idarəçiliyində üstün olması üçün hər şeydən əvvəl şagirdlərin iştirakını təşviq edən, etimada əsaslanan öyrənmə mühiti yaratmalıdır.

Öyrənmə və öyrətmə fəaliyyətlərinin effektiv olması üçün müəllim dərslərin keçirilməsinə mənfi təsir göstərə biləcək davranışların qarşısını almaq üçün bəzi tədbirlər görməlidir. Müəllimin bu mövzuda nə edə biləcəyi ilə yanaşı, məktəbin yanında institusional dəstəyi hiss etdikdə, ətraf mühit mövcud imkanların səfərbər edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Sinifdə dərslərin effektiv və səmərəli işlənməsinə mane olan davranışların bir çox səbəbi var. Bu səbəblərdən bəziləri şagird və onun ailə mühiti, digərləri isə müəllim və məktəb mühiti ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar müəllim bu məsələ ilə bağlı öz işini əlaqədar şəxslərlə əməkdaşlıqda aparmalıdır.

Təhsil sistemində qərar qəbul etmək səlahiyyətinə sahib olanlar təlim və tədris fəaliyyətləri üçün mümkün mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün vaxtında tədbirlər görə bilsələr, buna nail olmaq olar. Profilaktik tədbirlər və xüsusən də şagirdlərin xüsusi öyrənmə maraqlarını təmin etmək xərcləri, bu xərclər yerinə yetirilmədiyi təqdirdə yarana biləcək problemlərin həlli xərclərindən çox olmayacaqdır. Öyrənmədə uğur qazanmaq üçün profilaktik tədbirlər görərkən bu faktdan başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə etmək əsas prinsip olmalıdır.

Yaxşı sinif rəhbərliyi şagirdlərin onlardan gözlənilən davranışları başa düşməsinə əsaslanır. Beləliklə, diqqətlə hazırlanmış profilaktik tədbirlər müəllimin gözləntilərini daha asan qarşılmasına imkan verir, təhlükəsiz və səmərəli mühitin yaradılmasını asanlaşdırır.

Təhsil sisteminin quruluşunda proqramlarda tez-tez baş verən dəyişikliklər müəllim və şagird performansına mənfi təsir göstərir. Təhsilin yenidən qurulması işləri təhsil planlaşdırma prinsiplərinə uyğun olaraq aparılmalı və əvvəlcə Pilot bölgələrdə və məktəblərdə uzunmüddətli sınaq tədqiqatları ilə hazırlanmalı, daha sonra müsbət test nəticələrinə əsasən tətbiq olunmalıdır [2, s.10].

Bir sözlə, məqalədə vurğulanır ki, zorakılıqdan və davamlı öyrənmədən azad olan sağlam və effektiv öyrənmə mühitinin təmin edilməsi müəllimlərin sinifdə effektiv idarəetmə bacarıqlarına malik olması üçün zəruri şərtidir. Bununla birlikdə, sinif idarəçiliyinə heç bir yanaşma, hansı qrupa aid olmasından asılı olmayaraq, hər sinifdə və hər şagirdə həmişə uğurlu olacağını ifadə edə bilməz. Müəllimin hansı yanaşmadan və modeldən istifadə etməsi müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, sinifdəki iqlim və yaşadıkları cəmiyyətin mədəniyyəti, məktəbin imkanları, inkişaf səviyyəsi və şagirdlərin davranışı ilə müəyyən edilməlidir. Bu da öz növbəsində tədqiqatların aparılmasının vacibliyini və siniflərin səmərəli idarə edilməsinə ölkəmizin şərtlərinə və ehtiyaclarına uyğun yanaşmanın tövsiyə olunduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Ayhan A. *Sınıf Yönetimi Geliştirilmiş Ankara*, 2000, 265 səh.
2. Bilir A. *Sınıf yönetiminde başarının aracı: Önlemsel model*, 2014, 12 səh.
3. *Classroom Management: Definition, Concept, Principles of Classroom Management and recommendations by APA* (mizanurrmizan.info)
4. Erden F., Akar H. *Etkili sınıf yönetimi modelinin geliştirilmesi: uygulamalar ve yaklaşımlar*, 2010, 81 səh.
5. Hüseyin B. *Sınıf Yönetimi*, İstanbul, 1999.
6. Levin, J. and Nolan, J. F. *Principles of Classroom Management: A professional Decision-Making Model*. Pearson, 2005.
7. Məhərrəmov Q., Fətəyev F., Pirverdiyeva K., Məmmədov R., Mənsimi C. *Müəllimin əl kitabı: sinfin idarə olunması* Bakı, 2022, 200 səh.
8. *Sınıf Yönetimi Modelleri | Sınıf Yönetimi* Sınıf Yönetimi (sinifyonetimi.org)
9. *Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri - Eğitim - Haber Ant*
10. *Ümumtəhsil müəssisələrində öyrənmə mühitinin təşkili və idarə olunması (metodik tövsiyə)*. Bakı: "CN POLİGRAFIYA", 2023, 108 səh.
11. Winderbaum L. *Classroom Management Handbook*, 2018.
12. *14-cü ildə ən yaxşı 2023 sinif otağının idarəetmə strategiyaları » Techniques* (ahaslides.com)

A.T.Ələkbərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayselelekber1999@gmail.com

AZƏRBAYCANDA VƏ DÜNYADA TƏHSİLİN MARKETİNQİNİN TƏŞKİL OLUNMASI HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə təhsil marketinqinin Azərbaycanda və dünyada təhsil müəssisələri tərəfindən tələbələrin sayının artırılması, brend şüurunun artırılması və müəyyən proqramların təşviqi kimi məqsədlərlə həyata keçirilən strateji fəaliyyətlərindən söhbət açılır. Təhsil marketinqinin təşkili hər bir ölkədə fərqli ola bilər, lakin ümumilikdə Azərbaycanda və dünyada təhsil marketinqi sürətlə dəyişən tendensiyalara və texnologiyalara uyğunlaşmalıdır. Ona görə də təhsil müəssisələri öz marketinq strategiyalarını daim nəzərdən keçirməli və yeniləmələri barəsində dəyərli xüsusiyyətlər şərh olunmuşdur.

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ МАРКЕТИНГА ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И В МИРЕ

Резюме

В статье рассматривается стратегическая деятельность образовательных учреждений по маркетингу образования в Азербайджане и мире с целью увеличения количества студентов, повышения узнаваемости бренда и продвижения определенных программ. Организация маркетинга образования может быть разной в каждой стране, но в целом маркетинг образования в Азербайджане и мире должен адаптироваться к быстро меняющимся тенденциям и технологиям. Поэтому образовательные учреждения должны постоянно пересматривать свои маркетинговые стратегии и обновлять их ценными функциями.

ABOUT THE ORGANIZATION OF EDUCATION MARKETING IN AZERBAIJAN AND WORLDWIDE

Summary

The article discusses the strategic activities of education marketing in Azerbaijan and the world by educational institutions with the goals of increasing the number of students, increasing brand awareness, and promoting certain programs. The organization of education marketing may be different in each country, but in general, education marketing in Azerbaijan and the world should adapt to rapidly changing trends and technologies. Therefore, educational institutions should constantly review their marketing strategies and update them with valuable features.

Açar sözlər: marketinq, strategiya, reklam, təhsil marketinqi, rəqəmsal marketinq

Ключевые слова: маркетинг, стратегия, реклама, образовательный маркетинг, цифровой маркетинг

Key words: marketing, strategy, advertising, educational marketing, digital marketing

Giriş

Azərbaycanda və dünyada təhsil marketinqinin təşkil edilməsinin, bir çox təhsil müəssisələrində, həmçinin ona xidmət göstərənlərin marketinq strategiyalarını, onun kommunikasiyada idarə olunmasının kanallarının və satış üzrə olan metodlarını ümumilikdə əhatə edir.

İlk olaraq Azərbaycanda təhsil marketinqinin inkişaf edilməsi ilə əlaqədar olaraq, bir çox tədbirlər, seminarlar, media vasitələri, təcrübələr aparılaraq araşdırmalar edilmişdir. Burada təhsil marketinqinin tətbiq olunmasında, təhsilin səviyyəsinin necə yüksəldilməsində, onun xidmətlərinin və strategiyalarının aparılmasında bunlar əsas olaraq götürülür. Bir nüansda vardır ki, Azərbaycan da təhsil marketinqi demək olar ki, sosial fəaliyyətlər zamanı istifadə olunurlar. Buna əsas səbəb olaraq göstərmək olar ki, təhsildə marketinq anlayışını düzgün şəkildə dərk etməsini və yalnız satış mərhələsinin stimullaşdırılmasında, kommersiya təşkilatlarında reklamının verilməsində, onun qavranılmasıdır. Azərbaycan təhsil marketinqində, marketinq nəzəriyyəsinin ehtiyaclarını ödəyə biləcək demək olar ki, hər bir şey mal və məhsul olaraq qəbul edilir. Bu səbəbə görə də, təhsil proqramlarında bir sıra təhsil müəssisələri və təşkilatlarına görə, onlar tərəfindən hazırlanan, həmçinin ehtiyaclarının qarşılığının ödənilməsi, əmək bazarında daha yaxşı və yüksək mütəxəssislər hazırlamaq, həmçinin daha effektiv kadrların hazırlanmasında ona uyğun qaydaların müəyyən edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil səviyyələrinin artırılması üçün və proqramlarının effektiv nəticələr alması üçün bir sıra tədbirlər və seminarlar həyata keçirilir. Buna görə də təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanda və dünyada bir sıra rəqəmsal təhsil marketinqinə dair tədqiqatlar aparılır və araşdırmalar edilir. Həmçinin, bir sıra təhsil marketinq alətlərinin dərk edilməsi burada kommersiyada və ona dair ünsiyyətlərin idarə olunmasında mühüm üstünlükləri vəd edirlər. Azərbaycanda və dünyada kiçik və böyük təhsil müəssisələrinin onlara məxsus olan təhsil gedişatını anlayacaq və təhsil brendinin nəzəriyyəsinə dair bir sıra giriş və biliklər əldə etmək mümkün olacaqdır. Təhsil gedişatınızın ilk ilindən asılı olaraq ünsiyyət və sizə məxsus təqdimat bacarıqlarını anlayacaqsınız və həmçinin onların üzərində çalışaraq gücləndirmək mümkün olacaqdır. Yaradıcı üsullar əsasında bizlərə təcrid

olunmuş problemləri və ideyaları yaratmağı və onların inkişaf olunmasına təsir edəcək.

Azərbaycanda və bütün dünyada təhsil marketinqinin təşkili bir neçə müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər:

1. Təhsil sərgiləri: Təhsil yarmarkaları potensial tələbələr və təhsil müəssisələri ilə görüşmək və əlaqə qurmaq imkanı verir. Belə tədbirlərdə təhsil müəssisələri öz proqramlarını təbliğ edə və tələbələrə məlumat verə, qeydiyyat prosesinə köməklik göstərə bilərlər.

2. Rəqəmsal təhsil marketinqi: İnternet və rəqəmsal platformalar təhsil müəssisələrinin hədəf auditoriyasına çatması üçün güclü vasitədir. Təhsil proqramları təşviq edilə bilər və tələbələr sosial media, veb-saytlar və e-poçt marketinqi kimi rəqəmsal kanallar vasitəsilə məlumatlandırıla bilər.

3. Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq: Təhsil müəssisələri digər qurumlar, şirkətlər və ya qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edərək marketinq fəaliyyətlərini dəstəkləyə bilərlər. Bu əməkdaşlıqlar daha geniş auditoriyaya çatmaqda və müxtəlif marketinq strategiyalarının həyata keçirilməsində faydalı ola bilər.

4. Reklam və ünsiyyət strategiyaları: Təhsil müəssisələri reklam kampaniyaları, press-relizlər (rəsmi açıqlama), media əlaqələri və PR səyləri kimi kommunikasiya strategiyalarından istifadə edərək hədəf auditoriyalarına çata və marka şüurunu artırmağa bilər.

Bu təşkilati üsullar Azərbaycanda və bütün dünyada təhsil marketinqini effektiv şəkildə həyata keçirməyə kömək edə bilər. Xüsusilə rəqəmsal marketinq sahəsindəki inkişaflar təhsil müəssisələrinə daha geniş auditoriyaya çatmaq imkanı verir.

Müasir dövrimizdə bir sıra təhsil müəssisələri öz fəaliyyətlərinin genişləndirməkdə və digər müəssisələrlə rəqabət aparılmasında, həmçinin uğur qazanmaq uğrunda rəqəmsal marketinq reklam vasitələrinin yeri əvəz olunmaz olaraq qalır. Bir sıra marketinq tədqiqatları vasitəsilə təhsil müəssisələrində onun subyektivi olaraq və onun xidmətlərinin xüsusiyyətləri baxışından bir çox məlumatları müştərilərə çatdıraraq məlumatlar verir. Lakin bir sıra marketinq vasitəsindən istifadə etdikdə ona məxsus olan marketinq vasitələrindən istifadə olunaraq seçilməsi çox önəmli olaraq qəbul olunur. Bu səbəbə görə də, bu kimi bir sıra vasitələrin bir neçəsini sınaq məqsədli olaraq istifadə etmək önəmli faktor olaraq bilinir və onlar üçün ən səmərəli olan variantı tapmaq zəruridir. Təhsil müəssisələrində marketinqin idarə olunması bir sıra ənənəvi və müasir olan reklam vasitələri də ağıla gəlir. Bunlara - radio, qəzet, vitrin, billboard, sosial şəbəkələr, internet və s. kimiləri aid oluna bilər. Hal-hazırda bu vasitələrdən ən çox istifadə olunan reklam vasitəsi sosial şəbəkələrdə marketinq və viral marketinqdir.

Viral Marketinq - bir nəfərə və yaxud bir neçə nəfər tərəfindən sistemə məxsus olan marketinq informasiyasının digər bir şəxs tərəfinə göndərilməsi və

yaxud da onun internet saytları vasitəsilə digər şəxlərə yayılmasıdır. Yəni ki, bu daha tez yayılma yəni, yoluxucu “virus” kimi yayılma da adlandırıla bilər. Viral marketingin əsas olaraq üstünlüyü orada videoların, şəkillərin, məqalələrin və ona aid olan bir sıra ilk ağıla gələn xüsusiyyətlərin buraya aid oluna bilər. Burada, viral marketingdə təhsil üçün əsas olan məsələ onun informasiyasının dəqiq olaraq məzmununun izləyici kütləsinə çatdırılaraq düzgün şəkildə qəbul olunmasına zəmin yaratmaqdır.

Sosial şəbəkələrdə marketing - Instagram, TikTok, Twitter, Pinterest, LinkedIn, Facebook, Telegram kimi bir çox sosial şəbəkələrdə hal-hazırkı müasir dövrümüzdə bu biznes platformalarında ən effektiv olan sosial şəbəkələrdən biriləri kimi sayılırlar. Ənənəvi marketing vasitələrindən fərqli olaraq sosial şəbəkələrdə verilən reklamlar təhsil müəssisələrində hədəf bazaları ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqə quraraq rahat bir kütləyici imkanı yaradır. Özlərinə məxsus veb saytlarını və reklam çarxlarını sosial şəbəkələrdə yerləşdirilən sosial şəbəkə istifadəçiləri arasında reyting qazanaraq özlərini daha çox tanıdırlar. Bundan əlavə bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda müasir dövrümüzdə uğurla tətbiq olunan internet reklamının digər bir növü də elektron poçtlara təhsillə bağlı olan reklamı və məlumatların göndərilməsidir.

Son zamanlarda təhsildə marketingin tətbiq olunması üçün daha çox reklam vasitələrindən, reklam məhsullarından istifadə olunur. Bu tipli reklam məhsulları təhsil müəssisələri üçün əsasən həmin müəssisənin loqosu olan çantalar, dəftərlər, qələmlər və digər bir çox əşyalar da buraya aid edilə bilər. Təhsildə reklam məhsulları reklam üçün təsirli olan amillərdən hesab edilir. Bunun da əsas səbəbi olaraq həmin məhsulların üzərində olan loqonun əks olunması ilə əlaqədardır. Bununla belə həmin bu əşyalar istifadə olunduqca həm istehlakçı təhsil müəssisəsi, həm də ətrafda olan insanlar (tələbələr, şagirdlər, valideynlər) tərəfindən şirkətin loqotipi vizual olaraq hər kəs tərəfindən tanındılır. Bununla belə, həmin təhsil müəssisələri bu kimi reklam növünə çəkilən xərcləri istehsal etdikləri üçün əsas olduğu üçün bu reklam vasitəsi səmərəli olaraq hesab olunur.

Təhsil marketingi dünyasında bir çox fərqli təhsil karyera imkanları vardır. Burada, təhsil marketing şöbəsi, təhsil reklam agentliyi, təhsillə əlaqədar ictimaiyyətlə əlaqədar firmalar, təhsildə rəqəmsal marketing və təhsilin bazar araşdırılması kimi bir sıra karyera imkanları da vardır. Dünyada və Azərbaycanda təhsil marketinginin təşkil edilməsi üçün onun bir sıra da imkanları da vardır. Bu imkanlar, marketing kommunikasiya və ya əlaqəli sahələrdə bakalavr və magistrlik dərəcəsi də buna imkanlar yarada bilər. Həmçinin bu karyera imkanlarını da gətirib dəyişdirə bilər. Burada Azərbaycanda və dünyada təhsilin marketinginin təşkil olunması, əmək bazarında marketing sahəsində tələb olunan bacarıqlar hər daim dəyişdirilir.

Bununla belə, təhsil marketinqi karyerasında, strateji marketinq düşüncəsi, rəqəmsal təhsil marketinqi, brend təhsil idarəçiliyi bazar araşdırması kimi bacarıqlar burada vacib və mühüm bir rol oynayır.

1) Strateji marketinq düşüncəsi: Təhsil marketinqi strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün strateji cəhətdən bir sıra bacarıqlar burada mühüm rol oynayır. Qarşıya qoyulmuş hədəf auditoriyasını anlamaq, onun rəqabət təhlilini araşdırıb aparmaq və marketinq məqsədlərini müəyyən etmək lazımdır.

2) Rəqəmsal təhsil marketinqi: Hal-hazırda indiki zamanda təhsildə rəqəmsal marketinq bacarıqları çox vacibdir. Həmçinin təhsildə böyük əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial medianın idarə edilməsi, axtarış sisteminin optimallaşdırılması (SEO), məzmun marketinqinin yaradılması və rəqəmsal reklam kimi mövzuları öyrənmək və tətbiq etdirməyi özündə cəmləşdirir.

3) Təhsildə brend idarəçiliyi: Təhsildə brend imicini artırmaq və təhsilin brend imicini gücləndirmək məqsədilə bunun üçün brend idarəetmə bacarıqları lazımdır. Təhsil brendi strategiyasını yaratmaq, təhsil markasının dəyərini qorumaq və təhsillə maraqlanan müştəri loyallığını artırmaq kimi mövzuları özündə imkan yaradır.

4) Təhsildə bazar araşdırması: Təhsildə bazar araşdırması qarşıya qoyulan hədəf auditoriyasını anlayıb qavramaq və təhsilin marketinq strategiyalarını müəyyənləşdirmək üçün vacib hesab olunur. Bazar araşdırılması üsullarını öyrənmək və onun haqqında məlumatları təhlil etmək bacarığı burada mühüm bir rol kəsb edir. Təhsil marketinqində uğur qazanmaq üçün daima özünüzi təkmilləşdirmək və onun sənaye meyllərini izləmək burada mühüm bir rol oynayır. Həmçinin buna görə də təhsil əmək bazarındakı tələbləri müşahidə edərək hər dəfə onu yeniləməlisiniz.

Nəticə

Azərbaycanda və dünyada təhsil marketinqinin təşkil olunması ümumilikdə bir sıra təhsil müəssisələrinin bu işə təşviq olunması, tələbələrin və şagirdlərin qeydiyyatı kimi proseslərin idarə edilməsi və onların aparılması, təhsil marketinqinin strategiyalarının müəyyən edilməsi kimi məsələləri daha çox əhatə edir. Təhsil marketinqinin təşkil olunması rəqəmsal marketinq üsullarından və sosial medianın istifadəsinə qədər geniş spektri (uyğunluğu) əhatə edərək özündə cəmləşdirir.

Nəticə olaraq burada təhsil marketinqinin təşkili uğurla həyata keçirildikdə, bir çox təhsil müəssisələri daha çox tələbələrə və şagirdlərə əl çatan ola bilər, brend şüurunu artırma bilər və rəqabət üstünlüyü qazana bilər. Bunun belə olması, bir çox təhsil müəssisələrində daha uğurlu olmasına imkan yaradır və tələbələrə düzgün təhsil müəssisəsini seçməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Nəşibov Vüqar Nizami oğlu - *Marketing kommunikasiya sistemində reklam*, (Bakı - 2002).
2. Şükürov T.Ş.- *Marketing tədqiqatları dərş vəsaiti*, (Bakı - 2003).
3. Мамыкин А.А. «Стратегия и тактика маркетинга в Интернете» / *Маркетинг в России и за рубежом* - № 2/2000
4. www.marketing.az
5. www.markzone.az

S.E.İmranova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
imranovsanay@gmail.com

TƏHSİLİN STANDARTLAŞDIRILMASI KONTEKSTİNDƏ UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN EFFEKTİVLİYİ

Xülasə

Məqalədə müəllif Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyətinin tələbənin həqiqi hazırlığı səviyyəsinin və təhsil təşkilatının fəaliyyətinin standartlarına uyğunluğundan danışır, müasir şəraitdə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyalarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi, təlim prosesinin metodik təminatının inkişafı, habelə onun həyata keçirilməsinin bütün səviyyələrində peşəkar pedaqoji fəaliyyətdə baş verən sistemli dəyişiklikləri təhlil və şərh etmişdir.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ СТАНДАРТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье автор говорит о соответствии качества образования в Азербайджанской Республике уровню реальной подготовки обучающихся и стандартам деятельности образовательной организации, созданию и совершенствовании технологий оценки качества обучения. образования в современных условиях, разработка методического обеспечения учебного процесса, а также анализ и интерпретация системных изменений в профессиональной педагогической деятельности на всех уровнях ее реализации.

THE EFFECTIVENESS OF ASSESSING THE LEARNING OUTCOMES OF UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONTEXT OF EDUCATION STANDARDIZATION

Summary

In the article, the author talks about the correspondence of the quality of education in the Republic of Azerbaijan to the level of real training of students and the standards of activity of the educational organization, the creation and improvement of technologies for assessing the quality of education. education in modern conditions, development of methodological support for the educational process, as well as analysis and interpretation of systemic changes in professional pedagogical activity at all levels of its implementation.

Açar sözlər: *təhsilin qloballaşması, ali təhsildə qiymətləndirmə, təhsilin keyfiyyəti, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları, təhsil standartları*

Ключевые слова: *глобализация образования, оценивание в высшем образовании, качество образования, технологии оценки качества, образовательные стандарты*

Key words: *globalization of education, assessment in higher education, quality of education, quality assessment technologies, educational standards*

Müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində baş verən müasir dəyişikliklər qloballaşma prosesləri ilə əlaqədardır və təhsilin məzmununa, formalarına, tədris metodlarına, habelə onun keyfiyyət və səmərəliliyinin başa düşülməsinə vahid yanaşmaların tətbiqi ilə səciyyələnir. Təhsil və qiymətləndirmə sahəsində beynəlxalq təşkilatların sayı artır, tələbələrin təhsil nailiyyətlərinin səviyyəsinin müqayisəli tədqiqi fəal şəkildə aparılır, təhsilin keyfiyyəti haqqında təsəvvür formalaşdırılır və onun qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif texnologiyalardan istifadə olunur.

Təhsilin qloballaşmasının qaçılmaz nəticəsi standartlaşmadır ki, bu da dövlət təhsil siyasətinin hədəflərinin təhsil norma və standartlarında cəmləşdirilməsini təmin edir. Beynəlxalq səviyyədə onlar bütün ali təhsil sistemi üçün standartlar və tövsiyələr hazırlayan Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Assosiasiyası tərəfindən tənzimlənilir.

Universitetlərin fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarətin təmin edilməsi üçün zəruri şərt sadəcə olaraq qiymətləndirmənin (daxili və ya xarici) aparılması deyil, onun nəticələrinin ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin etməkdir. Buna görə demək olar ki, bütün ölkələrdə universitetlər üçün həm təhsil orqanlarına, həm də bütövlükdə cəmiyyətə hesabat tələbləri var.

Əsas alət illik hesabatdır. Belə hesabatda universitetin tədris, elmi, beynəlxalq fəaliyyəti, tələbə və müəllim heyəti, infrastrukturu və s. öz əksini tapır. Bir çox ölkələr strateji planlarda göstərilən məqsədlərə nail olmaq istiqamətində irəliləyişləri göstərmək üçün illik hesabatlar tələb edirlər. Bəzi ölkələrdə illik hesabatlarda maliyyə məlumatları da var, digərlərində isə maliyyə hesabatları ayrıca təqdim olunur. Bəzi hallarda illik hesabat və strateji plan əvvəlki dövrdə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə bağlı fəaliyyətin nəticələrinin, habelə növbəti dövr üçün məqsəd və vəzifələrin təsvirini özündə əks etdirən bir sənəddir. İllik hesabatlar sadəcə olaraq təhsil orqanlarına təqdim edilmir, dərc olunaraq ictimaiyyətə təqdim olunur. Universitetlərin illik hesabatları ilə yanaşı, kənar qiymətləndirmələrin nəticələri də dərc edilməlidir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyəti tələbənin həqiqi hazırlığı səviyyəsinin və təhsil təşkilatının fəaliyyətinin standartlarına uyğunluq kimi başa düşülür. Təhsilin standartlaşdırılması müasir şəraitdə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyalarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi, təlim prosesinin metodik təminatının inkişafı, habelə onun

həyata keçirilməsinin bütün səviyyələrində peşəkar pedaqoji fəaliyyətdə baş verən sistemli dəyişiklikləri müəyyən edir.

Təhsil tələbləri dövlət təhsil standartlarında, müxtəlif növ və səviyyəli qaydalarda müəyyən edilir. Bu tələblər təkcə təhsil proqramlarının məzmununu deyil, həm də icra şərtlərini, fərdi prosedurların həyata keçirilməsi qaydasını və onların informasiya açıqlığını əhatə edir. Bununla belə, tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi peşəkar standartlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Müasirləşmə prosesində inkişaf etdirilən peşəkar pedaqoji fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün yeni sistem çoxlu sayda dolayı fəaliyyət göstəricilərinin istifadəsi, işin keyfiyyətini və səmərəliliyini anlamaq üçün müxtəlif ziddiyyətli yanaşmalar, habelə peşəkar müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin olmaması ilə çətinləşir.

Sosial-mədəni böhranların inkişafını şərtləndirən qloballaşma və qloballaşmanın dünya tendensiyaları arasında artan ziddiyyətlər sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarına birbaşa təsir göstərir və müasir dünyanın bütün ölkələrində rəqabətqabiliyyətli peşəkar kadrların hazırlanması vəzifəsini ön plana çıxarır. Təhsilin qlobal rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi dövlətin irəliləyən illərdəki dövr üçün milli inkişaf məqsədidir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətli insan kapitalını gücləndirmək və qorumaq üçün müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin dinamik inkişafı şəraitində ali təhsil rəqabət qabiliyyətli peşəkar kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Milli təhsil sistemlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi beynəlxalq reytinglər və monitorinqlər vasitəsilə qeydə alınır. Hazırda müxtəlif universitet və ölkələrdən olan tələbələrin təhsil nəticələrinin qiymətləndirilməsinin müqayisəsi üçün metodlar hazırlanır.

Təhsilin standartlaşdırılması təhsilin keyfiyyətinin və təhsil nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosedurlarına ikili təsir göstərir.

Birincisi, onların təhsil sistemlərinin idarə olunması üçün əhəmiyyəti artır və qiymətləndirmə prosedurları hazırlanır (təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə həyata keçirilən qiymətləndirmənin və analitik fəaliyyətin bütün sahələrinin məcmusu kimi). Təhsil sisteminin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin cari istiqamətlərindən biri də təhsilin keyfiyyətinin dövlət təhsil standartlarına uyğun qiymətləndirilməsi və təmin edilməsi mexanizmlərinin həyata keçirilməsidir.

İkincisi, tələbə hazırlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları dəyişir, getdikcə daha çox dünya təcrübəsinə yönəlir, burada standartlaşdırılmış prosedurlar, o cümlədən testlər geniş şəkildə istifadə olunur, müstəqillik və obyektivlik prinsipləri tətbiq olunur.

Bu prinsiplər təhsil sahəsində mövcud dövlət sənədləri ilə tənzimlənilir və təhsilin bütün səviyyələrinə aid olan təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurları vasitəsilə həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurları təkcə dövlət səviyyəsində deyil, həm də təhsil müəssisələri səviyyəsində həyata keçirilir. Daxili qiymətləndirməyə dair normativ tələblər universitetlər tərəfindən müstəqil şəkildə hazırlanır və təxmini siyahısına fərdi qiymətləndirmə elementlərinin aparılmasını tənzimləyən bir sıra sənədlər daxil olan yerli normativ hüquqi aktlarda təsbit edilir. Məzunların dövlət yekun attestasiyası üçün ali məktəblərdə vahid qiymətləndirmə materiallarının tətbiqi tənzimlənilir.

Təhsilin keyfiyyəti, həmçinin təhsil proqramlarının dövlət və beynəlxalq təşkilatlarda ictimai akkreditasiyası vasitəsilə qiymətləndirilir. İstifadə olunan qiymətləndirmə aparatı müxtəlifdir və statik deyil. Dəyişən müasir tələblər şəraitində universitetlər həyata keçirilən təhsil proqramlarının keyfiyyətinin ən mühüm göstəricilərini öz istiqamətlərinə və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müstəqil şəkildə müəyyən etməlidirlər. Təhsil proqramlarının keyfiyyətinin qəbul edilmiş konsepsiyası universitetdə yerli normativ sənədlərdə tələblərin standartlaşdırılması yolu ilə möhkəmləndirilir və tədris prosesinin idarə edilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatın və normativ-hüquqi bazanın təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, yerli müəlliflərin əsas diqqəti təlim nəticələrinin səriştə əsaslı yanaşma nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsinə yönəlib.

Elmi tədqiqatların təhlili və universitet tələbələrini təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi obyektiv olaraq mövcud ziddiyyətləri formalaşdırmağa imkan verir:

- ali məktəblərdə təhsilin keyfiyyətinin müstəqil, şəffaf qiymətləndirilməsində dövlətin tələbi ilə cəmiyyətin gözləntiləri və bu keyfiyyətin ölçülməsinin obyektivliyini, əsaslılığını və etibarlılığını təmin etmək üçün istifadə olunan vasitələrin arasında;

- universitetin təlim nəticələrinin effektiv qiymətləndirilməsi, tədris prosesinin idarə edilməsi üçün zəruri məlumatların alınması nəzərə alınmaqla tələbələr inkişafının təmin edilməsi ehtiyacı ilə belə bir sistemin qurulması üçün metodiki və texnoloji prinsiplərin zəif inkişafı arasında (sürətlə dəyişən müasir tələblər konteksti);

- fərdiləşdirmə əsasında fərdiləşdirilmiş təlim ehtiyaclarını ödəmək üçün təhsil fənlərinin artan tələbi, tələbələr təhsil nailiyyətləri və universitetdə qiymətləndirmə prosedurlarının real həyata keçirilməsi haqqında məlumatların mövcudluğunun təmin edilməsi zərurəti arasında.

Beləliklə, dövlət təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə əsas yanaşmaları müəyyən edib. Problem ondadır ki, onun ayrı-ayrı

komponentlərini problemlərin həlli üçün vahid, effektiv alətə necə bağlamaq olar?

Bizə elə gəlir ki, ən optimal yol təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində sistemli yanaşmanın tətbiqinə əsaslanır. Eyni zamanda, əsas məqsəd konkret nəticəyə yönəlmiş keyfiyyətə nail olmaqdır.

Məqalənin aktuallığı: Təhsil tələbləri dövlət təhsil standartlarında, müxtəlif növ və səviyyəli qaydalarda müəyyən edilir. Bu tələblər təkcə təhsil proqramlarının məzmununu deyil, həm də icra şərtlərini, fərdi prosedurların həyata keçirilməsi qaydasını və onların informasiya açıqlığını əhatə edir. Bununla belə, tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi peşəkar standartlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Qiymətləndirmədə peşəkar standartlara daha çox diqqət ayrılması məsələləri və təkliflər mövzusunun aktuallığından xəbər verir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə hal-hazırda qloballaşan dövrün tələbi olan standartlara əsaslanan qiymətləndirmənin təsnifatı verilmiş, qiymətləndirmədə müxtəlif alətlərin tətbiqinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən universitetlərdə çalışan pedaqoji heyət, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı - 2009. 108 s.*
2. *Ağamaliyev R.A. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı: Təhsil, 1998, 376 s.*
3. *“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.*
4. *“Azərbaycan Respublikasında Ümumitəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”. Azərbaycan Respublikasının NK-nın 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı. Bakı - 2009, 20 s.*
5. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum, № 1, s. 131-150.*
6. *Bəylərov E. Məktəbdaxili qiymətləndirmə: Problemlər və vəzifələr. Kurikulum, 2014, № 2, s. 47-58.*
7. *Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji qiymətin psixoloji məsələləri haqqında // Azərbaycan məktəbi. Bakı - 1997, № 4, s. 65-70.*
8. *Həsənzadə M.M. 100 bal sistemi ilə tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsindən. Beynəlxalq konfransın materialları. ABU-nun nəşri, Bakı - 2003, 150 s.*
9. *Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamə.*
10. *Mahmudov.M.C. Dünya təhsil sistemləri. Bakı: Mütərcim, 2014. 480 s.*

11. Mehrabov A.O, Bəylərov E.B. Qiymətləndirmədə test texnologiyasından səmərəli istifadənin inkişafı. ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2007, № 4, s. 40-47.
12. Mərdanov M., Mehrabov A., Qardaşov T., Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi. Azərbaycan məktəbi. Bakı, №1, 2002, 7-31 s.
13. Tələbələrin biliklərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə dair. Akademik İ. Hacıyevin redaktorluğu ilə metodik vəsait. Naxçıvan: Qeyrət, 2002. 38 səh.
14. Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatının mühüm amili kimi. Azərbaycan məktəbi. Bakı - 2002, №1, 7-13 s.

A.Z.Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
amana.cafarova@mail.ru

MƏDƏNİ FƏRQLİLİKLƏR VƏ LİDERLİK

Xülasə

Son illərdə texnologiya sahəsindəki inkişaf, qloballaşma, sosial quruluşda meydana gələn sürətli demoqrafıq dəyişikliklə, fərqli mədəniyyətləri bir araya gətirməkdədir. Sosial baxımdan fərqli mədəniyyətlərin əlaqələndirilməsi və bir araya gəlməsi isə bəzi müsbət və mənfi nəticələri də öz paralelində gətirməkdədir. Bu məsələnin təsirli idarəedilməsində fərqli mədəniyyətlərə aid xüsusiyyətləri yaxından tanıyan, fərqli mədəniyyətlərin həssaslıqlarına hörmət göstərən və fərqli mədəniyyətdən insanlarla birlikdə olmaq arzusu daşıyan liderlərin varlığı çox böyük önəm daşıyır. Bu mövzu ilə bağlı araşdırmaların təməl məqsədi mədəni fərqliliklər və liderlik münasibətini geniş bir perspektivdən qavramaqdadır. Araşdırmalar da öncəliklə mədəni fərqliliklərin yaranmasında rol oynayan tarixi, sosial, siyasi və psixoloji amillər incələnmişdir. Ardından da Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin ortaya çıxması və mədəniyyətlərin təməl dəyərləri, yenə tarixi inkişaf seyri içərisində araşdırılıb. Araşdırmada son olaraq mədəni fərqliliklərin idarəsində liderin sahib olması lazım olan mədəni zəka, empatiya və rabitə, mədəni sinerji idarəsi və sosial ədalət qavramları ələ alınaraq, liderlik müddətinə olan töhfələrini təsvir etməyə çalışmışdır.

КУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ И ЛИДЕРСТВО

Резюме

В последние годы развитие в области технологий, глобализация, быстрые демографические изменения в социальной структуре сблизили разные культуры. С социальной точки зрения координация и объединение различных культур одновременно приносит как положительные, так и отрицательные результаты. Для эффективного решения этого вопроса большое значение имеет присутствие лидеров, которые знакомы с особенностями разных культур, уважают чувствительность разных культур и имеют желание быть с людьми из разных культур. Основная цель исследований по этой теме — понять культурные различия и взгляды лидеров в широкой перспективе. В исследовании также были проанализированы исторические, социальные, политические и психологические факторы, которые играют роль в возникновении культурных различий. Затем возникновение восточной и западной культур и основные ценности культур были вновь рассмотрены в ходе исторического развития. Наконец, в исследовании были рассмотрены концепции культурного интеллекта, сочувствия и общения, управления культурной синергией и социальной справедливости, которыми должен

обладать лидер при управлении культурными различиями, и попытались описать их вклад в период лидерства.

CULTURAL DIFFERENCES AND LEADERSHIP

Summary

In recent years, the development in the field of technology, globalization, rapid demographic change in the social structure has brought different cultures together. From a social point of view, the coordination and coming together of different cultures brings some positive and negative results in parallel. In the effective management of this issue, the presence of leaders who are familiar with the characteristics of different cultures, respect the sensitivities of different cultures, and have a desire to be with people from different cultures is of great importance. The main goal of research on this topic is to understand cultural differences and leadership attitudes from a broad perspective. Historical, social, political and psychological factors that play a role in the emergence of cultural differences have also been analyzed in the research. Then, the emergence of Eastern and Western cultures and the basic values of the cultures were examined again in the course of historical development. Finally, in the study, the cultural intelligence, empathy and communication, cultural synergy management and social justice concepts that a leader should have in the management of cultural differences, and tried to describe their contribution to the leadership period.

Açar sözlər: *liderlik, mədəniyyət, inkişaf, təsirli lider, inkişaf, təhsil*

Ключевые слова: *лидерство, культура, развитие, эффективный лидер, развитие, образование*

Key words: *leadership, culture, development, effective leader, development, education*

Liderliyi incələyərkən onun olduqca qarışıq bir təbiəti olduğu görülməkdədir. Başlarda liderliyin struktur olaraq fərdi bir xüsusiyyət olduğu görüşü hakim olmuşdur. Bu anlayışa görə, liderlik xüsusiyyətləri cəmiyyətdə kimilərində varkən, digərlərində yoxdur. Daha sonrakı dövrdə, liderin hansı xüsusiyyətlərə sahib olduğundan daha çox liderlərin nə cür davranışlar sərgilədikləri müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, liderlərin sahib olduğu xüsusiyyətlər ilə davranış seçimlərinin hər vəziyyət və şərt altında oxşar nəticələr doğurmadiğı istiqamətində ki, arqumentlər gündəmə gəlmiş və müəyyən şərtlər altında müxtəlif cür xüsusiyyət və davranışların daha təsirli olduğu görüşü müdafiə edilmişdir. Bu ümumi çərçivəyə əsasən fərqli mədəni aidyyətləri olan insan topluluqlarının olduğu təşkilatlarda tək tip və standart bir liderlik davranışının uyğun olmadığı ifadə edilə bilər. Aşağıda hansı mədəni kontekst içərisində hansı tip liderliyin təsirli ola biləcəyi müzakirə edilmişdir.

Avtoritar liderlik: Sosial və yaxud da təşkilati kontekstdə idarəedən ya da liderin qərarı tək özünün alması və alınan qərarın yerinə yetirmə dövrünü tək idarə etməsi, avtoritar liderliyin ən mühim xüsusiyyətidir. Avtoritar lider xüsusiyyətlərinə sahib lider, gücü əlində tutmaq istəyir və buna görə də gücü izləyənlər ilə paylaşmaq istəmir. Avtoritar lider, izləyənlərinə bir işi həyata keçirdərkən qanuni, zorlayıcı və mükafat gücünü istifadə etmək meylı daşıyır. Avtoritar liderin hakim olduğu cəmiyyətlərdə və təşkilatlarda insanlar ənənəvi ailə yaşayışından gəldikləri üçün onlar böyüyə hörmət göstərməyi öyrənməkdədir. Böyüklərə hörmətlə yanaşmağı öyrədən mədəniyyətlərdə insanlar, qərarı liderdən gözləmə vərdişinə malik olurlar.

Avtoritar liderlik anlayışı nisbətən Şərqlə mədəniyyət və cəmiyyətlərində daha çox özünü göstərir. Ənənəvi Şərqlə cəmiyyətində, keçmişdən gələn mədəni dəyərlər mühafizə olunduğu üçün, bu cəmiyyətlərdə lider mövqeyində olanlara yönəlmiş hörmət səviyyəsi də yüksəkdir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu cəmiyyətin nümayəndələri qeyri-müəyyənlikdən qaçma meylinə sahibdirlər. Qeyri-müəyyənliyin gətirdiyi risklərin lider tərəfindən üstlənməsi həmin insanlar tərəfindən gözlənilir. Digər bir şəkildə desək, qərarı lider alacağı üçün, qərarın yaradacağı nəticələri də lider üstlənəcək. Bu vəziyyət insanları psixoloji olaraq rahatladır. Bütün bu deyilənləri nəzərə aldıqda, aralarında Azərbaycan mədəniyyətinin də yer aldığı Şərqlə toplumlarında avtoritar liderlik anlayışı həmin cəmiyyətin insanları tərəfindən daha uyğun olan və üstünlük verilən bir liderlik yanaşmasıdır.

Demokratik liderlik: Avtoritar liderliyin əksinə demokratik liderlər qərarı onu izləyənlərlə birlikdə almaq meylində olur. Demokratik liderin ümumi yönəlimi və funksiyası izləyənlərinə rəhbərlik etməkdir. Böhran vəziyyəti xaricində lider, təşkilatın məqsədlərini müəyyən edərkən və təşkilati mərhələlərə istiqamət verərkən izləyənlərin iştirakını təmin edir. Liderin demokratik tutumu sadəcə qərar müddətinə izləyənləri qatmaqla məhdudlaşmır. Planlama və təşkilati işlər kimi digər idarə mərhələlərində də izləyənlərin aktiv rolu, lider tərəfindən dəstəklənir. Bu şərtlər altında izləyənlər aldıkları qərar və etdikləri iş və işlərindən doğan nəticələri özləri üstlənirlər. Liderin demokratik bir tutum sərgilədiyi cəmiyyət və təşkilatlarda cəzadan daha çox mükafat və digər təşviq vasitələrindən istifadə olunur.

Anlaşıldığı kimi izləyənlərə daha çox güc və məsuliyyət verən demokratik liderlik tərzı Qərblə toplumuna daha çox uyğundur. Qərblə mədəniyyətində şəxsiyyətyönümlülük bu cəmiyyətdə daha öndə gələn bir dəyərdır. Bu mədəni kod içərisində yer alan təşkilatlarda avtoritar yanaşmalar, izləyənlər tərəfindən çox qəbul olunmur. Qərblə mədəniyyətində güc məsafəsi aşağı olduğu üçün lider və izləyənlər arasında əmr münasibəti də çox keçərli deyildir. Bu mədəni təməl içərisində liderin izləyiciləri fərdi riskləri alırlar və buna görə də, bu risklərin yaradacağı müsbət və mənfi nəticələri də üstlənirlər.

Bu şərtlər altında izləyənlər qeyri-müəyyən vəziyyətlərdən narahat olmurlar və liderin qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmasına da bağlı qalmırlar. Bilavasitə Qərb mədəniyyəti dəyərləri ilə yetişdirilmiş fərdlərin çox olduğu təşkilatlarda liderin izləyənlərinə qarşı daha demokratik davranması gözlənilir. Xüsusi ilə işçilərin təhsil səviyyələrinin yüksək olduğu və təşkilati pozisiyaların profisionallaşmağa əsaslanan təşkilatlarda liderin demokratik tutum sərgiləməsi uyğundur. Liderin təməl istiqaməti izləyənlərə rəhbərlik emək, onların sərgilədiyi səyi təqdir etmək və mükafatlandırmaq olmalıdır.

Sərbəst liderlik: Tam sərbəst liderlik, sahib olduğu gücü və təsiretmə vasitələrini demək olar ki, heç istifadə etmir və izləyənləri özbaşına buraxır. İzləyənlərə təsir etmək üçün daxili və ya xarici motivasiya vasitələrini istifadə edən digər liderlik yanaşmalarının əksinə sərbəstlik tanıyan liderlər, izləyənlərin performanslarına laqeyd yanaşırlar. Başqa bir deyimlə desək, sərbəst liderlik demək olar ki, heç bir liderlik xüsusiyyəti və yaxud davranışı sərgiləmir. Bu tərz bir liderlik yanaşmalarında qərarlar çox vaxt təxirə salınır və məqsədlərə nail olmaq müddətində lider heç bir məsuliyyət götürmür. Tam sərbəstlik tanıyan liderlik daha çox yüksək səviyyədə bilik, bacarıq və təcrübənin lazım olduğu təşkilati əsaslarda yaradıcı fikirlərin ortaya çıxmasına, daha uyğun şərtlər yaratdığı üçün seçilməkdədir.

Tam sərbəst liderin təsirli olduğu təşkilatlar universitetlər, mədəni qurumlar və araşdırma inkişafetdirmə fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlar ola bilər. Bu cür təşkilatlar daha rahat formada təşkil olunmuşdur. Bu tərz qurumlarda işçilər, yerinə yetirdikləri vəzifəyə uyğun tam söz sahibi olmaq istəyirlər. Ayrıca bu işçilər yerinə yetirdikləri vəzifəyə uyğun işlərin əvvəlindən sonuna qədər keçən müddətin tamamı üzərində də tam söz sahibi olurlar. Buna görə də, bu tip təşkilatlarda liderin tam sərbəstlik tanıyan davranış seçimi, izləyənlərə görə daha məqbul sayılır. Liderin təşkilati məqsədlərinə nail olması müddətində potensial səviyyəsi yüksək işçiləri işdə tuta bilməyi təşkilati fəaliyyətə töhfə verir.

Paternalist liderlik: Paternalist xüsusiyyətlərə sahib liderlər Şərq toplumlarında daha çox arzulanarkən, Qərb toplumlarında heç də rəğbət görmür. Paternalist liderlər iyerarxik bir struktur daxilində istiqamətlənir. Digər tərəfdən paternalist liderlər izləyənləri ilə ailə mühiti içərisindəymiş kimi davranış tərzini sərgiləməkdədirlər. Buna görə də, bu cür liderlik tərzini Qərb toplumlarının ümumi xarakteristikası ilə uyğunlaşdırmaq çətin görünür. Bu tərəfi ilə paternalist liderlik Azərbaycan toplumu üçün də uyğun bir liderlik tərzini olaraq dəyərləndirilə bilər. Paternalist liderin əsas xüsusiyyətləri arasında izləyənlərini qoruması, dəstəkləməsi və onlarla maraqlanması vardır.

Xüsusi olaraq ailə içi münasibətlərdə atanın sərgilədiyi qoruyucu və dəstəkləyici davranışlar, təşkilati mühitdə lider tərəfindən də sərgilənməkdədir.

Bu cür liderlik xüsusiyyətləri başda qayğı və dəstək ehtiyacı yüksək işçilərin məşğul bir şəkildə olduğu təşkilati məkanlarda daha çox keçərlidir. Mədəni olaraq bəzi toplumlardakı fərdlər, özlərini qoruyan və dəstəkləyən hakimiyyətə daha çox hörmət göstərməklə, bu kimi liderləri izləməkdədirlər. Bu vəziyyətin önəmli bir səbəbi də mədəni olaraq bu kimi fərdlərin hakimiyyətə itaət mədəniyyəti içərisində yetişdirilməlidir. Buna görə də paternalist liderlik forması bir ölçüdə avtoritar liderliklə uyğun bir şəkildə təşkilati iyerarxiyaya söykənir. Bu səbəblə paternalist liderlər izləyənləri ilə münasibətləri ümumi olaraq alt-üst formasında qurulur. Paternalist liderliyi avtoritar liderlikdən ayıran ən əsas tərəfi, izləyənlərinə şəfqət göstərməsi, onları qoruması və şəxsi inkişaf ehtiyaclarını dəstəkləməsidir. Buna görə də, təşkilati və mədəni müxtəliflik mənasında liderin paternalist liderlik gözləntisi olan izləyənləri anlamağa çalışması və onların bu ehtiyaclarını qarşılamaşına üstünlük verilir.

Fərqli mədəniyyətlərdə təsirli liderlərin xüsusiyyətləri: Yuxarıda da açıqlamağa çalışdığımız kimi, hər mədəniyyət üçün ümumi sayıla bilən bir liderlik tərzindən söz açmaq olduqca çətindir. Toplumlar və təşkilatlar sahib olduqları mədəni kodlara bağlı olaraq öz ehtiyacları və istiqamətlənmələrinə görə liderlər çıxarırlar. Buna görə də liderin təsirliliyi böyük ölçüdə içərisindən çıxdığı mədəniyyətə özəl liderlik rol davranışları sərgilənməsinə bağlıdır. Bu ümumi dəyərləndirməyə uyğun olaraq liderin, sahib olması lazım olan digər xüsusiyyətlərlə paralel olaraq mədəni zəkaya, empatiya və ünsiyyət bacarıqlarına, mədəni sinerji yaradabilmə potensialına və nəhayət sosial ədaləti təsis etmək kimi əlavə xüsusiyyətlərə sahib olması lazımdır. Aşağıda mədəni kontekst içərisində liderin sahib olması lazım olan bu xüsusiyyətlər üzərində durmaq vacibdir.

Mədəni zəka: Günümüzdə mədəniyyətlərarası münasibətlərin artması və inkişafı səbəbi ilə toplum və təşkilat liderlərinin mədəni fərqliliklərindən qaynaqlanan davranış formalarını doğru oxuması lazımlıdır. Mədəni zəkanın fərqli tərifləri mövcuddur. Earleye görə [2002] mədəni zəka yeni mədəni dəyərlərə uyğunlaşma müddətində, koqnitiv, davranış və motivasiya ölçülərində insanların sahib olduğu bacarıqlar toplusudur. Buna görə də, mədəni zəkanın üç ölçüsündən söz edilməkdədir. Mədəni zəkanın koqnitiv ölçüsü insanların fərqli mədəniyyətlərin sahib olduğu xüsusiyyətlərə aid bilgiləri bilməsini ehtiva edir. Mədəni zəkanın davranış ölçüsü isə fərqli mədəniyyətlərə hörmət təməlinə davranışlar sərgiləməyi əhatə etməkdədir. Son olaraq motivasiya ölçüsü isə şəxsiyyətlərin fərqli mədəniyyətlərlə əlaqəyə keçmə istəkliliyi olaraq tərif edilə bilər. Mədəni zəkanın bir başqa tərfi isə Ang və Ng [2005]söyləmişdir. Bu tərifə görə mədəni zəka fərqli toplumların, təşkilati strukturların, ya da digər ixtisasların sahib olduğu fərqliliklərə uyğunlaşmasına töhfə verən bacarıqlara sahib olma səviyyəsidir. Brislin [2006] isə mədəni zəkanın digər mədəniyyətlərə sürətli uyğunlaşma və digər

mədəniyyətlərin sahib olduğu bilgiləri sürətli bir şəkildə qavramaya yönəlmiş davranış naxışlarından ibarət olduğunu düşünməkdədir. Bütün bu təriflər işığında mədəni zəkanın diqqət mərkəzində fərqli mədəniyyətlərə istiqamətlənmiş fərqiindəliyin yer aldığı və bu fərqiindəliyə əsasən digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə halında olma istəkliliyinin önəmli olduğu ifadə edilməkdədir [Thomas, 2005]. Dünyada fərqli mədəni adətləri olan insanların artan dərəcəsi ilə bir araya gəlməsi, kimi zaman mübahisələrə yol açmaqdadır. Bu səbəblə mədəni zəkaya uyğun bacarıqlar, bu cür mübahisələri azaltmaqdadır [Imai və Gelfand, 2010]. Bununla birlikdə edilən bir araşdırmada idarədən ya da lider mövqeyində olanların mədəni zəka səviyyəsinin yüksək olmasının təsirli liderlik çıxışları yaratdığı müəyyənəşdirilmişdir [Alon və Higgins, 2005]. Nümunə olaraq mədəni zəka ilə işləyən performansıyası arasında bir münasibət olduğu ifadə edilməkdədir [Gorji və Ghareseflo, 2011].

Mədəni zəkanın inkişaf etdirilməsi müddətində liderin fərqli mədəniyyətləri tanıması, fərqli mədəni aidiyyətə sahib işçilərə hörmət göstərməsi və bu işçilərlə daha çox əlaqəyə keçmə istəkliliyi içərisində olması əhəmiyyətlidir. Liderin mədəni zəka səviyyəsinə yüksək olması təşkilat üzvləri arasındakı fərqliliklərindən qaynaqlanan mübahisələrin qarşısını almağa töhfə verməkdir.

Empatiya və rabitə: Fərqli mədəniyyətlərdə liderin təsirli ola bilməsi müəyyən bir dərəcədə empatiya və rabitə qurabilmə bacarığı ilə bağlıdır. Empatiya, bir şəxsin başqa bir şəxs ya da şəxslərin içərisində olduqları duyğu vəziyyətlərini və davranışlarına istiqamət verən motivasiyalarını hiss etməsi və anlamasıdır. Empatiyanın təməlinə bir şəxsin özünü qarşısındakının yerinə qoyaraq onu anlama səyi dayanır. Hər bir fərd öz xüsusi vəziyyətinə bağlı olaraq müxtəlif cür duyğuların içərisinə girməyi bacarmalıdır. Əsas məsələ bu duyğular bəzən müsbət bir məzmununda olarkən, bəzi zamanlarda mənfi olabilməkdədir. Buna görə də, əlaqə halında olan insanların empatiya qura bilmə bacarıqlarının üst səviyyədə olması əlaqənin keyfiyyətini artıracaqdır. Bu vəziyyət lider və izləyən əlaqəsində də önəmlidir. Liderin, izləyənləri ilə təsirli bir əlaqə qura bilməsi izləyənlərin içərisində olduğu duyğu və düşüncələrini hiss etməsi ilə bağlıdır. Bu səbəblər liderin empatiya bacarığına malik olması çox böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

Fərqli mədəniyyətlərin fərqli həssasiyyətləri vardır. Nümunə olaraq güc məsafəsinin aşağı olduğu mədəniyyətlərdə izləyənlərin liderlə münasibətləri daha isti və səmimi ola bilər. Lakin güc məsafəsinin yüksək olduğu Azərbaycan kimi ölkə mədəniyyətlərində lider ilə izləyənlər arasında şəxsi bir məsafə vardır. Dolayısı ilə güc məsafəsi yüksək bir mədəni əsasdan gələn bir lider, güc məsafəsi aşağı olan mədəni əsasda yetişmiş izləyənin isti və səmimi davranışlarını ancaq empatiya quraraq anlaya bilər. Bu şərtlər altında liderin

empatiya qura bilmə bacarığı aşağıdırsa, izləyənin sərgiləyəcəyi bu “qeyri-rəsmi” davranışı bir cür hörmətsizlik olaraq müəyyənləşdirilə bilər və uyğun olmayan bir reaksiya yarada bilər. Dolayısı ilə liderin izləyənlərlə quracağı əlaqənin təməlinə empatiya qura bilmə qabiliyyəti yer almaqdadır. Liderin, izləyənlərin duyğu, düşüncə və davranışlarının ardındakı səbəbləri sorgularkən empatiya qurması lazımlıdır. Empatiya qurmadan izləyənin davranışlarının səbəbini açıqlama səyinə girməsi vəziyyətində lider dəqiq davranmaya bilər. Ümumi olaraq insanlar tanımadığı və fərqli mədəniyyətdən gələn insanların yanlış bir davranışını onun şəxsiyyəti ilə açıqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, lider, fərqli mədəniyyətə sahib olan izləyənlərinin mümkün bir yanlış davranışının səbəbini anlamağa çalışarkən kifayət qədər məlumata çatmalı və bu mövzu ilə bağlı rəşional bir qərar verə bilməlidir. Lider izləyənlərinin yanlış davranışını stereotip bir anlayışla dərhal onun şəxsiyyəti ilə açıqlayarsa, yanlışla düşmə ehtimalı yüksəkdir. Dolayısı ilə liderin empatiya bacarığını və rabitə qurabilmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, fərqli mədəniyyətlərdən gələn izləyənlərin davranışlarına istiqamət verən təməl motivasiyaları anlaya bilməsi və izləyənlərinə istiqamətlənmiş stereotiplənmiş qərəzlərdən təmizlənməsi lazımlıdır.

Mədəni sinerji: İdarə edən və liderlərin məqsədlərini təsirli şəkildə həyata keçirə bilməyində istifadə edə biləcəkləri vasitələrdən biri də mədəni sinerji yarada bilmə və mədəni sinerjiyi idarədə bilmə bacarığı və potensialına sahib olmalarıdır. Sinerji sözü etimoloji olaraq fransızca “synergie” sözündən yaradılmışdır. Bu sözün mənası və azərbaycanca qarşılığı “birlikdə işləmək”dir. Bununla birlikdə sinerji qavramının “birdən çox sistem və ya şirkətin bir araya gələrək işləmələri nəticəsində şəxsi olaraq əldə edə biləcəklərinin yanında enerji, güc və uğur əldə etmələri” olaraq da müəyyən edilir. Məhz buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, mədəni sinerji ancaq fərqli mədəniyyətlərdən gələn şəxsiyyətlərin qazana biləcəkləri bir gücdür. Buradakı təməl fərziyyə fərqli perspektivləri və fərqli mədəni keçmişləri paylaşaraq problemləri daha təsirli bir şəkildə həll etməkdədir.

Sosial ədalət: Ədalət, toplumların və təşkilatların varlığını davam etdirməsi, üzvlərin özünü hüsur və güvən içərisində hiss etmələri baxımından həyati dərəcədə önəmli bir funksiyaya sahibdir. İnsanlar hansı şərtlər altında olurlarsa olsunlar, idarədən və liderlərinin ədalətli olmağını gözləyirlər. Liderin ədalətli olması, izləyənlərdə ona qarşı bir güvən duyğusu yaradacaq və liderin izləyənlər üzərindəki təsiri daha böyük olacaqdır. Günümüzdə toplumların və təşkilatların çox mədəni təbiəti toplumsal təsdiq görmə meylinə girmişdir. Bu əhatədə izləyənlər liderin təşkilat içərisində yer alan bütün mədəni qruplara bərabər və ədalətli davranmasını gözləməkdədir. Bəzi zamanlarda nisbətən daha avantajsız alt-mədəni qrupları liderdən özlərinə pozitif ayrı-seçkilik etməsini və yaşadıkları avantajsız olma vəziyyətinin

nisbətən yüngülləşməsinə istəyirlər. Sosial ədalət lideri olaraq idarəedənin təməl istiqamətlərindən biri izləyənlərinə istiqamətlənmiş tutumlarında ədalətli olmasıdır. Məhz buna görə də, lider təşkilatı qaynaqları bütün mədəni qruplara ədalətli paylamalı və hər kəsə bərabər məsafədə durmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bakan, İ. və Bütükbeşe, T.(2010). *Liderlik türleri ve güç kaynaklarına ilişkin mevcut-gelecek durum karşılaştırılması: Eğitim kurumu yöneticilerinin algılarına dayalı bir alan çalışması.*
2. Gorji, M. & Ghareseflo, H. (2011). *The survey of relationship between cultural intelligence and emotional intelligence with employee's performance. International Conference on E-business, Management and Economics, 25, 175-180.*
3. İbicioğlu, H., Özmen, İ. ve Taş,S. (2009). *Liderlik davranışı ve toplumsal rol ilişkisi: Ampirik bir çalışma. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin Dergisi, 14(2), 1-23.*

M.Y.Abbasova, A.H.Gahramanova
Khazar University
afat.qahramanova2022@khazar.org

INVESTIGATION OF CODE-SWITCHING IN AZERBAJANI EFL CLASSROOMS

Summary

This study explores the practice of code-switching in Azerbaijani EFL classes and looks at the effects it has on both teachers and learners. The study investigates how, in multilingual situations, code-switching improves comprehension, lowers learner anxiety, and fosters a more encouraging learning environment. The research identifies the strategic use of code-switching to close language gaps and improve communication in classrooms, especially for novice and lower-level learners, through qualitative approaches comprising observations and interviews. According to the results, code-switching is an effective teaching strategy that increases student enthusiasm and classroom engagement while also assisting with language understanding. This study aims to provide insights that can inform effective teaching strategies in multilingual educational environments, highlighting the positive effects of bilingual teaching approaches on language acquisition and classroom dynamics.

AZƏRBAYCAN EFL SİNİFLƏRİNDƏ KOD KEÇİRİLMƏSİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Bu tədqiqat Azərbaycan dili üzrə ingilis dili dərslərində kod dəyişdirmə təcrübəsini araşdırır və bunun həm müəllimlər, həm də öyrənənlər üzərində yaratdığı təsirlərə nəzər salır. Tədqiqat çoxdilli situasiyalarda kodun dəyişdirilməsinin başa düşməyi necə yaxşılaşdırdığını, öyrənənlərin narahatlığını azaltıldığını və daha həvəsləndirici öyrənmə mühitini necə inkişaf etdirdiyini araşdırır. Tədqiqat müşahidələr və müsahibələrdən ibarət keyfiyyətli yanaşmalar vasitəsilə dil boşluqlarını aradan qaldırmaq və siniflərdə ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün, xüsusən də yeni başlayanlar və aşağı səviyyəli öyrənənlər üçün kodun dəyişdirilməsinin strateji istifadəsini müəyyən edir. Nəticələrə görə, kodun dəyişdirilməsi tələbələrin həvəsini və sinifdə iştirakını artıran, eyni zamanda dilin başa düşülməsinə kömək edən effektiv tədris strategiyasıdır. Bu tədqiqat ikidilli tədris yanaşmalarının dilin mənimsənilməsinə və sinif dinamikasına müsbət təsirlərini vurğulayaraq, çoxdilli təhsil mühitlərində effektiv tədris strategiyalarını məlumatlandırma bilən anlayışları təmin etmək məqsədi daşıyır.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ КОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КЛАССАХ EFL

Резюме

В этом исследовании изучается практика переключения кодов в азербайджанских классах EFL и рассматривается влияние, которое она оказывает как на учителей, так и на учащихся. В исследовании выясняется, как в многоязычных ситуациях переключение кода улучшает понимание, снижает тревожность учащихся и создает более благоприятную среду обучения. Исследование определяет стратегическое использование переключения кода для устранения языковых пробелов и улучшения общения в классах, особенно для новичков и учащихся более низкого уровня, с помощью качественных подходов, включающих наблюдения и интервью. Согласно результатам, переключение кода является эффективной стратегией обучения, которая повышает энтузиазм учащихся и вовлеченность в классе, а также способствует пониманию языка. Целью данного исследования является предоставление информации, которая может помочь разработать эффективные стратегии преподавания в многоязычной образовательной среде, подчеркнув положительное влияние двуязычных подходов к обучению на овладение языком и динамику в классе.

Key words: *code-switching, EFL classrooms, language learning, bilingual education, teaching strategies*

Açar sözlər: *kod dəyişdirmə, EFL sinif otaqları, dil öyrənmə, ikidilli təhsil, tədris strategiyaları*

Ключевые слова: *переключение кода, классы EFL, изучение языка, двуязычное образование, стратегии обучения*

Introduction

English as a Foreign Language (EFL) instruction is crucial in the globalized world of today. This makes EFL instruction in Azerbaijan noteworthy, particularly with regard to code-switching. When people jump between languages, it's referred to as "code switching," and it has an impact on communication. This technique is crucial in EFL classrooms since it can impact students' language skill development and learning procedures.

The purpose of this study is to investigate the usage of code-switching, its impacts, and its impact on both teachers and students in Azerbaijani EFL classrooms. The study focuses on the function of code-switching in the classroom and how this technique aids in language acquisition. By closely analyzing how code-switching happens in EFL classes in Azerbaijan, how it manifests in the attitudes of teachers and students, and how it affects the learning process, the research seeks to close the knowledge gap in this area. The findings will help educational researchers, language policy makers, and

EFL teachers create more effective teaching methods for multilingual learning environments.

This study's primary goal is to conduct a thorough analysis of the application and results of code-switching in Azerbaijani EFL courses. By assessing the effect of this practice on the teaching and learning processes, as well as the attitudes and perspectives of teachers and students on this topic, the research seeks to improve language teaching practices..

Literature Review

The act of switching between two or more languages or dialects during a discussion is known as "code switching." It is frequently seen in contexts with multilingual speakers who are proficient in multiple languages. Language flipping in the middle of a conversation is not the only instance of this phenomena; dialects, registers, cultural allusions, and contextual clues can all be switched between [Şəfiyeva, F.E., 2021].

According to Myers-Scotton (1993), since linguists and sociolinguists first started thoroughly examining the linguistic patterns and social functions of code-switching in the 1970s and 1980s, the field of study has experienced a substantial evolution. During this time, theoretical frameworks and models were developed to better understand code-switching, emphasizing both its complexity and its function in multilingual communication. By proving that code-switching was a sophisticated language strategy used by bilingual speakers rather than something that was just random or a sign of linguistic inadequacy, these seminal efforts set the stage for subsequent research.

Code switching between Azerbaijani and English is an intriguing instance of linguistic practice, especially in contexts where both languages are used, such as among the Azerbaijani diaspora or in professional or educational settings where English is commonly spoken.

Example: T: do we have other words? No? Well, “football beach”, guys, it’s a place where people can play football. So we call it football beach-futbol meydançası.

T: What is the meaning of “fitness instructor”? It’s a person who teaches how to do exercise.

T: guys, do you know what is “twins”

S: yes, they are the same.

T: yes they look like each other, but their personalities are different.

Right?

S: yes.

T: so in this case ee can say that we may have the same appearance, but different opinions.

T: let’s look at the other words. “Reason” what is reason?

S: cause?

T: yes, cause.

T: do you know translation?

S: it means “səbəb”

Th: yes. And we use the transition “because” to show a reason

Th: Read exercise 4, 3rd sentence

S: Comfortable, Convenient

Th: yes, comfortable and convenient - rahat ve uyğun

Th: what kind of houses would you like to have? Large or small?

S: I want a small house because big houses can be dangerous

Th: why are they dangerous? Why do you think so?

S: otagin digər tərəfindən səs gəlir, o da qorxulu olur.

Th: let's talk about your best friends. Who's your best friend?

S: my best friend is also my classmate.

Th: are you still friends?

S: yes, 8 years

S1: My best friend is my groupmate. We firstly met on instagram.

Th: on instagram? How?

S1: yes, cavablar çıxanda

In EFL (English as a Foreign Language) classes, code-switching accomplishes a number of pedagogical goals, including greatly improving student comprehension and fostering a positive learning atmosphere. One of the main advantages of code-switching, according to Horasan (2014), is that it makes difficult English terminology, concepts, or grammar easier for students to understand by providing explanations in their own language. By guaranteeing that students with varying degrees of English competence can comprehend the material covered in the classes, this approach efficiently closes comprehension gaps and fosters a better understanding of the English language.

Additionally, lowering learner anxiety and promoting a cozy and welcoming learning environment are greatly aided by the thoughtful use of students' mother tongue in EFL classes. Learning a new language can be quite difficult for novices and learners at a lower level. A sense of familiarity and stress reduction can be created by using the local tongue, which motivates students to engage more fully in class. This method creates a safe environment for language acquisition and inquiry in the classroom while also helping teachers and students develop a relationship [Horasan, S., 2014].

Əliyeva (2021) claims that code-switching is a subtle practice in Azerbaijan, especially in ESL (English as a Second Language) courses. Azerbaijani learners' views about L1 shifting in ESL classrooms and whether switching to one's first language (L1) impairs language development were the main topics of a study done there to better understand the impact of code-

switching in ESL programs. According to the study, the frequency of code-switching in ESL classrooms varies depending on the particular lesson being taught and the language proficiency of the students. In lessons with novices, teachers are more likely to use code-switching, particularly when teaching grammar. This suggests that code-switching should be used strategically in language training to promote learning and comprehension..

In ESL classrooms, code-switching usually entails the deliberate switching back and forth between the students' native tongue and English. This method is frequently employed in grammar lectures, particularly when instructing students at the beginning level. Through the utilization of students' pre-existing linguistic skills, the practice seeks to improve learning and facilitate comprehension. By taking into account the students' varied linguistic backgrounds and degrees of English competence, this approach makes learning more efficient and approachable.

Methodology

The study on code-switching in Azerbaijani EFL classrooms used a mix research methodology that was comprehensive and extensive, intended to investigate the phenomenon in depth from multiple perspectives. Twenty classroom sessions' worth of audio recordings and in-person observations were included in the study. These observations were painstakingly recorded, and subsequently the transcript was created to capture specific examples of code-switching, student-teacher interactions, and classroom dynamics.

Semi-structured interviews were carried out with a subset of students and all the teachers who were part of the study. The purpose of these interviews was to discover more about the participants' opinions on code-switching, how they felt about its application in the classroom, and how they thought it affected student learning. Teachers and students from the EFL classrooms of Khazar University participated. Particular focus was placed on their linguistic backgrounds and their experiences with code-switching.

Results

Teachers' interviews offer a thorough picture of language use in the classroom, particularly code-switching. The experiences of instructors A and B in this situation shed light on the function that code-switching serves in language learning procedures and classroom interactions. The obtained scientific results, bolstered by statements from teachers, are displayed below. Teacher A claims that she regularly employs the code-switching technique, particularly when assisting pupils who speak Azerbaijani or Russian and struggle with language acquisition. Teacher A's approach is to assist pupils in overcoming linguistic obstacles and comprehending difficult subjects like grammar. With this method, children can pick up the language more quickly and efficiently. According to Teacher B, the application of code-switching

differs based on the pupils' language proficiency. He employs code-switching more frequently while working with basic level pupils because of their inadequate dictionary knowledge, even though he does not need to utilize this strategy when working with kids that have a high degree of language proficiency. Teacher B highlights that when there is a misunderstanding or in circumstances where pupils are unable to communicate, using one's mother tongue helps students learn the language and enhances their learning process.

According to instructors' explanations and scientific literature, code-switching has a place and is important in language instruction. This method, which aids in overcoming language obstacles during the learning process, is crucial, particularly when learning a language for the first time (Baker, 2011; Creese & Blackledge, 2010). Studies demonstrate the advantages of utilizing the mother tongue throughout the early phases of language learning and in helping students understand new linguistic structures (Macaro, 2009). The instructors' experiences Teachers A and B attest that the practical application of code-switching in language learning enhances students' comprehension abilities and has a favorable impact on their language acquisition process. This makes code-switching an excellent teaching tool, particularly when it comes to teaching pupils new terms and intricate grammar rules. According to Teacher A, beginning English comprehension can be challenging for pupils, those who are just starting out or are learning the language at a basic level. Code-switching was employed as an instructional strategy to help these pupils learn. Teacher A highlights that code-switching has allowed pupils to make noticeable development in their ability to speak and understand English over time.

According to Teacher B, code-switching really benefits students, particularly when it comes to conceptually difficult subjects like word definitions and grammar standards. According to Teacher B, providing explanations in the students' mother tongue when they are unable to understand what is being said in English helps the students' language acquisition process. According to Teacher A, code-switching made pupils hesitant to communicate in English, particularly in the beginning of the course. He did stress, though, that as time went on, this approach helped pupils become more at ease speaking the language, which increased their engagement in class. As their level of language proficiency increased, students' motivation and engagement levels increased. According to Teacher B, children get demotivated and less motivated when code-switching is not used. Students who struggled to participate in class, particularly those with little language proficiency, felt that their freedom of expression was curtailed. Code-switching allowed these pupils to voice their opinions, which enhanced classroom engagement and interaction.

According to Teachers A and B, they employ a variety of techniques to help students grasp concepts. According to Teacher A, she engages in activities that help pupils use more vocabulary and construct better sentences in order to improve their language proficiency. Conversely, Teacher B helps students who struggle with concepts by providing brief explanations in her own language and supporting students' understanding through the use of synonyms and alternative idioms.

Table 1. Findings from the interviews with teachers

Aspect	Teacher A	Teacher B	Scientific Literature
Frequency of Use	Frequently uses code-switching with students who are Russian or Azerbaijani speakers with language barriers.	Uses code-switching variably based on students' language levels; more with basic level students.	Supports as essential in initial stages of language learning to overcome barriers (Baker, 2011; Creese & Blackledge, 2010).
Purpose and Impact	Helps students overcome language barriers and understand complex topics like grammar.	Supports language learning and aids in situations where students struggle to express or understand.	Shows benefits in comprehension of new language structures, especially beneficial in initial learning stages (Macaro, 2009).
Effects on Learning	Code-switching facilitates faster and more effective language learning.	Particularly helpful with challenging topics like grammar rules and word meanings.	Strategic use of native language aids in learning new structures and overcoming barriers (Cummins, 2007).
Classroom Participation	Initially causes hesitation but eventually increases comfort, engagement, and motivation in using English.	Lack of code-switching can demotivate students, especially those with low language skills.	Positive effects on motivation and engagement, making learning more meaningful and

			accessible (Turnbull & Arnett, 2002).
Methodology	Employs activities to improve vocabulary and sentence structure to enhance language skills.	Uses synonyms, different expressions, and short explanations in the native language to aid understanding.	Supports that providing explanations in the native language enhances student confidence and participation (Myers-Scotton, 2006).
Applicability Levels	Useful at beginner and basic levels; not needed as much at more advanced levels.	Useful for enabling participation in discussions but can reduce English speaking practice.	—

The code-switching procedures used in Azerbaijani English-medium classrooms are thoroughly revealed by the investigation of Group W. Language change dynamics between educators and learners have been recognized as critical elements influencing the learning process within this group. The use of Azerbaijani and English by the teacher during lectures is highlighted in Group W as one of their instructional tactics. The use of the teacher's native tongue to make material more understandable, particularly when it comes to unfamiliar or difficult subjects, is seen as an instructional strategy that enhances student learning. Students are better able to understand the course materials as a result, and classroom interaction is also improved.

One aspect of Group W that is regularly noticed in student-to-student interactions is language swapping. Both when discussing official course material and when conversing more casually and comfortably, students go back to their mother tongues, allowing them to express themselves freely and having the chance to interact with their classmates more successfully. Students alternate between Azerbaijani and English when conversing with their friends in order to promote social interaction and knowledge sharing.

The GrupX review provides a detailed account of the code-switching strategies used in Azerbaijani classrooms that teach English. The dynamics of linguistic interchange between instructors and students in this group significantly impacted the learning process. The topics of discussion in Group X were test-taking strategies and language instruction. Specifically, Nargiz and her companions from the group brought attention to the issues with censorship that arise in educational materials as well as the variations in content among textbooks. For instance, images of female students in certain textbooks are

printed entirely absent or with alternative attire, which has caused confusion and discussion among students. These variations point to a lack of uniformity and openness in the way that students are able to access the course materials.

During the lesson, the Group V teacher alternated between speaking in English and Azerbaijani, which helped the pupils comprehend the course material better. Students learn subjects more quickly and efficiently when teachers explain them in their native tongue, especially when it comes to difficult ideas or crucial instructions. This method gives pupils the chance to absorb the material in the course more fully. During classroom interactions, students in Group V have a tendency to regularly return to their original language. Particularly in a welcoming and encouraging setting, students alternate between speaking Azerbaijani and English when exchanging information or conversing with friends. Students can now communicate more successfully in social and academic contexts.

Students in Group V primarily speak in their mother tongue while using regional vernacular or cultural allusions. Through this approach, students are able to incorporate their own cultural settings into the courses and understand the course material accordingly. Teachers reinforce students' cultural identities while also adding interest and significance to the learning materials by supporting this circumstance. Language interchange activities in Group V are significantly shaped by teaching strategies and language policy. The instructor use language interaction to improve comprehension of the course materials and to motivate student participation. With the use of this technique, kids may communicate more fluently and engage with the curriculum more successfully.

The Group T study provides a detailed account of the code-switching methods used in Azerbaijani foreign language programs taught in English. The interactions between the professors and students in this group amply illustrate how language change affects the educational process. Group T was tasked with creating brief articles on the relationship between society and transportation. Grammar rules and proper word usage were the main topics of Group T's in-class discussions, and the teacher continuously provided feedback to the students on these topics. This procedure highlights the value of methodical real-world application in language acquisition.

The interview transcript contains instances of language change or code-switching that demonstrate the participants' capacity to communicate by combining various language structures. Both native Azerbaijani and English terminology and expressions are used by the participants. One student, for instance, translated "demək olar ki" as "almost" into English. "Sıxlıq" is translated as "congestion" by another student. These scenarios demonstrate students' proficiency flipping between languages and their methods for conveying ideas in tandem with two languages. Furthermore, participants

frequently turn to their mother tongue in order to get around obstacles they have when learning English, suggesting that they have improved their linguistic agility and capacity for multilingual communication. Code swapping is becoming a popular method for getting around linguistic obstacles and improving comprehension. This suggests that individuals are more prepared to acquire the language and get beyond the obstacles they face on a daily basis relating to it.

Table 2. Group W, X, V and T' code-switching applications

Grup	Application and Observation	Impact and Importance
Grup W	Language exchange is carried out between English and Azerbaijani in the lessons. The teacher incorporates local cultural elements and idioms into course materials to increase students' understanding.	Language exchange enables students to communicate more effectively both academically and socially. Cultural context makes learning materials more interesting and meaningful.
Grup X	The teacher uses the native language when introducing new or difficult concepts. Students return to their native language during group work and peer-to-peer interactions.	Language exchange supports the development of students' language skills by making the learning process more interactive and meaningful. Course materials integrate with students' cultural identities.
Grup V	The teacher switches between English and Azerbaijani in the lesson to reinforce grammatical structures and vocabulary. Students switch languages during classroom interactions and conversations with friends.	Language exchange allows students to learn new language structures and comprehend course content more deeply. This increases students' language skills and interaction with educational materials.
Grup T	English and Azerbaijani are used in the lessons. Students develop their language skills in a hands-on way by writing short articles about the role of transport systems in society.	Language exchange enables students to both apply theoretical knowledge in a practical context and improve their academic writing skills. Switching between languages gives students flexibility in language and helps them understand the meaning better.

Intra-sentential code-switching is employed more often in Azerbaijani EFL classes than inter-sentential and tag switching. A high degree of linguistic proficiency is required for intra-sentential code-switching, which is the act of switching languages within a single sentence. This kind of code-switching is very common since it shows a high degree of bilingualism and enables

speakers to smoothly move between languages within phrases, which can improve clarity and cultural nuance in communication.

When students initiate the process of code-switching, they frequently go back to their home tongue, particularly when expressing complicated thoughts or when their vocabulary in English is limited. This method not only makes complex ideas easier for children to understand, but it also motivates them to participate more actively in the learning process. Teachers use language switches to make sure all pupils get the material, particularly when introducing new words or intricate grammatical constructions. This tactic encourages comprehension and involvement from pupils, especially those with lower English proficiency.

In Azerbaijani EFL classrooms, code-switching is seen favorably by both teachers and students, who see it as a useful technique for improving the learning process. Students view code-switching as very helpful, especially when it comes to explaining difficult ideas and directions. It makes new material easier for them to comprehend and retain, particularly when complex grammatical concepts or foreign words are presented in their native tongue. This approach reduces anxiety in addition to improving understanding, which encourages students to actively participate in the learning process.

In Azerbaijani EFL classrooms, code-switching serves a variety of pedagogical and communicative purposes for both teachers and students. When faced with difficult ideas, words, or instructions, students frequently turn back to their mother tongue. This improves their comprehension and retention by enabling students to connect newly learned material with their preexisting linguistic framework. Students use their first language to express complicated ideas or queries when they don't have the vocabulary in English, which helps them participate meaningfully in class discussions. In addition to facilitating peer relationships, code-switching makes it possible for students to communicate more easily and efficiently, which creates a more relaxed and welcoming learning atmosphere. In order to make the educational material more relevant and interesting, students incorporate their cultural and personal identities into their learning through the use of their mother tongue.

In Azerbaijani EFL classrooms, code-switching is a common and essential part of the teaching and learning process. Teachers and students can improve comprehension by intentionally using code-switching, particularly when working with language or concepts that are difficult to understand. With this approach, students of various skill levels can more successfully understand the course material. Code-switching is a common strategy used to close communication gaps between students' comprehension and the teacher's instructions, fostering a more inclusive and productive learning environment.

Conclusion

The study's findings are noteworthy because they make it easier to create a scale that measures students' attitudes toward code-switching, allowing educators and learners to plan lessons around these attitudes. They also provide insight into the ways that using the native tongue can help in the teaching-learning process. The following list of recommendations is based on the study's findings.

The current study's sample is limited to students. As a result, only the opinions of the students are reflected in the sub-dimensions of code-switching beliefs – “Openness”, “Effectiveness”, “Language Skills”, and “Psychological Factors” - that were found by factor analysis in this study. Sub-dimensions of the measuring instrument created for this study can be modified for use with teachers in future research, and faculty members' and teachers' code-switching opinions about the same sub-dimensions can be investigated. Program development activities may need to be rearranged in response to the findings of research employing the developed scale, which may need a change in strategy regarding the usage of the native language in textbooks utilized as resources by students with lower levels of foreign language proficiency.

Experimental research can be used to examine the effects of code-switching in English classes on variables including academic achievement and attitude toward the course. Furthermore, studies using this scale can serve as a basis for judgments about code-switching in the classroom, as English teachers frequently have difficulties with it, as noted in the literature.

The investigation of classroom dynamics, code-switching habits, and their effects on education in this qualitative research study yields informative results about the support of language learning. The structured observations and interviews with Teachers A and B shed light on the creative approaches taken to improve student comprehension and engagement in multilingual environments by bridging linguistic barriers.

Code-switching has been a key factor in raising motivation and involvement in the classroom. Teachers have effectively created a more accessible and inclusive learning environment by switching between the native language and the target language. This has made the classroom a more interesting and encouraging place for all students. The use of code-switching in the classroom respects and honors the linguistic variety of the students. This sensitivity helps to create a culturally sensitive learning environment in addition to improving the educational process by making the material more relevant and relatable.

Literature

1. Şəfiyeva, F.E. “İngilis dilinin tədrisində interaktiv metodlar.” *Konfrans Materialları*, 2021.

2. Myers-Scotton, C. (1993). *Social motivations for code-switching: Evidence from Africa*. Oxford University Press.
3. Horasan, S. (2014). "The role of code-switching in EFL classrooms: Alleviating student anxiety and enhancing comprehension." *Journal of Language and Linguistic Studies*, 10(2), 85-97.
4. Əliyeva, L.T. "Xarici dil tədrisində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində texniki vasitələrin rolu." (2021): 325-328.
5. Baker, C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism* (5th ed.). *Multilingual Matters*.
6. Liebscher, G. and Dailey-O'cain, J. (2005). *Learner code-switching in the content-based foreign language classroom*. *The Modern Language Journal*, 89(2), 234-247.
7. Lin, A. M. Y. (2013). *Classroom Code-Switching: Three Decades of Research*. *Applied Linguistics Review*, 4(1), 195-218.
8. Myers-Scotton, C. (1993). *Social Motivations for Code-Switching: Evidence from Africa*. Oxford: Clarendon Press.

C.A.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
cemileismayilova69@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YÜKSƏK İXTİSASLI KADR HAZIRLANMASI METODLARI

Xülasə

Ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması metodları günümüzdə önəmli nüanslardan biridir. Ali təhsil müəssisələrində elmi-pedaqoji kadr hazırlığı üç səviyyəlidir: bakalavriat, magistratura, doktorantura.

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə "təhsil xidməti" kimi yanaşmaq olar, çünki iqtisadiyyatda necə ki, müəssisə öz məsulunu təklif edir, burada da təhsil müəssisəsi öz xidmətini təklif edir. Buna əsasən də təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini "təhsil xidməti" kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaq üçün ilk öncə elmi-pedaqoji kadr hazırlığına diqqət etmək lazımdır.

МЕТОДЫ ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ В ВУЗАХ

Резюме

Методика подготовки высококвалифицированных кадров в высших учебных заведениях сегодня является одним из важных нюансов. В высших учебных заведениях существует три уровня подготовки научно-педагогических кадров: бакалавриат, магистратура, докторантура.

Деятельность образовательных учреждений можно рассматривать как «образовательную услугу», поскольку в экономике так же, как предприятие предлагает свой продукт, здесь образовательное учреждение предлагает свою услугу. Исходя из этого, деятельность образовательных учреждений можно охарактеризовать как «образовательную услугу».

Для подготовки высококвалифицированных кадров в высших учебных заведениях необходимо в первую очередь уделять внимание подготовке научно-педагогических кадров.

METHODS OF TRAINING HIGHLY QUALIFIED PERSONNEL IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

Methods of training highly qualified personnel in higher education institutions are one of the important nuances today. There are three levels of scientific-pedagogical personnel training in higher education institutions: bachelor's, master's, doctoral studies.

The activity of educational institutions can be treated as "educational service", because in the economy, just as the enterprise offers its product, here the educational institution offers its service. Based on this, it is possible to characterize the activity of educational institutions as "educational service".

In order to prepare highly qualified personnel in higher education institutions, it is necessary to pay attention to the training of scientific and pedagogical personnel first.

Açar sözlər: *ali təhsil müəssisəsi, təhsil, kadr hazırlığı, təhsil xidməti, yüksək ixtisaslı kadr*

Ключевые слова: *высшее учебное заведение, образование, подготовка кадров, образовательная услуга, высококвалифицированные кадры*

Key words: *higher educational institution, education, personnel training, educational service, highly qualified personnel*

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər sahələrlə yanaşı təhsil sahəsində də ciddi islahatlar aparır. Hər bir ölkənin gələcəyi həmin ölkədəki təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür. Təhsilin inkişafı həmin ölkənin gələcəyi üçün çox önəmlidir.

Ali təhsil termini təhsil müəssisələrində elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması mənasında da işlədilir.

Bu günün tələblərindən biri kadr hazırlığını iqtisadi inkişafa uyğunlaşdırmaqdır. Hər bir sahədə həm təhsil, həm iqtisadi sahədə və digər bütün sahələrdə yaxşı nəticə əldə etmək üçün, inkişaf edə bilmək üçün yüksək ixtisaslı kadrlar lazımdır. Bunun üçün də ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadr hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ölkəmizdə elmi-pedaqoji kadr hazırlığının ilkin mərhələsi XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısına təsadüf edir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edənə qədər respublikada elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasının əsas forması aspirantura idi.

Təhsil həm də iqtisadi və sosial tərəqqinin amillərindən biridir və cəmiyyətin ümumi və peşə mədəniyyətinin adekvat qlobal səviyyəsini, şəxsiyyətin milli və dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasını, cəmiyyətin kadr potensialının təkrar istehsalı və inkişafını müəyyən edir. Təhsil sistemində əsas rol ali təhsilə məxsusdur. Ali təhsil müəssisələri təsərrüfat subyekti kimi kadr hazırlığı və elmi tədqiqatların aparılması üçün dövlət resurslarından istifadə edən təşkilatdır. Aparıcı universitet ölkənin xüsusi qurumudur. Onun komandasının sayı 15-20 min nəfərdir və ən böyük müəssisələrlə müqayisə edilə bilər.

İqtisadi dünyada universitetin üç əsas məqsədi var:

1. Əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;
2. Mədəni və milli təhsil potensialının qorunub saxlanması;

3. Ölkənin elmi və texnoloji inkişafı.

Təhsil sistemi ikili temporal oriyentasiyaya malikdir: keçmişə və gələcəyə. Təhsildə bir tərəfdən toplanmış bilik və təcrübənin təkrar istehsalı həyat keçirilir, digər tərəfdən həm fərdin, həm də bütövlükdə bütün cəmiyyətin gələcək həyat fəaliyyətinin forması qoyulur və müəyyən edilir.

Cəmiyyətin inkişafı üçün təhsilin əhəmiyyəti təşkilati və informasiya texnologiyalarının rolunun artması ilə əlaqədardır, maddi istehsalın rolu isə azalır.

.....Doktorant və dissertant hazırlığının alqoritmi.....

Alqoritm	Doktorant və dissertantlar üçün YOL XƏRİTƏSİ	İcraçılar		Tənzimləyən sənəd	Qeydlər	
		Məsul icraçı	Məlumatlandırılan şəxs			
	1. Doktoranturaya və dissertanturaya sənədlərin qəbulu qaydaları, qəbul planı və imtahanların keçirilmə müddəti haqqında kütləvi informasiya vasitələrində elan verilməsi	EPKHŞ	İƏŞ	TN tərəfindən təsdiq olunmuş layihə		
	2. Sənədlərin qəbulu və müsabiqənin keçirilməsi üçün rektorun əmri ilə qəbul komissiyasının yaradılması	EPKHŞ	Direktor	Əmr		
	3. Doktoranturaya və dissertanturaya müraciət edənlərin sənədlərinin araşdırılması və ixtisas uyğunluğunun müəyyənəşdirilməsi	QK	-----	Protokol		
	4. Təqdim edilən sənədlərin əsasında qəbul komissiyasının imtahanlara buraxılmaq haqqında qərarının iddiaçılara bildirilməsi	EPKHŞ	İddiaçı	Protokol		
	5. Müvafiq ixtisaslar üzrə imtahan komissiyalarının yaradılması	EPKHŞ	Şöbə, Kafedra müdirləri	Əmr		
	6. Doktoranturaya qəbul imtahanlarının keçirilməsi və nəticələrin qəbul komissiyasına bildirilməsi	EPKHŞ	-----	Əmr		
	7. Keçirilmiş müsabiqənin nəticələri və nəzərdə tutulan elmi rəhbərin rəyi əsasında qəbul komissiyasının qərarının rektorluğa bildirilməsi	EPKHŞ	Direktor	İmtahan Protokol		
	8. Doktoranturaya qəbul olunanlar haqqında rektor (direktor) tərəfindən əmrin verilməsi və doktoranturaya istehsalatdan ayrılmaqla qəbul olunan şəxslərin əmək kitabçasında doktoranturaya qəbul olunması haqqında əmrin qeyd edilməsi	EPKHŞ və ÜŞ	İddiaçı	Əmr		
	9. İddiaçıların müvafiq kafedralara təhkim olunması, onların dissertasiya mövzusu, fərdi iş planı və elmi rəhbəri (məsləhətçisi) haqqında qərarın qəbul edilməsi	EPKHŞ və EŞ	EŞ	Təqaüd Əmri		
	10. Qəbul olunan doktorant və dissertantlar haqqında məlumatların direktorluq tərəfindən Təhsil Nazirliyinə və AAK-a göndərilməsi	EPKHŞ və Kafedralar	Doktorant / dissertant	Protokol çıxarışı və təsdiq		
	11. Təsdiq edilmiş dissertasiya mövzularının AMEA-nın Kordinasiya Şurası tərəfindən təsdiqinin təmin edilməsi	EPKHŞ	Direktor	Hesabat (TN)		
	12. Doktorantlar üçün kafedra və ya şöbə tərəfindən haftəlik dərş proqramının hazırlanması və təsdiqlənməsi	EPKHŞ	Prorektor və ya Elmi katib	Siyahı		
	13. Doktorantların xarici dildən və ixtisasdan doktorluq (minimum) imtahanlarının verilməsi	EPKHŞ	Müəllimlər	Dərş jurnalı		
	14. Dissertasiyanın ilkin ekspertizəsi	Komissiya	Direktor	EŞ qərarı		
	15. Dissertasiyanın müdafiəsi və AAK-da təsdiqi	DŞ və AAK	DŞ Elmi katibi			
Diplom						

EPKHŞ – Elmi-pedaqoji Kadr Hazırlığı Şöbəsi; İƏŞ – İctimaiyyətlə Əlaqələr Şöbəsi; ÜŞ – Ümumi Şöbə; EŞ – Elmi Şura; QK – Qəbul Komissiyası; TN – Təhsil Nazirliyi; AAK – Ali Attestasiya Komissiyası; DŞ – Dissertasiya Şurası.

(2021.n-3)

Yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması üçün fərdlər hələ orta təhsil müəssisələrində olarkən yeniliklərdən xəbərdar olmalı, müasir texnologiyalar ilə işləməyi bacarmalıdır. Daha sonra bu bacarıqları və bilikləri ali təhsil müəssisələrində daha ətraflı şəkildə öyrənməlidirlər. Ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması üçün fərd ilk öncə bakalavriat pilləsində təhsil almalı, daha sonra magistratura pilləsində və ən sonda doktorantura pilləsində təhsilini tamamlamalıdır.

Doktorantura ali təhsilin ən yüksək səviyyəsi olmaqla elmi və elmi-pedaqoji kadr hazırlanmasını, ixtisas və elmi dərəcələrin yüksəldilməsini təmin edir. Doktorantura təhsilini həyata keçirən ali təhsil müəssisələri və elmi təşkilatlar elmi-pedaqoji kadr hazırlığını dissertantlıq yolu ilə reallaşdırır. Doktorantura ali təhsil müəssisələrində və elmi müəssisələrdə bir qayda olaraq namizəd və elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsi üçün ixtisaslaşdırılmış dissertasiya şuraları olan təşkilatlarda açılır. Doktoranturaya əyani əsasda hazırlanır. Doktoranturada təhsil müddəti 3 ildən çox ola bilməz.

Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafını təmin edən amillərdən biri elmi-pedaqoji kadr hazırlığıdır. Elmi-pedaqoji kadr hazırlığının əsas məqsədi təhsilin elmi əsaslar üzrə təşkili və idarə olunmasını təmin etmək, ali məktəblərin professor-müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Öz mövcudluğunu təmin etmək üçün dövlətə kadr potensialı adlanan müəyyən kateqoriya, potensial işlərin müəyyən keyfiyyəti ilə xarakterizə olunan işçilərin sayı lazımdır. Təhsil sisteminin fəaliyyətini aşağıdakı elementlərə ayırmaq olar [34, s.47]:

- Təhsil sisteminin nəticələrinin son istehlakçısı dövlətdir.
- Təhsil sisteminin mərkəzi elementi təhsil sisteminin praktiki fəaliyyətinin nəticəsinin daşıyıcısı kimi çıxış edən fərddir.
- Hər bir fərd bir sıra hallara görə, öz məqsədi haqqında öz fikirlərinə malikdir, müəyyən əmək ölçüsü həyata keçirməklə cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirir və əldə edir.

Hər bir sahədə, hər bir işdə olduğu kimi təhsildə də keyfiyyət önəmlidir. Hər hansısa bir işdə keyfiyyət olmasa, ondan əldə edilən nəticə də xoşa gələn olmaz. Eynilə də təhsildə, əgər keyfiyyət yaxşı olmasa, yetişdirilən kadrların bilikləri yetərli olmaz, müasir texnologiyalarla ayaqlaşma bilməzlər. Əlbəttə ki, bu da ölkənin inkişafını zəiflədə və dünya reytinglərində geriləmə olar. Bundan əlavə, ali təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, universitetlərin reytinginin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ali təhsil, elm və istehsalatın səmərəli inteqrasiyası və universitetlərdə rəqabətqabiliyyətli yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması zərurəti ortaya çıxır.

Ölkəmizdə son illərdə təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər deməyə əsas verir ki, Azərbaycan öz gələcəyini daha etibarlı və inamlı görmək əzmindədir. Bundan başqa, zəngin təbii sərvətləri ilə dünyanın diqqətində olan Azərbaycan bu sərvətlərdən səmərəli istifadə ilə insan kapitalının daha da inkişaf etdirilməsini başlıca istiqamət seçmişdir. Ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması üçün həm müasir texnologiyalara, həm də təhsildə baş verən yeniliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dövlət proqramının əsas məqsədi gənclərə dünyanın nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanları yaratmaqla, onların ölkənin gələcək inkişafını təmin edəcək, müasir və gələcək əmək bazarının tələblərinə cavab verə biləcək yüksək ixtisaslı peşəkar kadr hazırlanmasını təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. *Организация, уровни и квалификации образования в зарубежных странах: Справ.-метод. пособие / Под ред. В.М. Филиппова. - М., 2004.*
2. *Гитман М.Б., Столбов В.Ю., Гитман Е.К. Дуальная образовательная программа в высшей школе: зарубежный опыт и российские перспективы // Высшее образование в России. - 2006. - № 10.*
3. *as-journal.edu.az*
4. *Azərbaycan məktəbi. 2021. N-3.*
5. *Стрижов А.М. Понятие качества образовательной услуги // Высшее образование в России. 1999. № 3. с. 47-49.*
6. *Фатхутдинов Р. Конкурентоспособность как национальная качественная проблема // Высшее образование в России. 1999. № 2. с. 18-22.*

N.M.Bağırılı
Odlar Yurdu Universiteti
bagirlinazrin@gmail.com

ALİ TƏHSİLDƏ PRAKTİKİ BACARIQLARIN ÖLÇÜLMƏSİ ÜÇÜN İNNOVATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Xülasə

“Ali təhsildə praktiki bacarıqların ölçülməsi üçün innovativ qiymətləndirmə metodları” başlıqlı məqalə müasir peşə mühitləri üçün vacib olan, praktiki bacarıqları tez-tez dəqiq şəkildə ölçə bilməyən ənənəvi qiymətləndirmə çərçivələrinin məhdudiyatlarını həll etmək məqsədi daşıyır. Yüksək və orta məlumatlardan, akademik ədəbiyyatlardan və real dünya nümunələrindən istifadə edərək, məqalə ali təhsil müəssisələrində fənlərarası təhsilin həyata keçirilməsi üçün səmərəli və potensial olaraq patentləşdirilə bilən çərçivə təklif edir. O, innovativ qiymətləndirmə metodlarının zəruriliyini və effektivliyini vurğulayan, tənqidi təhlil və praktiki tövsiyələr təklif edir. Məqalə müəllimlər, siyasətçilər və idarəçilər üçün hərtərəfli bələdçi rolunu oynayır və tələbələri bugünkü bir-biri ilə əlaqəli dünyanın mürəkkəbliyinə daha yaxşı hazırlamaq üçün qiymətləndirmə metodologiyalarında transformativ dəyişikliyi müdafiə edir.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Статья «Иновационные методы оценки практических навыков в высшем образовании» направлена на устранение ограничений традиционных систем оценки, которые часто не могут точно измерить практические навыки, необходимые для современной профессиональной среды. Используя вторичные и вторичные данные, научную литературу и примеры из реальной жизни, в статье предлагается эффективная и потенциально патентоспособная основа реализации междисциплинарного образования в высших учебных заведениях. Он предлагает критический анализ и практические рекомендации, которые подчеркивают необходимость и эффективность инновационных методов оценки. Статья служит всеобъемлющим руководством для преподавателей, политиков и администраторов, выступающих за революционные изменения в методологиях оценивания, чтобы лучше подготовить учащихся к сложностям современного взаимосвязанного мира.

INNOVATIVE ASSESSMENT METHODS FOR MEASURING PRACTICAL SKILLS IN HIGHER EDUCATION

Summary

The article entitled "Innovative Assessment Methods for Measuring Practical Skills in Higher Education" aims to address the limitations of conventional assessment frameworks that often fail to adequately measure practical skills essential for modern-day professional environments. Drawing from a rich corpus of secondary data, academic literature, and real-world case studies, the article proposes an efficient and potentially patentable framework for executing interdisciplinary education in higher educational institutions. It offers critical analysis and practical recommendations, underscored by sector-specific correlations, highlighting the necessity and efficacy of innovative assessment methods. The article serves as a comprehensive guide for educators, policymakers, and administrators, advocating for a transformative shift in assessment methodologies to better prepare students for the complexities of today's interconnected world.

Açar sözlər: *innovativ qiymətləndirmə, praktiki bacarıqlar, ali təhsil, pedaqoji innovasiya*

Ключевые слова: *инновационная оценка, практические навыки, высшее образование, педагогические инновации, измерение навыков*

Key words: *innovative assessment, practical skills, higher education, pedagogical innovation, skill measurement*

Təhsil və təlim anlayışı bəşəriyyətin tarix səhnəsinə çıxması qədər qədim bir hadisədir. İnsanlıq var olduğu gündən bu yana dəyişən və daima təkmilləşən təhsil anlayışı insan tərəfindən yaradılmış qavramdır. Elm və texnologiyanın inkişafı hər gün bir əvvəlki günə nisbətən daha sürətli inkişaf edir. Təhsil sistemi insan, cəmiyyətin və bütün digər sistemlərin mərkəzində olan və onlara ən çox təsir edən strukturdur. Texnologiyanın təhsildə istifadəsi, istifadə olunan texnologiyalar araşdırılması baxımından tədris prosesini asanlaşdırmaq və inkişaf etdirmək geniş struktura malikdir.

Qiymətləndirmə tədris və təlim prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Qiymətləndirmə məsələsini həll etməklə tədrisi təkmilləşdirmək üçün tədris prosesinin qiymətləndirilməsi təlim heyətinin metodlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün təlim keçməsinə diqqət yetirilmişdir. Qiymətləndirmə sistemi həm də diaqnostikdir. O, həm də məqsədə xidmət edən şəkildə təşkil edilməlidir.

Bu, şagirdin öyrənməsi ilə bağlı sübutların toplanması, təhlili və şərh edilməsi prosesidir. Testlər və viktorinalar kimi ənənəvi qiymətləndirmə üsulları onilliklərdə istifadə olunur. Lakin bu üsullar təhsildə effektiv olmaya bilər - tələbə öyrənməsinin bütün aspektlərinin ölçülməsi. Buna görə də

öyrənməni innovativ üsullarla ölçmək üçün innovativ qiymətləndirmə strategiyaları işlənib hazırlanmışdır.

Qiymətləndirmə, bir şeyin vəziyyətini, effektivliyini və ya keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün nəzərə alınan prosesdir. Bu proses geniş bir sahəni sahəni əhatə edə bilər, məsələn, iş götürmək vəzifələri üzrə işçilərin performansını qiymətləndirmə, bir məhsulun keyfiyyətini qiymətləndirmə, təcrübələrin ətraflı təhlilini etmək və s.

Innovativ qiymətləndirmə yaradıcı və yenilikçi fikirləri dəyərləndirmə prosesidir. Bu proses, müəyyən standartlar və kriteriyalar əsasında yenilikçi fikirləri qiymətləndirmək və onların dəyərini və potensialını müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir. Bu, həm müvəffəqiyyətə əsaslanan mühüm bir səlahiyyətdir, həm də yenilikçi ideyaların inkişafını dəstəkləmək üçün vacibdir.

Innovativ qiymətləndirmə metodları, müxtəlif sahələrdə praktiki bacarıqları ölçmək və qiymətləndirmək üçün yaradıcı və effektiv yollar təklif edir. Aşağıda bir neçə innovativ qiymətləndirmə metodlarını qeyd edək:

1. 360 dərəcəlik qiymətləndirmə: Bu metod, tələbələrin performansını qiymətləndirmək üçün müxtəlif perspektivlərdən (müəllimlər, müşahidəçilər, həmkarlar, özünün özü) gələn geribildirimlərə əsaslanır. Bu, baxışların çeşidli olmasını və daha ətraflı bir qiymətləndirmə imkanını təmin edir.

2. Virtuallıqda reallıq təcrübəsi: Sanal və artırılmış realitet texnologiyalarından istifadə edərək tələbələrə təqdim edilir. Bu metod, tələbələrin mövzu ilə əlaqəli təcrübəni təcrübə etmələrinə kömək edir.

3. Görsəl və multimediyaya alətləri: Görsəl və multimediyaya alətləri tələbələrin yaradıcılığını və praktiki bacarıqlarını ölçməyə kömək edir. Məsələn, tələbələr video tərtibatı, animasiya və ya interaktiv multimedia vasitələri ilə məlumatları təqdim edərək öz praktiki bacarıqlarını göstərə bilərlər.

4. Əməli layihələr və müsabiqələr: Tələbələrə müxtəlif sahələrdə layihələr və müsabiqələr təklif olunur. Bu, tələbələrin problem həll etmə, qrup işi, liderlik və kommunikasiya bacarıqlarını ölçməyə imkan verir.

5. Verilənlər əsaslı qiymətləndirmə (Data-driven Assessment):

İstifadəçilərin praktiki hərəkətləri və performanslarına əsasən verilənlər əsaslı qiymətləndirmə (data analytics) metodları ilə müxtəlif nəticələr və qiymətləndirmələr yaradıla bilər.

Bu metodlar, tradisionel qiymətləndirmə metodlarından fərqlənərək, tələbələrin praktiki bacarıqlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün daha interaktiv və yaradıcı yollar təklif edir.

Praktiki bacarıq, bir şəxsin bir məsələni həll etmək, bir işi yerinə yetirmək və ya bir sahədə effektiv olma qabiliyyətidir. Bu bacarıq, həmisi

təcrübə, məşğələ və təlimlə inkişaf edə bilər və müxtəlif sahələrdə əldə edilə bilər, məsələn mühəndislik, kommunikasiya, idarəetmə, və s.

Praktiki bacarıqlar, bir şəxsin bir işi etmək üçün sahib olduğu hər cür təcrübə, bilik və bacarıqları ifadə edir. Praktiki bacarıqlar, bir şəxsin iş yerində və həyatında müvəffəqiyyət əldə etməsinə kömək edir.

Praktiki bacarıqların ölçülməsi üçün bir neçə yol var. Birinci yolda, həll edilmiş tapşırıqların və layihələrin keyfiyyətinə baxmaq mümkündür. İkinci yolda, sınaq mövzularını təşkil edərək təcrübəli və ya yeni başlayan bir şəxsin necə həll etdiyini qiymətləndirmək olar.

Üçüncü yolda, həll edilmiş işləri nəzərə alaraq müsahibə və portfoliolardan istifadə edərək praktiki bacarıqları qiymətləndirmək mümkündür.

Bu bacarıqlar müxtəlif sahələrdə, müxtəlif iş və məsuliyyət dairələrində lazım olan praktiki bilik və təcrübəni əhatə edir. Praktiki bacarıqlar, təhsil, təcrübə və təlim vasitəsilə inkişaf edilir və insanların həyat və işdə uğurlu olmalarına kömək edir.

Praktiki bacarıqların ölçülmə üsulları müxtəlif sahələrdə fərqlilik göstərə bilər, amma əsasən şəxsi təcrübə, performans sınaqları, müsahibələr və qiymətləndirmələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, həm praktiki bacarıqların demonstrasiyasını, həm də məlumatların necə tətbiq edildiyini qiymətləndirməyə kömək edir. Bunlar, həm məhsuldarlığı, həm də effektivliyi ölçmək üçündür. Ali təhsil müəssisələri dəyişən gözləntilər və sosial tələblərlə daim inkişaf edir. Ali təhsildə ənənəvi qiymətləndirmə metodları əsasən yekun qiymətləndirmələrə, məsələn, yekun və aralıq imtahanlarına diqqət yetirilir. Tələbənin kurs materialını qavraması və yadda saxlaması, formativ qiymətləndirmələr, o cümlədən sinif testlərini, təmin etmək üçün aralıq qiymətləndirmələr daha tez-tez istifadə olunur (çox vaxt bu yanaşmaların əsasını təşkil edən ev tapşırıqları). Kurs işləri və qrup layihələri kimi layihə əsaslı qiymətləndirmələr tədqiqat bacarıqlarını, komanda işini, nəzəri biliklərin daha mürəkkəb çərçivədə tətbiqi. Şifahi imtahanlar və təqdimatlar kimi şifahi qiymətləndirmələr kommunikativ bacarıqları hədəfləyir və mövzu biliklərinin dərinliyini öyrədir.

Ali təhsil səviyyəsində praktiki bacarıqların ölçülməsi üçün bir neçə innovativ qiymətləndirmə metodları mövcuddur:

1. Portfoliolar: Tələbələrin təcrübə və nailiyyətlərinin bir göstəricisi kimi portfoliolardan istifadə edilir. Bu, tələbələrin proyektlərini, layihələrini, məqalələrini və ya digər işlərini bir araya toplamaq və qiymətləndirmək üçün effektiv bir yoldur.

2. Peer qiymətləndirmə: Tələbələr bir-birini qiymətləndirir və geribildirim verir. Bu, tələbələrin bir-birini dəstəkləməsinə və bir-birinin fəaliyyətlərindən dərs çıxarmağa kömək edir.

3. Simulyasiya və rol oyunları: Tələbələr real həyat təcrübəsini təqdim edən simulyasiya və rol oyunlarında iştirak edirlər. Bu metod tələbələrin praktiki bacarıqlarını tətbiq etmələrinə və mövzuları daha yaxşı anlamağa kömək edir.

4. Problem bazlı təlim: Tələbələrə praktiki problemlər təqdim edilir və onlar bu problemləri həll etmək üçün təşviq olunur. Bu metod, tələbələrin analitik və həll yolu tapma bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

5. İşbirliyi layihələri: Tələbələr müxtəlif sahələrdən insanlarla birgə işləyərək təcrübə və iş birliyini artırmaq üçün layihələr üzərində işləyirlər. Bu, tələbələrin liderlik, kommunikasiya və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Bu metodlar tələbələrin praktiki bacarıqların ölçmək və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Huber, S.H. (2011) *The impact of professional development: a theoretical model for empirical research, evaluation, planning and conducting training and development programmes*, *Professional Development in Education*.
2. Beach, D., Bagley, C., Eriksson, A., ve Player-Koro, C. (2014). *Changing teacher education in Sweden: Using meta-ethnographic analysis to understand and describe policy making and educational changes*. *Teaching and Teacher Education*.
3. Aslan, G. (2015). *Öğretmen adaylarının toplumsal cinsiyet algılarına ilişkin metaforik bir çözümleme*. *Eğitim ve Bilim*.
4. Göksün, D.O. ve Kurt, A.A. (2017). *Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl. öğrenen becerileri kullanımları ve 21. yüzyıl. öğretmen becerileri kullanımları arasındaki ilişki*. *Eğitim ve Bilim*.
5. Çolakoğlu, Z.R. (2013). *Establishing the validity of a leadership based situational judgment test*. *Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
6. Eryılmaz, S. ve Uluçay, Ç. (2015). *21. yüzyıl becerileri ışığında FATİH projesi değerlendirilmesi*.
7. Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., and Rumble, M. (2010). *Defining 21st century skills. White Paper commissioned for the Assessment and Teaching of 21st Century Skills Project (ATC21S)*. Melbourne, Australia: *Assessment and Teaching of 21st Century Skills*. <https://www.intel.com.tr/content/dam/www/public/emea/tr/tr/pdf/education/ols-and-resources/century21-skills-report.pdf> adresinden alındı.
8. Haladyna, T. M. (1997). *Writing test item to evaluate higher order thinking*.
9. TEKİNDAL, S., (2020). *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*
10. YAŞAR, M. (2010). *Ölçme ve değerlendirme ile ilgili temel kavramlar. Eğitimde ölçme ve değerlendirme*.

F.N.Mammadova
Khazar University
m.fatime.1992@mail.ru

BORROWING AS A WORD FORMATION PROCESS IN THE GLOBALIZATION ERA: THE CASE OF ENGLISH TO AZERBAIJANI

Summary

Word borrowing occurs in a variety of ways and forms across world languages, which are in constant communication with one another. The author attempts to support the theory that languages add words to their lexicon through forms and procedures based on patterns rather than randomly. The article describes how word classes that have been modified from one language to another are categorized and provides an explanation of linguistic patterns based on these divisions. At the level of scientific theory, aspects of the assimilation level in the borrowing process are examined, and the function and placement of borrowed words are explained.

This study aims to investigate the process of borrowing as a word formation mechanism within the framework of globalization, with a specific focus on the transition of English vocabulary into Azerbaijani. Through comprehensive research and analysis, the study seeks to identify the factors driving the borrowing process, analyze its linguistic and cultural implications, and explore its impact on the linguistic landscape of Azerbaijani.

The conclusion of this study reveals a complex interplay of sociocultural, economic, and technological factors influencing the borrowing of English vocabulary into Azerbaijani. Societal attitudes towards language change, technological advancements in communication, and economic ties with English-speaking countries emerge as key drivers of the borrowing process. Additionally, the study highlights the linguistic adaptation and integration of borrowed vocabulary into Azerbaijani, reflecting the dynamic nature of language evolution in the era of globalization.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ ALINMA SÖZYARATMA PROSESİ: İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ ALINMALARIN NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə

Alınma sözlər bir-biri ilə daimi ünsiyyətdə olan dünya dillərində müxtəlif yol və formalarda baş verir. Müəllif məqalədə, dillərin söz leksikonuna təsadüfi deyil, nümunələrə əsaslanan formalar və prosedurlar vasitəsilə sözləri əlavə etməsi nəzəriyyəsini dəstəkləməyə çalışır. Məqalədə bir dildən digərinə dəyişdirilmiş söz siniflərinin necə kateqoriyalara bölündüyü təsvir edilir və bu bölmələrə əsaslanan dil nümunələri izah edilir. Elmi nəzəriyyə səviyyəsində alınma prosesində assimilyasiya səviyyəsinin aspektləri araşdırılır, onların funksiyası və yerləşməsi izah edilir.

Bu araşdırma ingilis dili lüğətinin Azərbaycan dilinə keçidinə xüsusi diqqət yetirməklə qloballaşma çərçivəsində söz əmələ gəlmə mexanizmi kimi alınma prosesini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqat hərtərəfli araşdırma və təhlil yolu ilə alınma prosesini şərtləndirən amilləri müəyyən etməyə, onun linqvistik və mədəni təsirlərini təhlil etməyə, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin linqvistik mənzərəsinə təsirini araşdırmağa çalışır.

Bu tədqiqatın nəticəsi ingilis dili lüğətinin Azərbaycan dilinə alınmasına təsir edən sosial-mədəni, iqtisadi və texnoloji amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini ortaya qoyur. Dil dəyişikliyinə, ünsiyyətdə texnoloji irəliləyişlərə və ingilisdilli ölkələrlə iqtisadi əlaqələrə cəmiyyətin münasibəti borclanma prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi ortaya çıxır. Bundan əlavə, tədqiqat qloballaşma dövründə dilin təkamülünün dinamik xarakterini əks etdirən alınma lüğətin Azərbaycan dilinə linqvistik uyğunlaşması və inteqrasiyasını vurğulayır.

ЗАИМСТВОВАНИЕ КАК ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ: НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Заимствование слов происходит различными способами и в разных формах в языках мира, которые находятся в постоянном общении друг с другом. Автор пытается поддержать теорию о том, что языки добавляют слова в свой лексикон посредством форм и процедур, основанных на закономерностях, а не случайно. В статье описывается, как классифицируются классы слов, которые были изменены из одного языка в другой, и дается объяснение лингвистических закономерностей, основанных на этих подразделениях. На уровне научной теории рассматриваются аспекты уровня ассимиляции в процессе заимствования, объясняются функция и размещение заимствованных слов.

Целью данного исследования является изучение процесса заимствования как механизма словообразования в условиях глобализации, с особым акцентом на переход английской лексики в азербайджанский. посредством комплексных исследований и анализа исследование направлено на выявление факторов, движущих процессом заимствования, анализ его лингвистических и культурных последствий и изучение его влияния на языковой ландшафт азербайджанского языка.

Заключение этого исследования раскрывает сложное взаимодействие социокультурных, экономических и технологических факторов, влияющих на заимствование английской лексики азербайджанским языком. Отношение общества к изменению языка, технологические достижения в области коммуникации и экономические связи с англоязычными странами становятся ключевыми движущими силами процесса заимствований. Кроме того, в исследовании подчеркивается языковая адаптация и интеграция заимствованной лексики в азербайджанский язык, что отражает динамичный характер эволюции языка в эпоху глобализации.

Key words: borrow, word, formation, process, globalization

Açar sözlər: alınma, söz, formalaşma, proses, qloballaşma

Ключевые слова: заимствование, слово, формирование, процесс, глобализация

Introduction

The actuality of the subject: In the modern Azerbaijani language, one of the important processes is the process of activating imported vocabulary. This is because one of the primary causes of the neogenesis of the Azerbaijani language system at the turn of the 20th and 21st century was the borrowing of lexical units, especially those from the English language. Anglomorphs incorporated into the target language involve modifications to the language at phonetic, lexical, morphological, and other levels.

The relevance of the study is determined by:

- a strong presence of English borrowings in both native speakers' linguistic awareness and the contemporary Azerbaijani language vision of the world;
- actively ongoing semantic adaptation of Anglicisms, leading to processes of semantic derivation;
- the intensity of replenishment of the Azerbaijani lexical system with semantic borrowings from the English language (secondary borrowings and semantic tracings).

The object of the article: The object of the study is borrowing as an aspect of neogenesis in the process of updating the lexical-semantic system of language.

The subject of the article: The subject of the study is the semantic aspect of the borrowing process, including the semantic derivation of materially borrowed Anglicisms, as well as semantic borrowings from the English language.

The aim of the article: The aim of the article is to examine contemporary English language borrowings from a semantic perspective.

As a two-stage linguistic phenomena, borrowing first appears as an extralinguistic sociolinguistic event of word penetration and borrowing, and then it takes on an intralingual form as a process of assimilation of borrowed words that are incorporated into the language. As a result, both whole borrowings and borrowed terms must be assimilated into the language they have entered.

Assimilation can manifest itself at various levels of language: phonetic, lexical-semantic, grammatical and graphic-spelling.

Phonetic assimilation. Phonetic assimilation of borrowings proceeds in several directions, taking into account the internal requirements of the recipient language. As we know, a borrowed word can introduce phonemes foreign to it

into the receiving language. Under the influence of phonetic intervention, these foreign language sounds change according to the phonological system and phonetic laws of the borrowing language. A foreign phoneme from another language that does not exist in the recipient language is replaced by the phonetic equivalent of the borrowing language that is closest in sound to it. This process is called adaptation, or phonetic substitution. At the next stage, foreign phonetic patterns undergo a process of accommodation. That is, borrowed words that do not correspond to the phonetic forms of the recipient language are likened to the phonological combinations of the language, using its intralingual capabilities. This usually occurs through phonetic assimilation of certain phonemes that correspond to the structure of the borrowing language. In order to speed up the assimilation of a borrowed word in a language, it is also possible to change the place of stress in some borrowed words that correspond to the phonetic patterns of the recipient language. Close and long-term interaction between languages also creates conditions for the borrowing of a new phoneme that is part of the borrowed word. This causes a phonetic inventory change, which we can call direct phonological diffusion in the borrowing language. For example, “before the period of intensive relationship with the French, there was no phoneme in the English language. This phoneme passed into the English language as part of such French words as decision (decision), genre (decision), rouge (lipstick)” [2, p. 58].

Lexical-semantic assimilation. The process of assimilating a borrowed term into the lexical-semantic structure of the language it comes from is known as lexical-semantic assimilation. For example, consider the Latin etymon abbreviation (a complex abbreviated word consisting of the initial letters or sounds of words included in it) that passed into the Azerbaijani language through the Russian language. Latin *abrevis* > Italian *abbreviatura* > Russian *abbreviatura* > Azerbaijani *abbreviatura*. Thus, if we compare the word *abbreviatura*, used in the Azerbaijani language, with the original version *abrevis*, then formal and structural differences are clearly visible, which is the result of lexical-semantic assimilation. If a borrowed word can participate in word formation and expand the semantic structure, then lexical-semantic assimilation has occurred. Let us give examples of the lexical activity of the word *abbreviatura*: *abbreviatur sözlər* (abbreviation words), *abbreviatura yolu ilə* (by abbreviation), *abbreviativ leksik paralellər* (abbreviated lexical parallels), etc. Whatever language a word is borrowed from, the borrowing language is always in an independent position in relation to the borrowed word. Lexico-semantic assimilation can become both the reason for the transition of a foreign language polysemantic word to the category of unambiguous ones, and the acquisition of a new meaning by these words. To be more precise, when a borrowed word undergoes lexical-semantic assimilation, semantic narrowing,

semantic expansion and the phenomenon of differentiation occur. Let us explain the phenomenon of semantic narrowing using the following example. In Old English, the word *sand* meant both sea sand and shore. But “after the English language adopted the word *shore* from the Low German language, denoting the place where a water basin connects with land, the word *sand*, as a result of narrowing its meaning, retained only the meaning of sand - finely fragmented, brittle sedimentary rock” [3, p. 193]. The ancient French word *palat* (*in modern English palate*) referred to the upper part of the mouth. After the word *palate* entered the English language, it underwent lexical-semantic assimilation and semantically expanded. The word *palate* has acquired new meanings and shades of meaning, such as taste, interest, attraction (palatable/delicious). And semantic differentiation is a kind of distance from synonymy, a diachronic difference in the existing meanings of a word. Over time, the meanings split into two completely different expressions. The German linguist S. Loebner defines this linguistic phenomenon as “a change in the meaning of a word by adding concepts to the original concepts” and in the example “James Joyce is hard to understand” (James Joyce is difficult to understand) distinguishes two meanings of the differentiated verb *understand* (from the ancient Frieze): usually understand and comment on the meaning of the text in context [4, p. 33]. In general, it is difficult to imagine the existence in any language of borrowed words that have not undergone lexical-semantic assimilation.

Here you should pay attention to one more detail. In some cases, the phenomena of semantic borrowing and semantic differentiation are identified. And this despite the fact that there are peculiar specific features between these two linguistic phenomena. Borrowing meaning, semantic borrowing (semantic loan) is the borrowing of semantic meaning from some other language. As the English linguist F. Durkin noted, “Semantic borrowing is the acquisition of additional meaning by an existing borrowed word” [3, p. 25]. The intended word already exists in the host language, but the meaning expressed by that word takes on an additional connotation of meaning under the influence of some other language. For example, in French the verb *to realize*, meaning to put something into practice, to carry out, having passed into English, acquired such new meanings as to be aware, to understand clearly, to know. Semantic borrowing, within certain conditions, also affects the properties of the ability to be translated into any language. Semantic borrowing, like a tracing-translation of the meaning of a word, is generally one of the invisible types of the phenomenon of borrowing. For example, semantic borrowings are in no way connected with morphemes that do not previously exist in the recipient language. Semantic borrowing is carried out in various ways, allowing one language to influence another and change the meaning of an existing word. A

significant problem here is that most unambiguous words can influence the donor language with the help of additional meanings acquired in the receiving language and become polysemantic words, both in the donor language and in the recipient language. We believe that the concept of “borrowing by translating a word” and the concept of “semantic tracing paper” and “semantic borrowing” are not identical linguistic phenomena. If you pay attention, borrowing a word by translation implies the translation of a morpheme into a morpheme, an element into an element, which leads to the transition of the form of the word from the donor language to the recipient language. For example, the word *almighty* used in English is a borrowing obtained by translating the word *omnipotens* (*omni*>*all*; *potens*>*mighty*) from the Latin language. “Semantic tracing paper is a transition into another language not of the form of a word, but of an accurate translation of its meaning” [5, p. 26]. For example, a computer mouse received the name *computer mouse* in English because of its external resemblance to a mouse. Many world languages, under the influence of English, have adopted the word *mouse* (*mouse*) existing in their lexical base to denote a computer mouse: in Azerbaijan – *kompiuter siçanı*; in English - *computer mouse*; in French - *souris d'ordinateur*, etc.

Grammatical assimilation. The process of adapting a borrowed term to the morphological norms of the language it comes from is known as grammatical assimilation. Every language has a grammatical structure that functions as a sort of barrier to prevent borrowing. It is for this reason that a borrowed word cannot bring with it and introduce into the receiving language the grammatical properties of the donor language. For example, any borrowed word in English that has undergone grammatical assimilation is included in the grammatical categories and paradigms characteristic of this language. For example, the word of French origin *count* (*count*, *calculate*) - *counted* (*counted*), *counting* - (*counts*, *counting*); *enemy* (*enemy*) - *enemies* (*enemies*), *enemy's* (*enemy*); word of Italian origin *umbrella* (*umbrella*) - *umbrellas* (*umbrellas*), etc. At the same time, there are also words that have not undergone grammatical assimilation and have retained their original grammatical form. Some nouns borrowed from Latin still retain their original plural endings in modern English.

Graphic-orthographic assimilation. Graphic-orthographic assimilation is the borrowing of graphic and letter symbols, diacritics and punctuation marks in the process of interlingual borrowing. In fact, words borrowed from various languages using different alphabets are gradually subject to graphical-alphabetic assimilation. At the initial stage of use in a new language, a borrowed word may have several spelling variants, but over time, due to certain influences, this variability disappears. A borrowed word does not always retain the spelling features that it possessed during its transition to a

new language. For example, the word *feil* (*verb*), which passed into the Azerbaijani language from the Arabic language, after the addition of the apostrophe according to the “Spelling Rules of the Azerbaijani Language” was used for some time as *feil* [1, p. 226]. Currently, this borrowing is at the last stage of its graphic-orthographic assimilation, being used in the language as *feil*. Without a doubt, every language has borrowed words that are not subject to graphic-orthographic assimilation. There is a fairly wide and varied group of such words in the English language. For example, despite the fact that in some words borrowed from French the last consonants are not pronounced, they remain in the letter: ballet [bælei] (ballet), buffet [bufei] (buffet), corps [ko:] (corps) etc. And some words like café (cafe), cliché (pattern), fiancé (groom) retain their diacritics. Also, some French digraphs - ch, qu, ou are not subject to graphic assimilation in English. For example: bouquet (bouquet), brioche (bun), charade (draw), etc.

Borrowings based on the type of interlingual relationships are divided into cultural-informative borrowings, close and prestigious borrowings. Cultural-informative, or cultural, borrowings (informative-cultural / cultural borrowings) are borrowings of new names that come into the language along with information about a new concept. In this case, the language adopts the characteristics of the culture and way of thinking of another people, the speaker of this language. A new concept that has entered the culture of a native speaker finds its linguistic reflection in the language precisely thanks to cultural and informative borrowing. “Cultural-informative borrowings are words that can fill gaps in the vocabulary of the borrowing language, since these words can replace objects and concepts that are considered new in the culture of the borrowing language” [6, p. 212]. And in fact, in the socio-political sphere of the world of globalization such changes are taking place, so many new discoveries are being made that not a single language has enough of its own internal resources to nominate all this. Native speakers turn to the language of the people - the author of the innovation, and thus carry out the process of borrowing a word denoting a new concept. As an example of cultural and informative borrowing, we can cite a number of words that have passed into the English vocabulary from different languages: abbot (abbot), castle (castle, fortress), church (church), devout (believer), grenade (grenade), mansion (palace), marquess (marquis), musk (musk), opera (opera), prison (prison), saffron (saffron), saint (saint), silk (silk), tragedy (tragedy), tax (tax), waltz (waltz), etc.

In addition to the indicated type of borrowings, there are also borrowings in the language that are firmly included in the lexical composition of the language even in the absence of information exchange between native speakers. These are well-known cases when peoples with different cultures,

languages, and religious beliefs lived in a single socio-political, and even geographical, area. In the process of sociolinguistic borrowing between the language of the lower class (substratum/lower language), representing the occupied or exploited society, and the language of the upper class (superstratum/dominant/upper language), representing the occupiers, or exploiters, there is no exchange of information. , and political-economic superiority, manager-subordinate relationships, extra-linguistic psychological factors such as the desire to imitate the language of the upper class. Borrowings that have entered the vocabulary of any language in this way, due to their special predominance, are called luxury loans/prestige borrowings. In 1066-1300s. (this period, covering 1066-1500, coincides in time with the Middle English period in the history of language development) in England, the dominant position was occupied by the French people and the French language, and therefore most of the French borrowings in English are borrowings from the language of the ruling class. During this period of active transition of borrowings from the ruling class into the English language, the British, having the names of objects and concepts in their national language, paying tribute to the “fashion of the times,” preferred to say instead of “pig flesh/pig meat (pork) pork (porc - French. pork), instead of cow flesh/cow meat (beef) beef (bouef - French beef) [2, p. 59]. Words such as art (art), bracelet (bracelet), clarinet (clarinet), cuisine (kitchen), crayfish (crab), dance (dance), diamond (diamond), fashion (fashion), fur (fur) , oboe (oboe), painting (picture), satin (satin), ruby (ruby), sculpture (sculpture), and hundreds of others have passed into the English vocabulary due to the supposed “prestige” of the French language. As an example of an equivalent linguistic phenomenon, we can point to the borrowings that passed into the Azerbaijani language from Arabic as borrowings of the ruling class. As we know, due to the Arab conquest from the 7th century many countries in Africa, the Near and Middle East, as well as Azerbaijan, were influenced by Arab culture and language. During the period when the use of the Arabic language was considered prestigious, some native Azerbaijani words began to be used in the Arabic version: *bəyaz* instead of *ağ* (*white*), *vahid* instead of *tək* (*single*), *qəlb* instead of the Azerbaijani *ürək* (*heart*) [1, p. 64]. It should also be noted that the majority of prestigious borrowings in the Azerbaijani language are words from Arabic.

If the language of the lower class transfers words to the language of the ruling class only as a result of informational exchange, then both cultural-informative and prestigious words pass from the language of the dominant class to the language of the lower class. In societies formed in a common geographical environment within a single political culture, borrowings and the transfer of words between languages and dialects bring forward the phenomenon of intimate borrowings. This type of borrowing, which occurs

especially during the period of conquest as a result of the influence of the language of the ruling class on the language of the lower level, is one-sided.

Thus, close borrowings are formed only as a result of the influence of the language of the ruling class on the speech forms of the language of the lower level, are limited mainly to everyday style and have nothing to do with cultural innovations. The language of the lower level cannot influence the language of the ruling class. If the acquired words do not spread over a wide area, then the process of borrowing remains at the level of dialectisms that arose on the basis of the mutual influence of languages on a specific geographical territory. L. Bloomfield, presenting close borrowings as a subgroup of cultural-informative borrowings, writes: "For example, in the United States, submissive immigrants, exposed to the influence of the upper-level language, introduced into their speech borrowing words that were limited only to those words which they were able to learn upon arrival in America: baseball (baseball), alderman (member of the municipality), boss (boss, private owner), ticket (ticket), etc." [5, p. 61]. Thus, each language continuously enriches and improves its vocabulary. It is never possible to predict in advance whether a new word that has passed into it will remain in the vocabulary of a language for a long time or not. About how significant the position of a particular borrowed word is for a certain period of time, what function it carries, one can only make an assumption in the context of that time. We can say with confidence that the phenomenon of borrowing does not harm its national units, but, on the contrary, borrowings successfully carried out of necessity or for the purpose of enriching the language have a significant impact on the lexical fund of the language. At the same time, the excessive and unjustified use of borrowings in the language, the displacement of national words and their replacement with foreign language borrowings are a negative phenomenon that leads to serious changes in the language system. The preponderance of the number of borrowed words in a language in relation to national words has a negative impact on the language process, and the people - native speakers of this language - move away from their ethnic roots.

Conclusion

In conclusion, borrowing as a linguistic phenomenon confirms the development of language. This factor is analyzed as follows:

1. the transition of elements of one language into the system of another language as a consequence of more or less long-term contacts between these languages;
2. a word or phrase that entered the language as a result of such a transition".

When we examine how words are borrowed from other languages, we find that patterns rather than random processes are used by different languages to acquire words from one another. Despite the fact that in linguistics there are various methods of borrowing words, historical experience has confirmed that the transition of words from one language to another for centuries was carried out using the following methods:

a. direct borrowing is carried out with the participation of two languages. The receiving language, or recipient language, accepts a word from the lexical composition of the language interacting with it, thus enriching its vocabulary;

b. indirect, or indirect, borrowing - in this case, three languages become participants in the phenomenon of borrowing. First, by the method of direct borrowing, borrowing occurs from one language to another, and then the third language accepts this borrowed word into its lexicon not from either of the two languages, but from the recipient language;

c. double borrowing - borrowing words of the same root that differ from each other in form and content, but refer to the same source;

d. reverse, or recurrent, borrowing (reborrowing) - at the root of this borrowing process are the national words of a language, which subsequently spread to other languages. These words undergo phonetic and semantic modification in the receiving language, and then in an altered form are returned to the primary language, thus creating a recurrent borrowing.

Literature

1. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Lider, 2004, 728 s.*
2. *Кобозева, И.М. (2012) Лингвистическая семантика М., Едиториал УРСС. 352 p.*
3. *Durkin Ph. Borrowed words: A History of Loanwords in English. New York, Oxford University Press, 2014, 491 p.*
4. *Lobner S. Understanding Semantics. 2nd ed. Abingdon, Routledge, 2013, 392 p.*
5. *Barmina, L.A. (2011) Theoretical Grammar of English. URAO. 133 p.*
6. *Gvishiani, N. (2017) An Introduction to Contrastive Lexicology (English-Russian Cross-Linguistic Correspondences). M., URSS. 286 p.*
7. *Vəliyeva, N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Elm və Təhsil, Bakı. 2011. 512 s.*
8. *Millward C.M., Hayes M.A. Biography of the English Language. 3rd ed. Wadsworth, Cengage learning, 2012, 479 p.*

Ə.Ə.Əzimova
Bakı Slavyan Universiteti
efsane_1998@list.ru

ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA TEKNOLOGİYANIN ROLU

Xülasə

Məqalədə kommunikativ problemlər təhlil edilir, xarici dilin mənimsənilməsi ilə bağlı səriştə, ünsiyyət formaları, monoloq və dialoqun tədrisi üsulları nəzərdən keçirilir. Oxucunun diqqəti təsnifata cəlb edilir. Nitq bacarıqlarının inkişafı, eləcə də təhlil üçün məşqlər, məşq sisteminin əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Bundan əlavə, xarici dili mənimsəyərkən yaranan problemlər və çətinliklər, nitq materialı üzərində işin mərhələləri qeyd olunmuşdur. Məqalədə texnologiya və ünsiyyət arasındakı bağlılıq, texnologiyanın ünsiyyət bacarıqlarına təsiri kimi məsələlərə də toxunulmuşdur. Bundan əlavə, texnologiya fərdlərə müxtəlif kontekstlərdə ünsiyyət bacarıqlarını tətbiq etməyə və təkmilləşdirməyə kömək edə bilən video konfrans və virtual reallıq simulyasiyaları kimi alətlər təklif edilir.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ

Резюме

В статье анализируются коммуникативные проблемы, рассматриваются компетентность, формы общения, монологические и диалоговые методы обучения, связанные с овладением иностранным языком, обращается внимание читателя на классификацию, дается информация о значении упражнений и системы обучения для развитие речевых навыков, а также анализ. Упоминаются проблемы и трудности, возникающие при овладении иностранным языком, этапы работы над речевым материалом. В статье также затрагиваются такие вопросы, как связь техники и общения, влияние технологии по коммуникативным навыкам. Кроме того, технологии предлагают такие инструменты, как видеоконференции и моделирование виртуальной реальности, которые могут помочь людям практиковать и совершенствовать свои коммуникативные навыки в различных контекстах.

THE ROLE OF TECHNOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS

Summary

In the article, communicative problems are analyzed, competence, forms of communication, monologue and dialogue teaching methods related to foreign language acquisition are reviewed. The reader's attention is drawn to the classification. Information is given on the importance of exercises and training system

for the development of speech skills, as well as analysis. the problems and difficulties that arise when mastering a foreign language, the stages of work on speech material are mentioned. The article also touches on issues such as the connection between technology and communication, the impact of technology on communication skills. Additionally, technology offers tools like video conferencing and virtual reality simulations that can help individuals practice and improve their communication skills in diverse contexts.

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, nitq bacarıqları, şifahi nitq, məşq sistemi, ünsiyyət və texnologiya*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, речевые навыки, устная речь, система упражнений, связь и технологии*

Key words: *communicative competence, speech skills, oral speech, exercise system, communication and technology*

Xarici dilin akademik fənn kimi özəlliyi onun hüdudsuzluğundadır. Xarici dil öyrənərkən tələbə ünsiyyət qurması üçün lazım olan hər şeyi - bütün qrammatikanı, bütün lüğəti mənimsəməlidir və bu “hər şey”, yəni leksik və stilistik formatlarda ciddi çərçivələrə uyğun gəlmir. Tam olaraq bu mənada akademik fənn kimi xarici dil sərhədsizdir. Bundan əlavə, xarici dilin kifayət qədər effektiv mənimsənilməsi tələbəninin bu dilin vasitələrindən istifadə edərək ünsiyyət qurmaq, yəni kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmə istəyinə mane olur [2].

Tələbə nitq fəaliyyətini, kommunikativ bacarıqlarını müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında adekvat şəkildə təşkil etməyi bacarmalıdır. Xarici dilin mənimsənilməsi ilə bağlı kommunikativ səriştənin üç səviyyəsi var: ibtidai, orta və yüksək. Ana dilində kommunikativ səriştənin səviyyəsi də insandan insana dəyişir və bu fərqlər təkcə danışmada deyil, həm də yazmaqda, dinləməkdə, oxumaqda özünü göstərir. Ancaq ümumi perspektivdən sonrakı fəaliyyətlərdə özünü göstərən xarici dilin öyrədilməsinin məqsədi kommunikativ səriştədir, yəni xarici dilin tədrisinin xüsusi məqsədi seçilmiş mövzular və ya sahələr üzrə proqram vəziyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən tənzimlənən və genişlənən ünsiyyətin öyrədilməsinə çevrilir [1]. Sosial, ailə, sosial-mədəni, inzibati-hüquqi, peşə-əmək, ictimai fəaliyyətlər, hobbilər, əyləncə və kütləvi tədbirlər kimi belə sahələrin bir çoxu təlim proqramında nəzərdə tutulmuşdur.

Müxtəlif ünsiyyət formaları - monoloq, dialoq, poliloji – öyrənmə prosesi zamanı modelləşdirilmişdir. Nitq bacarıqlarının inkişafı üçün kifayət qədər çox sayda texnika və tədris metodları mövcuddur. Monoloji komponentin öyrədilməsi üsullarına nəzər salaq.

Ənənəvi olaraq iki növ məşq fərqləndirilir: materialın mənimsənilməsi üçün məşqlər, yəni nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün və öyrənilən

materialdan nitqdə istifadə üçün məşqlər, yəni nitq bacarıqları. Təlimlərin yerinə yetirilməsi üsulu bacarıqların formalaşması üçün həlledici olduğundan, aşağıdakılar fərqlənir: [3]

1. Təqlid, bu müddət ərzində müəllim və ya şagird müəyyən fikri ifadə etmək üçün onları dəyişmədən replikada istifadə edilməsi;

2. Verilmiş qrammatik formanın tərkibində leksik vahidlərin əvəz olduğu əvəzetmə;

3. Müəllimin replikasının (və ya onun bir hissəsinin) müəyyən çevrilməsini əhatə edən transformasiya - sözlərin sırasını, felin şəxs və zamanını dəyişməkdə və s.;

4. Reprodaktiv, yəni şagird əvvəlki məşqlərdə öyrəndiyi formaları təkrarlayır.

Hər dörd növ məşq hər bir avtomatlaşdırılmış məşqin bu və ya digər şəkildə keçməli olduğu bir kompleksi təmsil edir.

Nitq bacarıqlarının formalaşmasında ikinci növ məşqlər və ya nitq məşqləri şərtidir: Onları 3 qrupa bölmək olar.

1. Eşidilən və ya oxunanların ötürüldüyü və ya təkrar danışıldığı məşqlər.

2. Hadisənin təsvir olduğu məşqlər, ya da fakt.

3. Bir fakta və ya hadisəyə münasibət bildirən məşqlər, onların qiymətləndirilməsi. Daha yaradıcı olduğundan, ikinci növ məşqlər daha ətraflı nəzərdən keçirilməyə layiqdir [6].

1. Məşq kimi təkrar danışmaqdan tədris zamanı istifadə etmək olar. Müxtəlif formalarda hadisənin təsvirini təkrar söyləmək, şəkil və ya verilmiş sözlərə əsaslanaraq təkrar danışmaq, bir abzas və ya bütöv bir səhifə, hətta bütöv bir hekayə, hekayədəki personajlardan birinin nöqtəyi-nəzərindən hadisələrin təkrarlanması, tək və ya çoxlu mətni oxumaq, qulaqla qəbul edilənləri təkrarlamaq - bütүн bunlar nitq bacarıqlarını müxtəlif dərəcədə inkişaf etdirir. Retelling üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- kommunikativ etibarlılıq, çünki ünsiyyət prosesində siz tez-tez eşitdiyinizi və ya oxuduğunuzu təkrar danışmalısınız;

- zehni əməliyyatlara ehtiyac, əsas faktların seçilməsi, ikinci dərəcəli faktların aradan qaldırılması, məntiqi zəncirin təkrar istehsalı və s.

2. Təsvirdəki məşqlərə aşağıdakı növlər daxildir:

- obyektin faktiki təsviri, onun ümumi xüsusiyyətləri;

- annotasiya;

- film və ya rəsm haqqında şərh vermək;

- müxtəlif hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün göstərişlər;

- biznes planlaması;

- baş vermiş hadisələrin təsviri

- yer;

- konsepsiyanın tərfi, hesabat.

Bu məşqlər vəziyyətə daxil edildikdə, yəni natiqin yerinə yetirməsi üçün zəruri şərtə çevrildikdə olduqca qiymətlidir.

3. Münasibətin ifadəsi üzrə məşqlərə aşağıdakılar daxildir:

- həmsöhbətin sözlərinə, insanın (qəhrəmanın) hərəkətinə,
- şəxsi və ya ictimai həyatda baş verən hadisəyə münasibət bildirmək;
- bir fəaliyyət obyektinin, tanışların və yad adamların qiymətləndirilməsi;
- insanlar, özünüz;
- bəzi məlum faktın izahı;
- ətrafdakı reallıq hadisələrinə baxışınızın sübutu;
- həmsöhbətin fikrini təkzib etmək, özünəməxsus əsaslandırma.

Bu son məşq qrupu ən böyük kommunikativ əhəmiyyətə malikdir, buna görə də istifadə edilməsi məqsədə uyğundur. Beləliklə, həm təsvir, həm də təkrar izahatlar ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına mühim təsir edəcəkdir.

Şifahi nitqin daha çox dialoq xarakterli olması səbəbindən ünsiyyətin dialoji formasının öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən bir sıra bacarıqlar var ki, onsuz dialoji ünsiyyət mümkün deyil:

1. Nitq tapşırığınızı dəqiq müəyyən etmək üçün məlumatlılıq bacarığı: Tələbə mütləq nəyə nail olmaq istədiyini bilməlidir: inanmaq, inandırmaq, məlumatlandırmaq, hansısa maraqlı məsələ ilə bağlı rəy öyrənmək, nəyisə məsləhət vermək və s. Dialoqun hər bir nüsxəsi funksional olaraq bu ümumi vəzifəyə uyğun olmalıdır. Nitq tapşırığını təyin edə bilməyən şagird çox vaxt nə haqqında danışacağını bilmir.

2. Söhbətin gedişatını planlaşdırmaq bacarığı: Dialoq iştirakçılarının hər biri nitq tapşırığının həyata keçirilməsinə optimal şəkildə nail olmaq üçün irad zəncirini təşkil etməyi bacarmalıdır.

3. Ünsiyyət təşəbbüsünü ələ keçirmək bacarığı. Bu bacarıq tərəfdaşların vəzifələri üst-üstə düşmədikdə xüsusilə vacib olur.

4. Tərəfdaşına öz imkanlarını həyata keçirmək imkanı vermək bacarığı. Bu bacarıq əvvəlki ilə sıx bağlıdır və onu istisna etmir, əksinə tamamlayır.

5. Həmsöhbətin iradına vəziyyətə uyğun cavab vermək bacarığı. Məsələn, nitq tapşırığından asılı olaraq sorğu və aşağıdakı reaksiyalar ola bilər: söz, imtina, sual, məsləhət və s.

6. İstənilən funksional oriyentasiyanın cavab reaksiyasını təhrik etmək bacarığı.

7. Bir işarə daxilində funksional manipulyasiya etmək bacarığı, yəni ümumi və ya mürəkkəb işarələri çatdırmaq bacarığı.

Bütün bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün bir sıra məşqlər var:

- ünsiyyətin dialoji formasından daha çox tələffüzü yaxşılaşdıran böyük dialoqları yadda saxlamaq;
- həmsöhbətin dediklərinə tez və müxtəlif cavab vermək, söhbəti davam etdirmək bacarığını inkişaf etdirən məşqlər;

- şərti nitq məşqləri;
- funksional dəstəklərdən istifadə edərək nitq məşqləri və ya dialoqun funksional modelləri adlanan dialoq ünsiyyət çərçivələri;
- dialoq;
- təklif olunan kommunikativ əsasında dialoqların qurulması.

Bununla belə, məşqlərin metodoloji xüsusiyyətlərini bilmək kifayət deyil, onların növlərini tanımaq və onlardan ən adekvatını seçə bilmək, tələbələrə xarici dildə sərbəst, düzgün, maraq və məmnuniyyətlə ünsiyyət qurma imkanını necə təmin etməyi başa salmaq da eyni dərəcədə vacibdir [4].

Təlim nəticəsi şagirdin təlimə nə dərəcədə daxil olmasından, onun məqsədini, şərtlərini qəbul etməsindən, özünü və təlim fəaliyyətini təşkil etməsindən asılıdır. Heç bir metod, heç bir tədris materialının təşkili və tədris ünsiyyəti təkbəşinə şəxsi motivasiyanın çatışmazlığını kompensasiya edə bilməz. Xarici dil öyrənərkən bu akademik intizamın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə insan özü öyrənir, yəni özünə öyrədir. Və burada xarici dilin kifayət qədər effektiv şəkildə mənimsənilməməsində bir neçə problem yaranır.

1. Şagirdin ifadə və anlamada çətinliklərin öhdəsindən gəlməməsi;
2. Xarici dildə düşüncələr, təfəkkürün çevikliyi, dil bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi, müəllim şəxsiyyətinin rolu, düzgün təlim şəraitinin təşkilində çatışmazlıqlar;
3. Xarici dil öyrənən tələbələr üçün xarici dil ehtiyacını labüd edən real şəraitin və stimulların olmaması; dərslər zamanı şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyətində ana dilinə üstünlük verməsi;
4. Şagirdin real imkanların olmaması;
5. Tələbənin idrak ehtiyaclarının formalaşması və xarici dilin özünün akademik fənn kimi nüfuzunun təsiri ilə həll edilə bilən tələbə motivasiyası problemi.

Verilmiş məşqlərin ardıcılığı (tam deyil) bir çox xüsusi şərtlərdən asılıdır və həyata keçirilə bilər. Hazırda təlim üçün ayrılmış iki illik təhsil müddətində qeyri-lingvistik universitetlərdə xarici dilin tədrisi zamanı yuxarıda göstərilən məşq növlərinin demək olar ki, hamısı istifadə olunur. Bu məşqlərdən bəziləri Fundamental Tibb və Biologiya İnstitutunun və Hüquq fakültəsinin tələbələri ilə ingilis dili dərslərində sınaqdan keçirilmişdir. Eyni zamanda bu sınaq zamanı müəyyən çətinliklər də yaranmışdır, onların bəzilərini qeyd edək.

Əvvəla, bu, lingvistik formanın qavranılmasıdır. Beləliklə, məsələn, aktiv konstruksiyalar passiv olanlardan daha asan başa düşülür; homofonları qəbul edərkən anlaşılmaqlıq; məzmunun qavranılması ilə bağlı çətinliklər və bu, çox vaxt tələbələrin ümumi inkişafından asılıdır; nitqin tempi; ünsiyyət formalarının qavranılması ilə bağlı çətinliklər: monoloq və ya dialoq.

Bu məqalədə sadalanan məşqləri etməkdə məqsəd nitq bacarıqlarının inkişafıdır və çoxsaxəli bir hadisədir. Amma belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təkcə məşqlə əlbəttə ki, bu məqsədə nail olmaq olmaz. Bunun üçün sistem də lazımdır. Ushinsky K.D.-ə görə: *“Təlimlərin sistemli olması onların uğurunun birinci və ən mühüm əsasıdır...”*.

Məşq sisteminin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, assimilyasiya prosesinin təşkilini və təlim prosesinin təşkilini təmin edir. Ümumi məşqlər sisteminin qurulması meyarlarına gəlicə, bu, dərslük müəlliflərini narahat edir. Dərslük hər şeyin olduğu bir sistemdir və hissələri bir-birinə bağlıdır, yəni bir-birindən asılıdır. Burada ümumi məqsəd isə nitq bacarıqlarının müəyyən səviyyədə mənimsənilməsidir.

Nitq bacarığı nitq fəaliyyətinə nəzarət etmək qabiliyyəti kimi insanda öz-özünə meydana çıxmır. Bunu sistemli şəkildə etmək lazımdır və ünsiyyət bacarıqlarına xas olan bütün parametrlərdə inkişaf etdirmək məqsəduyğundur. Bu halda, hər dəfə bu və ya digər parametr birinciyə yüksəldilir, planlaşdırılır və əsas məqsədə çevrilir.

Buradan aydın olur ki, nitq fəaliyyətinin bəzi növlərində və ümumiyyətlə, ünsiyyətdə məharətin yaranması yalnız bacarıqların formalaşmasından və toplanmasından sonra mümkündür.

Nitq materialı üzərində işin üç mərhələsi belə görünür [5]:

1. Nitq bacarıqlarının formalaşması mərhələsi;
2. Nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi mərhələsi;
3. Nitq bacarıqlarının inkişaf mərhələsi.

Nitq bacarığı bütün lazımi parametrlərə malik olan keyfiyyət səviyyəsinə çatana qədər hər dəfə təkmilləşir.

Ünsiyyət və nitq bacarıqlarının inkişafında texnologiyanın da əhəmiyyətli rolu var. Texnologiyanın ünsiyyət bacarıqlarına təsiri son illərdə diqqəti cəlb edən bir mövzudur. Texnologiya inkişaf etdikcə ünsiyyət əvvəlkindən daha sürətli, daha rahat və daha əlçatan olmuşdur. Bununla belə, hər hansı bir dəyişiklikdə olduğu kimi, texnologiyanın gündəlik həyatımıza inteqrasiyasının həm müsbət, həm də mənfi nəticələri var. Texnologiya, şübhəsiz ki, ünsiyyəti daha səmərəli və əlçatan etsə də, insan səviyyəsində bir-birimizlə əlaqə qurma qabiliyyətimizə də böyük təsir göstərmişdir.

Nəticə olaraq, texnologiyanın ünsiyyət bacarıqlarına təsiri əhəmiyyətlidir və texnologiyanın insan əlaqəsinə göstərə biləcəyi həm müsbət, həm də mənfi təsirləri tanımaq vacibdir. Texnologiya həyatımıza bir çox faydalar gətirsə də, insan əlaqəsi hissini qorumaq və effektiv ünsiyyətə üstünlük vermək vacibdir. Bu, üz-üzə qarşılıqlı əlaqədə qəsdən olmaq, texnologiya vasitəsilə effektiv ünsiyyət qurmağı öyrənmək və texnologiya ilə digər ünsiyyət formaları arasında sağlam tarazlıq tapmaq deməkdir. Ünsiyyət

bacarıqlarımızı təkmilləşdirmək üçün fəal işləməklə həm onlayn, həm də oflayn əlaqələrimizi gücləndirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Валеев А.А., Кондратьева И.Г. Факторы успешного обучения иноязычному профессиональному общению // *Современные проблемы науки и образования*. – 2014. – №6. – [URL:http://www.science-education.ru/120-16318](http://www.science-education.ru/120-16318).
2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 165с.
3. Пассов Е.И. Принципы создания системы коммуникативного обучения // *Культурологическое развитие учащихся*. – М.: Просвещение, 2000. – 85 с.
4. Коньшева А.В. *Современные методы обучения английскому языку*. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 175 с.
5. Пассов Е.И. *Коммуникативный метод обучения иноязычному языку*. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
6. Пассов Е.И. *Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению*. – М.: Русский язык, 1989. – 279 с.
7. <https://medium.com/@frostrombert2022/the-impact-of-technology-on-communication-skill-294f2a8f0078>

B.S.Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s2grich@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ TƏLİMƏ MƏXSUS METODLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Azərbaycanda ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən təlim metodları, demək olar ki, dünya elminə inteqrasiyanın nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Yəni onlardan fərqli deyildir. Ona görə də ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən təlim metodlarının öyrənilməsi, onların ənənəvi təlim metodları ilə müqayisəli tədqiqi müasir dövrimizdə aktual məsələlərdəndir. Lakin Azərbaycan mentaliteti, xalqımıza məxsus dəyərlər Avropa ölkələrindən və dünya mədəniyyətindən fərqlidir. Yazıçı və şairlərimizin bədii əsərlərində oxuculara təqdim etdikləri və gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün nəzərdə tutulmuş hər bir cümlə, hər bir bənd, abzas bizim üçün müqəddəs hesab edilsə də, bir əcnəbi üçün dəyərsiz ola bilər.

Yəni ədəbi əsərlərin təlim prosesində öyrədilməsi metodları, üsulları da xarici dövlətlərin təhsil sistemi ilə üst-üstə düşməyə bilər. Onlarda gördüyümüz müsbət cəhətlərdən istifadə etməklə, biz öz təhsil sistemimizdə ənənəvililiyi qorumaq, lakin müasirləşdirməli, novatorluğa açıq olmalıyıq.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Методы преподавания, используемые на уроках литературы в Азербайджане, считаются результатом интеграции в мировую науку. То есть он ничем от них не отличается. Поэтому изучение методов обучения, используемых на уроках литературы, их сравнительное изучение с традиционными методами обучения является одной из актуальных проблем в наше время. Однако менталитет Азербайджана, ценности нашего народа отличаются от европейских стран и мировой культуры. Каждое предложение, каждый абзац, каждый абзац, представленный читателям в своих литературных произведениях нашими писателями и поэтами и предназначенный для воспитания молодого поколения, может быть ничего не стоит для иностранца, даже если он считается для нас священным.

Иными словами, методы и способы преподавания литературных произведений в образовательном процессе могут не совпадать с образовательной системой зарубежных стран. Используя положительные стороны, которые мы видим в них, мы должны сохранить традиции в нашей системе образования, но модернизировать ее и быть открытыми для инноваций.

POSSIBILITIES OF USING TRADITIONAL TEACHING METHODS IN LITERATURE LESSONS

Summary

The teaching methods used in literature classes in Azerbaijan are considered to be the result of integration into world science. That is, it is not different from them. Therefore, the study of teaching methods used in literature classes, their comparative study with traditional teaching methods is one of the urgent issues in our modern times. However, the mentality of Azerbaijan, the values of our people are different from European countries and world culture. Every sentence, every paragraph, every paragraph presented to the readers in their literary works by our writers and poets and intended for the education of the young generation may be worthless to a foreigner, even if it is considered sacred for us.

In other words, the methods and methods of teaching literary works in the educational process may not coincide with the educational system of foreign countries. Using the positive aspects we see in them, we must preserve the tradition in our education system, but modernize it and be open to innovation.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, metodika, metodlar, üsullar*

Ключевые слова: *литература, методология, методы, приемы*

Key words: *literature, methodology, methods, techniques*

Bu gün orta məktəblərdə ənənəvi təlim üsullarının istifadə olunmasının bir sıra səbəbləri var:

1. Yeni təlim üsullarından istifadəyə dair çatışmazlıq özünü göstərməkdədir.

2. Ənənəvi üsullar sadədir və müəllimlərin yaddaşında asanlıqla qalır.

3. Ali məktəblərin metodika dərslərinin əksəriyyəti əvvəlki illərdə – 1968, 1976 və 1991-ci illərdə çap olunmuşdur. Bunlarda əsasən, ənənəvi (bəzi vəsaitlərdə isə 70-80-ci illərdə Lerner və Skatinin təklif etdiyi üsulların da adları çəkilir) təlim üsullarından söhbət açılmışdır. Ədəbiyyatın tədrisi metodikasını fənninin proqramında da uzun illər ənənəvi təlimi yanaşmaya üstünlük verilmişdir.

4. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeniliklər də uzun illər sadə, aydın dildə və nümunələr əsasında izah olunub müəllimlərə çatdırılmamışdır. Bu istiqamətdə çap olunan məqalə və vəsaitlərin çoxu tərcümə materialı olmuş, dil-üslubundakı qüsurlar məzmununun başa düşülməsinə əngəl törətmişdir. Yalnız seminar və treninqlərdə eşitdikləri ilə məhdudlaşan orta məktəb müəllimləri yenilikləri, xüsusən fəal təlimin metod və iş formalarını tətbiq etməkdə çətinlik çəkmişlər. Məktəb təcrübəsində müşahidə edilən qüsurların əksəriyyəti məhz buradan qaynaqlanır.

5. Ənənəvi təlim üsullarına – müəllimin sözü, oxu, müsahibə, kitab üzərində iş və şagirdlərin müstəqil işləri üsulları aiddir.

Həmin üsulların məzmununa, mahiyyətinə nəzər salmaq:

1. Müəllimin sözü də üç yerə ayrılır: müəllimin nəqli, müəllimin şərhli və müəllimin mühazirəsi. Müəllimin nəqli – daha çox tədris prosesi zamanı məzmun dərslərində istifadə olunur. Burada müəllim ya bədii mətnin məzmununu öyrənməyə dair giriş söhbəti aparır, ya da əsər yarandığı tarixlə bağlı məlumat verir. Məsələn: A.Şaiqin “Köç” əsərinin əsas məzmununu, ideyasını şagirdlərə çatdırmaq üçün bədii mətnin oxusuna hazırlıq mərhələsində müəllimin nəqli üsula müraciət etməsi zəruridir. Müəllimin şərhini – sözlərin, misraların, beytlərin məzmun və mahiyyətinin açıqlanması əhatə edir. Bu üsul şagirdlərin mətnin məzmununu daha yaxşı və keyfiyyətli dərk etməsinə yönəlir. Müəllimin mühazirəsi – adından göründüyü kimi, materialın mühazirə yolu ilə şagirdə çatdırılması məqsədini daşıyır. Bu mühazirənin zaman məhdudluğu vardır. Ali məktəblərdən fərqli olaraq məktəb mühazirələri maksimum olaraq 20 dəqiqə davam edə bilər. Müəllimin mühazirəsi üsulundan icmal mövzuların keçirilməsində, sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində istifadə olunur və bu üsuldən ancaq X-XI siniflərdə istifadə oluna bilər. Lakin bu gün mühazirəyə meyil edən müəllimlərin sayı çox azdır. Başlıcası isə müasir dərslə verilən tələblər mühazirədən istifadəni məqsədəuyğun saymır.

2. Oxu üsuluna daxildir: izahlı oxu (mətn oxunduqca həm də izah edilir), kollektiv oxu, rollar üzrə oxu (dram əsərlərinin oxusundan istifadə olunur).

Fənn müəllimi qarşısına qoyduğu məqsəddən, sinfin psixoloji və pedaqoji vəziyyətindən asılı olaraq oxunun müxtəlif növlərindən istifadə etməlidir. Bu halda müəllim proqram materialından kənara çıxma bilməz və onu nəzərə almalıdır.

3. Müsahibə üsulu isə suallar əsasında aparılır və məzmununa görə iki yerə ayrılır: Təkrarlama və evristik müsahibə.

Təkrarlama müsahibəsində müəllim elə suallar tərtib etməlidir ki, onlar keçilmiş mövzuları şagirdin yadına salsın, onun yaddaşında aldığı bilikləri möhkəmləndirsin. Bu üsuldən, ya müəyyən bir bəhsin, fəsilin və ya bölmənin, ya da rübün sonunda istifadə olunmalıdır. Evristik müsahibə isə şagirdləri axtarışa yönəldən, yeni biliyi şagirdlərin özünə qazandıran üsuldür. Burada qoyulan suallar fakt və hadisələri müqayisə etməyə, təhlil etməyə, müstəqil nəticələrə gəlməyə şərait yaradır. Bu üsul dərslərin maraqlı və canlı olmasını şərtləndirir. Həmin üsuldən daha çox ədəbi əsərlərin təhlil dərslərində istifadə olunur. Evristik sözü evrika sözündən olub mənası “tapdım” deməkdir. Evristik müsahibənin mayasında problemlə vəziyyət yaradan sual elə qurulur ki, şagird ona birbaşa cavab verə bilmir. Məcbur olur ki, fikrini sübuta yetirmək üçün tez-tez mətnə müraciət eləsin. Məsələn, “Cahandar ağa öz atını öldürməkdə haqlı idi mi? “Hə” və ya “yox” variantının seçilməsi geniş diskussiyaya aparıb çıxaracaq və növbəti suallar zəncirini yaradacaqdır. Nəhayət, qarşıya qoyulan

ana sual dəyərləndiriləcək, yəni cavab tapılaraq problem açılacaqdır.

4. Kitab üzərində iş üsulu. Kitab (dərslük) üzərində iş iki formada – müəllimin tapşırığı ilə və şagirdin müstəqil işi şəklində təşkil edilirdi. Adından görüldüyü kimi, bu üsuldən istifadə edən müəllim elə tapşırıq verir ki, şagird onun cavabını kitabdan axtarmağa başlayır. Əgər hər hansı bir tapşırıq şagirdi mətne istiqamətləndirir və orada axtarışlar aparmağa sövq edirsə, bu, kitab üzərində iş üsuludur.

Bu üsuldən istifadə edən müəllimlər aşağıda sadalanan vasitələrdən istifadə etməyə nail olurdular: 1.Mətnin oxunması; 2.Mətnin təhlili; 3.Mətdən sitat seçilməsi; 4.Lüğətin yazdırılması və s.

5. Şagirdlərin müstəqil işi. Bu üsul şagirdlərin müstəqil və yaradıcı işlərini əhatə edir.

Şagirdlərin müstəqil işinə birbaşa müəllim rəhbərlik edə də, etməyə də bilər. Şagird müstəqil surətdə istənilən mövzu çərçivəsinə yazı işləri, məruzələr, çıxışlar hazırlaya bilər və s.

Dediklərimiz ənənəvi təlim üsulları ilə bağlı olan cəhətlərdir. Bu günlərdə həmin üsullara yaradıcılıqla yanaşan müəllim öz işlərində müəyyən uğurlar da əldə edə bilirlər.

Ali pedaqoji universitetlər üçün tərtib olunan son “Ədəbiyyat tədrisi metodikası proqramı”nda, eləcə də uzun müddətdən bəri tələbələrin ixtiyarında olan metodika kitablarında cüzi fərqlərlə aşağıdakı dərslər mərhələləri qəbul olunmuşdur. Metodik vəsaitlərin 1976 və 1991-ci illərdə çap olunduğunu və aradan xeyli illərin keçdiyini nəzərə alsaq, son dövrlərdə bir sıra yeni yanaşmaları da xatırlatmaq istərdik. Ona görə də dərslərin mərhələləri barədə söhbət açanda iki anlayışı fərqləndiririk:

a) ənənəvi dərslərin quruluşu; b) fəal dərslərin quruluşu.

Ənənəvi dərslərin mərhələləri dedikdə (ədəbiyyatdan proqram mövzularının xüsusiyyətlərini hələl bir kənara qoyuruq) aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Sınıfın təşkili;
2. Keçmiş mövzunun sorğusu və yekunlaşdırılması;
3. Keçmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə;
4. Yeni mövzunun izahı;
5. Yeni mövzunun möhkəmləndirilməsi;
6. Ev tapşırıqlarının verilməsi.

Bu mərhələlərin hər birinin öz vəzifəsi vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesi zamanı müasir təcrübədə hədəf götürülən məsələlərə bunlar daxil edilir:

1. İnsan mənəviyyatının formalaşması sahəsində – təlim prosesində hər bir şagird (öyrənən) belə bir sualların fonunda inkişafda saxlanılır: Mən kiməm? Kim olacağam? İnsanlara münasibətimi necə quracağam? Mənim inam

sistemimə nə daxildir? Mənim borcum nədir? Hansı hərəkətlərim mənim dəyərimi qaldıracaqdır?

2. Bilik və bacarıq sahəsində – qazanılan biliklərdən harada və necə istifadə ediləcək, həyatda öyrənmə hansı səviyyədə gərəkli olacaq?

Bu tip sualların qoyulması şagirdlərin dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində çox önəmli xarakter daşıyır.

Problemin qoyulması, onun şagirdin həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, şəxsi təəssüratları ilə əlaqələndirilməsi, onun açılması yollarının müəyyənləşdirilməsi və s. şagirdlərin (öyrənin) həyati biliklər əldə etməsinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Y. (2011) *Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik*. Bakı – 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün *ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)*, (V-XI siniflər), Bakı – 2013.
3. Hüseynoğlu, S. (1977). *Ədəbiyyat təlimi metodlarının təsnifatı haqqında*. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalı. № 2.
4. Hüseynoğlu, S. (1975). *Muqayisə priyomu və bədii əsərlərin təhlilində ondan istifadə*. / *API-nin "Elmi əsərlər"*i, № 2.
5. Kazımov, N.M., Həşimov, Ə.Ş. (1996). *Pedaqogika*. Bakı, "Maarif", 1996.

F.Q.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidan.mehdiyeva1999@gmail.com

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAMIŞ ANALARIN SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə yeniyetmə hamiləliyinin global problem olduğu vurğulanır. Hər il inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 15-19 yaşlı 21 milyona yaxın qız hamilə qalır. Bunlardan ən azı 10 milyonunun hamiləliyi arzuolunmaz hamiləlik olsa da, 12 milyonu doğuşla bitir. Qeyd edilir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təxminən 777 min doğuş 15 yaşınadək yeniyetmə qızların payına düşür.

Müəllif gənc valideynlərin yeniyetməlik dövründə qarşılaşdıqları problemləri işıqlandırır, fizioloji, psixoloji, sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olan yeniyetmə hamiləliyinin xüsusiyyətlərindən bəhs edir, yeniyetməlikdə analıq psixologiyasını nəzərdən keçirir. Yeniyetmələrdə hamiləlik hallarının azaldılması və bu fenoməna qarşı dözümlü münasibətin formalaşdırılması üçün üsullar təklif edir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МАТЕРЕЙ-ПОДРОСТКОВ

Резюме

В статье подчеркивается, что подростковая беременность является глобальной проблемой. Ежегодно в развивающихся странах беременеют около 21 миллиона девочек в возрасте от 15 до 19 лет. По меньшей мере 10 миллионов из этих беременностей заканчиваются нежелательными беременностями, а 12 миллионов заканчиваются родами. В частности, следует отметить, что в развивающихся странах около 777 000 родов приходится на девочек-подростков в возрасте до 15 лет.

Автор освещает проблемы, с которыми сталкиваются молодые родители в подростковом возрасте, рассказывает об особенностях подростковой беременности, вызывающих физиологические, психологические, социально-экономические проблемы, а также рассматривает психологию материнства в подростковом возрасте. Предлагаются методы снижения частоты наступления беременности у подростков и формирования толерантного отношения к этому явлению.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TEENAGE MOTHERS

Summary

The article emphasizes that adolescent pregnancy is a global problem. Each year, about 21 million girls aged 15 to 19 become pregnant in developing countries.

At least 10 million of these pregnancies end in unwanted pregnancies and 12 million end in childbirth. In particular, it should be noted that about 777,000 births in developing countries are to adolescent girls under the age of 15.

The author highlights the problems faced by young parents in adolescence, talks about the peculiarities of teenage pregnancy that cause physiological, psychological, socio-economic problems, and considers the psychology of motherhood in adolescence. It suggests methods to reduce the frequency of teenage pregnancy and to develop a tolerant attitude towards this phenomenon.

Açar sözlər: *analıq, uşaqılıq, gənc analar, ailə*

Ключевые слова: *материнство, детство, малолетние матери, семья*

Key words: *motherhood, childhood, young mothers, family*

Hal-hazırkı dövrdə yetkinlik yaşına çatmayanların analığı problemi çox geniş yayılmış sosial təzahürdür. Yeniyetmələrin hamiləliyi bütün dünyada saysız-hesabsız gənci əhatə edən ümumi problemdir. Bu, bizdən diqqət və anlayış tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli bir məsələdir.

Elmi ədəbiyyatda bu problem kifayət qədər işıqlandırılmışdır və gənc analığa həsr olunmuş geniş miqyaslı sosioloji tədqiqatlar praktiki olaraq aparılmışdır. Problem KİV-də işıqlandırılrsa da, mətbuatda əsasən sensasiyalı yazılar şəklində yer alır. Gənc ana (18 yaşına çatmamış qız) tərəfindən uşağın doğulması ailənin və cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərən mürəkkəb sosial problemdir. Bu, ardıcıl sosioloji araşdırmaların və eləcə də, neqativ halların neytrallaşdırılması üçün əməli tədbirlərin görülməsini tələb edir. Yetkinlik yalnız analığa bioloji hazırlıq deyil, həm də emosional sabitlik, adekvat problem həll etmə bacarıqları və yeni vəziyyətlərə uyğunlaşma qabiliyyəti deməkdir. Psixoloq T.O.Arçakovanın “Erkən analıq: psixoloji problem, yoxsa sosial quruluş?” məqaləsində yeniyetmələrin hamiləlik və analıq problemi təhlil edilir. Müəllifin fikrincə, yeniyetmə hamiləliyi istənilən halda qeyri-qanunidir, çünki yetkinlik yaşına çatmamış yeniyetmə nikaha daxil ola bilməz. T.O.Arçakovanın fikrincə, “hamilə bir yeniyetmə qız nə fizioloji, nə psixoloji, nə də sosial aspektlərdə tam hüquqlu ana olmağa hazır deyil” [6, s. 129], buna görə də o, birbaşa risk altındadır. Erkən analıq problemi təkcə yeniyetmə ananın şəxsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilmir, həm də mikrocəmiyyətdən, həyat səviyyəsi və keyfiyyətindən və ümumiyyətlə, xarici mühitə təsir edən bir çox amillərdən asılıdır.

Bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da erkən nikah qədim dövrlərdən bəri ənənəvi bir hadisə olmuşdur.

Son zamanlar Azərbaycanda erkən nikahların sayının artması ilə bağlı narahatedici tendensiya müşahidə olunur. Əgər inqilabdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda erkən nikahlar adi hal sayılırdısa, sovet dövründə cəmiyyətdə bu məsələyə münasibət dəyişdi. Ancaq göründüyü kimi, indi Azərbaycanda qızın

və ya hələ məktəbi bitirməmiş oğlanın evləndirilməsi ölkənin bəzi bölgələrində getdikcə normal qarşılır.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşulub. Vahid dövlət uşaq siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə milli konsepsiyanın hazırlanmasında “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və çoxsaylı dövlət proqramları xüsusi rol oynayır [9]. Eyni zamanda Azərbaycanda erkən nikahların qarşısının alınması ilə bağlı mövcud qanunlar təkmilləşdirilib. Güclü dövlət siyasətinin əsas göstəricilərindən biri də Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə qadınların nikaha daxil olmaq üçün minimum yaş həddinin 17-dən 18-ə qaldırılması ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsidir [11]. Eyni zamanda, Cinayət Məcəlləsinin 176-1-ci maddəsi ilə qadınların, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayan qızların məcburi ərə verilməsinə görə məsuliyyət müəyyən edilib [14].

BMT-nin məlumatına görə, dünyanın müxtəlif yerlərində hər gün yeddi min azyaşlı qız ərə getməyə məcbur edilir. Bu, ən çox Cənubi Asiya və Afrikanın Saxaradan cənuba doğru yerləşən bölgələrində baş verir. Onların bəzilərinin 16, bəzilərinin 12, bir çoxunun isə ondan da kiçik yaşları var [13].

Erkən nikahlar nikaha daxil olan şəxslərin psixoloji durumuna, gələcəkdə isə övladlarına, ailəsinə, sosial institut kimi, bütövlükdə cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Uşaq ikən ailə quran yeniyetmələr ana və uşaq ölümü, xüsusilə qızlar arasında məişət zorakılığı kimi ciddi problemlərlə üzləşirlər. Bundan əlavə, erkən nikah onların təhsil və iş imkanlarını məhdudlaşdırır. Erkən yaşda analığın sosial və psixoloji aspektlərinə maddi təminat, tibbi yardımın əlçatanlığı və yaşayış şəraiti də daxildir.

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2022-ci il üzrə statistikasına əsasən, Azərbaycanda 300 erkən nikahın qarşısı alınıb, ən yüksək göstərici Qazax-Tovuz, Mərkəzi Aran və Qarabağ iqtisadi rayonlarında qeydə alınıb. Qeyd olunur ki, Dövlət Komitəsi ildə 30-40-a qədər erkən nikah hallarının qarşısını alır [9]. Cəmiyyətimizdə nə qədər acınacaqlı səslənsə də, uşaq nikahlarının səbəbləri yoxsulluq, sosial təzyiq və savadsızlıqdır.

Tipik olaraq, yeniyetmə hamiləliyi daha aşağı təhsil səviyyəsi və ya iqtisadi statusu olan əhali arasında daha çox rast gəlinir. Bundan əlavə, bu və digər həssas əhali qrupları yeniyetmələr arasında ilk doğum nisbətlərinin daha yavaş azalması ilə üzləşirlər və bu, mövcud bərabərsizlikləri daha da gücləndirir. Uşaq nikahı və uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq qızların hamiləlik riskini artırır ki, bu da çox vaxt arzuolunmazdır. Bir çox yerlərdə yeniyetmələr kontraseptivlərin alınmasına və istifadəsinə mane olan hallar səbəbindən arzuolunmaz hamiləlikdən qaça bilmirlər. Hamilə və valideyn olan yeniyetmələrin keyfiyyətli analıq xidmətinə çıxış imkanlarının artırılmasına diqqət güclənir. ÜST əlaqədar təşkilatlarla işləyərək yeniyetmələrin hamiləliyi

problemi barədə məlumatlılığı artırır, fəaliyyət üçün sübutlar toplayır, siyasət və proqramları dəstəkləmək üçün tədbirlər hazırlayır, ölkələrin potensialını gücləndirir və problemin effektiv həlli üçün onlara dəstək verir.

İnkişaf etməkdə olan regionlarda hər il 15-19 yaşlı 21 milyon qız uşağının hamilə qaldığı və onlardan təxminən 12 milyonunun uşaq dünyaya gətirdiyi təxmin edilir [15]. Qlobal miqyasda yeniyetmələrin doğum əmsalı 2020-ci ildə 1000 qadına 64,5 doğumdan 2021-ci ildə hər 1000 qadına 42,5 doğuma qədər azalmışdır. Bununla belə, azalma tempi dünyanın müxtəlif regionlarında fərqli olmuşdur; azalma halları Cənubi Asiyada, Latin Amerikası, Karib hövzəsi və Saharadan cənub-qərbə doğru Afrika kimi regionlarda daha az müşahidə olunub. Ən yüksək göstəricilər 2021-ci ildə 1000 qadına müvafiq olaraq 101 və 53,2 doğum nisbəti ilə Latin Amerikası və Karib hövzəsində qeydə alınmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təxminən 777 min doğuş 15 yaşınadək yeniyetmə qızların payına düşür [16]. Yeniyetmələr arasında hamiləliyin yayılmasına aydınlıq gətirmək üçün onun səbəbləri, nəticələri və baş verməsini şərtləndirən müxtəlif amilləri nəzərdən keçirək:

1. Qlobal perspektiv: Yeniyetmələrin hamiləliyi hər hansı bir region və ya ölkə ilə məhdudlaşmır. Bu həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edən qlobal problemdir. Yuxarıdakı statistika qlobal miqyasda bu problemi həll etmək üçün kompleks yanaşmanın zəruriliyini şərtləndirir.

2. Sosial amillər: Yeniyetmələrin hamiləliyinə yoxsulluq, təhsilin olmaması, səhiyyə və mədəniyyət normalarına məhdud çıxış da daxil olmaqla, bir çox sosial faktorlar təsir edir. Bir çox hallarda uğursuz ailələrdən olan gənclər məhdud imkanlar səbəbindən erkən valideynlik təcrübəsini daha çox yaşayırlar. Məsələn, bəzi icmalarda erkən nikah tez-tez baş verir ki, bu da yeniyetmə hamiləliyinin daha yüksək nisbətlərinə səbəb olur.

3. Təhsilə təsir: Yeniyetmə hamiləliyinin əsas mənfi nəticələrindən biri onun təhsilə təsiridir. Erkən yaşda valideyn olan gənclər tez-tez təhsillərini başa vurmaqda və daha çox imkanlar əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da aşağı təhsil səviyyəsinə və məhdud karyera perspektivlərinə gətirib çıxarır.

4. Sağlamlıq riskləri: Yeniyetmə hamiləliyi həm ana, həm də körpə üçün əhəmiyyətli sağlamlıq riskləri yaradır. Yeniyetmə analar hamiləlik və doğuş zamanı erkən doğum, aşağı çəki və ana ölümü kimi ağır hallarla daha çox qarşılaşırlar. Yeniyetmə analar həyatları boyu yoxsulluq və sosial çatışmazlıqlarla qarşılaşa bilərlər.

5. Gücləndirici tədbirlər: Yeniyetmə hamiləliyinin yayılmasının qarşısını almaq üçün hərtərəfli tədbirlər görülməsi vacibdir. Buraya reproduktiv sağlamlıq, kontraseptiv üsullar və məsuliyyətli qərarların qəbul edilməsinin əhəmiyyəti haqqında dəqiq məlumat verən hərtərəfli cinsi təhsil proqramları daxildir. Bundan əlavə, əlçatan kontrasepsiya və ailə planlaması da daxil

olmaqla, gənclərə uyğun səhiyyə xidmətləri gənclər arasında gözlənilməz hamiləliyin qarşısının alınması üçün çox vacibdir.

Yeniyyətmələrin hamiləliyi probleminin həllində ən mühüm aspektlərdən biri maarifləndirmədir. Yeniyyətmələri cinsi sağlamlıq, kontrasepsiya və erkən valideynliyin potensial nəticələri haqqında hərtərəfli biliklərlə təchiz etmək həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil və maarifləndirmə mədəniyyətini təşviq etməklə biz yeniyyətmələrə məlumatlı qərarlar qəbul etmək və öz gələcəyinə nəzarət etmək imkanı verə bilərik. Cinsi sağlamlıq haqqında dəqiq və hərtərəfli məlumat verməklə, biz onlara məsuliyyətli seçimlər etməkdə və planlaşdırılmamış hamiləlikdən qaçmaqda kömək edə bilərik.

Təhsil və məlumatlılıq yeniyyətmələrə öz məqsəd və istəklərinə uyğun qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Planlaşdırılmamış hamiləliklərin qarşısını almaq üçün onlara bilik və resurslar təqdim etməklə biz onlara öz həyatlarına nəzarət etmək və arzularına çatmaq üçün güc veririk.

Məsələn, doğuşa nəzarət həbləri və ya prezervativlər kimi əlverişli və etibarlı kontrasepsiya üsullarına çıxış gözlənilməz hamiləlik riskini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Bu resursları asanlıqla əlçatan etmək və onların istifadəsinə rəhbərlik etməklə biz gənclərə reproduktiv hüquqlarını həyata keçirməyə imkan vermiş oluruq. Təhsil və maarifləndirmə həm də yeniyyətmə hamiləliyi ilə bağlı stiqma və mühakimələrin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Cinsi sağlamlıq və erkən valideynlik haqqında açıq dialoqu təşviq etməklə biz gəncləri kömək və dəstək axtarmağa təşviq edən dəstəkləyici mühit yarada bilərik. Yeniyyətmələrin hamiləliyi ilə bağlı yanlış təsəvvürlərə və stereotiplərə diqqət yetirmək vacibdir, çünki onlar tez-tez ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarır və lazım olan resurslara və dəstək sistemlərinə çıxışın qarşısını alır.

Məsələn, məktəb proqramları yeniyyətmələri sağlam münasibətlər və reproduktiv sağlamlıq haqqında söhbətlərə cəlb edə bilər. Birgə məsuliyyətin və qarşılıqlı hörmətin vacibliyini vurğulamaqla biz kontrasepsiya və ailə planlamasını ortaq qərarlar kimi görən gənclər nəsli yaratmaq istiqamətində işlər apara bilərik.

Daxili proqramları təkmilləşdirmək üçün xarici təcrübənin nəzərə alınması və öyrənilməsi bu problemin həllində Azərbaycan təcrübəsinə faydalı təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Hicran Hüseynova, Əmir Əliyev, Elgün Səfərov, Pərvanə Bayramova, Aydın Səfixanlı, Qulamhüseyn Əlibəyli. "Qadın hüquqlarının müdafiəsi: Beynəlxalq və milli aspektləri" Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı - 2018, 187 səh.
2. K.Ağayeva. *Azərbaycanda gender məsələləri. Dərs vəsaiti*, Bakı - 2014, 211 səh.

3. S.İsmayılova, G.Həsənova, S Babazadə, A.Balayeva, K, Ağayeva. U-74” Uşaq və Yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması “ metodik vəsait. Bakı - 2017, 60 səh.
4. Гадасина А.Д. – Плоды запретов: подростки и секс. – М.: Просвещение, 2014. – с.80.
5. Крысько, А.А., Ланцбург, М. Е. Подростковая беременность и юное материнство. Причины, проблемы и пути решения / А. А. Крысько, М. Е. Ланцбург //Современная зарубежная психология. - № 1. - 2013. – с.88-97.
6. Молодая семья: проблемы и перспективы социальной поддержки / под ред. Е. В. Жижко, С. Д. Чигановой. Красноярск, 2005.
7. Путинцева, Е. Л. Малолетнее материнство в России: состояние и проблемы // Мониторинг общественного мнения. - № 2 (102). -2011. – С-с.126-131.
8. <https://e-qanun.az/framework/3292>
9. <https://news.un.org/ru/story/2023/05/1440592>
10. <https://e-qanun.az/framework/46947>
11. <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-pregnanc>
12. <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Fertility/>

X.B.Umudlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
suleymanovxedice2000@gmail.com

VALIDEYN-MÜƏLLİM MÜNASİBƏTİNİN UŞAQLARIN TƏHSİLİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə valideynlərin və müəllim münasibətlərinin onların təhsilinə, eləcə də inkişaflarına təsirinə diqqət yetirilir. Valideynlər uşaqlarının təhsil aldıkları məktəbdə müəllimlə daha yaxşı ünsiyyət quranda, uşaqlarının məktəbdə olan fəaliyyətlərindən daha çox xəbərdar olurlar. Bu, həm də uşaq-valideyn münasibətlərinin daha yaxşı qurulmasına kömək edir. Valideynlər övladlarının güclü və zəif tərəflərindən xəbərdar olanda, övladlarına ev tapşırıqlarında, həmçinin başqa digər işlərində daha yaxşı kömək edə bilirlər. Bu məqalədə əsas məqsəd valideyn və müəllim münasibətlərinin uşağın təhsilinə təsirini öyrənməkdir.

ВЛИЯНИЕ ОТНОШЕНИЙ РОДИТЕЛЕЙ И УЧИТЕЛЕЙ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДЕТЕЙ

Резюме

Влияние взаимодействия родителей и учителей на образование и развитие детей является основной темой данного эссе. Родители лучше осведомлены о занятиях своего ребенка в школе, когда они более эффективно общаются с инструктором. Кроме того, это способствует и оукреплению связей между родителями и детьми. Родители смогут лучше помочь своим детям в учебе и других домашних делах, если будут знать их сильные и слабые стороны. Основная цель этой статьи — исследовать, как связи между родителями и учителями влияют на образование ребенка.

IMPACT OF PARENT-TEACHER RELATIONSHIP ON CHILDREN'S EDUCATION

Summary

The influence of parent-teacher interactions on children's education and development is the main topic of this essay. Parents are more aware of their child's activities at school when they communicate with the instructor more effectively. Additionally, it fosters stronger parent-child bonds. Parents can better assist their children with schoolwork and other chores when they are aware of their strengths and shortcomings. This article's primary objective is to investigate how parent-teacher connections affect a child's education.

Açar sözlər: şagird, müəllim, valideyn, ünsiyyət, proses, təhsil, təsir

Ключевые слова: ученик, учитель, родитель, общение, процесс, образование, влияние

Key words: student, teacher, parent, communication, process, education, influence

Düzgün qurulmuş valideyn-müəllim əlaqəsi uşağın təhsilinə müsbət təsir göstərə bilər. Məktəblərin valideynlərlə əlaqəsi, valideynlərin evdə uşaqlarının təhsili ilə bağlı iştirakının səviyyəsinə və keyfiyyətinə təsir edə bilər. Nümunə olaraq, bir məktəbin şagirdlərində mükəmməlliyi tanımaq əvəzinə, şagirdlərin performansında problemləri vurğulayaraq valideynləri effektiv şəkildə kömək etməyə mane ola bilər. Valideynlər, həm də öz övladlarına necə dəstək olmaq və onlara kömək etmək barədə məsləhətlər almaq, məktəbin təhsil proqramı və işləməsi ilə daha çox tanış olmaq üçün əlavə təcrübə əldə edir. Ən əsası, valideynlər məktəbdə iştirakın əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşüb, öz rolunun vəzifəsinin dəyərini daha çox qəbul edir.

Valideynlər uşaqların həmyaşdqları, ailə üzvləri, icma üzvləri və xidmət təminatçıları ilə isti, etibarlı və güvənən münasibətlər qurduqda, uşaqları ilə müsbət əlaqələr qurmağa daha çox sahib olurlar. Müsbət valideyn-övlad münasibətləri şagirdlərin öyrənmə prosesinə əsaslı bir təsir göstərir. Valideynlərin həssas və öncədən proqnozlaşdırıla bilən diqqəti ilə uşaqlar üçün kiçik, həyat üçün vacib olan bacarıqları inkişaf etdirmələri üçün gərəkli şərait yaradırlar. Əvvəlcədən valideyn-uşaq əlaqələri, onların emosional rifahına güclü təsir göstərir.

Əksər uşaqların həyatında iki əsas tərəf, yəni valideynlər və müəllimlər, böyük rol oynayır. Valideynlər, şagirdin məktəbə başlamağına, təhsil almağına, hətta məktəbdə olmağına qədər əsas pedaqoq rolu oynayır və övladlarının məktəb fəaliyyətləri və ondan kənarında öyrənməsi üçün əhəmiyyətli təsir göstərir. Valideynlər həlledici və təşkil edici bir rolda iştirak edirlər.

Valideynlərin iştirakının formaları müxtəlifdir və buna universal bir razılıq yoxdur. Bu, məktəbdə təhsil olunmaqdan başlayaraq, sınıfdə kömək etməkdən tutmuş, evdə uşağı oxutmağa və ya tapşırıqlara kömək etməyə kimi müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Valideynlərin uşaqlarının təhsili və məktəbdə iştirakı, uşağın öz qiymətləri ilə daha yaxşı nəticə əldə etməsinə kömək edir. Valideynlərin təhsilə və məktəbə marağı, uşağın öyrənmə prosesini dəstəkləyərək, öz fəaliyyətləri və məktəbdəki aktivliyi ilə daha dəqiq qəbul edilməsinə kömək edir.

Valideynlərin məktəbdəki iştirak səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsində məktəb önəmli bir rol oynayır. Məktəb, valideynlərin gözləntilərini anlamaq və uşaqların öyrəndikləri ilə əlaqə yaratmaq üçün müntəzəm kommunikasiya qurmağa nail ola bilər. Həmçinin, məktəblər ailə gecələri və valideyn-müəllim konfransları təşkil edərək valideynlərə övladlarının təhsili ilə bağlı məktəb rəhbəri ilə danışmaq imkanı verə bilər. Valideynlər, övladlarına məktəb

haqqında danışıqlarında məktəbdən kənar fəaliyyətləri konstruktiv şəkildə qəbul etməyi öyrətdiklərində və uşaqlarının məktəbdə daha yaxşı performans göstərdiyi zaman təşviq etdiklərində daha effektiv olurlar. Ueyk Forest Universitetinin təhsil məsləhətçisi Donna Henderson'a görə, dərs ilinin əvvəllərində müəllimlə sağlam bir əlaqə qurmaq, xüsusilə də ibtidai məktəblər üçün əhəmiyyətlidir.

Müəllimlər şagirdlərlə müsbət əlaqələr qurduqda, sinif otaqları şagirdlərə akademik və sosial cəhətdən məhsuldar şəkildə məşğul ola biləcəyi dəstəkləyici məkanlara çevrilir. Müsbət müəllim-şagird münasibətləri, yaxınlıq, istilik və pozitivliyin mövcudluğu kimi təsnif edilir və şagirdlərin müəllimləri ilə müsbət əlaqələri formalaşır.

Bu müsbət münasibətlər şagirdlər üçün öyrənmə prosesini inkişaf etdirən və şagirdlərin öz potensiallarını daha yaxşı həyata keçirmələrini təmin edən əhəmiyyətli bir mərhələdir. Müəllimlərin şagirdlərlə təmasda olmağı, onların təhsilə marağına hörmət göstərməyi və dəstəkləməyi nəticəsində şagirdlər öz bacarıqlarını inkişaf etdirir və təhsildə daha çox nailiyyət qazanırlar. Bu münasibətlər həm də şagirdlərin özündə inamlılığı artıraraq öz-özünə inam və özünəhörmət hissələrini gücləndirir.

Müsbət müəllim-şagird əlaqələri, təhsilin daha şəffaf və müasir bir mühitə çevrilməsini təmin edir və şagirdlər üçün təhsil prosesini daha maraqlı və müasir üçün yüksək potensiala sahib bir təcrübəyə çevirir [Howe's, Hamilton, Matheson: Hughes, Cavell & Jackson, 1999; Meehan, Hughes & Cavell, 2003; Pianta, Steinberg & Rollins, 1995].

Valideyn-müəllim münasibətləri uşaqların erkən məktəbə uyğunlaşmasına da təsir göstərir. Əvvəlcədən valideynlərin övladlarının təhsilində aktiv iştirakı, həm evdə, həm də məktəbdə müəllimlərlə qarşılıqlı münasibət, səmimiyyət və hörmətlə səciyyələnən əlaqələr yaşandıqda, şagirdlər daha böyük nailiyyət əldə edir.

Bu müsbət münasibətlər, şagirdlərin təhsilində daha çox motivasiya yaratmağa və onların təhsil proqramına daha səmimi şəkildə cəlb olunmasına kömək edir. Valideynlər, öz övladlarının təhsilində müstəqil düşünməyə, öyrənməyə olan marağını artırmağa və onların öz potensiallarını həyata keçirmələrini təmin etməyə nail olmaq üçün müəllimlə birgə çalışma bilirlər.

Bu münasibətlər, şagirdlərin motivasiyasını yaxşılaşdırmağın yanı sıra, emosional, sosial və davranış tənzimlənmələrini də inkişaf etdirməyə kömək edir. Valideyn-müəllim əlaqələri, özü dərsin əlavə tərkib hissələri kimi fəaliyyətlərlə təmin edilə bilər və bu da şagirdlərin məktəb təcrübəsini daha maraqlı və inkişaf üçün stimulyedici bir hala gətirir [Fan & Chen, 2001; Henderson & Mapp, 2002; Marcon, 1999; Reynolds, 1991].

Şagird, valideyn və müəllim arasında anlaşılmazlıqlar tez-tez baş verir, lakin Henderson'un vurğuladığı kimi, valideyn və müəllim arasında erkən

ünsiyyət qurmaq bu anlaşılmaqları azaltmağa kömək edə bilər. Henderson, valideynlə müəllim arasında ilk əlaqənin şagirdlərdə problemlər yaranmadan əvvəl qurulmalı olduğunu deyir. Bu, ev-məktəb münasibətlərini gücləndirmək üçün məktəb səylərinin valideyn iştirakını artırmağa yönəlmiş olduğunu göstərir.

Bu məlumatlar, valideyn və müəllimlərin şagirdlərin təhsili üçün birgə işləməsi və əlaqə qurmağın əhəmiyyətini vurğulayaraq, təhsil prosesini daha effektiv və məqsəduyğun etməyə nail olduğunu göstərir [Brooks-Gunn & Markman, 2005].

Valideynlərin məktəbdə könüllülük göstərməsi, müəllimlə sıx əlaqə yaratmağı, məktəb funksiyalarına aktiv olaraq qatılması və şagirdlərin ev tapşırıqlarına köməklik etməsi, təhsil prosesini dəstəkləyən və gücləndirən əməliyyatları daxil edir. Bu davranışlar, şagirdlərin təhsilinə daha səmimi və özgüvənli şəkildə müstəqil qatılmağını təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir [Vickers & Minke, 1995].

Ümumiyyətlə, şagird cəlb olunan valideynlərin daha yüksək qiymətlər və test balları qazanma və daha yüksək səviyyəli proqramlara yazılmaq, dərslərini yüksəltmək, kreditlər qazanmaq, müntəzəm olaraq məktəbə getmək və daha yaxşı sosial bacarıqlara sahib olmaq ehtimalı daha yüksəkdir.

Valideynlər, öz övladlarının təhsili ilə maraqlanaraq və onlara dəstək verərək, onların təhsilə marağına hörmət göstərərək, şagirdlərin öz potensiallarını daha yaxşı həyata keçirmələrinə kömək edir. Bu dəstəyin nəticəsində, şagirdlər daha yüksək motivasiya, öz-özünə inam və özünəhörmət hissi qazanmağa nail olurlar. Valideynlər, öz valideyn məsuliyyətlərini yerinə yetirərək və şagirdlərin təhsil prosesində daha aktiv şəkildə iştirak edərək, övladlarının təhsilində daha böyük nailiyyət əldə etmələrini təmin edir.

Ümumiyyətlə, valideynlərin dəstəyi və təşviqi, şagirdlərin daha yüksək qiymətlər və test balları əldə etməsi, daha yüksək səviyyəli təhsil proqramlarına qəbul olmağı, dərslərini yüksəltməyi və uğurla keçməyi, kreditlər qazanmağı, davamiyyəti və sosial bacarıqları daha yaxşı inkişaf etdirməyi təmin edir.

Nəticə

Tədqiqatın bu nümunəsi, valideynlər və müəllim münasibətlərinin şagirdlərin təhsil, sosial bacarıqlar, motivasiya, psixologiya və ümumi inkişafını artırmaqda çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Bu tədqiqat, valideynlərin məktəbdə iştirakının xüsusilə şagirdlərin günlük həyatları və təhsil fəaliyyətləri ilə əlaqəsi üçün parlaq əhəmiyyət kəsb edir.

Valideynlərin şagirdlərinin məktəbinə, ev tapşırıqlarına cəlb edilməsi və onların məktəbdəki gündəlik həyatları haqqında müzakirələrin aparılması, şagirdlərin təhsilində təsirli bir rola malikdir. Valideynlər, övladlarının təhsil fəaliyyətləri ilə daha çox məşğul olarlarsa, bu, şagirdlərin daha yaxşı

performans göstərməsinə və daha yüksək motivasiyaya sahib olmalarına kömək edir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, valideyn-müəllim münasibətləri şagirdlərin təhsilinə müsbət təsir göstərir. Bu münasibətlər şagirdlərin fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə, səhvlərini düzəltməyə və həyatlarında uğur qazanmağa nail olmalarına kömək edir. Bu, valideynlər və müəllimlərin birgə çalışması və əlaqə qurmağa nail olmaları üçün ehtiyacları olduğunu vurğulayır. Şagirdin gələcəkdə daha yaxşı nəticələr əldə etməsi üçün birlikdə işləmə əməliyyatını mümkün etməkdən ötrü hər iki tərəfin çalışması mütləqdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev E. *“Valideyn səriştəsinin artırılması. muallim.edu.az; 19 aprel 2019-cu il.*
2. *İbtidai siniflərdə oxucuların cəlb edilməsinə və nailiyyətlərinə nail olmaq, 2007 fevral.*
3. Niyazi Rəhimov, *Valideyn-məktəb münasibətləri necə olmalıdır?, Azərbaycan müəllimi.- 2015.- 31 oktyabr.- s.6.*
4. Kənan Nağıbəyli, *Müəllim-şagird-valideyn üçbucağının gücləndirilməsi – araşdırma.*
5. *Uşaq inkişafı, Valideynlərin iştirakı və uşaqların akademik və sosial inkişafı, 2010 may – iyun.*
6. Epstein, J. L. and K. Salinas. *School and Family Partnerships Encyclopedia of Education Research, 6th edition, New York: Macmillan. 2006.*
7. *How Family Engagement Leads to Student Success. <https://www.waterford.org/education/how/>; 7 july 2022.*
8. J. Educ, *Şagird-müəllim və valideyn-müəllim münasibətlərinin uşaqlara təsiri.*
9. Sarah R. Smith, *Valideyn-müəllim münasibəti şagirdlərin uğurunda daha vacibdir, 2001 iyun 17.*
10. William H. Jeynes, *Valideynlərin iştirakı və şagird nailiyyətləri: meta-analiz, 2005 dekabr.*

G.E.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnara.mamedova.2002@mail.ru

ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ PİLLƏSİNDƏ TƏHSİL ALANLARIN BİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə orta ixtisas təhsili pilləsində təhsil alanların biliyinin qiymətləndirilməsi təhlil edilir. Eləcə də, burada innovasiyaların mürəkkəb və kompleks təbiəti təhlil edilmişdir.

Müəllif orta ixtisas təhsili pilləsində təhsil alanların biliyinin qiymətləndirilməsinin spesifik xüsusiyyətə malik olması ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Tədqiqatda orta ixtisas təhsili tipli müəssisələrdə təhsil alanların biliyinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə dair bəzi nüanslar dərin araşdırılır və təhlil edilir.

Məqalədə biliyin qiymətləndirilməsinin keçirilməsinə zəruri edən amillər göstərilmiş və bütövlükdə, kolleclərdə qiymətləndirmənin tətbiqinin gücləndirilməsi üçün bəzi təkliflər irəli sürülmüşdür.

ОЦЕНИВАНИЕ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ НА УРОВНЕ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье анализируется оценка знаний учащихся на уровне среднего образования. Также здесь анализируется сложный и комплексный характер инноваций.

Автор попытался прояснить вопросы, связанные со спецификой оценки знаний учащихся на уровне среднего образования.

В исследовании глубоко исследованы и проанализированы некоторые нюансы реализации проверки знаний обучающихся в учреждениях среднего профессионального образования.

В статье показаны факторы, обуславливающие необходимость проведения оценки знаний и в целом выдвинуты некоторые предложения по усилению применения оценивания в вузах.

ASSESSMENT OF THE KNOWLEDGE OF STUDENTS AT SECONDARY SPECIALIZED EDUCATION LEVEL

Summary

The article analyzes the assessment of the knowledge of students at the level of secondary education. Also, the complex and complex nature of innovations is analyzed here.

The author tried to clarify the issues related to the specific nature of the evaluation of the knowledge of students at the level of secondary education.

In the research, some nuances of the implementation of the knowledge assessment of students in institutions of secondary vocational education are deeply investigated and analyzed.

The article shows the factors that make it necessary to conduct knowledge assessment and, as a whole, some suggestions are put forward to strengthen the application of assessment in colleges.

Açar sözlər: təhsil, qiymətləndirmə, orta itisas, pillə, təlim, keyfiyyət, fəaliyyət

Ключевые слова: образование, оценка, среднее образование, уровень, подготовка, качество, активность

Key words: education, assessment, secondary education, level, training, quality, activity

Təlim prosesində pedaqoji qiymətləndirmənin obyektı - tələbənin fəaliyyətidir, predmeti isə fəaliyyətin müxtəlif keyfiyyət xarakteristikalarında ifadə olunan nəticələridir. Bu xarakteristikaların önəmlisi tələbənin oxumağa qabiliyyəti və tərbiyəlilik səviyyəsidir. Tələbənin qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsi də qiymətləndirmə zamanı nəzərə alınan dolayı kriteriyalardan biridir.

Oxumağa qabillik (öyrənmə, mənimsəmə) – tələbənin son dərəcə mühüm xarakteristikasıdır və konkret təlim materialı üzərində işləyərkən təzahür edir, nəzəri və praktik tapşırıqların həlli bacarığında və mobilliyində ifadə olunur.

Tələbənin konkret təlim materialı üzərində işləyərkən qazandığı bilik və bacarıqlardan istifadə edə bilməsi və təlim fəaliyyətinin müəyyən tempinə nail ola bilməsi də oxuma qabiliyyətinin təzahürüdür.

Tərbiyəlilik səviyyəsi - tələbənin ətraf aləmə, obyekt və hadisələrə, insanlara bəslədiyi müxtəlif, çoxçalarlı, mürəkkəb münasibətlər sistemidir və əqli, praktik, sosial, ictimai fəaliyyətdə təzahür edir.

Tərbiyəlilik səviyyəsinin göstəricisi davranışın cəmiyyətin sosial norma və tələblərinə uyğun olmasında ifadə olunur.

Pedaqoji qiymətləndirmənin kriteriyaları belə qruplaşdırılır:

I qrup kriteriyalar sosial və ictimai kriteriyalardır:

- cari tədris ilində tələbəyə fərdi tərbiyəvi təsirin vasitə və metodlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

- təlim prosesində tərbiyəvi təsirin təşkili sistemi və metodikalarının qiymətləndirilməsi;

- təlimin başa çatdığı mərhələdə (cari tədris ilinin sonunda) tələbələrin tərbiyə edilməsi prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

II qrup kriteriyalar didaktik kriteriyalardır:

- tədris materialının, dərslik və tədris vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi;

- tədris proqramının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması, qabiliyyətlərin inkişafının qiymətləndirilməsi;
  - təlimin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
  - təlim prosesinin optimallaşdırılması imkanlarının (amillərin) qiymətləndirilməsi;
  - müəllimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Qiymətləndirmə - qiymətlərin yazılması ilə başa çatır.

Təhsil alanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. Bu, təhsil alanın biliklərinin, mənimsəmə səviyyələrinin, bacarıq və vərdişlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə faktların toplanması deməkdir. Faktların toplanması prosesi təlimin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif metodlarla aparılır və təlimin müvəffəqiyyətinə inamı artırır.

Təhsil verənlərin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Bu, təhsil verənin peşəkarlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesidir [32, s. 168].

Təlim prosesinin ayrı-ayrı sahələrinin işinin qiymətləndirilməsi. Bu zaman təhsil müəssisəsinin iştirakçılarının, yəni öyrənənlər və öyrədənlər kontingentinin, tədris müəssisəsinin rəhbər işçilərinin işinin müəyyən göstəricilərə görə öyrənilməsi, müqayisəsi, təhlili və qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi, pedaqoji innovasiyalara geniş yer verilməsi, çoxvariantlı iş sisteminin tətbiqi yeni keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Ona görə də təhsilin keyfiyyətini, təhsil prosesi iştirakçılarının nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün müvafiq göstəricilər (parametrlər, indikatorlar) seçilməli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış texnologiyalar hazırlanmalıdır. Digər tərəfdən, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi dəqiq kəmiyyət xarakteristikaları və dəqiq kriteriyalar əsasında aparılmalıdır.

Pedaqoji proses bir-birilə çoxparametrliliyə əsaslanan mürəkkəb sistemdir. Odur ki, bu mürəkkəb sistemin hər bir komponentinin keyfiyyət göstəricilərini (indikatorları) aşkarlamaq, hər bir komponentə uyğun kriteriyalar seçmək lazımdır.

Pedaqoji monitoring və qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsil sistemi fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirmək və onun keyfiyyətə yüksəlməsinə yönələn əməliyyatlar sistemini müəyyənləşdirməkdir.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi sosial-mədəni şərait. Bu zaman təhsil müəssisəsinin mikrososioloji mühitinin və sosial-psixoloji amillərinin təhsil alanın şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri tədqiq edilir, təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu məqsədlə təhsil alanlara və təhsil verənlərə ünvanlanan sorğu anketləri hazırlanır, cavablar pedaqoq və sosioloqlar tərəfindən birlikdə təhlil edilir və müvafiq tədbirlər görülür.

Təhsilin məzmunu. Monitorinqin ən mühüm istiqamətlərindən biri təhsilin məzmununun cəmiyyətin ehtiyaclarına, dövlət təhsil standartlarına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədlə qüvvədə olan tədris planları və proqramları təhlil edilməli, zəruri minimuma, başqa sözlə, dövlət standartlarına uyğunluğu, tədris proqramlarının müxtəlif modifikasiyalarının keyfiyyəti müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Təhsilin keyfiyyəti. Təhsil sisteminin səviyyəsi və faydalılığı təhsilin keyfiyyəti ilə ölçülür. Təhsilin keyfiyyəti təhsil sisteminin ən mühüm və həlledici kriteriyasıdır. Təhsilin məzmunca yeniləşdirildiyi, innovasiyalardan geniş surətdə istifadə edildiyi indiki şəraitdə təhsilin keyfiyyəti dəqiq surətdə aşkarlanmalı və qiymətləndirilməlidir.

Bu məqsədlə qazanılmış biliklərin xarakteri və səviyyəsi, təhsil standartlarına uyğunluğu, ayrı-ayrı kurslar üzrə bilik, bacarıq və vərdislərin keyfiyyəti, peşə-ixtisas hazırlığı, bütövlükdə pedaqoji prosesin nəticələri müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu halda təhsil alanlara və təhsil verənlərə ünvanlanmış anketlərlə yanaşı, təhsil müəssisəsinin müvafiq sənədləri də araşdırılır və təhlil olunur.

Təhsil alanların psixoloji xüsusiyyətləri. Şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi psixodiyagnostika adlanır. Psixodiyagnostikada məqsəd, fərdin inkişaf xüsusiyyətlərini təyin etmək, şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən konkret amilləri müəyyənləşdirmək və psixi halların təzahür formalarını öyrənməkdir.

Təhsil müəssisəsində psixodiyagnostika təhsil alanların təlimə psixoloji hazırlıq səviyyəsini, psixi istiqamətini, təlim-idrak maraqlarını, motivlərini və tələbatlarını, idrak proseslərinin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədinə xidmət edir və təhsil alanın, yaxud təhsil alanlar qrupunun psixoloji portretini yaratmağa imkan verir.

Təhsil alanların peşəyönümünün, ixtisas hazırlığının müəyyənləşdirilməsi. Müasir sivilizasiya müxtəlif iş sahələrində peşələrə olan tələbatın əsaslı şəkildə dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Bu isə gənclərin müxtəlif peşə və ixtisaslara bazar iqtisadiyyatı şəraitinə və tələblərinə uyğun surətdə hazırlığı zəruriliyini irəli sürür. Bu, həm ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərində, həm də ali təhsil müəssisələrində peşəyönümü, peşə və ixtisas hazırlığı ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinə tələb edir. Bu məqsədlə, təhsilalanlara ünvanlanmış anket suallarına verilən cavablar öyrədilir və təhlil edilir.

Tərbiyə sisteminin səmərəliliyi. Respublikamızda müstəqilliyin və demokratiyanın vüsətlə inkişaf etdiyi indiki şəraitdə təhsil müəssisələrində tərbiyə sisteminin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi önəmli vəzifələrdəndir. İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı cəmiyyət

üzlərindən əməksevərlik, işgüzarlıq, peşəkarlıq, dəyişən şəraitə tez uyğunlaşa bilmək bacarığı, istedad və qabiliyyət tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, müasir dövrdə bütün tərbiyə işi gənclərin əqli, siyasi, əxlaqi, mənəvi, hüquqi, estetik, fiziki, ekoloji, vətəndaşlıq tərbiyəsinə yönəldilməli, humanizm və demokratizm ideyalarına əsaslanan təhsil sistemi bəşəri və milli mədəniyyətə malik insanların ahəngdar inkişafına istiqamətləndirilməlidir.

Bu mürəkkəb prosesin müvəffəqiyyətini təmin etmək məqsədilə, təhsil-tərbiyə sisteminin keyfiyyəti yüksəldilməlidir. Buna nail olmaq üçün, öncə, təhsil müəssisəsində tərbiyə sisteminin səmərəlilik səviyyəsi aşkarlanmalıdır. Bu məqsədlə də, təhsil müəssisəsinin rəhbər işçilərinə, müəllimlərə anket sorğuları ünvanlanmalı, cavablar təhlil olunmalı və işin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müvafiq istiqamətlər müəyyənəndirilməlidir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti və peşəkarlıq səviyyəsi. Təhsilin keyfiyyətinə təsir göstərən qüvvətli amillərdən biri müəllimdir. Müasir təhsil müəllimdən çevik pedaqoji təfəkkür, böyük yaradıcılıq potensialı, geniş erudisiya, yüksək mədəniyyət, humanizm, ən başlıcası isə yetirmələrinə yüksək məhəbbət, onların tərbiyəsi işinə məsuliyyətli münasibət tələb edir.

Bu gün cəmiyyətin təhsilə, tərbiyəyə verdiyi yüksək tələblərə cavab vermək üçün müəllim özünütəhsillə, özünütəkmilləşdirmə ilə müntəzəm surətdə məşğul olmalı, həm özünə, həm də yetirmələrinə qarşı tələbkarlıq göstərməlidir. Pedaqoji diaqnostika (müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin öyrənilməsi) bu çətin və mürəkkəb işdə qarşıya çıxan çətinlikləri aşkarlamağa və onları aradan qaldırmağa xidmət etməlidir.

Pedaqoji diaqnostika həmçinin müəllimin ümumi inkişaf səviyyəsini, qüvvətli və zəif cəhətlərini üzə çıxarmağa, pedaqoji qabiliyyətlərini (kommunikativ, konstruktiv, təşkilatçılıq, qnostik, diaqnostlaşdırma, proqnozlaşdırma və s.), peşə mədəniyyətini (şəxsi keyfiyyətləri və fəaliyyətinin xarakteristikası), novatorluğunu, pedaqoji taktı və ustalığını öyrənməyə imkan verir. Anket sorğusu vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar diqqətlə təhlil edilir və qiymətləndirilir [39, s. 7].

Təhsil müəssisəsinin innovasiya fəaliyyəti. Pedaqogikada innovasion fəaliyyət dedikdə, təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bütövlükdə təhsil sistemində və pedaqoji prosesdə həyata keçirilən yeniliklər, müsbət nəticə verən dəyişikliklər, yeni pedaqoji münasibətlərin formalaşdırılması, qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsi və yayılması başa düşülür.

Təhsil sisteminin innovasion fəaliyyəti, təhsilin məzmununda baş verən yeniliklər, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi və bu qəbildən olan digər mütərəqqi yeniliklərin səviyyəsi müntəzəm olaraq izlənilməli, təhlil edilib qiymətləndirilməli və istiqamətləndirilməlidir.

Təhsil müəssisəsi fəaliyyətinin valeoloji (intellektual, psixoloji, fiziki sağlamlıq) aspektləri. Təhsil müəssisəsində pedaqoji prosesin iştirakçılarının valeoloji (latınca vale - sağlam ol deməkdir. Sağlamlıq, sağlam həyat tərzii sağlam davranış formasına tələbat) durumu dövrü olaraq öyrənilməli, təhlil edilməli, qiymətləndirilməlidir. Təhsil müəssisəsinin normal pedaqoji fəaliyyəti valeoloji durumdan çox asılıdır.

Valeoloji durumun monitorinqi deyilərkən, təhsil alanların, tibbi vahidlər üzrə müntəzəm olaraq dispanser müayinəsindən keçirilməsi başa düşülür. Ekspertiza tibb mütəxəssisləri və səhiyyə işçiləri tərəfindən keçirilir.

Təhsil müəssisəsi fəaliyyətinin kompleks təhlili. Kompleks təhlil-təhsil sisteminin öyrənilən sahəsinin bütün tərkib hissələrinin və elementlərinin hərtərəfli araşdırılması və təhlil edilməsi deməkdir.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin kompleks diaqnostikası onun müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərinin keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Qiymətləndirməni təhsil alanlar və təhsil verənlər, habelə ictimaiyyətin nümayəndələri aparır.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin kompleks diaqnostikası təhsil müəssisəsinin idarəetmə strukturunun, fənn kabinetlərinin vəziyyətinin, sinif rəhbərlərinin, metodbirləşmələrinin, kitabxananın və digər struktur vahidlərinin fəaliyyətini öyrənməyə, təhlil etməyə və nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verməlidir. Bu struktur vahidlərinin daxili ekspertizası müəssisəsinin işçiləri (rəhbərlik, müəllimlər və b.) tərəfindən həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. *Pedaqogika. Pedaqoji ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti*. Bakı: *Renessans*, 2002, 202 s.
2. Abbasov Ə.M. *Təhsil islahatı və kurikulumların hazırlanması problemi // ARTPI-nin «Elmi əsərlər»i*, Bakı, 2005, səh. 45-51.
3. Ağayev Ə.Ə. *Yeni təlim metod və texnologiyalardan istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin «Elmi əsərlər»i*, Bakı, «Qamma servis», 2006.
4. Ağayev Ə.Ə. *Təlim prosesi: ənənə və müasirlik*. Bakı, «Adiloğlu», 2006, 138 səh.
5. Ağamaliyev R.A. *Təhsil sistemi kontekstində idarəetmə təfəkkürü // Azərbaycan məktəbi*. Bakı, 1997, 5, s.35-44
6. Ağamaliyev R.A. *Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar*. Bakı: *Təhsil*, 1998, 376 s.
7. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı*. Bakı: *Çaşıoğlu*, 1999, 65 s.
8. *Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları (layihə)*. Bakı: *Tərəqqi*, 2000, 528 s.
9. *Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı*. Bakı, *Çaşıoğlu*, 1999, 65 səh.

F.R.Əmirəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
amiraliyevafidan@gmail.com

GƏNCLƏRİMİZ ARASINDA ÖZÜNƏİNAM HISSİNİN ARTIRILMASINA KÖMƏK EDƏ BİLƏCƏK ELMİ METODLAR

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi müasir dövrdə sosial işçilərin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də gənclərimiz arasında özünəinam hissənin artırılması sahəsində fəaliyyət göstərməkdir. Bu məsələ müxtəlif miqyaslı sosial işlərin hamısında aktualdır. İstər kiçik bir sosial qrupda aparılan sosial işlər olsun, istər daha böyük sosial qruplarda, yaşayış ərazilərində, şəhərlərdə və ölkələrdə, həmçinin Azərbaycanda.

НАУЧНЫЕ МЕТОДЫ, ПОМОГАЮЩИЕ ФОРМИРОВАНИЮ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ СРЕДИ НАШЕЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

Цель статьи является одной из важнейших задач, стоящих перед социальными работниками в наше время, является работа в сфере повышения уверенности в себе среди нашей молодежи. Этот вопрос актуален во всей социальной работе разного масштаба. Будь то социальная работа, проводимая в небольшой социальной группе или в более крупных социальных группах, жилых районах, городах и странах, а также в Азербайджане.

SCIENTIFIC METHODS TO HELP BUILD SELF- CONFIDENCE AMONG OUR YOUTHS

Summary

This article's One of the most important tasks facing social workers in our time is working to increase self-confidence among our young people. This question is relevant in all social work of different scales. Whether it is social work carried out in a small social group or in larger social groups, residential areas, cities and countries, as well as in Azerbaijan.

Açar sözlər: *sosial, ailə, uşaq, valideyn, gənclər, bihoiverizm, valeologiya*

Ключевые слова: *социальный, семья, ребенок, родители, молодежь, бихевиоризм, валеология*

Key words: *social, family, child, parents, youth, behaviorism, valeolog*

Müasir dövrdə sosial işçilərin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də gənclərimiz arasında özünəinam hissini artırılması sahəsində fəaliyyət göstərməkdir. Bu məsələ müxtəlif miqyaslı sosial işlərin hamısında aktualdır. İstər kiçik bir sosial qrupda aparılan sosial işlər olsun, istər daha böyük sosial qruplarda, yaşayış ərazilərində, şəhərlərdə və ölkələrdə, həmçinin Azərbaycanda. Özünəinam hissi güclü olan insan həyatda daha fəal olur. Ölkənin, xalqın qarşısında duran problemlərin həllinə daha çox kömək edə bilir. Özünə inam hissi güclü olan gənc öz karyerasını da daha yaxşı qura bilir, öz problemlərini də daha tez həll edir. Ona görə də hər zaman “özünə inam hissini güclü olması məsələsi” yeni nəslin problemlərinin həll edilməsi ilə məşğul olan sosial işçilərin diqqət mərkəzində olur.

Özünəinam hissi güclü olan yeni nəsil daha keyfiyyətli yeni nəsil hesab olunur [7, s.297]. Əhalinin, yeni nəslin keyfiyyəti dedikdə aşağıdakı 3 amilin qarşılıqlı olaraq yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur: 1) əhalinin fiziki sağlamlığı; 2) onların mənəvi zənginliyi və 3) onlarda əməyə yaradıcı münasibət təlabatı [7, s.299]. Mənəvi zənginlik məsələsinə bir çox müəlliflər də çox ciddi əhəmiyyət verirlər [6, s.47]. Mənəvi olaraq zəngin olmaq insanda özünəinam hissini güclü olmasına çox kömək edir.

Özünəinam valideynlər, yaxınlar, sinif yoldaşları, həmkarları və ümumiyyətlə başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşan sağlam və sabit özünə hörmətin nəticəsidir. Bu, qismən necə böyüdülməyimizin və bizə nə öyrətdiyimizin nəticəsidir. Başqalarından özümüz haqqında necə düşünəcəyimizi və necə davranacağımızı öyrənirik. Güvən də təcrübələr və insanın müxtəlif vəziyyətlərə necə reaksiya verməyi öyrənməsi ilə inkişaf etdirilir.

Məsələn, özünə güvənən bir insan, uğurlarına görə tərifləndiyi, səhvlərinə görə danlanmadığı, hörmətlə danışıldığı, dinlənilməsi və bütün cəhdlərinə inandığı bir mühitdə böyümüş ola bilər. Böyüdükcə belə bir insan risk etməkdən, yeni vəzifələr götürməkdən qorxmur, çünki nəticə verməyə belə, bu, heç bir şəkildə onun özünəməxsus dəyərində təsir göstərməyəcəkdir.

Əksinə, etibarsızlıqdan əziyyət çəkən insanlar bunun əksini yaşadıqlar. Uşaqlıqda onlar sərt tənqidlərə, qışqırmağa və az diqqətə məruz qalmış ola bilərlər. Bəzi hallarda belə insanlar həmyaşıqları tərəfindən məsxərəyə qoyulur və ya təhqir olunurdu.

Ailə hər zaman uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır, böyük imkanlara malikdir. Hər birimizin inkişafı, özünə inam, bacarıq və imkanlarımıza, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığına sahib olmaq ailədən başlayır. Yalnız isti, mehriban ailə mühitində bu keyfiyyətlər yaranır.

Müasir şəraitdə ailə şəxsiyyətin münasibətlər sistemində daxil olmasını təmin edən ən mühüm sosial amildir, gənclərin sosial uğurunun amilidir. Valideyn ailəsinin maddi və status xüsusiyyətləri ilə yanaşı, gənclərin sosial

uğuruna həyat keyfiyyəti də təsir göstərir: ənənələr, mikroiklim, valideynlərin təhsili və peşəsi. Bütün bunlar gənclərdə özünəinamın formalaşmasına təsir göstərir.

Mənəvi zənginlik, mənəvi dəyərlər, ümumiyyətlə mənəviyyatla bağlı hər bir məsələ olduqca mühüm bir məsələdir. Min illərin təcrübəsi, bütün müdrək insanların fikirləri, dini təlimlərin çağırışları hamısı insanlara mənəvi amillərin nə dərəcədə vacib olduğu barədə geniş izahlar, tövsiyələr verirlər [5]. Həmin məlumatlardan, fikirlərdən, təlimlərdən də aydın olur ki, o yerdə ki, mənəvi dəyərlər öndə olur, mənəvi olaraq zəngin insanlar çox olur, orada cəmiyyət özünü ahəngdar şəkildə tənzimləyir [4].

Gənclər arasında özünəinam hissi öz-özünə yüksələ bilməz. Bunun üçün hər bir cəmiyyətdə, xüsusi ilə indiki vaxtda olduğu kimi, günbəgün mürəkkəbləşmədə, həssaslamaqda olan cəmiyyətdə məqsədyönlü işlər görülməlidir. Bu işlərin uğurla həyat keçirilməsi üçün mütləq şəkildə müasir, bu məsələyə kömək edən elmi metodlardan istifadə olunmalıdır [7]. Bu elmi metodlara misal olaraq ilk növbədə aşağıdakıları göstərə bilərik:

1) Sosiologiya elminin metodları. Bu metodlar bizə özünəinam hissini yüksəltmək istədiyimiz obyektə daha ətraflı, sistemli şəkildə öyrənməyə kömək edir. Sosioloji araşdırmalar sosial işçiyə obyektəki ümumi problemləri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, prosesləri daha dərinləndirən təhlil etməyə, obyektəki insanların rəy və təkliflərini ətraflı şəkildə öyrənməyə, bu sahədə kompüterin, riyazi metodların imkanlarından istifadə faydalı şəkildə istifadə etməyə kömək edir.

2) Sosial psixologiya elminin imkanlarından istifadə etməyə böyük ehtiyac vardır. Çünki, hər bir insanda özünəinam hissini formalaşdırmasına onun yaşadığı mühit, aldığı informasiyalar, üstünlük verdiyi dəyərlər mühüm təsir edir. Bu təsirlərin xarakterini öyrənməyə kömək edir.

3) Sosial idarəetmə elmi. Əslinə qalsa, hər bir sosial iş elə bir sosial idarəetmə prosesidir. Ona görə də sosial idarəetmə elminin metodları sosial işi daha elmi şəkildə yerinə yetirməyə, bu sahədə elmin metodlarından daha uğurla istifadə etməyə kömək olur. Konkret olaraq özünəinam hissini formalaşdırmasında hansı amillərdən necə istifadə etmək üçün yolların müəyyənəlməsinə yardım edir.

4) Sosial işçi üçün əhəmiyyətli olan elm sahələrindən biri də bihevizmdir. XIX əsrin sonlarında yaranan bihevizm (ingiliscə behavior – davranış) elmi insanların, eləcə də heyvanların davranışını, bu davranışın formalaşması qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsidir. Əvvəlcə bihevizm heyvanların psixikasının eksperimental tədqiqatları əsasında müəyyən edilmiş şərti reflekslərin mexanizmlərini sosial həyata ekstrapolyasiya etdi [3]. Bihevizmə görə, insanın öyrənmə prosesində mürəkkəb bacarıqları inkişaf etdirərək “tamamlanan”, müəyyən edilmiş

davranış strategiyalarında daim psixoloji olaraq gücləndirilən və institusional olaraq idarə olunan bir sıra fitri davranış nümunələri vardır.

Biheviorizmin ümumi metodoloji müddəasını pozitivizm fəlsəfəsinin prinsipləri təşkil edirdi ki, ona görə də elm yalnız birbaşa müşahidə olunanları təsvir etməli və təhlil etməlidir. Beləliklə, davranışçılığın əsas tezi: sosiologiya, prinsipcə, birbaşa müşahidə olunmayan şüuru deyil, xaricdən qeydə alınmış davranışı öyrədir.

Əslində, insan yaranan həyat vəziyyətlərinə uyğun davranmağı, yaxınları ilə, həmkarları ilə, əks cinslə münasibət qurmağı və saxlamağı bilmirsə, maraqlarını müdafiə edə bilmirsə, yaranan problemləri həll edə bilmirsə, o, cəmiyyətdəki yerini görmür. Və təbii ki, ünsiyyət qurulduqda, anlayışa nail olan insan özünü müəyyən bir cəmiyyətdə qiymətləndirilmiş və qəbul edilmiş hesab edə bilər.

5) Valeologiya (latın dilində “valeo”, “sağlam olmaq” mənasını verir) elminin əsas vəzifəsi insanların, sosial sistemlərin sağlamlığını kompleks şəkildə öyrənməkdir.

Sosial valeologiya, sağlamlıq səviyyəsinin digər insanlarla, cəmiyyətlə münasibətlərdən və bir insanın cəmiyyətdəki davranışından necə təsirləndiyini anlamaqdır.

Valeologiya fərdi insan sağlamlığının formalaşması, qorunması və inkişafının əsas qanunları haqqında integrativ bir elmdir.

Valeologiya müəyyən prinsiplərə əsaslanır, o cümlədən:

- maksimum öyrənmə üçün hər bir şəxsə sistemli yanaşma;
- şəxsiyyətə zərər verməyəcək məlumatların öyrənilməsindən ibarət olan idrak prinsipi;
- inkişaf prinsipi əldə edilən nəticələrdən asılı olaraq sağlam həyat tərzi ilə bağlı şüurdakı dəyişiklikləri izləməyə yönəldilmişdir;
- bəşəriyyətin keçmişinin sağlamlığını öyrənməyə yönəlmiş tarixçilik prinsipi;
- integrativlik prinsipi bütün ölkələrin alimlərinin təcrübə mübadiləsidir.

Təbii ki, bir çox başqa metodlardan da istifadə etmək olar. Yekun olaraq onu demək olar ki, indiki dövrdə gənclərdə özünəinam hissini gücləndirmək üçün müasir elmin imkanlarından, elmi təminatdan geniş şəkildə istifadə etməyə çox böyük ehtiyac vardır. Bunun üçün Xüsusi Elmi Mərkəzlər yaradılmalı, Yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlanmalı, bu sahədə dərslərin, elmi tədqiqat əsərlərinin yaradılmasına, elmi metodlardan istifadə edilməsinin zəruri olması haqda geniş ictimai rəy yaratmağa çalışmaq lazımdır [7, s.512].

Ədəbiyyat

1. *Akın, A. (2007). Öz-Güven Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri. AİBÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 2 (2007), 165-175.*

2. Bannink, F. (2019). *Bireyler ve toplumlarda iyi oluşu geliştirmek için 201 pozitif psikoloji uygulaması*. 2. Baskı. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları.
3. Bilgin, O. (2011). *Ergenlerde özgüven düzeyinin bazı değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
4. Bilgin, O. ve Koç, M. (2020). *Ergenlerde öz güven ve çözüm odaklı psikolojik danışma*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
5. Ceylan, A. (2017). *Ergenlerde mükemmeliyetçi benlik sunumunun özgüven ile ilişkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
6. Er, E. ve Kutlu, M. (2020). *Akılcı duygusal davranışçı yaklaşımına dayalı özgüven geliştirme programının 7. sınıf öğrencilerinin özgüven düzeylerine etkisi*. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 13(7), 41-53. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inujgse/issue/52120/543701>
7. Ə.Qəşəmoğlu, L.Cəfərova, Ü.Mikayilova, M.İsmayilova, A.Əhmədova, X.Həmidova, L.İmanova, A.Qafarov, R.Oktayqızı (2020). "Ömrün uğurlu bünövrəsi", 624.
8. *Dövlət gənclər siyasəti haqqında: Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan. – 2002. – 10 aprel.*

A.K.Hüseynli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynliaytac015@gmail.com

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ PEDAQOJİ MONİTORİNQIN ROLU

Xülasə

Pedaqoji monitorinqin əhəmiyyəti təhsil sahəsində keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsində özünü göstərir. Pedaqoji monitorinq təlim prosesində dəyişikliklərin nəticələrinin müəyyən edilməsini, eləcə də təhsilin effektivliyinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. O, təlim prosesinin təkmilləşdirilməsinin effektivliyini və nəticələrini qiymətləndirir və təhlil edir. Müəyyən edilmiş məqsəd və standartlar çərçivəsində müəllimin tədrisə yanaşmasına, təlim materiallarına və təlim prosesinin nəticələrinə nəzarət edir. Nəticə etibarı ilə pedaqoji monitorinq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təlim prosesində güclü və zəif tərəfləri aşkar edir. O, təhsilin nəticələrini yaxşılaşdırmaq və təlim prosesində səhvləri düzəltmək üçün əsas vasitə kimi xidmət edir.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА В ОЦЕНКЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Значимость педагогического мониторинга проявляется в оценке и повышении качества в сфере образования. Педагогический мониторинг предполагает определение результатов изменений в учебном процессе, а также оценку эффективности обучения. Он оценивает и анализирует эффективность и результаты совершенствования тренировочного процесса. Контролирует подход преподавателя к преподаванию, учебным материалам и результатам учебного процесса в рамках установленных целей и стандартов. В результате педагогический мониторинг выявляет сильные и слабые стороны учебного процесса с целью повышения качества образования. Он служит основным инструментом улучшения образовательных результатов и исправления ошибок в процессе обучения.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL MONITORING IN ASSESSING QUALITY IN EDUCATION

Summary

The importance of pedagogical monitoring is manifested in the evaluation and improvement of quality in the field of education. Pedagogical monitoring involves determining the results of changes in the training process, as well as evaluating the effectiveness of education. It evaluates and analyzes the effectiveness and results of training process improvement. Monitors the teacher's approach to teaching, learning

materials and the results of the learning process within the framework of the established goals and standards. As a result, pedagogical monitoring reveals strengths and weaknesses in the learning process in order to improve the quality of education. It serves as the main tool for improving educational outcomes and correcting errors in the learning process.

Açar sözlər: *təhsil, keyfiyyət, qiymətləndirmə, pedaqoji monitoring*

Ключевые слова: *образование, качество, оценка, педагогический мониторинг*

Key words: *education, quality, assessment, pedagogical monitoring*

Təhsilin ən mühüm mərhələlərdən biri də monitoringdir. Monitoring vasitəsilə həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin fəaliyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsi mümkündür. Monitoring prosesi təhsildəki uğur və çətinlikləri, eləcə də təkmilləşmə potensialı olan sahələri aşkar etməyə kömək edir və lazım olan zəruri addımların həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Təhsilin güclü və zəif tərəflərini qiymətləndirmək, şagirdlər və müəllimlər arasında əlaqəni və təhsil proseslərini düzgün idarə etmək monitoringin əsas məqsədləridir. Monitoring təhsilin ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və əldə edilmiş nəticələr əsasında fəaliyyətin təşkili prosesidir.

Pedaqoji monitoring təlim və tədris proseslərinin sistematik müşahidəsi və qiymətləndirilməsi mərhələsidir. Bu, təhsil müəssisələrində təlimin effektivliyinə və tədris proseslərinin keyfiyyətinə yaxından nəzarət etmək üçün tətbiq olunan metodologiyadır. Təlimin daha səmərəli, interaktiv və şagirdlər üçün uyğun olmasını təmin etmək məqsədilə pedaqoji monitoring aparılır.

Monitoring təlim prosesini müşahidə etmək və müəyyən keyfiyyət standartlarına nail olmaq məqsədi daşıyır. Pedaqoji monitoringin əsas məqsədləri müəllimin inkişafı, tədris metodikasının səmərəliliyi, şagirdlərin bacarıqlarının və ümumi inkişafının müşahidəsi, tədris proseslərinin təkmilləşdirilməsidir.

Şagirdlərin nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə təhsilin keyfiyyəti arasında birbaşa əlaqə vardır. Şagirdlərin təlim nəticələri təhsil sahəsində görülən işlərin yekun nəticəsidir. Belə ki, şagirdin təlim nəticələrinə əsasən müəllimin tədris metodu, təhsil müəssisələrinin və idarəetmə strukturlarının səmərəliliyi, hətta ölkənin təhsil sisteminin ümumi fəaliyyəti haqqında mühakimə yürütmək mümkündür.

Şagirdin məktəbdəki akademik göstəriciləri yüksək olanda bu, təkcə həmin şagirdə deyil, məktəbdəki bütün sistemə təsir edir. Müəllimlərin tədris üsulu, istifadə etdikləri materialların keyfiyyəti, sınaq və qiymətləndirmə sistemi, təhsilin idarəedilməsi strukturları üçün təlim proqramlarının

planlaşdırılması, resurslardan ağıllı istifadə və təlim prosesinin idarə edilməsi bütün bunlar şagirdlərin inkişafına təsir göstərir.

Tədris prosesində iştirak edənlərin (şagirdlər, müəllimlər, rəhbərlər, təhsil müəssisələri və dövlət təhsil strukturları) təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və təhsili idarə etmək üçün əməkdaşlığı mütləqdir. Bu prosesin tərkib hissəsi kimi təlim vasitələri daima yenilənməli, müəllimlərin pedaqoji hazırlığının yaxşılaşdırılması üçün addımlar atılmalı və təlim prosesi vaxtaşırı təkmilləşdirilməlidir.

Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün ən vacib amil onun müəyyən standartlara və tələblərə cavab verməsini təmin etmək, ədalətli və dəqiq qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək və məktəblərə lazımı vaxtda lazım olan vasitələri verməkdir. Bu yolla təhsilin keyfiyyətini və idarə olunmasını yaxşılaşdırmaq, daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün bir sistem yaratmaq mümkündür [6].

Müəllim hazırlığı, innovativ pedaqoji yanaşmalar, dinamik təlim mühiti, texnologiyanın inkişafı və qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətini müəyyən edir. Tədris prosesindəki problemlər tədrisin davamlılığını, şagird marağını və təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır. Təlimin effektivliyi və keyfiyyəti təcrübələrin, yeni biliklərin və praktiki bacarıqların tətbiqindən asılıdır. Təhsilin effektivliyinin artırılması yeni metodların, pedaqoji texnikaların və şagirdlərin öyrənməsini təkmilləşdirə bilən texnologiyaların tətbiqini tələb edir.

Bugünkü müasir texnologiya öyrənməni maraqlı edir və şagirdləri oxumağa həvəsləndirir. Onlayn resurslar, interaktiv təlim platformaları və virtual məktəblər öyrənmədə çeviklik və fərdilik imkanları yaradır. Bununla belə, texnologiyalar və yeni yanaşmalar təkbəşinə təhsilin davamlılığını və keyfiyyətini təmin edə bilməz. Belə ki, şagirdlərin öyrənmə metodlarını müəyyən etməkdə, təhsil planlarını və proqramlarını uyğunlaşdırmaq kimi məsələlərin həllində daimi olaraq müəllimlərin dəstəyinə ehtiyac qalmaqdadır.

Təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini artırmaq üçün təcrübə və şagirdyönümlü üsullar tətbiq edilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, keyfiyyətli təhsil innovasiyaları şagirdlərin öyrədilməsini asanlaşdırır və təhsilin effektivliyini artırır [2].

Qiymətləndirmə təhsil sahəsində şagirdlərin və müəllimlərin təlim üsullarının səmərəliliyinin daimi təhlili və monitorinqi üçün mühüm vasitədir. Bu texnika effektiv təlim mühitinin yaradılmasını, eləcə də hər bir şagirdin inkişaf səviyyəsinin sürətli monitorinqini təmin edir.

Monitorinq sistemi hər bir şagirdin inkişafını davamlı olaraq izləməyə imkan verir. O, təhsil prosesinin fəaliyyətinin monitorinqi, müəllimlərin tədris üsullarını və pedaqoji formalarını dəyişdirmək və təkmilləşdirmək üçün zəruri

məlumatların toplanmasını həyata keçirir. Təlim prosesi həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün bu üsulla effektiv şəkildə modelləşdirilə və təkmilləşdirilə bilər.

Pedaqoji monitoring təlimdə geridə qalan uşaqların inkişafını müşahidə etmək və dəstəkləmək üçün mühüm vasitədir. Bu, onların inkişaf səviyyəsini izləməyə, potensial çətinlikləri qabaqcadan görməyə, lazımı yardım və qayğı göstərməyə imkan verir. Nəticədə onların öyrənmə prosesi mümkün qədər səmərəli həyata keçirilə bilər və öyrənmə imkanları genişlənər [1].

Təhsil sahəsində monitoring və qiymətləndirmə arasındakı əsas fərq prosesin səmərəliliyini artırmaq və proses davam edərkən lazımı dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün monitoring nəticələrindən istifadə etmək bacarığından ibarətdir. Monitoring fəaliyyətin hazırkı vəziyyətini qiymətləndirir və operativ şəkildə lazımı müdaxilələrin edilməsini nəzərdə tutur. Qiymətləndirmə prosesindən əldə edilən nəticələri isə yalnız sonrakı tədris illərində və ya növbəti qiymətləndirmə proqramının qurulması zamanı monitoring məqsədləri üçün istifadə edilə bilər.

Pedaqoji monitoring bir neçə komponentdən ibarətdir. Hər biri monitoring prosesinin fərqli cəhətlərini və funksiyalarını əks etdirir.

Pedaqoji monitoringin əsas komponentlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

- Məqsədyönlülük – bura monitoringin məqsəd və vəzifələri, monitoring xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, monitoring meyarlarının və göstəricilərinin bölüşdürülməsi, monitoring formatının seçilməsi daxildir.

- Dizayn – Necə? Nə vaxt? Hansı səbəbdən? (Monitoringin məqsəd və vəzifələri).

- Qiymətləndirmə və statistika – bura müşahidə olunan subyektlə bağlı məlumatların toplanması, əldə edilmiş məlumatların təşkili və qiymətləndirilməsi daxildir.

- Proqnozlaşdırma – monitoring məlumatlarının təhlilindən əldə edilən proqnozların və istiqamətlərin təmin edilməsi proqnozlaşdırmanın əsas məqsədlərindəndir [1].

Monitoring təhsil prosesində iştirak edən bütün tərəfləri nəzərə alan, məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsi sistemidir. Bu sistem təhsil prosesinin dərəcəsini, effektivliyini və nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir. Müəllimlər, şagirdlər, valideynlər və geniş ictimaiyyət bütün tədris prosesinin monitoringinin subyektləridir. Onlar təhsil prosesinə təsir göstərir və bu prosədə iştirak edirlər. Hər biri özlərinə uyğun məlumatları əldə edir, təhlil edir və qiymətləndirir.

Monitoring, çevik, qərəzsiz və (asan) sistemli şəkildə əldə olunan məlumat təhsil sahəsində dəyişiklikləri operativ şəkildə aşkar etmək üçün mühüm vasitədir. Monitoringin əsas məqsədi təhsil sahəsində hər hansı

dəyişikliyi dərhal aşkar etməkdir. Obyektiv məlumatların toplanması və təhlili idarəetmə seçimlərinin formalaşdırılmasında həlledici amillərdir.

Pedaqoji monitoring zamanı müxtəlif obyektiv və subyektiv problemlər və maneələr yarana bilər. Bu, tətbiq edilən metodologiyaların effektivliyi, pedaqoqların təlim formaları, peşəkar bacarıqların artırılması və təhlükəsizliklə bağlı məsələlərlə əlaqələndirilə bilər.

İstifadə olunan metodologiya və vasitələrin keyfiyyətinin artırılması, mütəxəssislərin hazırlığının və peşəkar sərişələrinin davamlı olaraq yüksəldilməsi və monitoring sistemində mənfi təsirlərin azaldılması zəruridir. Monitoring prosesində potensial problemlərin proqnozlaşdırılması və ola biləcək təsirlərinin azaldılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə, monitoringin əhəmiyyəti təhsilin informasiya məkanı daxilində transformasiyanı asanlaşdırmaq üçün bir vasitə kimi artır. Qərəzsiz məlumatların sisteməlik şəkildə toplanması və ciddi təhlili təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi və idarəetmədə məlumatlı qərarların qəbul edilməsini asanlaşdırmaq üçün dəyərli dəstək verir [5].

Orta məktəb səviyyəsində təhsilin keyfiyyətinin necə idarə olunması ilə bağlı düzgün seçim etmək üçün təhsilin həyata keçirilməsində baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək lazımdır. Tədris prosesinin monitoringi bizə öyrənmə şəraiti üzərində daha çox nəzarəti hər zaman təmin edir və bizə hansı dəyişikliklərin yaxşı və ya pis olduğunu və onların öyrənməyə necə təsir etdiyini anlamağa imkan verir.

Məktəbdə effektiv monitoringin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı şərtlər mövcud olmalıdır:

- Aydın və səmərəli məlumatların toplanması, emalı və təhlilinin bütün səviyyələrinin təşkili və əlaqələndirilməsi;
- Güclü texniki bazaya və effektiv məlumat toplamaq və emal etmək üçün düzgün vasitələrə malik olmaq;
- Yüksək ixtisaslı və peşəkar mütəxəssislərin olması;
- Tədris prosesinə yaxşı metodiki nəzarətin olması və tədris metodlarının düzgün qiymətləndirilməsi.

Bu şərtlər mövcud olduqda tədris prosesini izləmək daha asan və daha mütəşəkkil olur. Bu da, təhsilin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmağa imkan verir [3].

Pedaqoji monitoringin əsas funksiyaları aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir:

1. Təşkilati, tədris, idarəetmə, psixoloji, innovativ və digər amillər baxımından təhsil sisteminin nəticələri:

- Təşkilati amillər: təhsil müəssisəsinin strukturu, əməkdaşlıq əlaqələri və səmərəliliyi daxilində təşkilati aspektləri qiymətləndirir və müəssisənin inkişafı üçün təkliflər verir;

- Tədris amilləri: müəllimlərin və pedaqoji heyətin hazırlığını və inkişafını qiymətləndirir və tədris metodologiyalarını inkişaf etdirir;

- İdarəetmə amilləri: idarəetmənin effektivliyini qiymətləndirir, təhlükəsizliyini təmin edir və təhsilin ümumi idarəetmə strategiyasını qiymətləndirir;

- Psixoloji amillər: şagirdlərin psixoloji sağlamlığına və müəssisədəki tədris proseslərinin psixoloji təsirinə nəzarət edir;

- İnnovativ amillər: təhsil müəssisəsində tədris proseslərində innovativ tətbiqlərin effektivliyini qiymətləndirir və yeniliklər təklif edir.

2. Şagirdlərin təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin izlənməsi:

- Şagirdlərin təhsil nəticələrinə nəzarət edir və tədris proseslərinin şagirdlərə uyğun olub-olmamasını qiymətləndirir;

- Təlim standartlarına cavab verən şagirdlərin sayına nəzarət edir.

3. Pedaqogika və idarəetmə üzrə peşəkar bacarıqların qiymətləndirilməsi:

- Pedaqoji kadrların təlim və tərbiyəsi məsələlərini müzakirə edir;

- İdarəetmə strategiyasını təhlil edir və idarəetmə təcrübəsini qiymətləndirir.

4. Monitoring məlumatlarına əsasən təhsil müəssisələrinin inkişafının proqnozlaşdırılması:

- Monitoring məlumatları əsasında təhsil müəssisəsinin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün analitik təhlillər aparır.

5. Monitoring və proqnozlaşdırma nəticələri əsasında idarəetmə tapşırıqlarının həyata keçirilməsi:

- Monitoringin nəticələrinə əsasən idarəetmə qərarları qəbul edir və müəssisənin strateji planına düzəlişlər edir;

- Proqnozlar əsasında müəssisənin inkişafına nail olmaq üçün tədbirlər təşkil edir.

6. Tədrisdə müxtəlif eksperimental fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin təşviq edilməsi:

- Tədris prosesində müxtəlif təlim metodologiyalarını və eksperimental fəaliyyətləri təbliğ edir.

7. Təhsil müəssisələrinin yaradıcılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi:

- Yaradıcılığa və səmərəliliyə nəzarət edir, effektiv idarəetmə tədbirlərini qiymətləndirir və təlim proseslərinin effektivliyini ölçür.

Monitoringin ən mühüm məqsədi tədris prosesində baş verə biləcək dəyişiklikləri vaxtında müəyyən etmək və təhsil müəssisəsinin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaqdır. Bundan əlavə, monitoring məlumatlarından istifadə təhsil sistemi daxilində konkret fəaliyyətlərə dəyişikliklərin edilməsini və pedaqoqların imkanlarının artırılmasını mümkün edir [4].

Orta ümumtəhsil məktəblərində monitorinqin praktiki əhəmiyyəti həm operativ, həm də dəqiq olan, məktəbin fəaliyyətinin sistemli və qərəzsiz qiymətləndirilməsinə imkan verən, bununla da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə əməl olunmasını təmin edən strukturun yaradılmasına kömək edir. Monitorinq şagirdlərin əldə etdikləri uğur səviyyəsini qiymətləndirmək üçün səmərəli üsuldur və şagirdlərin fəaliyyətini artırmaq üçün mövcud məktəblərdə daimi olan monitorinq sisteminin yaradılması vacibdir.

Monitorinqin əhəmiyyəti şagirdlərin əldə etdikləri ən kiçik irəliləyişlərə belə nəzarət etmək bacarığındadır. Şagirdlərin nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün orta məktəblərdə aparılan monitorinq həm diaqnostik, həm də ekspert xarakteri daşıyır. Bu, ayrı-ayrı şagirdlərdə, eləcə də bütün sınıfdə öyrənmə motivasiyasının artımını müşahidə etməyə imkan verir.

Şagirdlərin başa düşməsini qiymətləndirmək üçün ənənəvi üsullarla müqayisədə monitorinq fərqlənir. Monitorinq məlumatların sürətli toplanmasını, təhlilini, saxlanmasını və paylanmasını asanlaşdıran texnologiyadır ki, bu da təlimin istənilən mərhələsində şagirdin nailiyyət dərəcəsini qiymətləndirə, eləcə də onların statusunu müəyyən edə və inkişafını proqnozlaşdırma bilər. Nəticə etibarilə, monitorinqin nəticələri prosesin səmərəliliyini artırmaq və proses davam edərkən dəqiq dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Monitorinq müəllimin şagirdlərin bacarıqlarını hərtərəfli və səmərəli qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi bir üsuldur ki, onun vasitəsi ilə şagirdlərin öyrəndikləri sahə üzrə əldə etdikləri məlumatı praktiki situasiyalarda operativ tətbiq etmək bacarığı, müəyyən mövzuya aid fəaliyyətləri müstəqil icra etmək bacarığı qiymətləndirilir. Bununla, müəllimlər şagirdlərin irəliləyişlərini yaxından müşahidə edə və təlim prosesi zamanı lazımi dəyişikliklər və proqnozlar verə bilər [1].

Təhsil sistemində həyata keçirilən monitorinq təhsil işçilərinin gördüyü fəaliyyətləri qiymətləndirmək, təhlil etmək və təhsilin nəzərdə tutulan məqsədlərə uyğun olmasına əmin olmaq üçün vacibdir. Müəyyən şərtlər altında həyata keçirilən sistemlik yoxlama prosesindən istifadə edərək, bu innovativ monitorinq növü tədqiq olunan obyektlərin xüsusiyyətlərinin düzgünlüyünə zəmanət verir. Burada müzakirə olunan monitorinq proseduru davamlı təhsilə nəzarət üçün səmərəli və müasir yanaşma kimi geniş şəkildə tanınır.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə əsasən, monitorinq bütövlükdə təhsil sistemində dəyişiklikləri aşkar etmək üçün etibarlı əsas təklif etmək potensialına malikdir. Bu monitorinqin məqsədi təhsil istiqamətini müəyyən etmək, təhsilin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək və təhsil sistemində, biliyin keyfiyyətində baş verən dəyişiklikləri aşkar etməkdir. Bu monitorinq pedaqoji müşahidə üsulu ilə həyata keçirilir.

Ümumi olaraq belə deyə bilərik ki, monitoring təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə xidmət edən prosesdir. Bu proses təhsil sisteminin effektivliyini ölçmək üçün həyata keçirilir. Monitoring sistemi təhsilin keyfiyyətini təmin etmək üçün bütün digər komponentlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, qiymətləndirmə meyarları, tədqiqat metodlarının seçilməsi və monitoring prosedurlarının müəyyən edilməsi monitoring sistemi tərəfindən müəyyən edilir.

Nəticə

Pedaqoji monitoring təhsil prosesində mövcud vəziyyətləri və dəyişiklikləri sistematik şəkildə müşahidə etmək və izləmək üçün istifadə olunan prosedurdur. Bu proses təhsil metodologiyasının konkret məqsədlərə nail olub-olmamasını və potensial dəyişiklikləri qiymətləndirir. Pedaqoji monitoring müşahidələr vasitəsilə təhsilin səmərəli fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. O, tədris prosesində konkret təlim metodologiyalarının və proqramlarının effektivliyini müəyyən etmək üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bu proses istifadə olunan tədris metodları və proqramlarının necə təsir etdiyi, şagirdlərin inkişafında təlim prosesinin nə dərəcədə effektiv olduğu müəyyən edilir. Pedaqoji monitoring həmçinin tədris prosesində potensial problemləri və dəyişiklikləri müşahidə etmək, proqram və metodologiyalarda təkmilləşdirmələr etmək və əsaslı dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün idarəetməni dəstəkləyir və o, tədris prosesində davamlı inkişafı və təkmilləşməni təmin etmək üçün mühüm vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin pedaqoji əsasları metodik tövsiyə. Bakı: CN POLİGRAFİYA 2023, 100 s.
2. Huseynova N. Pedagogical basics for quality assurance in education. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. 2021, 694 p.
3. Uzakov I. *Pedagogical monitoring and the quality of education*. 2017.
4. Казак Л. В. *Pedagogical monitoring как технология managing quality of education*. Педагогическое образование: теория и практика. 2018. №. 30.
5. Коваленко И.В. “Педагогический мониторинг как средство управления качеством образования”. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2012, 1(2).
6. <https://edu.gov.az/upload/file/monitorunveqiymetlendirme/cisishlar/monitorinq-ve-qiymetlendirme-tehsilin-keyfiyyeti.pdf>

R.E.Xanlarov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rashadxanlarov@gmail.com

SƏTTAR BƏHLULZADƏNİN QRAFİKA YARADICILIĞINDA NATÜRMORT JANRLI ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə dahi rəssam Səttar Bəhlulzadənin həyatı və yaradıcılığından bəhs edilmiş, əsər üzərində təhlil aparılmışdır. Səttar Bəhlulzadənin işləri hər zaman özünəməxsus fərqliliyi ilə seçilmiş, fəlsəfi baxımdan isə dərin məna daşmışdır. Rəssamın işlədiyi əsərlərdə millətimizin milli yaşayışı əks olunmuşdur. Gənc yaşlarında xalq rəssamı Ə.Əzimzadədən aldığı təsir və tövsiyələr, Səttar Bəhlulzadənin gələcək sənət həyatında böyük rol oynamışdır.

АНАЛИЗ ЖАНРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НАТЮРМОРТА В ГРАФИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ СЕТТАРА БАХЛУЛЗАДЕ

Резюме

В статье рассмотрены жизнь и творчество гениального художника Саттара Бахлулзаде, проанализировано творчество. Произведения Саттара Бахлулзаде всегда выделялись своей самобытностью и с философской точки зрения имели глубокий смысл. Национальная жизнь нашего народа отражена в творчестве художника. Влияние и советы, полученные им в юности от народного артиста А.Азимзаде, сыграли большую роль в дальнейшей творческой жизни Саттара Бахлулзаде.

ANALYSIS OF STILL LIFE GENRE WORKS IN SETTAR BAHLULZADE'S GRAPHIC CREATION

Summary

In the article, the life and work of the brilliant artist Sattar Bahlulzade is discussed, and the work is analyzed. Sattar Bahlulzade's works always stood out for their originality and had a deep meaning from a philosophical point of view. The national life of our people is reflected in the artist's work. Influence and advice received by him in his youth from the folk artist A.Azimzade played a major role in the further creative life of Sattar Bahlulzade.

Açar sözlər: Səttar Bəhlulzadə, rəssam, qrafika, natürmort janrı

Ключевые слова: Саттар Бахлулзаде, художник, графика, жанр натюрморта

Key words: Sattar Bahlulzadeh, artist, graphic, still life genre

Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadə Azərbaycan təsviri incəsənət sənətinə fərqli baxışı ilə təkrarolunmaz üslub və həyat fəlsəfəsi ilə yeni nəfəs gətirmişdir. Rəssamın sənət yaradıcılığında əsas yeri rəngkarlıq tutmasına baxmayaraq əlbəttə ki, qrafika üsulu ilə çəkilmiş əsərlər də onun yaradıcılıq həyatında mühim rol oynamışdır. Səttar Bəhlulzadə hələ gənc yaşında qrafik üsulda bir çox tanınmış əsərlər yarada bilmişdir ki, məhz həmin işlərində də Səttar Bəhlulzadənin fərqli dəsti-xətti hiss olunur. Səttar Bəhlulzadənin qrafika ilə məşğul olmasını rəssamın yaradıcılıq həyatında başlanğıc mərhələ kimi qeyd etmək olar. Həmin vaxtlar Səttar Bəhlulzadə sənəti ilə işləyərək fəaliyyət göstərirdi.

Səttar Bəhlulzadə gənc yaşında daha çox bəhrəsini xalq rəssamı Ə.Əzimzadədən götürmüş və önəmli məsləhətlərini də ondan mənimsəmişdir. Təbii ki, Ə.Əzimzadənin də rəssama qarşı olan bu diqqəti onun bacarıq və fərqli yaradıcılığına şahid etdiyindən irəli gəlirdi. Rəssamın bu gənc yaşında Ə.Əzimzadə onu daha çox oxumağa və bilik toplayaraq öz sənətini daha dərinləndirən yiyələnməyə çağırırdı. Bu kimi xoş tövsiyələr altında daha da ruhlanan Səttar Bəhlulzadə qrafika üsulu ilə gənc yaşının önəmli və gələcək Səttarın təməlini qurmağa başlamışdır. Özünü hələ gənc yaşında nə qədər dərin tənqidə sahib olduğunu üzə çıxararaq o, gələcək həyatında Azərbaycan incəsənətinə gətirdiyi yeni tövhələrin ilkin mərhələlərini yaşayırdı. Səttar Bəhlulzadə ümumiyyətlə həyata dolğun baxışı ilə sənətini bir araya gətirən və bunları işində izləyici üçün aydın şəkildə çatdırıb bilən, nəinki Azərbaycan, hətta dünyaca tanınmış dahi rəssamlar sırasından bir şəxsiyyət idi.

Səttar Bəhlulzadənin qrafika üsulu ilə çəkilmiş maraqlı işlərindən biri “Keramika və meyvələr” əsəridir. Rəssam bu natürmortu 1974-cü ildə kağız üzərində flomasterlə təsvir etmişdir. Əsərin ölçüsü 44.5x56sm ölçüsündədir. Hal-hazırda Moskvada, Dövlət Şərq Muzeyində saxlanılır. Rəssam bu əsərində həm yoğun, həm də incə ştrixlərdən istifadə etmişdir. Düşünürəm ki, o bununla izləyicinin fikrini müxtəlif istiqamətlərə yönləntirmişdir. Kompozisiyada həcmi və naxışları ilə diqqəti ən çox cəlb edən arxa planda asimmetrik şəkildə yaşıl rəngli tonu ilə təsvir edilmiş naxışlı boşqab görürük. Azərbaycan qədim naxışçılıq sənətinin mükəmməlliyini özündə əks etdirən həmin boşqabda kənar hissələri enli, mərkəzi hissəsi isə bundan bir qədər incə kontur ilə işlənmişdir. Kompozisiyada diqqətimizi özünə cəmləyən digər bir hissə isə şərq toxuculuq tərzilə yundan hörülmüş baş örtüyüdür. Rəng çeşidliliyi ilə fərqlənən və kompozisiyanın böyük bir hissəsini əhatə edən şal, vizual olaraq ön planda, sol hissədə təsvir edilmişdir. Şal təsvirində həm üfüqi, həm də şaquli ştrixlərdən istifadə olunmuşdur. Kompozisiyanın sağ və mərkəzi hissəsində yerləşən dolqalar bir-birindən fərqliliyi ilə seçilir. Sol tərəfdə masanın küncündə yerləşdirilən mavi su qabı geniş ağızlı, dibi isə nisbətən dardır. Mərkəzdə yerləşdirilən qırmızı su qabı isə mavidən daha uzun və ensizdir. Mavi dolqadan

fərqlənərək ağzı dar, dib hissəsi isə genişdir. Canlılığın bir rəmzi olan qırmızı rəng kompozisiyaya ayrıca bir abu-hava qatmışdır. Səttar Bəhlulzadə bu işdə daha xırda bir detala diqqət yetirərək qırmızı dolçanın sol hissəsində təsvir edilmiş kəsa ilə kompozisiyanı bütünləşdirir və beləliklə sol hissəsindəki yarana biləcək boşluğu doldurmuşdur. Səttar Bəhlulzadənin bu qrafik işində də natürmort janrlı əsərlərində olduğu kimi üstünlük təşkil edən meyvələrin təsviri olunmuşdur. Heyva, alma və narlar qalın, sıx ştrixlərlə çəkilmişdir. Qrafik iş olmasına baxmayaraq rəssam burada da incə detala diqqət yetirərək sarı heyva üzərinə qırmızı narın cizgilərinin düşdüyünü belə təsvir etmişdir. Dolçada yerləşdirilmiş güllərin budaqları bəziləri şıx, bəziləri isə əyilmiş formadadır. Əsərdə ümumi pərakəndəlik və ya dağılıqlıq rəssamın gələcək bir çox işlərində də bu xarakterliyi müşahidə olunacaq. Çünki bu əsərdə də sanki güllərin ağırlığına tab gətirə bilməyən budaqlar boyun əymişdir. Reallığı təsvir etmə bacarığı rəssam tərəfindən bu cür təsvir olunmuşdur. Rəngarəng güllərə gəldikdə isə çiçəklərin bəzilərdə bir-birinin üzərilərinə əks olunmuş çalarlarını görə bilərik. Rəssam bu xırdalıqlarla izləyici üçün reallığın, təbiətin qayda-qanunu çərçivəsində təsvirini yaratmağa nail olmuşdur. Səttar Bəhlulzadə məhz bu qanunlar içərisində izləyici üçün realistik abu-havanın təəssüratını yarada bilmişdir.

Səttar Bəhlulzadənin “Keramika və meyvələr” əsərinin ümumi təsviri xalqımızın milli yaşayışını özündə əks etdirir. Bunu sözügedən rəsmdə əks olunan kəsa, arxa planda təsvir etdiyi boşqab və gözəl şəkildə şərq tərzilə hörülmüş baş örtüyü göstərir. “Keramika və meyvələr” əsəri Səttar Bəhlulzadənin gənc yaşlarına aid edilsə belə, rəssamın həmin vaxtlarda da əsərlərində bir dəqiq qayda və ya qanun yox idi və o, bunu fərqlənsin deyə məqsədyönlü şəkildə etmədi. Bu onun həyata baxışı və həyatı necə hiss edərək təsvir edə bilmə bacarığından qaynaqlanırdı. Səttar Bəhlulzadə öz üslubu ilə yoluna davam edərək dahi şəxsiyyət kimi məhz buna görə çatmışdır.

Milli təsviri sənət salnaməsində rəngkarlıq Səttar Bəhlulzadənin fərdi xarakteristikası kimi qəbul olunmasına, onun boyakarlıq əsərləri tanınmasına baxmayaraq, yaradıcılığı boyu qrafikalar mühüm yer tutmuşdur. Qrafika əsərlərini tuş, qələm, karandaş, qamış, rəngli flomasterlə işləyən Bəhlulzadə norma bilmədən, öz hiss və duyğularıyla, əsərlərini müstəsna olaraq işləyirdi - tuş (“Matryoşkalar”, 1965); tuş və pastel (“Meyvələr”, 1965); flomaster (“Keramika və meyvələr”, 1974).

Rəssam bəzi əsərlərində qrafika təsvir vasitələri ilə yanaşı akvarel də istifadə etmişdir (“Abşeron kənarı (sahili)”, 1967). Vətən aşığı olan rəssam boyakarlıq əsərləri ilə yanaşı, qrafika yaradıcılığında da Vətən torpağının milli mədəniyyət göstəricilərini, onun nemətlərini tərənnüm etmişdir - “Güllər və meyvələr”, “Dağlar və buludlar”, “Sənaye mənzərəsi” və gündəliyində eskizini çəkdiyi bir neçə əsərləri. Bu eskizlərdən biri də 1973-cü il 5 iyul

tarixində gündəliyinə çəkdiyi natürmortdur. Yurdunun hər nemətini şəfa bilən rəssam, ülvi hislərini şövq və məhəbbətlə əks etdirmişdir. Səttarın necə üstün bir təxəyyül sahibi olduğunu məhz bu eskizdə dərk etmək olar. Belə ki, Səttar flomasterlə çəkilməmiş bu natürmortunu emalatxanada, xəyal gücü ilə təsvir etmişdir. Qəlbində hüzn doğan rəssam əlvan rəngləri, gözoxşayan meyvələri canlı rəsm parçaları ilə işləmək eşqində idi. O, əfsusla bildirmişdir ki, bunun üçün nə əlində şux parçalar, nə meyvəni içində təsvir edə biləcəyi vaz, nə də ki, eskizində yer ayırmaq istədiyi məcməyi yoxdur. Çarəni öz yaradıcılıq gücünə buraxan rəssam xəyallara qapılıraq, zehmində möhtəşəm təsvirlər yaratmışdır. Bu elə bir xariqülədə təsvir ki, insanı yurdun barlı bağça, səfali bağlarına alıb götürür. Bu introvert rəssamın əsərini anlayan kəs rəng harmoniyaları arasında zərifcə görülən meyvələri müşahidə edə bilər.

Səttar əsərində zərif naxışlı məcməyi, içərisində meyvələr olan vaz, iki kiçik qab və standart quruluşu olmayan dibçək təsvir etmişdir. Mərkəzdə, ön planda yerləşən dar ağızlı güldan narıncı, yaşıl, mavi rənglərin birləşimi ilə müsbət emosiyalar doğurur. Dibçəyin içərisində bənövşəni xatırladan narın gül, rəngi ilə məcməyi və qablarla ahəngdarlıq yaratmışdır. Kompozisiyanın sol tərəfində digər qablardan bir qədər yuxarıda yerləşən vaz, ehtimal ki, üzüm, əncir, nar kimi meyvələrlə doldurulmuşdur. Rənglər uyğunlaşdırılarkən ilkin olaraq bu meyvələrin ağla gəlməsinin səbəbi isə rəssamın doğma diyarı olan Abşeronun ənciri, üzümü, məhsuldar narı ilə tanınmasıdır və təsadüfi deyildir ki, hər üç meyvə də bolluq, bərəkətin simvoludur. Bənövşəyi rəngli, vazın böyük bir hissəsini tutan meyvə, güman ki, Abşeronun məşhur üzümü, yerli sortu olan qara şanıdır. Üzümün rəngi gül və məcməyi ilə ecazkar harmoniya yaratmışdır.

Abşeron narını bir çox əsərində (əsasən natürmort əsərləri təşkil edir) əks etdirən rəssam, bunu mahircasinə vəsf yox, təsvir etmişdir. Bu eskizində yer alan digər bir meyvə - əncir haqqında söz açıldıqda isə ilkin olaraq onu bildirmək lazımdır ki, Abşeron ənciri vətənimizin hər bir bölgəsində yetişə bilsə də, Abşerondakı yararlığını heç bir bölgədə vermir. Abşeronlu rəssamın öz eskizində təsvir etdiyi bu meyvə onun daima diqqət mərkəzində olub. Bəhlulzadə eskizin arxa fonuna mavi və narıncı rənglərlə cizgilər ataraq, bu rənglərin sintezini yaratmışdır. Ön planda, nisbətən sol tərəfdə təsvir etdiyi iki qab, ön hissədə yarana biləcək boşluğu aradan qaldırır. Tünd göy rənglərlə təsvir edilmiş qablar rəsmi ahəngini pozmayaraq, vəhdət yaradıb.

Nəticə

Azərbaycan təsviri incəsənət sahəsində Səttar Bəhlulzadənin böyük rolu vardır. Rəssamın həyatı boyu ətraf mühitdən aldığı təsir və yaxın çevrəsi onun gələcək həyatında böyük rol oynamışdır. Əzim Əzimzadə kimi dahi rəssamın

ona olan təsiri də xüsusidir. Azərbaycan, hətta dünyaca tanınmış dahi rəssamlar sırasından bir şəxsiyyət idi.

Səttar Bəhlulzadənin qrafika üsuli ilə çəkilmiş uğurlu işlərindən biri də “Keramika və meyvələr” əsəridir.

Milli təsviri sənət salnaməsində rəngkarlıq Səttar Bəhlulzadənin fərdi xarakteristikası kimi qəbul olunmasına, onun boyakarlıq əsərləri tanınmasına baxmayaraq, yaradıcılığı boyu qrafikalar mühüm yer tutmuşdur. Qrafika əsərlərini tuş, qələm, karandaş, qamış, rəngli flomasterlə işləyən Bəhlulzadə norma bilmədən, öz hiss və duyğularıyla, əsərlərini müstəsna olaraq işləyirdi. Səttar Bəhlulzadənin yorulmaq bilmədən Azərbaycan təsviri incəsənətinə verdiyi töhvələr günü bugünkü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rəssamın özünəməxsus dünyası onun tabloları vasitəsilə hələ də araşdırılmaqda davam edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Z. *Səttar Bəhlulzadə romantizminin fəlsəfəsi. Qobustan, 2011.*
2. Əliyev Z. *Səttar dünyası. İrs – Hələdə, 2006, №5*
3. Əliyev Z. *XX əsr Azərbaycan təsviri sənətində romantizm. Qobustan, 2008, №3.*
4. Əfəndiyev R. *Səttar Bəhlulzadə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 22 səh. Qobustan. 1970, №3.*
5. *Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığında romantizm [Mətn]: sənətsün. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 6215.01 /Z. A. Əliyev; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət Rəssamlıq Akademiyası. Bakı - 2013/162 s.*
6. *Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığında romantizm [Mətn]: sənətsün. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 6215.01 /Z. A. Əliyev; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət Rəssamlıq Akademiyası. Bakı - 2013/162 s.*

Ş.B.Zeynallı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shahlazizova@gmail.com

**“MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL PROQRAMI”NDA (2022)
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏNƏVİ
TƏRBIYƏSİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

Xülasə

Bütün tarixi dövrlərdə yeni nəslin mənəvi tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət daşımış, müasir qloballaşma dövründə isə xüsusi aktualıq kəsb edir. Əsası məktəbəqədər təhsildən qoyulan uşaqlarda mənəvi tərbiyənin formalaşdırılmasını təlim prosesində reallaşdırmaq üçün geniş imkanlar vardır.

**НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ДУХОВНОГО
ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ДОШКОЛЬНИКА В «ПРОГРАММЕ ДОШКОЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ» (2022 г.)**

Резюме

Во все исторические периоды нравственное воспитание нового поколения имело большое значение, а в эпоху современной глобализации оно особенно актуально. Имеются широкие возможности для реализации формирования нравственного воспитания детей, фундамент которого заложен в дошкольном образовании.

**DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL
EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE
“PRESCHOOL EDUCATION PROGRAM” (2022)**

Summary

In all historical periods, the moral education of the new generation has been of great importance, and in the era of modern globalization it is especially relevant. There are ample opportunities for the implementation of the formation of moral education of children, the foundation of which is laid in preschool education.

Açar sözlər: mənəvi tərbiyə, Heydər Əliyev irsi, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər, məktəbəqədər təhsil, təlim məşğələləri

Ключовые слова: нравственное воспитание, наследие Гейдара Алиева, национально-духовные и общечеловеческие ценности, дошкольное образование, тренинги

Key words: *moral education, legacy of Heydar Aliyev, national, spiritual and universal values, pre-school education, trainings*

Mənəvi tərbiyə elə bir tərbiyə formasıdır ki, onun tərbiyəsinə kiçik yaşlarından başlamaq lazımdır. Bu dövrdə mənəvi hiss və münasibətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Apardığımız müşahidələr sübut edir ki, uşaqlarda mənəvi tərbiyəyə məhz məktəbəqədər yaş dövründən mütəşəkkil, planlı və sistemli iş aparılmalıdır. Belə bir sistemli və mütəşəkkil iş məktəbəqədər təhsil müəssisəsində baş tuta bilər. Uşaqlarda mənəvi tərbiyənin formalaşdırılması mütəşəkkil şəkildə, həm də təlim fəaliyyəti yolu ilə həyata keçə bilər.

Hər bir gəncin Azərbaycan dövlətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış etməsi zamanəmizin tələbidir. Mənəvi dəyərlərə sahiblik azərbaycançılıq ideyalarının tərkib hissəsidir. Dövrümüz gənclərdən müasir ideyaları mənimsəməklə yanaşı mənəvi dəyərlərə sahib olmağı da tələb edir. İnsanın kimliyi onun xalqına məxsus mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi ilə ölçülür. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, müstəqil dövlətimizi möhkəmləndirmək üçün müasir gəncliyə elmi-texniki biliklər vermək, praktik vərdişlər mənimsətmək bacarıqları ilə yanaşı milli-mənəvi dəyərlərə malik olmaq, milli xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmaq kimi hisslər də aşılamaq lazımdır. Ulu Öndər dönə-dönə bildirirdi ki, “... *Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir, tariximizi, dilimizi, milli ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Bu gün mənəvi tərbiyə bəlkə də keçmiş illərdən daha çox lazımdır*” [2, 357-358].

Təlim insanı tərbiyə edən ən mühüm təsir vasitəsidir. “Məktəbəqədər təhsil proqramı”nda qeyd olunduğu kimi müasir təlim əməkdaşlığa əsaslanan, şəxsiyyətyönümlü, mənəvi, bəşəri dəyərlərə söykənən bir təlimdir. Müasir şəxsiyyətyönümlü təlimin düzgün təşkili üçün təhsilalanların müəyyən şəxsi və ümumi keyfiyyətlərə sahib olması mühüm şərtidir. Bu keyfiyyətlərdən biri mənəvi tərbiyəyə sahiblikdir. Düzdür, “Məktəbəqədər təhsil proqramı”nda tərbiyə ayrıca olaraq göstərilməmişdir. Amma söhbət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsindən gedirsə, şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərindən biri onun yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasıdır. Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri dedikdə nə nəzərdə tutulur? İnsanları sevmək, onlara mərhəmət və qayğı ilə yanaşmaq, mehriban, sadə, bilikli, gülərüzlü olmaq, insanlara sevgi ilə yanaşmaq müsbət mənəvi keyfiyyətlərdəndir. Paxıllıq etmək, kinli olmaq, heç kimə kömək etməmək insanlığa yaraşmayan mənfi keyfiyyətlərdəndir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların hərtərəfli inkişaf etməsi vəzifəsi yerinə yetirilir. Onlardan biri uşaqların tərbiyəsi məsələsidir. Dediymiz kimi, təlimin funksiyasından biri onun tərbiyəedici mahiyyət daşımasıdır. Hər bir

tərbiyə üsulu isə məktəbəqədər müəssisədə uşaq kollektivi ilə müəyyən şərait və pedaqoji prosesdə təşkil olunan xüsusi formada həyata keçməni tələb edir. Tərbiyəçi-müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən belə pedaqoji proseslərdən biri təlim məşğələləridir. Məşğələlər “Məktəbəqədər təhsil proqramı”nda nəzərdə tutulmuş normalar əsasında hər yaş qrupuna görə müəyyənləşdirilmişdir.

İnsanda bu keyfiyyətlərin aşılınması ailədən başlasa da, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sistemli şəkildə davam etdirilir. Təkcə oyun və sosial aləmdə ünsiyyət vasitəsilə deyil, həm də düşünülmüş, planlı təşkil olunan təlim prosesində də uşaqların mənəvi dəyərlərə yiyələndirilməsi imkanları vardır. Bu ideyalar 2022-ci ildə qəbul olunmuş “Məktəbəqədər təhsil proqramı”nda da öz əksini tapmışdır. Ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə nəzərdə tutulmuş inkişaf sahələri üzrə irəli sürülən təlim strategiyalarında uşaqlarda inkişaf və tərbiyəsinin əsas istiqamətlərində onların mənəvi tərbiyəsi üçün geniş imkanlar vardır. Həyatının ilk illərində uşaqların mənəvi tərbiyəsi onlara aşılmalı olan mədəni davranış vərdişləri ilə bağlı olur. Məsələn, proqramda göstərilir ki, “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, həmçinin ailələrdə mədəni davranış vərdişlərinin erkən yaşlardan aşılınması məqsədilə bu yaş dövründə aşağıdakı işlərin aparılması zəruridir:

- norma və qaydalara uyğun sadə mədəni davranış vərdişlərinin formalaşdırılması;
- böyüklərin nitqinin dinlənilməsi;
- sadə suallara cavab alınması;
- “olar”, “olmaz”, “sağ ol” sözlərinin mahiyyətinin başa düşülməsi və yerində işlədilməsinə nail olunması” [4, 6].

Kiçik yaş dövründə 1-2 yaşlı uşaqlar əhatəsində olan yaşlı və yaşlılarının hərəkət və rəftarını təlqin və təqlid edərək müəyyən davranış tərzlərinə yiyələnsələr də, bu davranışın mənəvi tərəflərini fərk edə bilmirlər. Məsələn, altı aylıq uşağın əlindən fincan düşüb sınırkən uşaq heç bir adekvat həyəcan və emosiya nümayiş etdirmir. Bir yaş səkkiz aylıq uşaq isə bu hadisədən təsirlənir, üzündə təşviş və həyəcan, bəzən də ağlamaq ifadəsi olur. Tanış olmayan bir kimsənin evə qonaq gəlməsi ilə iki yaşında uşaq anasının arxasına çəkilir, bəzən qucağına çıxır, qonaq ona diqqət göstərmək istədikdə uşaq ondan çəkinir, üzünü anasının qoltuğunda gizlədir. Deməli, o, artıq yad ilə doğmanı, yaxşı iş ilə yaxşı olmayan işi ayıra bilir. Elə ona bu dövrdən hərəkətlərin mənəvi tərəflərini anlatmaq lazımdır. Əlbəttə, bu yaş dövründə uşağın mədəni davranış vərdişlərinə, rejimə və müəyyən intizam qaydalarına yiyələnməsi mühüm şərtlərdən biridir. Xüsusilə, bu yaş mərhələsində uşağın nitqə yiyələnməsinin də mənəvi tərbiyənin mənimsənilməsində mühüm rolu vardır. Nitqin köməyi ilə uşaqlar münasibətlərin mənəvi tərəflərini dərk edir, yaş artdıqca öz davranışlarını da bu əsasda qurmağa çalışırlar.

Uşaq üç yaşına keçdikcə artıq nəinki ona verilən tapşırıqların öhdəsindən gələ bilir, hətta onun mənəvi tərəflərini də dərk etməyə başlayırlar: çay içdiyi fincanı mətbəxə aparıb qoyan uşaq bilir ki, bu hərəkəti ilə evdə səliqəli bir mühit yaratmış oldu, qonaqlığa getməyə hazırlaşan uşaq ən gözəl libasını geyinməyə çalışır, bilir ki, qonaq gedərkən gözəl görünmək və nəzakətli olmaq lazımdır. 4-5 yaşlarında uşaqlar daha dərin mənalı mənəvi hərəkətlər nümayiş etdirirlər. Artıq bu yaş dövründə onlar həmyaşdqları və özündən kiçiklərə, yaşlılara mərhəmət göstərir, yoldaşa güzəştə gedə bilirlər. Bu zaman böyüklərlə münasibətdə mədəni əlaqələri hiss edir və bundan məmnun olurlar, oyun və təlim prosesində də bu davranış tərzlərindən bir nümunə kimi istifadə edirlər. Beş yaşında uşaq etdiyi düzgün hərəkətdən mənəvi zövq alır, fəxarət hissi keçirir. Əksinə, düzgün olmayan əməldən də peşmançılıq hissi keçirir və utanır. Məktəbəhazırlıq yaşı dövründə isə uşaqların mənəvi tərbiyəsi daha dərin mənə daşıyır.

5-6 yaş yaş dövrü üçün proqramda belə göstərilir: “Ünsiyyət fəaliyyəti üçün aşağıdakı işlərin aparılması zəruridir:

- mübahisəli vəziyyətin qeyri-zorakılıq yolu ilə həll olunmasının, ünsiyyətdə əxlaqi normaların aşılması;
- böyüklər və digər uşaqlara idraki, praktik və kommunikativ məsələlərin həlli üçün suallar vermək bacarığının formalaşdırılması;
- ünsiyyət zamanı etibar və hörmətin aşılması;
- dostluq münasibətləri üçün şərait və imkanların yaradılması, kollektivçilik və liderliyin formalaşdırılması;
- başqa insanların emosional vəziyyətinin başa düşülməsi bacarıqlarının formalaşdırılması” [4, 13-14].

Bu mənəvi xüsusiyyətlər proqramın prinsiplərində də əks olunmuşdur:

- şəxsiyyətyönümlülük – uşaqlarda zəruri həyati bacarıqların və dəyərlərin formalaşdırılması;
- azərbaycançılıq – uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi, onlarda fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, adət və ənənələrinə hörmət hissənin aşılması;
- dünyəvilik – dünyaya aid olma, dünya ilə bağlı olma, dini olmama, dinlə əlaqəsi olmama.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mənəvi inkişafın xüsusiyyətləri yaş qrupları üzrə belə formalaşır:

- uşaqlar ilk mənəvi mühakimələri və qiymətləndirmələri inkişaf etdirirlər;
- ilkin mənəvi normanın sosial mənasını anlamağa başlayırlar;
- mənəvi fikirlərin effektivliyi tədricən artır;
- şüurlu əxlaq yaranır, yəni uşağın davranışı başlayır, məsələn, mənəvi normaya tabe olmaq.

Araşdırmalar onu göstərir ki, uşağın yaş səviyyəsi artdıqca mənəvi norma və xüsusiyyətlərə sahib olma tələbləri daha da artır və uşaqlarda mənəvi dəyərlərə sahibolma hissini həyati bir tələbat kimi qarşıya qoyur. Çünki yüksək mənəviyyətə sahib insan tərbiyyəsi günümüzün vacib tələblərindəndir. Mənəvi dəyərlərə sahib olmaq insan üçün ən qiymətli keyfiyyətlərdən biridir. Deməli, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik insan tərbiyyəsinə təlim prosesində də reallaşdırmaq olar. Bildiyimiz kimi, təlimin 3 funksiyası vardır:

- tərbiyəedici;
- inkişafetdirici;
- təhsilləndirici.

Təlim prosesində təhsilverən təkcə ümumi intellektual bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasına nail olmaq haqqında düşünməməlidir. Həm də o, təhsilalanların tərbiyə olunması qayğısına da qalmalı, təlim prosesinin bütün mərhələlərində bu ideyanı əsas götürməlidir. Çünki şəxsiyyətin formalaşmasında təlimin imkanları daha genişdir. İnsanın tərbiyəlilik səviyyəsi, onun yüksək mənəvi xüsusiyyətlərə malik olması, şəxsiyyətinin bütövlüyünü, tamlığını və mükəmməlliyini şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən təlim məşğələlərində uşaqların mənəvi tərbiyyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Cədvəl əsasında tədris olunan “Bədii oxu və nitq inkişafı”, “Ətraf aləmlə tanışlıq”, “Savad təlimi” (yalnız məktəbhazırlıq qruplarında tədris olunur), “Musiqi” və “Təsviri fəaliyyət” məşğələlərinin uşaqların mənəvi tərbiyyəsində imkanları genişdir. Bu məşğələlərdə uşaqlar yeri gəldikcə xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə tanış olur, mənəvi davranış tərzləri haqqında anlayışlara sahib olur, qədim tarixi keçmişimiz haqqında dəqiq məlumatlar əldə edir və qürur hissi keçirir, nəticədə onlarda mənəvi xüsusiyyətlərə sahib olmaqla yanaşı, bu mənəvi keyfiyyətləri zənginləşdirmək haqqında da düşünə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə., *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, Bakı, “Mütərcim”, 2011, 205 səh.
2. Heydər Əliyev “Müstəqilliyimiz əbədidir” (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraziətlər, fərmanlar) - *Azərbaycın, Bakı, 1998, s. 13-18.*
3. *Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi*, “Xalq qəzeti”, 6 fevral, 1996.
4. “Məktəbəqədər təhsil proqramı” (Kurikulum-2022) ARTİ-nin nəşri. Bakı - 2022.
5. *Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili*. Bakı - 2011. “Apostol”, Çap Evi, 96 səh.

D.İ.Dəmirli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
damirlidunya12@gmail.com

PEDAQOJİ TESTLƏR TƏDRİS PROSESİNİN EFFEKTİVLİYİNƏ NƏZARƏT VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə pedaqoji testlər tədris prosesinin effektivliyinə nəzarət və qiymətləndirmə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vasitəsi kimi araşdırılmışdır. Nəzarət öyrənməni stimullaşdırır və şagird davranışına təsir edir. Təcrübə göstərdiyi kimi, tədris prosesində nəzarəti azaltmaq cəhdləri təlimin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Hazırda tətbiq olunan intensiv tədris metodları istər-istəməz pedaqoji nəzarətin keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsi sahəsində yeni axtarırlara və onun yeni formalarının, məsələn, pedaqoji testlərin yaranmasına səbəb olur.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕСТЫ КАК СРЕДСТВО КОНТРОЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Резюме

Педагогические тесты рассматриваются в статье как средство контроля эффективности учебного процесса и повышения качества оценивания. Контроль стимулирует обучение и влияет на поведение учащихся. Как показывает опыт, попытки снизить контроль в образовательном процессе приводят к снижению качества образования. Применяемые в настоящее время интенсивные методы обучения неизбежно приводят к новым поискам в области повышения качества и эффективности педагогического контроля и созданию новых его форм, например, педагогических тестов.

PEDAGOGICAL TESTS AS A MEANS OF CONTROLLING THE EFFECTIVENESS OF THE TEACHING PROCESS

Summary

Pedagogical tests are examined in the article as a means of controlling the effectiveness of the teaching process and improving the quality of assessment. Supervision stimulates learning and influences student behavior. As experience shows, attempts to reduce control in the educational process lead to a decrease in the quality of education. Currently applied intensive teaching methods inevitably lead to new searches in the field of improving the quality and effectiveness of pedagogical control and the creation of new forms of it, for example, pedagogical tests.

Açar sözlər: *pedaqoji testlər, tədris prosesi, nəzarət, qiymətləndirmə, şagird*

Ключевые слова: педагогические тесты, учебный процесс, контроль, оценка, ученик

Key words: pedagogical tests, teaching process, control, evaluation, student

Təhsildə geniş tətbiq olunan müxtəlif nəzarət növləri arasında ən böyük obyektivliyə, məzmun dəyişkənliyinə, nəticələrin əldə edilməsinin sadəliyinə və sürətinə malik testlər xüsusi yer tutur. “Test” sözü insanlarda müxtəlif fikirlər doğurur. Bəziləri hesab edir ki, bunlar təxmin edilməli olan hazır cavabı olan suallar və ya tapşırıqlardır. Digər tədqiqatçılar isə testi oyun və ya əyləncə forması hesab edirlər.

Ümumiyyətlə, bu məsələdə ümumi fikir yoxdur. Təsadüfi deyil ki, testlər haqqında fikirlərin diapazonu çox genişdir: adi şüurun mühakimələrindən tutmuş testlərin mahiyyətini elmi şəkildə şərh etmək cəhdlərinə qədər.

Çox vaxt bir suala təklif olunan bir neçə cavabdan bir cavabın sadə seçimi kimi “test” anlayışına rast gəlirik. Belə ki, “test” kimi görünən nümunələrə qəzet və jurnallarda, müxtəlif müsabiqələrdə və çoxsaylı kitab nəşrlərində rast gəlmək olar. Adətən belə testlər təklif olunanlar arasından bir düzgün cavabı seçmək üçün hazırlanmış suallar və tapşırıqlar toplusudur. Onlar yalnız səthi olaraq testə bənzəyirlər.

“Test” sözü elmə ingilis dilindən daxil olub, burada “sınaq, nümunə, yoxlama” mənasını verir. Bu termini R.Kettell təqdim etmiş, ilk testi isə görkəmli ingilis alimi Frensis Qalton yaratmışdır [2, s.153]. Pedaqoji test - testlərdən istifadə əsasında şagirdlərin biliyinə nəzarət formasıdır. Test, öyrənilən materialın mənimsənilmə dərəcəsini müəyyən etməyə yönəlmiş əsas mövzular üzrə ümumiləşdirilmiş vasitədir. Testlərin mənşəyi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. “Test” anlayışının bir çox şərhə var. Məsələn, M.B.Çelışkovanın fikrincə, müəyyən bir təhsil sahəsində şagirdin hazırlığının keyfiyyətinin obyektiv, müqayisə edilə bilən və hətta kəmiyyətə qiymətləndirilməsini mümkün edən xüsusi tapşırıqlar toplusudur [4, s.39]. Test tapşırıqlarının istifadəsi şagirdləri hər bir dərisdə təfəkkür prosesində fəal olmağa və idrak qabiliyyətlərini cəmləşdirməyə sövq edən təsirli vasitədir.

Təhsildə nəzarət formalarından biri kimi test tapşırıqlarının istifadəsi bütün dünyada populyarlıq qazanmışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, test müəllimlə şagirdlər arasında birbaşa ünsiyyətə əsaslanan ənənəvi pedaqoji nəzarət formalarını əvəz etmir. Belə nəzarətlə mühüm təhsil funksiyaları yerinə yetirilir: müəllimlər şagirdlərin bilik səviyyəsi, habelə auditoriyanın emosional və psixoloji vəziyyəti haqqında məlumatla təmin olunur.

Test üsullarının üstünlüyü qiymətləndirmələrin obyektiv təbiətində, müqayisəliliyində və onların təkrar yoxlanılması imkanındadır ki, bunlar

avtomatik olaraq deyil, tapşırıqların və bütövlükdə testin keyfiyyətinə müəyyən tələblərin yerinə yetirilməsi hesabına təmin edilir [1, s.58].

Pedaqoji testlər bilik, bacarıq və vərdiş səviyyəsinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə kömək edir, məktəblərin məzunları üçün təlim tələblərinin verilməmiş standartlara uyğunluğunu yoxlayır, onların hazırlanmasındakı boşluqları müəyyənləşdirir.

Məktəbdə təlim prosesində istifadə olunan test tapşırıqlarının dörd əsas forması var:

1. Şagirdin seçmək üçün təklif olunan bir neçə cavabdan düzgün cavabı seçdiyi qapalı formada tapşırıqlar. Bu inandırıcı cavablara “diqqəti yayındıranlar” deyilir.

2. Açıq formada tapşırıqlar, cavablar şagirdlərin özləri tərəfindən verildikdə, tapşırıqda açar sözün əlavə edilməsi, doğru və ya səhv olması. Belə test ifadəsi cümlədə həm sual, həm də cavab ehtiva edir. O, az sayda sözdən ibarət olmalıdır (nə qədər az olsa, bir o qədər yaxşıdır) və şagirdin daxil etdiyi açar söz ifadəni tamamlamalıdır. Tapşırığı tərtib edərkən maksimum aydınlığa və tapşırığın məzmununun birmənalılığına nail olmaq üçün minimum sözlərdən istifadə etmək vacibdir.

3. Bir çoxluğun elementlərinin digər çoxluğun elementləri ilə uyğunlaşdırılması tələb olunan tapşırıqlarda ikinci çoxluqdakı elementlərin sayı birinci çoxluğun elementlərinin sayından 20-30% çox olmalıdır. Bu, şagirdə düzgün cavabı tapmaq üçün geniş sahə təmin edir.

4. Düzgün ardıcılığın qurulması üçün tapşırıqlar. Şagirdlər əməliyyatların, hərəkətlərin və ya hesablamaların nömrələnməsindən istifadə edərək tapşırığın tələb etdiyi ardıcılığı göstərir. Bu cür tapşırıqlar ali təhsil və ya peşəkar fəaliyyət sahələrində istifadə olunması məqsəduyğundur.

Pedaqoji testlər şagirdlərin bilik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün çətinlik səviyyəsinə uyğun olaraq təşkil edilmiş müəyyən forma və məzmunlu tapşırıqlar toplusudur. Mürəkkəblik səviyyəsinin yüksəldilməsinin özəlliyi öyrənilən fənn üzrə bilik və bacarıqların dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir, məhdud sınaq müddəti isə bilik və bacarıqların mövcudluğunu üzə çıxarır. Tapşırığın çətinliyi səhv cavabların cəmi ilə müəyyən edilir.

Tapşırıqlar üçün aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

1. tapşırıq kifayət qədər spesifik biliyi nümayiş etdirmək üçün şagirddən çox konkret fəaliyyət göstərməyi tələb etməlidir;

2. tapşırıqların mətni hər bir kəs üçün aydın və başa düşülən olmalıdır;

3. testlərdəki tapşırıqlar etibarlı test nəticəsinin alınması imkanını təmin etməlidir.

Test prosedurunun texnologiyası cavabların ikili şəkildə kodlaşdırılması ilə həyata keçirilir: 1 – doğru və 0 – yanlış. Onların əldə edilməsi prosesində ənənəvi üsulla verilən qiymətləndirmələrə xas olan subyektivlik və müqayisə

olunmazlıq yaradan bütün cəhətlər praktiki olaraq aradan qaldırılır. Yaxşı tərtib edilmiş test bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Test tapşırıqlarının keyfiyyət tələbləri aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- Birincisi, eyni testdən istifadə edərək eyni şərtlər altında aparılan sınaq nəticələri arasında əhəmiyyətlik dərəcəsi ilə xarakterizə olunan test etibarlılığıdır;

- İkincisi, müəyyən dəyəri ölçmək üçün testin uyğunluğu ilə müəyyən edilən testin etibarlılığıdır [3, s.211].

Testin etibarlılığı aşağıdırsa, o zaman yüksək etibarlılığa malik olsa belə, istifadə edilə bilməz. Pedaqoji testlərin etibarlılığını yoxlayarkən, ekspert qiymətləndirməsinə tabedir. Təxmin etməni aradan qaldırmaq üçün ümumi baldan təxmin edilən korrelyasiyalar çıxarılır. Fənnin fərdi balı normativ pedaqoji testin əsasını təşkil edən digər şagirdlərin balları ilə müqayisə edilir. Qrupun tərkibi, öyrənmədə üstünlük təşkil edən motivasiya, tədrisin keyfiyyəti və buraxılan dərslərin sayı mühüm amillərdir. Zəif qrupdan olan və öz qrupunda ən yaxşı nəticə göstərən subyektin balı güclü qrupdakı test nəticələri ilə müqayisə edərkən geridə qalanlar arasında ola bilər. Pedaqoji test verilmiş fənn sahəsində yoxlanılan konkret bölmənin mənimsənilmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Əldə olunmuş biliklər pedaqoji testin məzmun sahəsini əhatə edir. Ayrı-ayrı şagirdlərin təhsil nailiyyətləri onunla əlaqələndirilir ki, onlar tədris materialının hansı nisbətini öyrənilər və hansı səviyyədə mürəkkəb problemləri həll edə bilirlər. Kriteriya əsaslı testlər daha sonra əsas yönümlü və bacarıq testlərinə bölünür.

Birinci növ meyar yönümlü testlər şagirdlər tərəfindən öyrənilən tədris materialının ümumi həcmnin faizlə hesablanmış payını qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən, bu növ test müəyyən bilik və ya bacarığın mənimsənilmə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Əgər imtahan verən şəxs bu vərdişə tam yiyələnibsə və müvafiq bacarığı inkişaf etdiribsə, o zaman müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində tapşırıqları 100% yerinə yetirəcəkdir. Əks halda, bacarıqlar əldə edilmədikdə, bal sıfır olacaqdır.

İkinci növ kriteriya yönümlü testlər əvvəlcədən tərtib edilmiş meyar əsasında istifadə olunur. Hər bir şagird ilə bağlı konkret qərar testin tərtibatçıları tərəfindən müəyyən edilmiş səviyyə əsasında qəbul edilir. Testdəki meyar müəyyən sayda tapşırıqlarla ifadə edilir. Meyar testdəki tapşırıqların ümumi sayının 80-90%-ni təşkil edir, qalanı isə mürəkkəb tapşırıqlardan ibarətdir. Tələb olunan materialı tam mənimsəmiş şagird təsadüfi şəraitə görə bir neçə tapşırığa səhv cavab verə bildiyi halda, 100%-ə bərabər meyar seçmək məqsədəuyğun deyil.

Test ballarını ənənəvi qiymətləndirmə sisteminə çevirmək üçün normativ və kriteriyaya istinad edilən testlərdən istifadə edilə bilər. Əlbəttə ki, təhsilə nəzarət üsulu kimi testin öz məhdudiyyətləri var. Şagirdlərin tədris materialını mənimsəmə dərəcəsini yoxlamaq üçün pedaqoji testdən istifadə etmək daha asandır. Mövzunun başa düşülməsinin, öyrənilən materialın mənimsənilməsini müəyyən etmək məqsədilə, düşünmə qabiliyyətinin mütləq sınağı, bir testdən istifadə edərək, prinsipcə mümkün olsa da, çox çətindir.

Bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin formalaşdırılması prosesinin diaqnostikası, monitorinqi və idarə edilməsi yalnız müasir tədris prosesinə və tapşırıqlarına adekvat olan, “şagird-müəllim” rəyini təmin edən etibarlı vasitə olduqda mümkündür. Təhsilin qiymətləndirilməsi və keyfiyyətinə nəzarət sistemində islahatlar aparılmadan təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi mümkün deyil. Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin yenilənməsi mərhələsi pedaqoji test kimi güclü vasitənin istifadəsi ilə bağlıdır. Bunun səbəbi, testlərin kifayət qədər obyektivlik və etibarlılıq dərəcəsi ilə nəzarət edilən xüsusiyyətlərin mövcudluğunu müəyyən etməyə, habelə onların formalaşma səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verməsidir. Test texnologiyaları bu gün təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin əsas vasitəsi kimi qəbul edilir.

Elmi ədəbiyyatda pedaqoji test növlərinin təsnifatına vahid yanaşma yoxdur. Çox vaxt təsnifat müəllimin tədris prosesi zamanı testlərin köməyi ilə həll etdiyi problemlərin xarakterinə əsaslanır və bu aşağıda qeyd olunan vəzifələri müəyyən edir:

1. tədrisin əvvəlində müəllimin qarşısında duran vəzifələr;
2. cari təlim məqsədləri;
3. təhsil prosesinin müəyyən dövrünün sonuna uyğun gələn vəzifələr.

Testlərin hazırlanmasına iki yanaşma var: normativ yönümlü və meyar yönümlü. Normativ yönümlü yanaşmanın tərkib hissəsi kimi şagirdləri təhsil nailiyyətlərinin səviyyəsinə görə müqayisə etmək üçün testlər hazırlanır. Meyar əsaslı yanaşma çərçivəsində hər bir şagirdin təhsil nailiyyətlərinin əldə edilməsi planlaşdırılan bilik, bacarıq və vərdislərin həcmi ilə müqayisəsi üçün testlər yaradılır. Təlimin başlanğıc mərhələsində testlərdən istifadə olunur:

- təlimə hazırlığın ilkin sınaqları (adətən meyar yönümlü yanaşmadan istifadə etməklə);
- giriş pretestləri (adətən normativ yönümlü yanaşmadan istifadə etməklə).

Mövcud təlim prosesinin mərhələsində iki növ testdən istifadə olunur:

- formativ testlər (adətən meyar yönümlü yanaşmadan istifadə etməklə);
- diaqnostik testlər (bilikdəki boşluqların səbəblərini müəyyən etmək üçün xüsusi yanaşmadan istifadə etməklə).

Təlimin son mərhələsində yekun testlərdən istifadə olunur:

- normativ yönümlü nailiyyət testləri;
- meyar yönümlü nailiyyət testləri [4, s.258].

M.B.Çelışkova qeyd edir ki, testdən əvvəl tapşırıq, məzmunu, məntiqi quruluşu və təqdimat forması bir sıra xüsusi tələblərə cavab verən və seçilmiş miqyasda testlərin nəticələrinin birmənalı qiymətləndirilməsini təmin edən nəzarət materialıdır. Onun fikrincə, testin xüsusiyyətlərinin kəmiyyət qiymətləndirmələri məzmunun və formanın keyfiyyətinin yoxlanılmasına və test tapşırıqlarının sistem əmələ gətirən xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş meyarlara cavab verirsə, bu test tapşırığı adlanır [4, s.301]. Yekun normativ yönümlü test müəyyən təqdimat strategiyası çərçivəsində sifariş edilmiş və imtahan verənlərin hazırlığının səviyyəsi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini təmin edən test tapşırıqları sistemidir.

Yüksək keyfiyyətli pedaqoji testlərin hazırlanması məzmunun seçilməsi üçün elmi metodlardan, pedaqoji nəzəriyyədən və testin elmi əsaslandırılmış keyfiyyət meyarlarına uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə istifadə olunan müasir riyazi və statistik metodlardan istifadə etməyi tələb edir.

Beləliklə, təlim prosesində pedaqoji testlər bir tərəfdən nəzarəti daha obyektiv edir, digər tərəfdən isə nəticəyə təsir edən digər təsadüfi amillərin ehtimalını artırır. Bundan çıxış edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədris texnologiyası çərçivəsində pedaqoji testləri ənənəvi nəzarət üsulları ilə birləşdirməklə ən yaxşı effekt əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayeva F. Təhsildə qiymətləndirmə vacib element kimi // Elmi əsərlər /Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi, Təhsil İnstitutu, C.86, №2, 2019, səh. 57-59.*
2. *Təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası: perspektivlər və vəzifələr /Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri İn-tu; elmi red. Q.Novruzov; nəşrə haz.: Ə.Abbasov, İ.Cavadov. Bakı, Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2015, 303 səh.*
3. *Сеногноева Н.А. Технология конструирования тестов учебной деятельности как средства оценивания результатов обучения: Диссертация на соиск. уч. степ. доктора пед. наук. Киров, 2006, 403 с.*
4. *Челышкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов. М.: Логос, 2002, 432 с.*

T.Ə.Xanatov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xanatovtaleh@gmail.com

QIYMƏTLƏNDİRMƏDƏ RƏQƏMSAL ALƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə müəllif təhsilin keyfiyyətinin şagirdlərin düzgün, obyektiv qiymətləndirməsindən, bu obyektivliyin müəllimlərin İKT bacarıqlarından istifadə etməklə elektron qiymətləndirmə vasitələrindən də asılı olduğunu vurğulayır, bir neçə onlayn (Web02) alət təklif edir. Onlayn qiymətləndirilmənin həyata keçirilməsi həmçinin vaxtıda əks əlaqənin qurulması, rəylərin verilməsinə şərait yaradır ki, bu da şagirdin öyrənməsinə müsbət təsir edir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРИ ОЦЕНКЕ

Резюме

В статье автор подчеркивает, что качество образования зависит от правильной, объективной оценки учащихся, эта объективность также зависит от электронных средств оценки с использованием ИКТ-навыков преподавателей, и предлагает несколько онлайн-инструментов (Web02). Внедрение онлайн-оценки также позволяет своевременно получать обратную связь и обратную связь, что положительно влияет на обучение учащихся.

USING DIGITAL TOOLS IN ASSESSMENT

Summary

In the article, the author emphasizes that the quality of education depends on the correct, objective assessment of students, this objectivity also depends on electronic assessment tools using the ICT skills of teachers, and suggests several online tools (Web02). The introduction of online assessment also allows for timely feedback and feedback, which has a positive impact on student learning.

Açar sözlər: *təhsildə qiymətləndirmə, təhsilin keyfiyyəti, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları, rəqəmsallıq, onlayn qiymətləndirmə, rəqəmsal alətlər*

Ключевые слова: *оценивание в образовании, качество образования, технологии оценки качества, цифровизация, онлайн-оценка, цифровые инструменты*

Key words: *assessment in education, quality of education, quality assessment technologies, digitalization, online assessment, digital tools*

Bu gün təhsil ictimaiyyətində ən çox müzakirə olunan məsələ təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir: onu necə yaxşılaşdırmaq və necə qiymətləndirmək lazımdır. Ümumi təhsilin yeni standartlarının tətbiqi kontekstində şagirdlərin təhsil nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyi geniş müzakirə olunur. Təhsilin modernləşdirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi daşıyır və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsil sistemlərinin əlçatanlığı və səmərəliliyinin artırılması üçün müasir tələblər təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi alətlərinin tətbiqi zərurətini və onun tətbiqi üsulları müəyyən edir. Beləliklə, qiymətləndirməni necə öyrənmə üçün qiymətləndirməyə çevirmək olar?

Müasir cəmiyyət texnoloji dəyişikliklər dövrünü yaşayır və mobil qurğular gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilib. Buna görə də sosial qarşılıqlı əlaqə həm real həyatda, həm də onlayn şəkildə baş verir. Kompüter texnologiyası hər yerdə yayıldıqca və bir-biri ilə əlaqəli olduqca, real və virtual aləm arasındakı sərhəd daha da azalır.

Bu yaxınlara qədər hər bir müəllim internetdə müəyyən qədər işləyir və müasir proqramları bacardığı qədər mənimsəyirdi, lakin koronavirusla bağlı vəziyyət rəqəmsal bacarıqların arzuolunan olmaqdan daha çox məcburi və zəruri hala gəldiyini göstərdi. “Müəllimlərin rəqəmsal savadlılığı” nədir? Azərbaycanda və digər ölkələrdə pedaqoqlar hansı rəqəmsal bacarıqları inkişaf etdirirlər? Kütləvi rəqəmsallaşmaya görə ölkə müəllimlərinin hansı bacarıqlarına daha çox tələbat olacaq?

Bütün səviyyələrdəki təhsil müəssisələri texnologiyanı təhsil prosesinə müxtəlif dərəcədə müvəffəqiyyətlə daxil edirlər. Texnologiya sənayesi müəllimlərə öyrənmə prosesini daha effektiv edəcək getdikcə daha çox yeni texnologiyalar təklif edir. Bununla belə, təcrübədən göründüyü kimi, innovasiyanı təlim prosesinə inteqrasiya etmək həmişə asan olmur. Beləliklə, tədrisə pedaqoji yanaşmalarda əsaslı dəyişikliklərə ehtiyac yaranır.

Son zamanlar elmi mənbələrdə təhsilin diaqnostikası, qiymətləndirilməsi və keyfiyyətinə nəzarət prosesləri diqqət mərkəzindədir. Nəzarət funksiyalarına həvəsləndirici və qiymətləndirici komponentlər daxil olduğundan sual yaranır ki, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi şagirdləri nə dərəcədə həvəsləndirir, onlara öz sərişələrinin səviyyəsini anlamağa imkan verir, həmçinin bilik və bacarıqların səviyyəsini artırmaq üçün hansı addımlar atmalıdırlar?

Qiymətləndirmə yalnız nailiyyətlərə imza atmaq və geridə qalanları “damğalamaq” yolu deyil, təlim prosesinin ən vacib hissələrindən biridir. Kağız üzərində işlənmiş qiymətləndirmə texnologiyası elektron qiymətləndirmənin formalaşmasına və inkişafına öz töhfəsini verdi. Bununla

belə, bu cür qiymətləndirmənin yeni yanaşmalar tələb etdiyi tamamilə aydındır. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) şagirdlərin öyrənilməsinin dəstəklənməsi və monitorinqi zamanı qiymətləndirmə imkanlarını artırır.

Formativ qiymətləndirmənin əsas məqsədi davamlı əks əlaqə yaratmaqdır. Və bu, əlbəttə ki, müxtəlif mürəkkəbli dərəcələrində olan bir sıra suallar, tapşırıqlar deyil, həm də şagirdin gələcək düşüncəsi və inkişafı üçün stimuldur. İKT bizə öyrənməyə nəzarət etməyə kömək edə bilər, lakin az sayda müəllim formativ qiymətləndirmə vasitəsilə öyrənməni idarə etmək üçün yeni alətlər təqdim edir. Çox vaxt problem bu vasitələr haqqında bilik çatışmazlığı deyil, sadəcə vaxt çatışmazlığıdır. Eyni zamanda, statik bir şeyi ölçən, yalnız nəticəni qeyd edən imtahan və testlər əsasında uzun müddət davam edən qiymətləndirmə ənənəsindən qurtulmaq çətindir.

Təhsil prosesinin özünün qiymətləndirilməsi hər iki tərəfdən: müəllimlər və şagirdlərdən öhdəlik, həmçinin yeni qiymətləndirmə vasitələrinin mövcudluğunu tələb edir. Mövcud elektron jurnallar və gündəliklər öyrənmə dinamikasına təsir etmədən yalnız köhnələri təkrarlayır. Onlar tələbələrin faktiki idrak prosesini izləməyə kömək etmir. Müəllim hər bir şagirdin təlim prosesində baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verməli, ona təhsilinin gedişatı haqqında müvafiq məlumat verməlidir. O, öyrənməsinə rəhbərlik edir, ardıcıl və zamanətli idrak prosesinin şərti kimi daimi dəstək verir.

Təbii ki, tələbələrə maraqlandırmaqda ən böyük problem müəllimin daimi rəyinə ehtiyac olmasıdır. Bu, müəllimə öyrənməni ağıllı şəkildə proqnozlaşdırmağa və fərdi yanaşma təmin etməyə imkan verəcək. Bəs, müəllim öz elektron qiymətləndirmə sistemini yaratmaq üçün hansı səyləri göstərə bilər? - elektron qiymətləndirmənin təlim prosesinə inteqrasiyası ilə. Elektron qiymətləndirmənin şagirdlərin tək-cə öyrəndiklərini deyil, necə öyrəndiyini ölçə bilməsi vacibdir. Əgər öyrənməyi davamlı bir proses hesab etsək, o zaman davamlı olaraq qiymətləndirilməlidir.

Fərqli öyrənmə üslublarından gələn müxtəlif prosesləri və nəticələri qiymətləndirmək üçün müxtəlif metod və yanaşmalardan istifadə, öyrənmə prosesini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Müasir təhsilin əsas məqsədi şagirdlərə müstəqil öyrənməyi və öyrənmənin nəticələrini tənqidi qiymətləndirməyi öyrətməkdir. Bununla belə, qiymətləndirmə metodları bu məqsədə çatmaq üçün hazırda qeyri-adekvatdır, çünki onlar təlim prosesinin özünü yox, yalnız şagirdlərin öyrəndiklərini ölçür. Əksər ənənəvi qiymətləndirmə üsulları tələbələrə imtahan verərkən öyrənmək imkanı vermir. Buna görə də, təcrübəli pedaqoqlar tədris prosesi zamanı şagirdlərin tərəqqisini ölçməyə və yeni materialı mənimsəyərkən tək-cə onların mövcud bilik və bacarıq səviyyəsini deyil, həm də təhsil potensialını inkişaf

etdirməyə yönəlmiş dinamik, interaktiv qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməyi təklif edirlər. Öz fəaliyyətlərində rəqəmsal alətlərdən istifadə edən müəllimlər təkid edirlər ki, şagirdlərin müstəqil təlim fəaliyyətinə hazırlığını ölçmək üçün ideal şərtlər üç prinsipə uyğun olmalıdır:

- tipik performans prinsipi, yəni cari performans;
- şagirdi gələcək öyrənməyə hazırlamaq prinsipi;
- təhsil trayektoriyasının seçilməsi prinsipi.

Tipik performans prinsipi ilə müəllimlər şagirdlərin gündəlik öyrənmə davranışının qiymətləndirilməsini, habelə onun konkret təlim vəziyyətində uğurunu başa düşürlər. Qiymətləndirmənin keçirildiyi mühit şagirdlərə müxtəlif strategiyalarla təcrübə etmək və öyrənmə problemlərini həll etmək üçün tipik davranışlarını nümayiş etdirmək imkanı vermək üçün rahat olmalıdır.

Şagirdləri gələcək öyrənməyə hazırlamaq prinsipi qiymətləndirmənin gələcək tətbiqi üçün təhsil imkanlarını təmin etməli olduğunu göstərir. Beləliklə, L.S.Vygotskinin yanaşması, yalnız təlim nəticələrinin yekun qiymətləndirilməsi deyil, təlim prosesində şagirdlərin inkişafı haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün təlim proseslərinin qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Təhsil trayektoriyasının seçilməsi prinsipi rəqəmsal təhsil mühitində problemləli situasiyaların həlli üçün şagirdlərin müstəqil təhsil strategiyaları seçimi haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir. Buna görə də, şagirdlərin təhsili bütün həyatları boyu davam edəcəyi və seçim azadlığına əsaslanacağından, seçim etmək üçün geniş imkanlara malik rəqəmsal öyrənmə mühiti yaratmaq lazımdır.

Rəqəmsal təhsil mühitində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metoduna misal olaraq müəlliflər şagirdlərin öyrənmə zamanı müstəqil seçdikləri strategiyalara dair sübutlar toplayan Posterlet proqramını nəzərdən keçirirlər. Kaliforniyada 300-ə yaxın orta məktəb və kollec tələbəsinin iştirak etdiyi üç tədqiqat şagird seçimlərinin həm oyunda, həm də oyundankənar öyrənməni proqnozlaşdırma biləcəyinə dair empirik sübutlar təqdim etdi və bu oyun şagirdlərə öyrənməyə kömək edir.

Hazırda dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemində də rəqəmsal təhsil mühitlərində qiymətləndirmə vasitəsi kimi oyun texnologiyasını təklif edirlər, çünki oyun texnologiyası şagirdləri təhsil oyun strategiyaları üzərində düşünməyə və müstəqil seçim etməyə təşviq edir.

Məsələn, Kahoot oyun əsaslı öyrənmə platforması ilə bağlı araşdırmalar 93 kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqatını əhatə edir və nəticəyə gəlir ki, platforma şagird münasibətinə, sinif dinamikasına və akademik performansına müsbət təsir göstərir.

Qiymətləndirmə vasitəsi kimi oyun texnologiyaları ölkəmizdə də geniş şəkildə tanınır. Buna görə də, bəzi müəllimlər qiymətləndirmənin səmərəliliyini artırmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edir, məsələn, Kahoot, onun cəlbədiciyi demək olar ki, bütün şagirdlərin sahib olduğu müasir mobil cihazlarda mövcudluğundadır.

Rusiya tədqiqatçıları 2018-2019-cu tədris ilində Kahoot rəqəmsal platformasından istifadə edərək, nəzarət və eksperimental qruplardakı tələbələr arasında xarici dil biliklərinin təkmilləşdirilməsində statistik nəzərəçarpaq fərqləri təsdiqləyən eksperimental təlim keçirmişlər.

Müəllimlər arasında ən populyar rəqəmsal alətlər Google Classroom, Kahoot və Padlet tətbiqləridir. Padlet və Kahoot platformaları ilk növbədə motivasiya vasitəsi kimi istifadə olunur və müəllimlər daha çox formativ qiymətləndirmə üçün Kahoot-dan istifadə edir ki, bu da şagirdlərə öz seçimləri üzərində düşünməyə və əlavə təcrübə vasitəsilə performanslarını təkmilləşdirməyə imkan verir. Qeyd olunanlar bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verdi:

1. Təlim proseslərinin qiymətləndirilməsi təlim nəticələrindən daha vacibdir.

2. Bir sıra rəqəmsal alətlər var ki, onlardan həm qiymətləndirmə vasitəsi, həm də tədris vasitəsi kimi səmərəli istifadə oluna bilər.

3. Rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələrinin gücü haqqında müəllimlərin məlumatlılığını artırmalıyıq.

4. Əlavə təlimlər təşkil edilməlidir ki, müəllimlər rəqəmsal təhsil mühitində müxtəlif qiymətləndirmə növlərini uğurla həyata keçirməyi praktiki olaraq öyrənə bilsinlər.

5. Tədris prosesinə nəzarət etmək üçün İKT-dən istifadə bir sistemə çevrilməlidir.

Bunlar hansı vasitələr ola bilər:

- şagirdlərin monitorinqi və dəstəklənməsi üçün alətlər, beləliklə, çoxlu sayda şagird qiymətləndirilə bilər;

- özünüqiymətləndirmə kimi istifadə edilə bilən alətlərdən istifadə;

- alternativ qiymətləndirmə strategiyalarını dəstəkləyəcək texnologiyaların mövcudluğu.

Bu, daha obyektiv rəy və nəticədə daha yüksək səviyyədə öyrənməni təmin edəcəkdir.

Məqalənin aktuallığı: Rəqəmsal məktəbdaxili qiymətləndirmə şagirdlərin rəqəmsal bilik və bacarıqlarının artırılması, qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasında və yoxlanılmasında vaxta qənaət, texnologiyanın təklif etdiyi yeni məzmun və formalı qiymətləndirmə üsullarından istifadə və kağız sərfiyyatının minimuma endirilməsi məqsədilə həyata keçirilir ki, bu da qeyd olunan istiqamətlərdə çox aktual bir mövzudur.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə hal-hazırda qloballaşan dövrün tələbi olan rəqəmsallığa əsaslanan onlayn qiymətləndirmənin təsnifatı verilmiş, qiymətləndirmədə müxtəlif alətlərin tətbiqinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərində çalışan pedaqoji heyyyət, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*, Bakı - 2009. 108 s.
2. Ağamaliyev R.A. *Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar*. Bakı: Təhsil, 1998, 376 s.
3. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.
4. "Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası". *Azərbaycan Respublikasının NK-nın 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı*. Bakı, 2009, 20 s.
5. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*. Kurikulum, № 1, s. 131-150.
6. Bəylərov E. *Məktəbdaxili qiymətləndirmə: Problemlər və vəzifələr*. Kurikulum, 2014, № 2, s. 47-58.
7. Əlizadə Ə.Ə. *Pedaqoji qiymətin psixoloji məsələləri haqqında // Azərbaycan məktəbi*. Bakı, 1997, № 4, s. 65-70.
8. Həsənzadə M.M. *100 bal sistemi ilə tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsindən*. *Beynəlxalq konfransın materialları*. ABU-nun nəşri, Bakı, 2003, 150 s.
9. *Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamə*.
10. Mahmudov M.C. *Dünya təhsil sistemləri*. Bakı: Mütərcim, 2014. 480 s.
11. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. *Qiymətləndirmədə test texnologiyasından səmərəli istifadənin inkişafı*. *ARTPI-nin Elmi əsərləri*, 2007, № 4, s 40-47.
12. Mərdanov M., Mehrabov A., Qardaşov T., *Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi*. *Azərbaycan məktəbi*. Bakı, №1, 2002, 7-31 s.
13. *Tələbələrin biliklərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə dair*. Akademik İ. Hacıyevin redaktorluğu ilə metodik vəsait. Naxçıvan: Qeyrət, 2002. 38 səh.
14. *Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatının mühüm amili kimi*. *Azərbaycan məktəbi*. Bakı - 2002, №1, 7-13 s.
15. <https://525.az/news/244239-mekteblerde-reqemsal-qiymetlendirme-tetbiq-edilecek>

E.V.Həsənov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hesenovsever721@gmail.com

PEDAQOJİ PROSESDƏ OBYEKTİVLİYİN VƏ ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİNİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Xülasə

Qiymətləndirmə kurikulum islahatının əsas tərkib hissəsi kimi əldə olunan nəticələrin dəyərləndirilməsi kimi başa düşülür. Təhsilin keyfiyyətini üzə çıxaran ən etibarlı mənbə şagirdlərin təlim nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirmə təlim nəticələrini, standartlarını mənimsəmək, şagirdlərin təlim marağını yüksəltmək, şagirdin nəyə nail olduğunu bilmək üçün zəruri bir prosesdir. Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır. Şagirdin təlim nailiyyəti (qazandığı dəyərlərin) qiymətləndirilir, inkişafı izlənilir.

РОЛЬ ОЦЕНИВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ОБЪЕКТИВНОСТИ И ПРОЗРАЧНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Резюме

Под оценкой понимают оценку результатов как ключевой компонент реформы учебной программы. Наиболее достоверным источником, раскрывающим качество образования, является объективная оценка результатов обучения учащихся. Оценивание – необходимый процесс для усвоения результатов и стандартов обучения, повышения интереса учащихся к обучению, знания того, чего учащийся достиг. Оценка обновляется и становится важным фактором повышения качества образования. Оцениваются учебные достижения учащегося (полученные ценности) и отслеживается его развитие.

THE ROLE OF ASSESSMENT IN ENSURING OBJECTIVITY AND TRANSPARENCY IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

Summary

Evaluation is understood as the evaluation of the results obtained as the main component of the curriculum reform. The most reliable source that reveals the quality of education is the objective evaluation of the learning results of students. Evaluation is a necessary process to master learning results and standards, to raise students' interest in learning, to know what the student has achieved. Evaluation is being

updated and is emerging as an important factor in improving the quality of education. The student's educational achievement (values gained) is evaluated, and his development is monitored.

Açar sözlər: *təhsil, qiymətləndirmə, keyfiyyət, inkişaf, idarəetmə, texnologiya*

Ключевые слова: *образование, оценка, качество, развитие, управление, технология*

Key words: *education, assessment, quality, development, management, technology*

Qiymətləndirmə kurikulum islahatının əsas tərkib hissəsi kimi əldə olunan nəticələrin dəyərləndirilməsi kimi başa düşülür. Təhsilin keyfiyyətini üzə çıxaran ən etibarlı mənbə şagirdlərin təlim nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirmə təlim nəticələrini, standartlarını mənimsəmək, şagirdlərin təlimə marağını yüksəltmək, şagirdin nəyə nail olduğunu bilmək üçün zəruri bir prosesdir. Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır. Şagirdin təlim nailiyyəti (qazandığı dəyərlərin) qiymətləndirilir, inkişafı izlənilir.

Təhsildə islahatların həyata keçirilməsi, pedaqoji yeniliklərin daha geniş dəstək verilməsi, mütərəqqi ənənələrin qorunub saxlanması, çoxvariantlı iş sisteminə keçməklə yeni keyfiyyət göstəricilərinin təmin olunması ilə səciyyələnir. İslahat proqramının tələblərinə uyğun həyata keçirilən təhsil islahatının əsas vəzifəsi Azərbaycan təhsil sistemində elə çevik, demokratik, daim inkişaf edən fasiləsiz təhsil sistemi formalaşdırmaqdır ki, yaxın gələcəkdə iqtisadi yüksəliş, ümummillilik birlik və vətəndaş həmrəyliyi, hər bir insanın mədəni və maddi dəyərlərə yiyələnməsi, ölkənin həyatında onların fəal, şüurlu iştirakı, həmçinin fiziki sağlamlığının qorunması təmin edilsin.

Yuxarıda göstərilən problemlərin həllinin reallaşması təhsil müəssisələrində mövcud qanunvericilik və normativ aktların, dövlət standartlarının, maliyyə, iqtisadi tələblərin lazımı səviyyədə həyata keçirilməsi ilə bərabər, təhsildə idarəetmə proseslərinin düzgün və keyfiyyətli tənzimlənməsindən çox asılıdır. Tənzimlənmənin səviyyəsi isə dövlət və ictimaiyyət tərəfindən təhsilin keyfiyyətinə edilən nəzarət və qiymətləndirmə ilə müəyyən olunur. Əlbəttə, nəzarət və qiymətləndirmə dövlət təhsil standartlarına, təhsil müəssisələrinin sertifikatı və attestasiyası sisteminin tələblərinə uyğun aparılmalıdır.

Təhsilin keyfiyyətini, təhsil iştirakçılarının nailiyyətlərini, təhsil müəssisəsinin bütövlükdə fəaliyyətini və digər sahələrdə aparılan işlərin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müvafiq göstəricilər (parametrlər, indikatorlar) müəyyənləşdirilməli və elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodika işlənilib hazırlanmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisələri fəaliyyətinin nəzəri və praktik olaraq ətraflı öyrənilməsi, pedaqoji prosesin və onun iştirakçılarının işinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi dəqiq kəmiyyət xarakteristikalarının, meyarların (kriteriyaların) köməyiylə aparılmalıdır.

Məlumdur ki, təlim-tərbiyə prosesi ayrı-ayrı, çoxparametrlı əlaqələrlə bir-birilə üzvi surətdə bağlı olan sahələrin toplusu kimi qəbul edilir. Bu sahələrin hər biri başqasından öz əlamətlərinə (meyarlarına) görə fərqlənilir. Pedaqogika və pedaqoji-psixologiya elmlərinin mühüm vəzifələrindən biri də təlim prosesini təşkil edən həmin sahələrin hər biri üçün təlimin keyfiyyətini və şagirdlərin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən göstəriciləri (indikatorları) seçmək, onların bilik səviyyəsini ölçməyə (təyin etməyə) imkan verən və qiymətləndirilən hər bir sahəyə uyğun meyarların müəyyənləşdirilməsidir. Təhsil müəssisəsində ekspertizanın təşkili və keçirilməsi, buna aid materialların işlənilməsi, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün problem sahələrin tədqiqi ilə pedaqogikanın aparıcı sahələrindən biri olan pedaqoji kvalimetriya («kvali»-keyfiyyət, «metro»-ölçmək deməkdir) məşğul olur. Pedaqoji kvalimetriyanın hazırladığı materiallardan istifadə məsələləri öz praktik ifadəsini daha çox pedaqoji monitoring sistemində tapır.

Pedaqoji monitoringin əsas vəzifələri pedaqoji prosesin fəaliyyətini fasiləsiz olaraq izləmək, inkişafını vaxtında istiqamətləndirmək və proqnozlaşdırmaq üçün prosesə dair fasiləsiz olaraq informasiyaları toplayıb təhlil etmək, qiymətləndirmək və təlim-tərbiyə prosesinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görməkdən ibarət olmalıdır.

Deməli, pedaqoji monitoring sistemi təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti barədə müxtəlif mənbələrdən alınan informasiyaları sistemləşdirir, qaydaya salır, təhlil edir, qiymətləndirir, müvafiq təkliflər hazırlayır və müəyyən korreksiya işləri aparır. Ümumi halda pedaqoji monitoringin funksiyalarına aşağıdakıları daxil etmək olar:

- təhsil sistemi fəaliyyətini bütün sahələr (innovasiyaların tətbiqi, idarəetmə, təşkilatçılıq, təlim-tərbiyə prosesi, psixoloji durum və i.a.) üzrə qiymətləndirmək;

- təhsil alanların fəaliyyətini, fənlər üzrə dövlət təhsil standartlarının (zəruri minimum) tələblərinə uyğun bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini, həmçinin, standartdan əlavə əldə olunan (lisey, gimnaziya və başqa yeni tipli tədris müəssisələrində) səviyyəni qiymətləndirmək;

- pedaqoji kadrların təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında iştirakını və pedaqoji peşəkarlıq səviyyəsini ekspertiza etmək və qiymətləndirmək;

- pedaqoji monitoringin müəyyən mərhələsinin nəticələrinə görə təhsil müəssisəsinin sonrakı inkişafını proqnozlaşdırmaq, təşkilati məsələlərin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təkliflər hazırlamaq;

- pedaqoji prosesin iştirakçılarının, ayrı-ayrı müəllimlərin və ya müəllimlər qrupunun təhsil müəssisəsində apardığı pedaqoji tədqiqat işlərinin nəticələrini ekspertiza etmək, qiymətləndirmək, bu işlərin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərmək.

Monitoring xidmətinə təhsil müəssisəsinin işçiləri, metodbirləşmələrin, müxtəlif şuraların sədrləri, sinif rəhbərləri və məktəb psixoloqu cəlb edilə bilər. Lazım bilindikdə buraya istənilən müəllim də cəlb edilə bilər. Pedaqoji monitoring sistemi üçün informasiya mənbələri şagird kollektivi, məktəbin (liseyin, gimnaziyanın müəllim kollektivi, valideyn komitəsi, digər idarəetmə orqanları və təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi regionun nümayəndələri ola bilər, monitoringin nəticələrindən isə təlim-tərbiyə prosesinin bütün subyektləri, valideynlər və şagirdlər də istifadə edə bilərlər.

Monitoring və qiymətləndirmə işinin səmərəli nəticələr verməsi üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

- ekspertizanı keçirənlər (yoxlayıcılar) səriştəli mütəxəssislər olmalıdır;
- təhsil müəssisəsində işlərin vəziyyəti barədə vaxtında və dəqiq informasiyalar alınmalıdır;
- qiymətləndirmə meyarları və diaqnostika metodikası öyrənilən sahəyə uyğun, məzmunlu hazırlanmalıdır;
- nəticələr, verilən tövsiyə və təkliflər elmi şəkildə əsaslandırılmış, tam, obyektiv və konkret olmalıdır;
- monitoring və qiymətləndirməyə aid ən yaxşı iş təcrübəsi ümumiləşdirilməli və yayılmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydındır ki, pedaqoji monitoring və qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsil sistemi fəaliyyətinin mövcud durumunu müəyyənləşdirmək və onun keyfiyyətə yüksəlməsinə yönələn tərbiyəvi və təşkilati işlər görülməlidir.

Təhsil sisteminin monitoringini keçirmək üçün hər hansı diaqnostika sistemində olduğu kimi müəyyən hazırlıq işləri görülməlidir. Əvvəlcə, təhsil sisteminin tədqiq və təhlil olunan sahələri dəqiqləşdirilməli, «diaqnoz» qoyulacaq istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir; ikincisi, qiymətləndirilən sahənin meyarları və onların dəyərlilik dərəcəsi (çəki əmsalları) müəyyənləşdirilməlidir; üçüncüsü, hər bir meyara görə təhsil sistemi fəaliyyətinin keyfiyyətinin izlənməsi həyata keçirilməlidir; dördüncüsü alınan nəticələr əsasında ümumi təhlil aparılmalı, onlar qiymətləndirilməli və qərar qəbul edilməlidir.

Göründüyü kimi, monitoring xidmətinin işi təhsil sisteminin baxılan sahəsinin qiymətləndirilməsi nəticəsində bu sahənin gələcək inkişafı, təkmilləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi ilə yekunlaşır. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsil sisteminin işini yaxşılaşdırmaq, onun yenidən qurulmasında bələdçilik etmək və bu barədə müəyyən qərar qəbul

edilməsində kömək olmaqdır. Epizodik keçirilən attestasiyadan fərqli olaraq pedaqoji monitoring və qiymətləndirmə prosesində təhsil sistemi fəaliyyətinin nəticələri uzun müddət ardıcıl şəkildə izlənilir, bu da periodik olaraq alınan nəticələri bir-birilə müqayisə etməyə və onları qiymətləndirməyə imkan verir. Həmçinin, nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi təhsil sistemi fəaliyyətinin inkişafını nəinki izləməyə imkan yaradır, eyni zamanda onun fəaliyyətinin keyfiyyətinə fəal təsir edir, pedaqoji proses iştirakçılarının hər birinin özünütəkmilləşdirmə məsuliyyətini artırır, pedaqoji yaradıcılığını stimullaşdırır.

Ümumtəhsil sisteminin inkişaf etdirilməsində və təkmilləşdirilməsində həlledici rol oynayan aşağıdakı əsas sahələrin tədqiqi, təhlili və qiymətləndirilməsi vacib sayılır:

1. *Təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi sosial-mədəni şərait.* Burada ilk növbədə cəmiyyətin, ailənin və təhsil müəssisəsinin mikrososioloji mühitinin, sosial-psixoloji amillərinin, qarşılıqlı əlaqələrinin təsiri ilə şagird şəxsiyyətini formalaşdıran sosial şərait öyrənilir, təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu məqsədlə yuxarı sinif şagirdləri, valideynlər və müəllimlərə ünvanlanan sorğu anketləri hazırlanır, onların cavabı pedaqoq və sosioloqlar tərəfindən birlikdə təhlil edilir və müvafiq tədbirlər görülür.

2. *Təhsilin məzmunu.* Təhsil islahatı proqramında və təhsilin inkişafına aid konsepsiyalarda onun məzmununa, məzmunun yeniləşdirilməsi probleminə böyük əhəmiyyət verilir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun cəmiyyətin ehtiyaclarına, təhsil standartları tələblərinə uyğun olması pedaqoji monitoringin ən mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Təhsilin məzmununu qiymətləndirmək üçün qüvvədə olan tədris planları və proqramları təhlil edilməli, onların dövlət standartlarına (zəruri minimuma) uyğunluğu, proqramların müxtəlif modifikasiyalarının keyfiyyəti və miqdarı yüksək səviyyəli ekspertlər tərəfindən müəyyənəşdirilməlidir.

3. *Təhsilin keyfiyyəti.* Hər hansı təhsil sisteminin səviyyəsi və faydalılığı təhsilin keyfiyyəti ilə ölçülür. Yəni, təhsilin keyfiyyəti təhsil sistemində, onun həyata keçirildiyi istənilən təhsil müəssisəsində ən mühüm göstərici hesab olunur. Təhsil prosesinin təşkilində ən mühüm problemlərdən biri şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətində yüksək nəticələrin əldə edilməsinin təmin olunmasıdır. Təhsilin məzmunca yeniləşdirilməsi və təhsildə innovasiyalardan istifadə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha obyektiv qiymətləndirilməsini tələb edir. Bunu isə yüksək səviyyədə ekspertiza keçirməklə və alınan nəticələrin səriştəli mütəxəssislər tərəfindən təhlil edilib qiymətləndirilməsi ilə müəyyənəşdirmək mümkündür.

Təhsilin keyfiyyətinin ekspertizası dedikdə qazanılmış bilikərin xarakteri və səviyyəsinin, bacarıq və vərdişlərin təhsil standartlarının tələblərinə uyğunluğunun təhlili, təlimin, peşə hazırlığının, fənlər, ayrı-ayrı

kurslar üzrə bilik və bacarıqların, həmçinin bütövlükdə təlim-tərbiyə prosesinin nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Ekspertiza üçün anketlər şagirdlərə, fənn müəllimlərinə ünvanlanır. Anketlərlə bərabər təhsil müəssisəsinin müvafiq sənədləri də araşdırılır, təhlil olunur.

4. *Şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri.* Psixoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi psixodiyagnostika adlanır. Psixodiyagnostika fərdin inkişaf xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi, onun şəxsi keyfiyyətlərinin və xasiyyətinin strukturundan, qarşılıqlı münasibətlərdən və başqa təsirlərdən asılı olaraq necə dəyişməsinə, mürəkkəb situasiyalarda özünü necə aparmasını və digər halların müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur.

5. *Gənclərin gələcək peşəyönümünün müəyyənləşdirilməsi.* Müasir cəmiyyətin inkişafı müxtəlif iş sahələrində peşələrə olan tələbatın əsaslı şəkildə və tez-tez dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Əvvəllər (keçmiş ittifaqda) tələbat böyük olan peşələr indi ya kəskin sürətdə azalmış və ya tamamilə aradan çıxmışdır. Bunları nəzərə alaraq gənclərin peşə yönümü sistemində də əsaslı islahat edilməlidir, onların bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyata hazırlanması məqsədinə üstünlük verilməlidir. Hər bir təhsil müəssisəsində hazırlanmış yeni peşəyönümü proqramı üzrə təbliğat işi aparılmalı, şagirdlərin ölkəmizdə daha çox tələbat olan peşələri seçməsinə çalışılmalıdır. Bu məqsədlə ümumtəhsil müəssisələrində yuxarı sinif şagirdlərinin hansı peşələrə üstünlük verməsini, bu və ya başqa peşəni seçməsinə nə ilə əsaslandırmasını, təhsil müəssisəsində peşəyönümü ilə əlaqədar görülən işlər öyrənilməlidir. Pedaqoji proses və onun ayrı-ayrı sahələrinin göstəricilərinin müxtəlif metodlarla (qeydetmə, dərəcələmə, reyting) ölçülməsindən alınan nəticələr statistik üsullarla təhlil olunub yekunlaşdırılır, riyazi düsturlarla ifadə edilir, ölçmə şkalasının istənilən nisbi ölçüsündə qiymətləndirilir və müvafiq tədbirlər görülür.

Təhsil müəssisələrinin rəhbərləri və maraqlananlar instituta müraciət etməklə onun tətbiqi, idarə olunması və müxtəlif xarakterli məsələlərin həlli ilə bağlı problemlərə dair geniş, hərtərəfli məlumat ala bilirlər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası.* Bakı, "Təhsil", 2008.
2. *Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə // "Azərbaycan müəllimi" 30 may 2014, s. 8*
3. *Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri.* Bakı, 2007, 385 s.
4. *Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi.* Bakı, Müəllim, 2010, 170 s.
5. *Климентьева О.В. Система оценки качества образования обучающихся начальной школы // <https://urok.1sept.ru/articles/574819>*

**“Magistrant” dövrü elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün
TƏLƏBLƏR**

- “MAGİSTRANT” dövrü elmi jurnalında magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, (**müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə**) göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, təhsil aldığı müəssisə, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalə **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mətərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 05.06.2024
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU Nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru

